

The Superseded

As newer comers crowd the fore,
 We drop behind.
—We who have laboured long and sore
 Times out of mind,
And keen are yet, must not regret
 To drop behind

II

Yet there are some of us who grieve
 To go behind,
Elaoneh, Strenuous souls who scarce believe
 Their fires declined,
And know none spare, remembers, cares
 Who go behind

III

'Tis not that we have unforgetful
 The drop behind,
We feel the new must oust the old
 In every kind,
But yet we think, must we, must we,
 Too, drop behind ?

THOMAS HARDY.



: જા બાલ :

“આત્મકથા તો માત્ર મોટા માણસો જ લખે, નાનાઓને તે વળી લખવાનું હોય ?” આવી માન્યતા-આવે બ્રમ-સામાન્ય અને પશ્ચિમના સાહિત્યવડેણેથી અપરિચિત વાચકો રાખતા હોય તે સમજી શકાય. પણ અહીં તો આપણા લેખકો-સાક્ષરોમાંથી ય. કેટલાકો એ માન્યતા-એ બ્રમ-મેવે છે તે જાણીને માત્ર આશ્ચર્ય થાય છે. જેમ નવલ કે નવલિકાનાં પાત્રો રાખ હો કે રંક હો તેના ઉપરથી તે નવલ કે નવલિકાનાં મૂલ્ય અંકાતાં નથી તેમ આત્મકથાની કિંમત એનો નાયક મોટા હોય કે નાનો તે ઉપર અવલંબેલ નથી. એની કસોટી સાહિત્યકૃતિ તરીકે જ થાય છે-થવી જોઈએ.

આટલું છતાં હું આત્મકથા લખવા તૈયાર થયો તે તો બે મિત્રોના આમહથી-વિજયરાય વૈદ્ય અને પરમસુખ પંડ્યાના.

“પહેલો ખંડ : કાલિયાવાડ” વિજયરાય વૈદ્યે પોતાનાં ‘માનસી’માં લખ્યો. “ત્રીજો ખંડ : મુંબઈ” ચાંપકી હરેશીએ પોતાના ‘નવચેતન’માં પ્રસિદ્ધ કર્યો. એમણે એ પ્રકાશનમાં બતાવેલ આગ્રહ અને મમતા માટે અહીં આ એ મિત્રોનો મારે આભાર માનવો રહ્યો.

જેમ જેમ ‘માનસી’ અને ‘નવચેતન’ માં આત્મ-કથા આવતી ગઈ તેમ તેમ અનેક વાચકો, સહોદ્યોગીઓ અને સ્નેહીઓ એને સ્નેહથી સ્વકારતાં ગયાં. એવા એક પરમ સ્નેહી કવિ-લેખક-વિવેચક મિત્રના મારા ઉપરના એક ખાનગી પત્રના લખાણનો થોડો ભાગ અહીં જાહેરમાં મૂકું છું-એવી અન્ય ખાનગી વાતો આ આત્મકથામાં જાહેરમાં મૂકી છે તે પ્રમાણે :

“મને ‘આશ્રમને અજવાળે’ને વાક્યે વાક્યે સત્ય-નિષ્ઠ હૃદયનો રણકાર સંભળાય છે. એ કેવળ લખાણ નથી, આત્માનું મંથન છે. તમે જૂલાર્ધ જાવ છો, એક આત્માથી પુરુષનું પાત્ર ખડું ચાપ છે. મણું મણું અનુભવું છું, પણ તેને શબ્દમાં સૂઝી શકતો નથી.”

“આત્મકથા એ માત્ર મોટાં માણસોની જ કથા હોઈ શકે એવી માન્યતા છે. મને તો જેમને જેમને સંવેદન-શીલ હૃદય હોય, એ હૃદયમાં શુદ્ધ પ્રતિજિંઓ પડે તેવી નિર્મલતા હોય, અને એ હૃદય પાસે જેનું સાધારણીકરણ થઈ શકે તેવા જૂલવા અનુભવો હોય, એ અનુભવો બસે નાના હોય છતાં સાચા અને નિર્દોષી હોય, તે સર્વનો આત્મચરિત્ર લખવાનો અધિકાર લાગે છે. પણ આવાં

લક્ષણોનો સપ્રમાણ સુયોગ ફેટલા થોડા જ સાધી શકે છે !
 પગલે પગલે ટાયલામાં, ફિસિયારીમાં, પોતાની ઉજળા બાજુને
 છુપાવવામાં સરી પડવાનો મોટો બય છે, તમે એમાંથી
 મુક્ત છો. તમે માનવતત્વની જ મીમાંસા કરી રહો છો,
 એથી જ જે અંગત ઘટનાઓ દેખીતી રીતે અસ્પતામાં
 ખપી જાય તેને તમારો આત્મસ્પર્શ સુવર્ણમય બનાવે છે.”
 . . . મને આ કથા કોઈ સ્નેહીજન વિશ્વંભમાં કથી રહ્યો
 હોય, એવી અંતસ્પર્શી લાગી છે.”

આથી વધુ શું લખવું ?

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં શ્રી બાવનગર સ્ટેટ ગ્રંથો-
 તેજક ફંડ તરફથી મને જે મદદ મળી છે, તે માટે હું તે
 ફંડની કમિટીના સભ્યોનો અને બાવનગરના મહારાજા
 સાહેબનો ઋણી છું.

ટાગોર રોડ :

સાંતાક્રુઝ :

ધનસુખલાલ મહેતા

૧ : ૧૨ : : ૧૯૪૪.

અનુક્રમણિકા

૫૪

અંક પહેલો : કાઠિયાવાડ :

પ્રકરણ :	૧	૩
"	૨	૧૫
"	૩	૩૧
"	૪	૩૬
"	૫	૪૩
"	૬	૫૮

અંક બીજો : સૂરત :

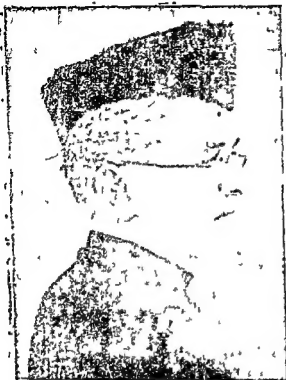
પ્રકરણ :	૧	૭૩
"	૨	૮૩
"	૩	૯૨
"	૪	૧૦૪
"	૫	૧૧૭
"	૬	૧૨૮
"	૭	૧૩૬
"	૮	૧૪૮
"	૯	૧૬૦
"	૧૦	૧૭૨
"	૧૧	૧૮૩

અંક ત્રીજો : મુંબઈ :

પ્રકરણ :	૧	૩
"	૨	૧૭
"	૩	૨૬
"	૪	૪૧
"	૫	૫૬
"	૬	૭૦
"	૭	૮૭
"	૮	૧૦૧
"	૯	૧૧૪
"	૧૦	૧૨૮
"	૧૧	૧૩૬
"	૧૨	૧૫૨
"	૧૩	૧૬૫
"	૧૪	૧૭૬
"	૧૫	૧૯૬
"	૧૬	૨૧૧
"	૧૭	૨૨૫
"	૧૮	૨૪૧

૫૪

આથમતે અજવાળે
ખંડ પહેલો : કાઠિયાવાડ



મકરણ પહેઠું

તા. ૨૦મી ઓક્ટોબર, સને ૧૮૯૦ને રોજ, એટલે વિક્રમ
 સંવત ૧૯૪૬ના આખો શુદ્ધ સાતમની મવારે સવાઅગિયાર વાગ્યે,
 કાઠિયાવાડના ઝાલાવાડ પ્રાન્તમાં, ભોગાવા નદીના કાંઠે આવેલા
 પઠવાણ શહેરમાં, મહાન્ના મઠમાં (ત્યાં એનો હિસ્સાર 'મી'તનો
 મઠ' થતો) હું જન્મ્યો.

૪ આથમતે અન્નવાળે

તે સમયે મારા પિતા કૃષ્ણનાથ ગોવિંદદાસ મહેતા-જીને અમે ટાકાવું કહેતા તે-જાનાનાં પ્રાન્તના ડેપુટી એન્સુકેશનના ઇન્સ્પેક્ટર હતા. મે જન્મ લીધો તે અગાઉ એમને ત્યાં નથુ સતાનો જન્મ લઈ ચૂક્યા હતા-સૌથી મોટા જયમુખદાસ, બીજા તનુગનરી અને ત્રીજા તારાગનરી-એટલે બાળપણના જન્મની નવાઈ મારા જન્મ સમયે નોતી. પણ તે વેળા પુત્રી બે અને પુત્ર એક એટલે પુનઃ વધારાથી થોડા ધંપો આનંદ થયો હોય, એમ આપણે માની લઈએ તો ખોટું નથી.

અમારું મૂળ વતન સૂરત અમારી જ્ઞાતિ વાલ્મીકિ કાયઝ અને તેમા જોત કસ્યપ પિનાએ પહેલાં સૂરતમા જ માનરની નોકરી કરેલી. પછી દેવગઢ બાનૈય ના કુમારના શિક્ષક થયેના તે પછી એ દક્ષિણનાંક આવેલા અને વઢવાણમા રહેલા એ દક્ષિણનાંક ક્યારે આવેના એ હું જાણતો નથી.

મારા નાનાભાઈ માધવવાન જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરેના હતા. લગભગ પિસતાગીસ વર્ષ પછી, તેમણે મારો જન્મમય માગેનો મે જૂનથી સનારને બાલે રાતના સવા અગીઆરનો સમય આપ્યો તે ઉપરથી એમણે અગ્રેજી પદ્ધતિ અનુસાર ફળાદેશ મદ્યો અને એ તો અનન્ય થઈ ગયા, કારણ કે એ ઉપરથી તો એમ ફલિત થતું હતું કે સાહિત્ય, સંગીત અને અભિનયનામા હું સમ્રાટ થવા સર્જાયો હતો અને રસિકતામા ચુસ્તરાતનો 'ડોન જુઆન' હોવો જોઈતો હતો.

ચિત્તાર કરતા જૂલ પમ્પાર્ડ હું બાર કનાક પહેના જન્મ્યો હતો એમ પુરવાર થયું અને લલિતકનાના સમ્રાટ અને 'ડોન જુઆન' જેવા રસિક થવાના ખ્યાન ઉદ્ભવ્યા-ન ઉદ્ભવ્યા અને નષ્ટ થઈ ગયા. આ પૃથ્વી પર બાર કનાક પહેના આવના હું જરા પણ આનુર ન હતો એ વાત તો ચોક્કસ એટલે વિધિના ફર માનને લઈને મારે વહેલા આવવું પડ્યું અને એટલી ઉનાવળને

પરિણામે મારું ભવ્ય અને આકર્ષક જીવન જન્મથી જ ચૂંથાઈ ગયું. મારા જીવનમાં આવા અકસ્માતો-જીવનને વેડી મારનાર અકસ્માતો ઘણા આવ્યા છે, એમાંનો આ પહેલો અકસ્માત !

અમારા ઘરમાં જવાનો માર્ગ વિચિત્ર હતો. મોટા રસ્તા ઉપરથી એક પ્રચંડ દરવાજામાં દાખલ થવાનું. દરવાજાનાં બે કમાડ લાકડાનાં હતાં પણ વર્ષોથી એ બંધ કરવામાં આવ્યાં ન હતાં અને પછી તે બંધ થઈ શકે તેમ પણ નહોતું. એમાં દાખલ થતાં, સીધા લગભગ બે માથેડાં જેટલી પથ્થરની બાંધેલી બરણી હતી અને એના ઉપર અનેક મોટી શિલાઓ ઘડેલી, અર્ધઘડેલી અને વગરઘડેલી પડેલી હતી. કોઈ કહેતું કે એના ઉપર સ્વામિનારાયણનું મંદિર બંધાવવાનું હતું; તો કોઈ કહેતું કે એક મહાન્ત ત્યાં મૃત્યુ પામેલા તેની સમાધિ ધવાની હતી, ગમે તે હો પણ જન્મથી હું એની એ જ સ્થિતિ જોતો આવ્યો હતો અને વઢવાણ છોડ્યું ત્યાં સુધી તે સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયેલો નહિ. કોઈ કોઈ વાર ફળીનાં સાદસિક છોકરાં એ બરણી-ટેકરા ઉપર ચઢીને રમતાં. ડેબ્યુટીસાહેબનો છોકરો તેથી હું એમ સામાન્ય છોકરાં જોડે રમી શકું નહિ અને બે માથેડાં જેટલી જોગાઈ ચઢી શકું નહિ, એટલે મારી એના ઉપર ચઢવાની ઘણી કશ્ચા હતી, પણ તે અપૂર્ણ જ રહેલી.

દરવાજામાં દાખલ થતાં, એ ટેકરા પાસે જમણે હાથે એક નાની ખડકીમાંથી અંદર જવાતું. ત્યાં નાનો વાડો હતો અને બે બેઠાં ઘરની જોડેલી ચાલ જેવું હતું. પહેલામાં પુરુષોત્તમ ગુફલ કરીને ત્યાંની ગુજરાતી સાળાના હેડમાસ્ટર રહેતા હતા. બીજામાં બાઈશંકર કરીને ત્યાંની કન્યાસાળાના એક શિક્ષક રહેતા. એ બે અમારા નજીકના પડોશી.

એ વાડામાં ડાબે હાથે પાછી એક ખડકી. તેમાં લગભગ ચોરસ મોટું ફળિયું. જમણી બાજુના પડેલા ત્રણેક ખંડ પિતાની

૬ આયમતે અજવાળે

ઓરિમ તરીકે વપરાતા અને પડીને એક ખંડ અમાગ રહેતા તરીકે વપરાતો. ડાબી બાજુએ એક માગવાળું થ. હતુ જેમા અમે રહેતાં. એ બેની વચ્ચે મોગા કૂવો હતો. અમારી ખંડી બધ કરીએ તો અમારું ઘર અને ઓરિમ બદારના થોડો માટે બધે થઈ શકતાં, કાગળ કે બદાર જવાનો બીજો માર્ગ ન હતો. ધરનું બાકું માસિક પાચ રૂપિયા હતું. આ તે વખતે વધારે પડતું મળતું અને બાકાનું જગર આ પ્રમાણે અમારા દાદાજી બગાડના હતા એવું અમારા ઉપર તકોમન હતું. દાકાજીએ પોતાના વડવાનું ખાતેના નિવાસમાં બીજું ઘર બંધનું ન હતુ.

એ લગભગ ચોગમ રૂપિયામાં ચાર ખૂબામાથી એ ડેડાણે પીપજા અને ત્રીજો રેમણે લીમડો, ચોથું ખૂણે મોગા તુલસીદયાને હતો.

એ જમાનામાં દાક્ષિણાવાડનાં નાનાં ગામો જેવી સાંન-પ્રદનિ-આતી પોડા વિનાની મનોદયા બોગવાનાં હતાં તેવી-વડવાણુની મનોદયા હતી અમારી કુનિયા નાની હતી બદારની જ જગ્યાએ અમને બહુ સ્પર્ધાતી ન હતી મારા જન્મની બેએક વર્ષ પહેલાં વડવાણુમા પૂછડીએ તારો જણાવેતો અને પડી તગ્ન જ ત્યાંના દામોગમ દેમ દાકરાજ અવમાન પામ્યા હતા. એટલે દુ સમજાણે થયો ત્યારે પહેલી વાન, આ પૂછડીઆ તારાનું જીવન અને દાકરાજન મનુષ્ય થવું એ મારા કુમળા મગજમા ચોગી ગઈ હતી.

એમના પડી કુવો બાનસિદહ ગાગી ઉપર આવ્યા હતા. દાકરાજના જીવનની આમપામ ત્યાના થોડોએ અમુક ભેગી glamour (જમજમાટ, ચમજમાટ) ચૂંથો હતો તેઓ સમ કરીને પાંજ આવ્યા ત્યારે ગણીમાડેજ પોતાની સાથે નાન ગાડા મોનકપું લાવ્યા હતાં એમ દેવવાતુ આ ગાડા સાનથી મીતો કંધી લેવાના-સખ્યા વાન કહેનાર ઉપર આગર રાખતી. દાકરાજ એ- મહેન ચલાવના હતા.

તે પૂરો થઈ રહે તે પહેલાં એમનું મૃત્યુ થયું, એટલે એ અપૂર્ણ દશામાં જ રહ્યો. એનું ખંડિયેર હું ધડકતે હૃદયે જોતો હતો; કારણ કે એ મહેલ આસપાસ પણ અનેક વાતો વીંટાયલી હતી. એના કાદરનાં પગથિયાં ઉપર પગ મૂકીએ એટલે સંગીત વાગવા માંડે એ પ્રમાણે યોજના થવાની હતી. એવી સુંદર વાત સાથે એ મહેલમાં હમણાં અનેક પ્રકારનાં જૂતાનો વાસ છે એવી જયાનક વાત પણ એને માટે કહેવાતી. આથી જ્યારે જ્યારે હું એ બંગલો જોતો ત્યારે ત્યારે મારા હૈયામાં અનેક પરસ્પરવિરોધી આનંદ-વિષાદ-કુતૂહલ-જય વગેરેની ભિન્નિઓ જાગતી. એને દૂરથી જોઈને હું આકર્ષાતો પણ પાસે જવાની મારી હિંમત નહોતી.

હાકોર ખાલસિંહજી પોતે અચ્છા ક્રિકેટર ન હતા, છતાં એમને ક્રિકેટનો શોખ ધણો હતો. એ રમતને પોતે ઉત્તેજન પણ ધણું આપતા. ત્રિરંગી^૧ ક્રિકેટના અખ્યાપને લઈને, મુખર્ષિલાકમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર આધારાંકર વડવાણીની હાઈસ્કૂલનો ક્રિકેટશિક્ષક હતો અને હાકોર ખાલસિંહજીની ટીમનો નિયમિત ખેલાડી ગણાવેો. જગત-મશહૂર રણજિતસિંહજી પણ એકાદ એ વખતે ત્યાં રમવા આવેલા અને તે વેળા આખું વડવાણું ઉજ્જેરાઈ ગયેલું. એ ઉપરથી લાગે છે કે ત્યાં ક્રિકેટનો શોખ સારો જોવા હોતો. છેક બાંધવપથી જ મને ક્રિકેટનો નાદ લાગેલો. રણજિતસિંહ આપ્યા તે વેળા હું મેચ જોવા કેમ નહિ ગએલો એ મને હવે સમજાતું નથી; ખાકી હજી મને યાદ છે કે દર વર્ષે પ્રેસિડન્સી મેચમાં ભાગ લેવા બાપામોલા કરીને પારસી ખેલાડી કાઠિયાવાડથી મુખર્ષિ આવતો ત્યારે માત્ર એનાં દર્શન કરવા હું-તે વખતે હજેક વર્ગનો હોઈશ-વડવાણીથી ત્રણેક માઈલિ છેટે વડવાણું કેમ્પને રોડને એક પટાવાળાને લઈને જતો.

૧. 'ટ્રાયેંગ્યુલર'; પછીથી જે 'ક્વોર્ટેંગ્યુલર' ને 'પેન્ટેંગ્યુલર' થઈ, તેનો અસલ અવતાર.

૮ આધમતે અન્યાયો

ટ્રેન આવે એ- મેન્ડેનામના ડામા બાપામોના બેઠા હોય. મને પગનાગો ત્યાં લઈ જાય, રેલ્વેમાદેમના છોડી તરીકે મને એ જખાવે, ડું મનામ ને અને તે દિલ્લે મારો વર્ગો થાયડે, ટ્રેન ઉપડે એ ડું પટ્ટાવાગો પાગ નડવાણુ લઈએ આપની ઉપાધિ કરીને ડું ચાનતો નતો અને ચાનતો પાછો આવતો અને ત્યાં એકે મિનિટ દિલ્લે મને નેડ નેડેનો પણ આ મુલામનની ખુમારી નાગ મગમમા મદિનોએ નેડેની.

નિાગને ટાળે ચાર વિમ વડનાણુમા મેગો બરાતો તે સમયે હાકોર બાલસિદ્ધ પોલિમોની ગમનગમન પણ ગખાવના સાથે સાથે ટાવરેડના વિદ્યાધીઓની દરીકાઈ પણ રમાતી આ નરી મનગમતો બહુ સુન્યનચિન હતી અને મને મહુ આનંદ નાગતી

અમાગ ધ ની પામે આવેલી બોગાવા નીમા ચોમાસા મિનાય પાગી લગમગ લણુના ન ન હતા તોફા નડીના પગમા ખાડા તે દીને પાખી નડતા પણ ચોમામામા એ ઉમ ગવડપ ધારણુ કરતી એના પાણી પ્રચલ ગતિથી વડેતા કોઈ કોઈ વખતે તે પાણીના પૂર ધણુ ધણુ તેચા ચડતા અને ગામની મારીમાથી ગામમા પાગી ચાનગે એવી ધાન્ટી પણ નાગતી તે વેળા આખા ગામમા તોફાને ધણે પ્રચલિત થતો પણ તેમને મનમા પાખી શ્રદ્ધા હતી કે ગામમા પાણી આવશે નહિ.

—માણુ કે એમની પામે તેનો અચોટ ઉપાય નતો.

ખારીના અમુક પગથિયા માછી રે એટલે તગત દરમાગડમા ખમગ હતી અને તોફા માનમિદલ બાલિયો અને અન્ય અનેક તોફાના રોગા સાથે ત્યાં આવી પળેમતા બાલિયો અમુક વિધિ કરતા અને તે થઈ ગયા બાદ હાકોર માનસિદ્ધ બોમાનાના વિચાળ તોફાને વડેવા પગમા ચૂદી, નાળિયેર નગેરે નાખતા તે દશધી પાગી ઓમરવા ના ના ધણુ ના પગી અ રણિ.

‘હીરા’ નામની નવલિકા લખેલી. તે વાંચીને મને વઢવાણનો આ પ્રસંગ સાંભરી આવેલો.

સતી રાણક પછુ અમારા ગામની નજરદિક જ સતી થયેલી. એ પછુ અમારા ગામના લોકોને માટે ગૌરવનો વિષય હતો અને ‘ગોઝારા ગિરનાર.....ગયો ચઢાવણહાર. ચોમ્મલાં કુથુ ચઢાવશે ?’ ના અતિપ્રારથિત સોરઠા સાંભળતાં મારું હૈયું ભરાઈ આવતું.

ત્યાં એક કન્યાશાળા હતી જેમાં મારી બે મોટી બહેનો બહુવા જતી. તેનાં મુખ્ય શિક્ષિકા નાથીબાઈ કરીને દનાં જે હજી હમણાં જ, ૧૯૪૦માં મરણ પામ્યાં. છોકરાઓની ગુજરાતી શાળાના હેડમાસ્તર અમારા પડોશી પુરુષોત્તમ માસ્તર હતા, અને હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર કૃષ્ણશંકર પંડ્યા હતા. મારા મોટા ભાઈ કૃષ્ણશંકર પાસે સંસ્કૃત શીખેલા અને એ હાઈસ્કૂલમાંથી જ ચૌદમે વર્ગે મેટ્રિક થયેલા. મોટા ભાઈના હથેલા પ્રમાણે એ શિક્ષણ એટલું સારું હતું કે વચમાં કશી પણ તૈયારી વિના, ઠેક બી. એ. માં ‘ઓરલ’માં એ શિક્ષણની મદદથી એ પસાર થઈ શકેલા. પણ પ્રીવિયસ અને મંન્ટરમાં એમનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ એમણે કચળાવી મારેલો.

મારા વઢવાણના રહેઠાણ દરમ્યાન છેક છેવટના ભાગમાં હું ગુજરાતી ગાળામાં વર્ષેક દિવસ ગયેલો એમ મને યાદ છે અને તે વર્ષના ગાળામાં ગુજરાતી ત્રીજીની પરીક્ષા મેં આપેલી. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સ્કૂલ દૂરથી જ ઝોળખાઈ જતી. ગુજરાતી સ્કૂલની પાસે આવતાં પ્રચંડ ઘોંઘાટ મંભળાતો અને જેમ જેમ પાસે આવતા જઈએ તેમ તેમ તે ઘોંઘાટ વધારે પ્રચંડ લાગતો. અંગ્રેજી સ્કૂલની છેક પાસે બિભા રહો તો અવાજ મંભળાતો નહિ. આ તકાવતનો ફાયડો મને આશ્ચર્ય પામડતો અને હું એ કદી પણ ઉઠેલી શકેલો નહિ.

હું ત્રણ વર્ષનો થયો ત્યારે મને પાંચમું સંતાન-ત્રીજી પુત્રી આવી તે રમનગવરી. આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે હું સંતાન-ત્રીજો

૧૦ આથમતે અજનાળે

પુત્ર આ-યો તે માવવનાન છ બાર્ડિરેનોમા માનાના અગતી દોમ
ળના અને મુખતી નમણી ધતિ બેમા બિતરી-નનુગવરી અને માવવ
લાનમા પિતાનો અતિક્રોધી સ્વભાવ તો જ્યમુખનાન અને તનુગવરી
સિવાય અમાગ ચાગેમા વધતાઓળ પ્રમાણુમા ખરે. માતા-પિતા
બને િગણા એને અમારામાથી જીયામા ગણાય તો માત્ર બે
જ્યમુખનાન અને માધવનાન અમુકે નિતય ધ્યેયે તેને ગમે તે ભોગે
પણ વળગી ગડવાની અ ગના જામુખનાન અને માધવનાનમા ખરી,
પણ નાનો અત્યંત માયાળુ સ્વભાવ એના અખડ સ્વરૂપે માત્ર
જ્યમુખનાનમા છે

મારે નવગ ઝીંઝે અને ત્રીઝને આવના આઠ વર્ષે ની ા
ગયા એટલે મને ધરમા બધા નાનાબાર્ડ દેના અને મેં છે,
જેને દુકાળીને મારી પત્રીઓ પૂર્ણિમા અને મેના મને 'નાનાઈ'
કહે છે તે મમ્મે માગ પિતાના એક પરમ મિત્ર વિનાય ગવ ઓઠ
[જે ના િજાના સાગા થના હતા] ત્યા ચિત્ર ૧૦ તરીકે દના
તેમના મોળા પુત્રનુ નામ દત્તાત્રેય હતું અને તેને ધરમા બધા 'વુ'
એના આ ઉપરની માડુ ધનસુખનાથ નામ દૂધની મને બધા વળુ'
એવા નામના, જે નામે દઈ પણ મને ઘણા માણસો ઓળખે છે

૧૬૮નો સ્વભાવ વણેા હિમ ગણાતો અને ખરેખર તેવો હતો
એટલે મહાર રમવા જવાની તો અમે હિંમત કરતા જ નહિ પણ જ્યારે
કામળ સ્વા ગયા હોય અથવા મહાગામ ગયા હોય ત્યાં અમે
અમા નાડામા રમતા અમારી મૂળ રમત 'છાપાલવ' અથવા
'બાપ માર્ડ ચારણી' હતી મોળામાર્ડ એમા બાગ લેના નહિ બે
મોળી મહેતો દુ અમારા પડોલી બાર્ડશ ર માનરના બે પુત્રો
ભગવાનનાય અને રવિશંકર તથા ત્યાના જેન ના પુત્ર ભાતલ ર
એટલા રમતા ભગવાનનાન અને રવિશંકર વડા થતા મૃધુ પામ્યા
છે સુમાગે બાનુશ ર હઈ હયાન છે અને વડાપુના પોટ્ટ માનર

છે. વર્ષમાં બેચાર વખત એમના ધત્રો આવે છે અને હું જવાન લખું હું. હવે વઢવાણ સાથે કહો કે કાઠિયાવાડ સાથે, મારે આટલો સંબંધ રહેશે છે.

એ સમયની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, ત્યાં જે અનેક વહેમો પ્રચલિત હતા એ અરવાભાવિક નથી—અત્યારે, વીસમી સદીની દુનિયામાં પણ ક્યાં વહેમ ઓછા છે?—પણ વહેમોથી અમને સફલતાથી રજા મળતી એટલે તે સાલતા નહિ. થોડે થોડે અંતરે ગામમાં ખૂબ ગડતી કે દુશ્મણી દિવસે ઠટકર-ધૂળનો વરસાદ—આવનાર છે, તો કોઈ વખત ગપ ચાલતી કે રેલ આવીને દુનિયા ફૂળી જવાની છે. આ વાત, જરૂર પડ્યે જરા મીઠું-મરચું ભભરાવીને અમે બાને કહેતાં અને અમને સહેલાઈથી, તે દિવસ ઇસ્કોલમાં નહિ જવાની બા તરફથી ફટ મળતી.

તે વખતે ત્યાં શાકભાજી ઓછાં મળતાં એટલે સૂરતથી અમે ઘણી વાર મંગાવતાં. એક પ્રસંગ યાદ આવે છે; એક વાર સૂરતથી ફણસ આવ્યું. અમે મોળીને તેની છાત્ર ફળિયામાં નાખી, ગામમાં વાત પ્રસરી રહી કે ફણસગાલમાઈને ત્યાં તો મગરનું બચ્ચું દાખીને ખાઈ ગયાં! સુભાએ અમારી પાસે એક બીચું આપ્યું ફણસ રહ્યું હતું. કોકેને તે બતાવીને અમે મગરના બચ્ચાની વાન થોડેઘણે અંશે નાખફ દરી શક્યાં.

અમે ચોતે પણ અનેક બાબતમાં કેટલાં પછાત હતાં તેનું એક દૃષ્ટાંત આપું: અમે ચાદ પીતાં પણ તે પિત્તળના વાડકામાં. જસ્ટિસ રાનડેના જાણ દો. રાનડે અને એમનાં પત્ની ત્યાં થોડો વખત હતાં. તેઓ એક વાર અમારે ત્યાં આવ્યાં. એમને વાડકો આપવામાં આવ્યો. આપણા ઠરતાં ફેરામાં પછાત હોય તેવાં પ્રત્યે કટાક્ષ મારવાં એ મનુષ્યોમાં સ્વાભાવિક હોય છે. રાનડેનાં પત્નીએ એક પિત્તળની ચાળી મંગાવી. તેમાં રૂમાલથી વાડકો પકડીને ચાદ ઝેડી દીધી, પછી

ધાતી ઊગાડીને તેના નડે ચાલ પીંચી. આ ઉપરથી અમે ધડેા લીધેા અને ફેનનમાં એક પચયિયું આગળ રાખ્યાં. મુગની તાવડોનાથ ધમેગમનાં ખાતારદાથી મંગાવ્યાં અને તેમાં ચાલ પીંચી ચર કરી. કાચનાં ખાતારદાથી ને દેક મુગ આપ્યાં ત્યાં મુધી અમે વાપર્યાં ન દતાં. ગનડેનાં પત્ની ધોડા ઉપર સુરાગી રંગાં અને ટેનિમ ગમનાં એ લેખકને તે અમાન આશ્ચર્યનો પાઠ ન ન દેતો કે ત્રી થઈને અને પાત્રી રંગુનાળી નદિ-આગ લાગે કરી સહે છે !

તે વખતે ત્યાં અવાગનનાર કોલેનનો ઉપદર આવતો. કાંઈ ધણી ખાતરમાં દરદરથી ત્યાં પહોં દોતેમથી ધણા મમગના. પરિ-જુએ અમે ત્યાં મુધી કાગિવારાડમાં ગયા ત્યાં મુધી ખોરાડની ખાતરમાં જાડું નેગન થયા. અનંદ જ વનુઓ એ અમને ખાવા દેતા અને તે પહોં અહીં પ્રમાણમાં ' કોલેનમાં માત્ર તુરે અને મગની દાળ. ચાડમાં વેમણ, દૂધી, કાંઠા, ખટાડા, કારેનાં, તાં-ગનની અને મેથીની બાંધ વગેરે દતા. મવારે રહિના ખાખગ અને ગને ખાતર-રીના મેટલા બાનકટા માન મરાટે ન થતાં. આમાં ખાખગ અને મેટલા પહોં વય પ્રમાણે અમને મગના. મદાગનની ખુલામનથી મેટલા-વાગ મેગજ વધાટે મગી જાય, પત્ર ને કવચિત જ મનડુ.

વળી તે વખતે એક નિચિત્રતા હતી. અમને તાવ આવે ત્યાંએ અમને મેથીની બાંધનાં મુઠિયા, ખાત્રી પૂરી વગેરે તીખુતમનમનું મગનું અને એથી અમાનમાથી જેને તાવ આવતો તેની અમે અદેખાઈ રંગાં. ત્યાં પહોં તાવ આવે એટલે નકોરડો અપવાસ એ મિદાન મુમકથી ન અમે અનુમન્યો. મન-માથી તો ખામ બરોસાદાર દુડાનેથી મુઠિયા, જેવ, મમન, જનેમી વગેરે મંગાવાના અને તે પહોં અમને કોઈ કોઈ વાન મળતા. કોવેરા આવતો ત્યારે, જરૂર લાગ્યે, આ ખોરાડના પ્રમાણમાં ને વાનીઓમાં પહોં ઘટાડો કરવાની મતા કાઢાડને હતી અને ને અમવમા પહોં મુકાતી. આ

સિવાય, એ વખતમાં અમારા ઘરનાં દરેક બારીબારણાંએ કાંદાનાં તોરણ બાંધતાં અને અમારા ગજવામાં હમેશાં એકેક કાંદો અને કપૂરની નાની ગોટી અમારે રાખવાં પડતાં.

હું જ્યાં સુધી વડવાણમાં રહ્યો ત્યાં સુધી, સાધારણ રીતે, નીરાળી હતો; છતાં મારી મનોવૃત્તિ વિપાદ પ્રત્યે શા માટે ઢગી હતી તેનું કારણ સમજાતું નથી. હાસ્ય કરતાં કચ્છ રસ મને વધારે ગમતો અને ગમે છે. મનુષ્યોના સહવાસ કરતાં મને એકાંત વધારે પ્રિય હતું અને છે. કાકાજીના કંકડે સ્વભાવને લીધે અમે સ્વચ્છંદે તોફાનમસ્તી કરી શકતાં નહિ, તે સમયમાં કેપ્ટુરીસાહેબનું કુટુંબ એટલે ધણું ઊંચું એવી માન્યતા હતી વગેરે કારણો આપી શકાય પણ તે પૂરેપૂર્ણ બંધબેસતાં નથી; કારણ કે એ જ સંન્નેગોમાં જીજ્ઞેસાં બાઈબિડેનોમાં મારા જેવી એકાંતપ્રિયતા નથી. કદાચ એમ હોય કે મારી મૂળ મનોવૃત્તિને ઉપર દર્શાવેલા સંન્નેગોને લઈને પુષ્ટિ મળી હોય.

ગમે તે હો પણ જ્યાં સુધી હું વડવાણમાં રહ્યો ત્યાં સુધી મારો પ્રિય મિત્ર-મારું પ્રિય દસ્ય અમારી બારીમાંથી દેખાતા પેલા ઢેરીના પથ્થરો-ધડાયેલા-અર્ધધડાયેલા પથ્થરો અને તેની અવ્યવસ્થિત ગોઠવણી એ હતાં. જ્યારે પણ હું એકલો પડું ત્યારે બારીમાં બેઠો બેઠો હું એ પથ્થરો જોઈ રહતો. હું છ વર્ષનો થયો ત્યારે મેં અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને વડવાણમાં અમે આઠ નવ વર્ષ ગાળ્યાં; એટલે એ ત્રણ વર્ષ અભ્યાસમાં તો મેં ત્યાં ગાળેલાં. છતાં એ આઠ-નવ વર્ષ દરમિયાન પેલા પથ્થરોનું આકર્ષણ મને એવું ને એવું રહ્યું,

એ વિનાયોજનાએ પડેલા પથ્થરોમાંથી જુદે જુદે વખતે હું જુદી જુદી સૃષ્ટિ રચતો. કોઈ વાર રાગની કચેરી કચીને હું રાગ ચતો અને તે પથ્થરોમાંના મારા પ્રિય પથ્થરને હું મારું સિંહાસન બનાવી દેતો. કોઈ વાર પરીઓનો સમૂહ તેમાં ગોઠવતો, તેમાં પુરુ-

૧૪ આયમતે અલ્પાણે

ધર્મમાં માત્ર હું રહેતો. તો કોઈ વાર ભૂતાવળ બચાંકર રચાતી અને તેમાં હું બચતી ત્રાસતો, જોડી શુદ્ધિઓમાં સંતાવાં નિરર્થક થતો. કરતો હતો. મેં જીવનમાં તે પછી ઘણાં કુદરતનાં દર્શ્યો જોયેલાં પણ આ પથરો જોઈને જેવાં સર્જનો હું કરી શકતો, જે પ્રકારનો અકુલ્ય આનંદ, આહોધેરો આનંદ હું અનુભવી શકતો તેવાં સર્જનો અને તેવો આનંદ તે પછી મેં માણ્યાં નથી. અનેક નાની ક્ષુદ્ર વસ્તુઓમાંથી અનંતનાનાં દર્શન કરવાની શક્તિ બાળકોમાં હોય છે તેવી મોટાં મનુષ્યોમાં હોઈ શકતી નથી, એ ખેદજનક છતાં સત્ય કથા છે. જીવનના ખાટામીઠા અનુભવોથી આપણી દ્રશ્યનાશક્તિ, આપણું સ્વપ્ન, આપણી અદ્ભુત સર્જનશક્તિ વગેરેનો ધ્રાસ થઈ જાય છે.

આજે બાવન વર્ષે પણ હું હજી પેલી બારીમાંથી દેખાતા ઘણા પથરો દ્રશ્ય જોઈ શકું છું અને તે વેળા મારા હૃદયમાં ગહતા તરંગોની આછીપાતળી ઝાંખી કરી શકું છું.



શ્રી મનમુખવાસના
પિતા
શ્રી કૃષ્ણવાય
[જીવાનીમાં]

અકરણ બીજું

અ સહનાં માણસો વિષે વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે તેમનાં અમુક માણસો ખરી રીતે જોતાં મણાં હીંગણાં હતાં, છતાં એવાખતે લીધે, કડક સ્વભાવને લીધે અને પ્રતાપી ચહેરાને લીધે હીંગણાં લાગતાં નહિ. અમારા કાકાજી પણ એ વર્ગના હતા.

હું હીંગણો છું અને કાકાજી તો મારા કરતાં પણ વધારે હીંગણા

૧૬ આયમતે અજવાળે

હતા એ વાત ચોક્કસ. પણ હજુ દુઃખ એમને એજાપનાર માણુમેને પહું પુ
તો એ શોકો એમને ડીંગણા કહેવાને તૈયાર નથી દોના. બાંધી દીડું
છતાં જતા પણ રથગ નદિ એવું કસરતી સરીર, ગોર વણું, નાક મોટું
ખરું પણ મીઠું—અણિયાળું નદિ, વિશાળ કપાળ, તેજદાર—નદિ
જૂરી નદિ પીળા એવી આંખો, વાળ જડુ ગ્રીણા અને તેમાં પણ
કપાળ આમળ અસ્તરો ફેરવેલ, અવાજ ઘેરો—મરદાનગીમયો, બરાવ
દાર મુશોભિત મૂંઝ, પગમાં રિલપર અથવા મોખા સાથે હોલખૂટ
બડુ લાંબું, ધોળા કિનારવાળું ગ્રીણું ધોનિયું અને તેનો 'ડમ્બ'
કચ્છ મારીને આસપાસના જેડા એવી રીતે ખોસવામાં આવતા.
તેથી પગનો કોઈ ભાગ જણાય નહિ. અર્ધનમ્બ જણાય એવી રીતે
ધોનિયાં પહેરનાર ઉપર એમને બડુ ચીડ હતી. ઉપર જૂની હતને
દુલ્લવાળો મહેંદ સુતરાઉ કે રેશમી ડમ્બો, માથે બંને કાન હંકાર
તેવી રીતનો તદ્દન જુડી જાનનો સાફો અને હાથમાં લાકડી, કોઈ
કોઈ વાર અસલ જાનની મોટી કાયરચ—નાગરસાહી જૂરા રંગત
પાલડી પણ પહેરના. મેં કાકાજીના આ પહેરવેશમાં કદી ફે
લેયેયો નહિ.

વાનાંકાપ કરવામાં એ ધણા નિશ્ચાન હતા એટલું જ નહિ
પણ વાનોડિયા હતા એમનો સ્વભાવ અતિ ઉમ્મ અને હોકારાંએ
પ્રત્યે રનેડ દર્શાવે. એમાં એમને મનની નમગાર્થ દેખાતી એટલે
અમારા પ્રત્યેનો એમનો જડો રનેડ એ કવચિત જ ઝિધાડો પડવ
હતા. છતાં વાનોનો શોખ ધણો તેથી ધણી વાર અમને એએ
છટાથી, સાંમજનારને રસ પડે તેવી રીતે પેનાના જૂતકાગના જીવ-
નની વાતો કહેતા.

એમના કસરતી ખાંધાને માટે અમને એ આ વાત કહેતા :
= દુઃ અગીઆર વર્ષનો થયો ત્યાં મુઠી ધણો નમજો હતો. એક
વખત સવારે પાછલે એટલે દાનણ કરવા બેઠો હતો ત્યાં મોં ધોવા

કોટા ઉપાડ્યો તે મારા હાથમાંથી પડી ગયો. તે જ દિવસે મારા ગોવિંદદાસ ત્યાં જીવ્યા દતા તેમણે આ દેખાવ જોયો. ગોવિંદ-
દાસ પોતે કસરતખાનું હતો એટલે એમને લાગી આવ્યું અને એમની ખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. જે બાપાજીને કારણ પૂછ્યું ત્યારે
તેણે જવાબ આપ્યો : ‘ દીકરા, અગીઆર વર્ષનો છોકરો એક
નો સોટો ન જીંચી શકે ! તો તું મોટો યર્ધને શું કરવાનો
!! ’ મને આથી બહુ લાગી આવ્યું અને શરીર સુધારવાનો મેં
શ્રમ કર્યો. બીજે દિવસે સવારે બાપાની સાથે હું એક અખાડામાં
ગો અને ત્યાં દાખલ થયો. પંદર દિવસે હું એક દંડ કાઢી શકેલો;
છુ પડીથી કસરત વધતી ગઈ. વધારેમાં વધારે ત્રણસો દંડ, પાંચસો
દંડ, મહાખમ અને ફુસ્તી વગેરે હું કરતો. ”

ઠાસકાને વર્ષે એ મરણ પામ્યા. તેના એકાદ માસ અગાઉ
તેમની તબિયત બગડેલી. પણ ત્યાં સુધી રોજ પ્રાતઃકાળે પાંચ-સાત
મિનીટ પણ એ નિયમિત કસરત કરતા ખરા. માણસનું માયું દુઃખે
એ વાન કાઢાજના મનમાં દેહ સુધી આવેલી નહિ. મારી વર્ષોની
માંઠગીમાં મને એ ઘણો વાર પૂછ્યા : “ પગ દુઃખે, પેટમાં દુઃખે,
એ બધું સમજી શકાય છે પણ અલ્યા, તું ‘ માયું ’ દુઃખે છે ’ એમ
કહે છે તે મારા ખ્યાલમાં આવતું નથી. તું માથાથી આસે છે કે તારા
માથાને થાક લાગે-ક ”

એમની સરસ તબિયતનો એક બીજો દાખલો : સૂરતનું રમશાન
અથનિકુમારમાં—લગભગ સાઠત્રણ માર્દિલ છેડે છે. શિયાળાની કડકડતી
ઠંડીમાં રાતના નવ-દસ વાગ્યે જોર આવીને કોઈ જદના મોંઘુની
ખગર કઢી જાય તો તો કાઢાજ લગભગ આનંદમાં આવી જાય.
પેલાને ઘેર જઈને, અથનિકુમાર લઈ જવા માટે ધારી, જુઓ વગે-
રેની તમજીજ માટે, કેટલું કઈ સ્થિતિએ છે તે વિશે કાઢાજ પૂછ્યા
કરે. પેસાદાર મરણ થયું હોય તો ધરતીજાને પૈસા આપવાની ફરજ

૧૮ આથમતે અલખાળે

પાટે. અને ગરીબ દોષ નો પોને પૈસા કાઢે, પણ ખાવાનું તે જોડવાય ન. જતાં આવતાં સાન-આડ માલિક, કકડની હંડી અને આખી રાતનો ઉઝગરો ! એ વિચાર માનથી મારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થઈ જાય છે.

લડવાણમાં ડેપુટી એન્જીનેયરનક હન્ડરેકેટર તરીકે નિમાયા તે પહેલાં કાકાજી બાગ્યાના કુમારના શિક્ષક દત્તા અને તે સમયે આખા દિંદુરનાનની તેમજે મુસાફરી કરેલી. તે વખતે આણેયાં તાજમદાસ અને આરસનાં રમકડાં દમચુડાં મુધી અમારી પામે દતા. તે દરમ્યાન સાબરમતીના જંગલમાં પ્રથમ નાગના અને બારૈયાના જંગલમાં વાધના શિકાર વખતે કુમારની સાથે તે પણ દત્તા અને તેણે રસમથું વણુંન તેઓ અવારનવાર અમારી પાસે કરતા.

મોર સંધવાળી અને તેના મુખ્ય મરદાર વાલિયા હંડાની સાથે એમને મૈત્રી હતી તે કેવી રીતે થયેલી તેનો જ્ઞાત એમણે અમને કહેય :

“તે વખતે મોરનો ત્રાસ કાઢિયાવાડમાં ધણો હતો. એક વખત રાંતના, બગદના ચગરામમાં હું અને તમારી બા એક મામથી ખીન્ને ગામ જતાં હતાં. રોટ તરફથી અમારા રક્ષણ માટે એક સવાર મળે તો શગરામ પાછળ રહેતો. અચાનક, એક અપરિચિત આદમી લાગુ થઈ ગયો. સવારે તેમજ શગરામવાળાએ મને ધીમે રહીને કહ્યું : ‘મોઢેબ આવી બન્યું. મોરની છાવણી લાગે છે.’ વસ્તુસ્થિતિ જોઈને મેં શગરામ નેમો રખાવ્યો. કુંજનું પાણી ઢોળી નાંખીને કુંજે લઈને હું તે તાપણા બહી જવા મંડ્યો. લાગુ પડેલો આદમી પણ અજ્ઞાન થઈ ગયો. હું તો સીધો એ તાપણા પાસે જઈને જોમો રહ્યો. બહારવટિયાઓ વાગુ કરતા હતા. મેં તેમાંના એકને કહ્યું : ‘પાણી થઈ રહ્યું છે અને મારી બૈરીને તરમ લાગી છે. આંટનું બરી આપશો ?’

“ક્ષણભર તેમણે એકમેકના સામું જોયું અને પછી પાણી બરી.

કું. પોતે જન્મતા હતી એટલે એમના ધર્મ પ્રમાણે એમાંના એકે
 ' ખાવા બેસશો ? પણ ખાવામાં તો માત્ર રોટલા, મીઠું અને
 ફીચો મસાલો છે. ' મેં હા પાડી અને પહેલેજ ઢાળિયે મીઠાની
 ૧ મોંમાં નાખી અને કું દેરી પડ્યો. તેમનો સરદાર બોલી ગියોઃ
 ' મને ઝાળખો છો ? ' મેં જવાબ આપ્યોઃ ' મોર અને વાલિ
 ઢાણ નથી ઝાળખતું ? પણ હવે રજા આપો તો પાછો જાઉં
 થકે બહુ મોડું થઈ ગયું છે. '

“ મોર મને બેઠ્યો અને બોલ્યોઃ ' કૃષ્ણલાલબાઈ, બારે કરી હોં
 પણ પાકા નીકળ્યા. પણ અમારું મીઠું ખાધુ એટલે આજરૂં
 પણે દોરત. હવે મુસાફરીમાં આવા સવાર-અવાર રાખતા નહિ
 મને બધી ખજા પડે છે. રાતના તમે નીકળ્યો એટલે મારા પં
 ણુસ શગરામ સાથે થઈ જશે. છતાં જરૂર પડે તો આટલો બો
 ઈને કહેશો તો કાઠિયાવાડમાં કોઈ બીજા બહારવટિયાની તાકાત નથી
 મોરના દોરતને લૂંટે. ”

જયમુખલાલના જન્મસમયે વાલિયો જાતે આરીને ડુમ્મલ અ
 ના રૂપિયો આપી ગયો હતો. મોરે તો પછી સંધિ કરેલી અને વાલિ
 ના મદને છાજે તેવા મોતની કથા તો મેઘાણીના મશહૂર પુસ્ત
 મોરની બહારવટિયા બાગ ત્રીજાના પાને મોજૂદ છે.

એમના અમુક સિદ્ધાંતો ખાતર કાકાજી ગમે તે ભોગ આપ
 િયાર થતા અને ગમે તે કરી બેસતા. મને બેઠાબસા થાક આવે

એક વાર હોળી હતી. સવારમાં દાકોરસાહેબનો એક માની
 ખવાસ શહેરમાં હોળી રમવાના રંગે ચડ્યો હતો. એમે તેને
 હાંપર રંગ છાંટતો છાંટતો અમારા ફળિયામાં આવ્યો. અમારા પો
 શીની ધુનાન પુત્રવધૂ એટલે બીજી હતી. તેને રંગથી તેણે તરબે
 રી અને પછી પોતે બીજાસ ચાળા કરીને હર્યો. દાકોરસાહેબ
 મોનીતો ખવાસ રહ્યો એટલે લોકો-કરે પણ શંકા. સસરાએ કે

૨૦ આયમતે અજવાળે

દખાવી રાખી પુત્રવધૂને ઘરમાં ગામ્યા જવાનું કહ્યું, પણ ખવામતે કમનમીએ કાકાજીએ આ દરમિયાન જોયું. અમાગ વાડામાંથી હલંગ મારીને, બહાર ફળિયામાં આવીને, કાકાજીએ એ ખવાસને ગળચી-માંથી પડકો અને બવમવાનાં ડાયાં તૂટી જાય તેટલા જોરથી બે તમાચા મારીને જમીન ઉપર મથકાવી પાડ્યો. ગંજની બાવળ દોળી જાપી અને વાંસની મોટી પિચકારીના કંકડેકંકડા કરી નાખ્યા.

આ બંધુ બેતણુ દાણુમાં બની ગયું. ૧૮૯૫-૯૬નું એ અમારું નાનકડું જન્મ બય, તાસ, આજર્ય, માન વગેરેની મિશ્રો-મિશ્રોથી ગ્રામ્ય થયું. ખવામ રડનો રડનો ગામો. હવે શુંનું શું થશે એવી ચિંતા અમને થોડા દિવસ રહી. કનું થયું નહિ પણ પત્રી ખવાસો દોળી ગમવા અમાગ ફળીઆમાં લાખાય થયા નહિ.

ખીજે દાખનાં : પાવીતાણામાં કાકાજી નામન દીવાન હતા. દીવાન તરીકે શ્રી. ગણપતરાવ લાડહતા અને કાકોગસાહેબ માનમિલક હતા. વાન નાની હતી. કાકોગસાહેબ માટે મહામજેશ્વરથી બટાકા આપ્યા. કાકોર તે વખતે ગામમાં નહોતા. કાકોરનાં કુંવરીએ કાકાજી પામે આરીને તેમથી પાચ મણુ બટાકા માગ્યા. કાકાજીએ ગમી-લકને કુંવરીને બટાકા આપ્યા.

એક અમયનાં આ વાન કાકોગને કરી અને બગચેગીમાં કાકોરે કાકાજીને હપકા આપીને કનું કે મારી ગળ સિવાય તમે આપ્યા તેમાં તમારી જૂથ હતી.

કાકાજીએ કનું કે તમારી દીકરીને મારાચી ના પાડી શકાય ન નહિ, ગસીદ વગર આપ્યા જોત તો એટલી પણ જૂથ દે કજૂમન.

કાકોરે હાં કરી અને જગ વધારે પડતું કનું અને પછી પૂછ્યું કે તમે હવે જૂથ કજૂનો છો કે નહિ? જવાબમાં કાકાજીએ કનું કે જો આપ એમ કજૂનો કે આ કુંવરી આપનું કનું નહિ તો હું મારી જૂથ કજૂનું નહિ તો નહિ.

દરબારમાં હો-હા થઈ અને પેલા ચાડી ખાનાર અમલદારે હાકોર સાહેબને ઉશ્કેરવા કાંઈ કહ્યું. કાકાજીએ લાગલો એને એક તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. અમલદારની પાઘડી ઊડી ગઈ. કાકાજીએ કહ્યું કે આવા અવિચારી માણસોની નોકરી કરવી દરમ છે, અને એમણે રાજનાગુ આપ્યું.

હાકોરસાહેબે એમને ચાણુ રહેવા માટે ધણું કહેવડાવ્યું. પણ 'તૂટેલાં સંધાય નહિ' કહીને કાકાજીએ નામજદીવાની છોડી. અમે સરત આવ્યાં. કાકાજીએ તે પછી ખીજ નોકરી ન કરી.

વઢવાણમાં પોતાના એક મિત્ર ઠા. સદાશિવરાવની સામે રાજ્યમાં કાવનરું રચાયેલું. તેની સામે થઈને કાકાજીએ હાકોરને ખચાવ્યા. પરિણામે વઢવાણ હાકોરસાહેબ જોડેનો સંજંઘ તૂટેલો અને પગારમાં તેમજ પેન્શનમાં ધણું નુકશાન થયેલું.

લીંબડી, પ્રાંતપ્રા, ખરૈયા, લખતર, વાંકાનેર વગેરે રાજપોતા હાકોરો જોડે મારા પિતાને ધણી દોસ્તી હતી. એમાંના લગભગ દરેકે એમને પોતાના રાજ્યમાં રાખવાની ઇચ્છા અનેક વેળા ખનાવેલી, પણ વઢવાણ અને પાલીતાણાના અનુભવ પછી એમણે એ વિશે ના જ પાડી દીધેલી; જો કે એમાંના ધણા હાકોરસાહેબો વિશે એમને જાણે અભિપ્રાય હતો અને તેમનાં ઉલ્લવણ ચારિત્રની અનેક વાતો એમણે અમને કહેલી.

તખિયત ધણી સારી એટલે કાકાજીને ખાતાને શોખ પણ જગરો. જ્યાં ત્યાં સુધી એમણે વર્ષનું અથાણું પોતે જ ભરેલું. મેચિયાં કેરી અને લીંબુના રંગમાં સડેજ પણ કાળાશ ન આવવી જોઈએ; મેચિયાં હેઠ સુધી કડક જ રહેવાં જોઈએ. ગોળિયા કેરીનો અમુક રંગ રહેવો જોઈએ. ત્રણ ચાર બાતના મુરખા ઘરમાં હોવા જોઈએ. મેથી અને કાચમીરની બાજની વડી, કચરી અને પાપડ તાજાં હોય.

ગળનાં મુઠ્ઠા અને જરાં નાચી રહીએ પતી પોને જમવા
 રસે મનનમાં એ અર્ધઅનર અને અર્ધગાંધારી નજારના કે
 ત્રા ગયા માધર્મગયા અને જમનો નામે તો નાનકો પાને, જામની
 તેજા થીની તેજી અને એનાં મેઘો ગમ્યો જુદા એમની ધાત્રીના પામે
 હોય અને ખાખનામાં કે રોટલીમાં કે માટી દાળમાં થી પોને જામે.

રિયાયામાં મેથીના પામના બે દળનાર કકળ તો પોને સવાન્ધ
 નિશદ સાથે પેના પાત્ર તે ઉપગત, ડાખન રમખાનો એપચીનીતો
 પાન હમવાના. હું જામ્યો ત્યાગ્યી તે એમના મૃત્યુ નાં મેં એ પાક
 નિયાયામાં થના નેથેન. આદમાં એ પાક અનિશ્ચય આદિષ્ટ પાત્ર
 મનમ એટલે કે એક કદામથી અને ચાલે જાકળ કોષ કોષ દિવસ
 એ મેના કાકાજી તો મેથીના બે કકળ ઉપગત આ પામનો એક
 મોટો કદોડો પજુ લેના.

૧. અમારા બા મરી ગયા પતી, કાકાજીએ ધમાં પુરવધૂને (જય-
 ભુખનાનાં પત્ની-કનુભવગતે) કહી દીધું કે ધડપજુમાં બે વખત
 જામનું એ કીડ નહિ. ગને દૂધ અને નાળેનો સડિત મનના એ પ્રમાણે
 મમાદથી બરેલુ દૂધનું મોટું પાણિયુ અને શીંગની એક રકાખી એમની
 આગળ ધવવામાં આપ્યા કાકાજી તો નાની રમખીમાં થોડો શીરો
 નેથેનને દોડા થઇ ગયા અને બોલી બોધ્યા:

“દીકરી, આટલો શીરો તો પાંચ વગસનું હોત” ખાપ ! બૂખરો
 સૂઈ જઈ તો તો પેટમાં વાયુ થાય.”

તમ બીને શીરો થયો અને કામગીરી મોટું પાણિયુ બરીને
 પ્રદૂધ, શીંગનો ગાળો નેવો જામ્યો અને સાથે લગભગ અન્ધી મેથિયા
 કેદી-પુજા રસ સાથે : સીધો ! આ પતી આટલું લેવાનો રિવાજ
 રાખી નાનતા જમવાનું હોડી દીધું ! કોઈ કેઈ વાગ દીડેમાં, સૂરજ
 કે કોરેવાનું તમેલું સાદ આ નાખ્યાની સાથે હિમેવામાં આવતું

હોન્નઓ મોટાં થયાં પતી કામગીરી ખાસ ગાળ બોલના નહિ,

પણ એક વેળા, એમની જુવાનીમાં એ 'રોમિયન' ગણાતા. એક વખત એની મેથ રમાયેલી : કામરથો તરફથી કાકાજી અને નાગરો તરફથી દા. બહુકરામના મોટાભાઈ આસ્તિદરામનો જલસો ગોઠવાયો. સામસામી ગાળ દેવાય—એક વાર જોલેલી ગાળ બીજી વાર બોલાય નહિ. જે હારે તેના પક્ષવાળા દસ રૂપિયાની જવાબત આપે. આ મેથમાં કામરથો જીતેલા ! પોતે નિવૃત્ત થઈને સૂરત આવ્યા ત્યારે એક વેળા એમની એક લાડકી બનીજીના આગ્રહથી કાકાજીએ ગાળો સંભળાવેલી ! તે વેળા અમે પણ હાજર હતાં. એ પ્રસંગ 'જૂતના ભડકા'ના મારા સંગ્રહમાં મેં 'વડીલ વર્ગ'માં (પૃષ્ઠ ૭૬) લીધેલો છે.

“કાકા ! તમે હવે તો જવશ્યે જ ગાળ બોલો છો, તે જૂલો તો નથી ગયાને ?” બત્રીજ બોલી.

“અરે બહેન, એમ તે કાંઈ જૂલાય !” કાકાજીએ ઉત્તર આપ્યો. “પણ હવે જમાતો ગયો. પહેલાં તો અમારે એની પછી હરીકાઈ આપતી અને એમાં તારો કાકો પહેલો નંબર આવતો.”

“હું એથી જ પૂછું છું,” બત્રીજ બોલી.

“તારી સરજ હોય તો વળી મેઘ અવસર આવતાં સંભળાવું.”

કાકાએ જવાબ આપ્યો.

પ્રસંગ તરત જ સાંપડ્યો. પાછલે (અમારા સૂરતનાં ઘરમાં) આવતી ટેડી તેની જીબને માટે સારા મોહોદલામાં પ્રખ્યાત હતી. બત્રીજ તેને જાંછેડે અને પછી કાકાએ પોતે રજુક્ષેત્રમાં ઝંપલાવી ટેડીને મદાત કરવી એવી વ્યવસ્થાના ચર્ચ. બત્રીજએ એ અરુચ્ચ-વર્ગની અધિષ્ઠાનીને જાંછેડો. કાકાએ ધટતે સમયે એ યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું. પોણોએક દલાદની બચકર લકાર્થ પછી ટેડી દાર ખમી રડતી રડતી ચાલી ગઈ. આખો મોહોદલો વડીલનાં યશોગાન ગાતો મગડખીની ભિમિથી ઉજળવા લાગ્યો અને વડીલની મુકાકડે પ્રશંસા

૨૪ આધમતે અજવાળે

કરતાં કહેવા લાગ્યો કે “ભાઈ, ખોડું ઘી કાઢી દિવેનમાથી જાય ? ધરડો ધરડો તો ચે ગરાનીઓ.”

કાઠિયાનાડમા સાપ જલ મોટા ઝેરી ‘કોલા’ પ્રમુખના માપ ધગમાંથી પણ નીમળના અમુક અર્ધસક વર્ગ એમને માગ્યા નરોતો દેતો, એટલે એમને જીવના પ્રકડવા પડે એમ હતું. આમ કરવા માટે વાસના છ છ શીટ લાંબા હાથનાગો એક સાણુમો કાનજી વાપરતા. પણ એકના હોય તો તો પોતાની મોગી નેનરની ડાગ વડે એને પૂરો કરતા. પણ કોઈ કોઈ વાગ વસ્તુચિતિ જીગી જ ગેતી. અમાગ ધરતુ હાપડ અને બીત મગે ત્યા બાકારામા પોપટ માગા બાધતા. આ પોપટના બચ્ચાને ખાવા બય-ર સર્પો હાપરામા થકને એ લી. બાકારામા બરાના આરા સાપ સાધારણ માર્ગે કે ઉપાયે પમ્ડાય એ લગભગ અસંખ્ય જ હતું, એટલે જ્યા કાર્ડ આવો અણુમાગે થાય કે અમારુ ફગિધુ માણુસોથી ઊભરાક જતુ

સાપનો મત્ર જણુનાર જુવાની ગ્રાધ થની અને તે આવી પહોચે એટલે તે બાકારા સુની પહોચવા માટે નીસરણીઓ વગેરેની ગોઠવણ થક જાય માત્રિડ નીસરણી ઉપગ ચઢીને મત્ર બળીને જવના દાણા બાકારામા નાખે એટલે સાપ સમભગ એમાન જેવો થઈ જાય પગી ત્રણુચાર મોટા સાણુસા વડે એને પમ્ડીને નીચે લાવીને એક મોટા માટનામા નાખે બદારથી મજબૂત દાગે દેવાય અને એક માણુમને ચાર આરા આના આપીને દૂર મોખનવામા આવે. પેતો ત્યા જઈને આરેથી માટણુ ફેકે એટલે સાપ એમથી નીચીને જગનમા ચાલ્યો જાય આવે પ્રમગે ઘણુ છોડરાઓ બ. આનંધી આ તમાગો જોતા, પણ મને ચારબથી જ એવા પો આનનાર પ્રાણીઓની છીટ અને બીક દેવાથી, ન જુટકે ગભરાથી મૂંજતો, હું આવા દસ્થો જોતો.

આરા અનુભવોથી કોઈ કે પગો ગમે તે નરપુ હો પણ નાન-

છને સાપ ઉતારવાના મંત્રો બજાવાની બહુ-ધમ્મ હતી. દુખનું માથું, શળ વગેરે મટાડવાના મંત્રો તો પોતે બજાતા અને અમને પણ એમણે શીખવેલા. ગ્રહણને દિવસે અને રમજન મહિનામાં અમે એના પાદ કરતા. કોઈક શીખવશે એમ ધારીને અનેક મદારીઓને કાકાજી બોલાવતા. કોઈ કોઈએ સાપનો મોહરો કઢીને ખોટી વસ્તુ અમને પધરાવેલી અને ઘણા ખરા મદારીઓ તો શીખવવાની સાફ ના પાડતા પણ એટલે જે જણાએ મંત્ર આપેલા ખરા. એ મંત્રો સાચા છે કે ખોટા એ નહીં કરવામાં કાળો કાળ નીકળી ગયો. પાલીતાણાના હાકોરસાહેબ માનસિંહજી સાપ ઉતારવાના કાર્યમાં નિષ્ણાત હતા. તેમને કાકાજીએ એ મંત્ર બતાવેલા. તેમણે સલાહ આપી કે એ મંત્રોનો ઉપયોગ મંત્ર બજાનારને જોખમકર્તા છે, માટે ઉપયોગ કરશો નહિ.

કાકાજીને સંગીતનો સારો જોશો શોખ હતો અને વદવાણુમાં એ, શ્રોત્ર માસ્તર (પાછળથી રાજકોટના દીવાન), પ્રજારામ માસ્તર વગેરેની મહેફિલ જામતી. તે વખતે કાકાજી ગાતા અને ટોલક બજાવતા. નિવૃત્ત થઈને સૂરત આગ્યા બાદ તેમણે દિલ્હિયા વગાડવું શરૂ કરેલું તે ઠેક સુધી વગાડતા. Puritan^૧ જતિના હોવાથી નાચમુજરા એણે જોતા. આજે અભારની સંગીતની કક્ષાનો વિચાર કરતાં સામે છે કે કાકાજી અને એમના મિત્રોનું સંગીતનું જ્ઞાન-ખાસ કરીને તાલ સંબંધી જ્ઞાન અતિ પરિમિત હતું.

એમના આખા જીવનમાં કાકાજીએ રોતાના મિત્રો પ્રત્યેની વફાદારીને લઈને ઘણું વેઠ્યું હતું. એમના વર્તનના પ્રમાણમાં મિત્રોનું વર્તન મોળું હતું એમ કહીએ તો ચાલે. વદવાણુમાં સદાશિવરાવ દાકતરને બચાવવામાં પોતે ઘણું નુકસાન વેઠ્યું. પાલીતાણામાં ત્યાંના દીવાન લાડસાહેબને બચાવવામાં એમને હાકોરસાહેબ સાથે અણબનાવ

૧. નીતિરત, શુદ્ધાત્મવાદી, અતિશુદ્ધ : (ત્રણે પારિભાષિક કોષમાંથી).

‘થયો પગપમગી શન એ એમનું એમ મોટું વ્યમન હતું. મૂળમાં એમને નાગર ન્યાયમાં પગા મિત્રો ત્યાં આજે દલાય એ પ્રમાણે જળસુખના અને માટે માટે પણ અમુક પ્રમાણમાં કદી વડાય

પણ ખપા મિત્રોમાં મોટી વધારે મેત્રી મકાનને ન બ. કૃષ્ણનુખનામ આદ્યમાગમ મદેના જોડે હતી. એ જમાતાને આગખ- નાનામાંથી કોઈને પૂછે નો તેઓ વિનાસકારે હજી કે ‘બાઈ, એ જમાના ગયા દલે ક્યા છે એવા દોષો અને દોષો ? કૃષ્ણનુખરામ અને કૃષ્ણાત જેવી દોષો દલે મળે નહિ ‘અમારું’ કે કહે- બોના ડો-ગઓ કૃષ્ણનુખગમને મોટા મમજી દેવા, જીરે, અમુક પિતાને નાના કાકાકા મેના એકે રન્ને દિસાજની વાત જ ન થાય. એ બામનનો. ‘હાલો નાનો કિમો મેં ‘વડીવ વર્ગ’ (‘જૂના ભક્ષ’ પૃષ્ઠ ૭૮)માં મૂક્યો છે

અમે નાના દલા-પાય ૭ બાઈમદેન અને મા, અમદારા પિતાના મિત્રને ત્યાં મળેના અને પાછાં મુગઈ આવવું આવતી વખતે એ પિતાના મિત્ર એકને વળાવના આવેન. બધાની સેડ દલામની ટિપ્પટ દલાઈ અમને સોને રમકડા, ખારાનું વગેરે મળ્યા હતામાં એ પડી માએ એ વડીને ટિપ્પટના પૈસાનું પૂછ્યું. વડીવતી આખ અમળી “શુ ? બર એકન વચ્ચે માગી આવજ નેરા માગે કે ? પૈસા તાગા ધગીએ જ જોયા છે તું આવડી દી મળી જેવડી હતી ત્યારે તને પગપાલી લાવનાર હું ને હું મને ટિપ્પટના પૈસા આપવા માગે છે. ત્યારે તું અને તારા ડોકન મારે ત્યાં મહિનો રહ્યા તેનો ખગ્ય પણ સાથે માથે પૂડી લેને શુ કહું કે તું જી છે, બાઈ મોના તન પાડી નાખત.”

મા તો મહક જ થઈ ગઈ. તેની આખમાં આમુ ભગઈ આ-આ વડીને મમનના માથાં ચાર પાય રૂપીઆનો બીજો વધારે વૂમાડો કરીને અમને વડુ રમકડા અપાયા ત્યારે જ શાન થયા અને

ગાડી ઉપડતી વખતે મમતાથી બોલ્યા “ જમના ! છોકરાંને સાચવજો અને મનમાં ન લાવીશ હો. મારો મીઠ્ઠાસ જરા એવો જ છે. પણ દિસાળ તો મામુલી લોકો રાખે, ખાનદાન નહિ.”

સ્વ. સરદાર ઈશ્વરદાસ સ્ટોર પણ એમના પરમ મિત્ર હતા. એક વખત સ્ટોરકાકાની સ્થિતિ જરા નમળી થઈ ગઈ. અમારું ઘરેલું અને રૂપિયા એમને ત્યાં રાખવામાં આવતાં. એક માણસે એક વખત કાકાજીને આવીને કહ્યું : “ સુરજી, સ્ટોરની સ્થિતિ નમળી થઈ ગઈ છે. તમારું જો ત્યાં કાંઈ હોય તો લઈ લ્યો; નહિ તો પંચાતી પડશે.”

કાકાજીએ જવાબ આપ્યો : “ મારા મિત્રની સ્થિતિ ખરાબ હોય તેમાં મારે ઉપરાણી કરીને એને ગરહન મારવો ? એ નહિ બને.”

આ વાત થયાને કલાકેક થયો હશે, એટલામાં સ્ટોરકાકા અમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એમણે ઘરેલું અને રૂપિયા કાકાજીને ધર્યાં. કાકાજી અજબ થઈ ગયા. સ્ટોરે કહ્યું. ‘ હું ક્યારે પડું એનું કહેવાય નહિ. મિત્રોનું ક્યાંથી મૂકું એ કેમ બને ? તને તો એની દરકાર નથી પણ મારે તો રાખવી પડે ને ! ’ મિત્રનાનાં આવાં દૃષ્ટાંતો તો તે જમાનામાં ઘણાં મળતાં.

એમના મિત્રજ વિશે તો હું આગળ કહી ચૂક્યો છું. એવા કોંઈ માણસો ઘણાં ખરું ઉતાવળિયા, કાનના કાચા અને ભોળા હોય છે; છતાં પાછા પોતે મનથી એમ સમજતા હોય છે કે પોતે બહુ લૂચ્યા અને કોઈથી પણ છેતરાય નહિ એવા છે. પણ આ એમનો ભ્રમ જ હોય છે. કાકાજીનું પણ આમ જ થયું. એમને ઘણા લૂચ્યા લોકો છેતરી ગયેલા. જે માણસ એમને પહેલી વાર ‘કહી નાખે એનો દોષ પછી એમને વસે જ નહિ. પરિણામે એમને હાથે ઘણી વાર અન્યાય થયેલો.

સગાંસર્ગીઓમાં પૈસાની મદદ આપવામાં એમનો હાથ ઘણે છરો હતો. જયમુખલાલમાં એ ટેવ સારા પ્રમાણમાં બિતરી છે. ‘ જયમુખ

૩૦ આયમને અન્યાયો

જનાં ગામવાં મનન મથતાં, દુર્ગામા જેવો કોંમી, મદાપ અજુનમ
પુરો મદમા એકેયો પડી ગોા. એ એકેયવાયાપ હું એ નદિ સર્વો
સકથો. બાના મૃત્યુ પડી ચાવ વાં છવનાર કાશક નદન બદલાઈ
ગયા. એ અઃગતા. અજુનમના, કોર વમેનેના મૂળ અરપને ખાતે
તેની આગી હાવાજ ગદી મહ.

હ. મ. ૧૯૧૦માં મલિનોએક માંદગી બોગવી કાશક એમની
છેલ્લાનુસાર મુનમાં ન મૃત્યુ પામ્યા. જુના જ્ઞાનાના પ્રતિનિરોધ
પડીય, મરીનના ને જ્ઞાનાની નાથે વિધોત દહ મયા પ્રચંડ
વિદ્યાગ વઃએ, મૂળ તટનાં તુગી પડે તેમ, પત્ની જનાં, આ મમથ
પર્ય તુડી પડ્યો.

૧૮૯૦માં હું જન્મ્યો અને ૧૮૯૮માં પાલીતાણા ગયો. આ સોતે આઠ વર્ષ મેં વઢવાણમાં ગાળેલાં. તે પછી અલાર સુધી મેં વઢવાણમાં પેંગ મૂક્યો નથી, ત્યાં જવાની મને ઈચ્છા પણ થતી નથી. આટલાં વર્ષમાં એ વઢવાણ તાલુકા ફેરવાઈ ગયું હશે, ત્યાં જઈ તો મને ઓળખનારાં કોઈ રડ્યાંખડ્યાં હોય અને ત્યાંનાં જૂનાં દરયો જોઈને મને આનંદ થવાને બદલે માત્ર શોક ઉત્પન્ન થાય એવી બીતિ, મને સારું જવાનો વિચાર કરતાં પણ રોકે છે.

અમુક સ્થાન, અમુક વસ્તુ, અમુક સ્નેહી આપણા હૃદયના પરિચયના વર્તુલમાંથી ખસી જાય છે, પછી જેમ જેમ સમય વીતતો જાય છે તેમ તેમ તેમનાં સ્મરણો ઝાંખાં થતાં જાય છે. તેમની જગ્યા ખાલી સ્થાન, વસ્તુ અને સ્નેહીઓ ધીમે ધીમે પણ અમૂક રીતે ભેતાં જાય છે. એમના પ્રત્યેનું સતત આકર્ષણ ઘટતું જાય છે. આપણાં દૈયાનાં કોઈ ભેંડા ખૂણામાં એમની સાથે સંકળાયેલ પ્રસંગો—એમને લાંબને ઉપરિચિત થયેલ સુખદુઃખ કોઈ જુદું જ સ્વરૂપ ધારણ કરીને પડી રહે છે. કોઈ કોઈ વેળા બ્યારે દૈયું 'એકલું પડીને વસોવાય છે' સારે એ બધું સાદ આવે છે, ક્ષણભર ખિન્નતા પણ અનુભવાય છે, પરંતુ એમને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કટ ઈચ્છા જન્મતી નથી. અશક્ય છેતાં પણ દેવાય એની પુનઃપ્રાપ્તિ થશે એવા વિચારમાત્રથી આપણે વિચિત્ર ઉદ્વેગ અનુભવીએ છીએ.

જૂતકાળ સૂર્યો એ સૂર્યો. એને પાછો પકડી શકાતો નથી, પાછો પકડવાથી મુખ પ્રાપ્ત થતું નથી; એ શોકગ્નકે છતાં સસ દહીંદત છે.

મોટા ઘરે એટલે કુટુંબનું બરણપોષણ કરશે ' એવી ઝીડી પ્રદાવી એમણે પૈસા ખચાવવા પ્રયત્ન કરેલો જ નહિ. સર્ગાઓનાં અને એમની પોતાની તથા પુત્રીઓ અને જયમુખલાવનાં લમો પાછળ એમણે કમમાં કમ અગીઆર-ગાર દળર રૂપિયા ખરચ્યા હશે. નિવૃત્ત થયા પછી ઘર બંધાવ્યું એમાં એમણે આડેક દળર નાખેલા. વળી પેનશન ઓછું અને ખરચ વધારે, એટલે દર મહિને બેંકમાંથી ઉઠાવીને કામ ચલાવના. પરિણામે એમના મૃત્યુ પછી માત્ર ત્રણ દળર રૂપિયા અમને મળેલા.

અમારે મુખાગે, કાકાજીની પ્રદા 'જયમુખ બધાંને ઉછેરશે' એ સાચી પડી. કાકાજીના મૃત્યુ પછી એમણે લખેયું વિદ્ય ખટ્ટુ વાંચવા નેતું હતું. ત્રણ દળર રૂપિયા ખાતમવાન કરવી એ નિઃપ્રયોગન હતું એમ એમને લાગ્યું હશે, મારે એમણે તો વિદ્યમાં માત્ર જયમુખ-લાલથી માંડીને અમને બધાં છોકરાંને ઉપદેશ તથા શિક્ષામણે અને પોતાની આરિય લખેલાં. પૈસા નંબંધી એક અધુર પણ ન હતો !

એમના મરણ પછી કેટલાંક સર્ગાઓએ મને મોટાભાઈ સામે ઉશ્કેરવાના યત્ન કરેલા, પણ તે વખતે પણ હું દાસ્તરસદાર હતો : એટલે મેં એમને વિલતું કપાણું વંચાવ્યું અને સમજાવ્યું કે પૈસાના પાપા વગરની મિલકતની વહેંચણીમાં તકરાર કેવી રીતે થઈ શકે ?

એમનો તબાવ માથાળુ હતો. કેઈનું માથું ફુગ્ગે તો એમનો છત્ર ઊડી જતો. પણ એ માયા-એ રનેક જાહેરમાં પ્રદર્શિત કરવાં એ એક પ્રકારની નમજાઈ છે એમ સમજીને એ બાપે જ એમનામાં રહેલ કામળ લાગણીઓ કેઈને જણાવા દેતા. પરિણામે અમારા તરફથી અને અન્ય તરફથી એમને અન્યાય થયો હશે, કારણકે તે વખતે આ પ્રમાણે માનસનું ધૃષ્ટકરણ કરવાની અમારામાં શક્તિ નહોતી. બાકી અમારાં બાના ગાર વર્ષના મંદવાડમાં, મારી વર્ગોની માંદગીમાં અને બીજાં છોકરાંઓની માવજતમાં એમણે જે પ્રસન્ન

વધને જહેમત ઉઠાવેલી અને પોતાની શક્તિ ઉપરાંત પૈસા ખરચેલા તેથી જહેમત અને તેટલા પૈસા-પોતાની શક્તિ ઉપરાંત ખરચનાર વડીલો મેં થોડાં જ જોયાં છે.

એમના ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારો કાંઈક વિચિત્ર હતા. વૈષ્ણવ મહારાજશ્રીએ પ્રત્યેનો એમનો અણગમો એટલો હતો કે અમે જ્ઞાનસંપદ લીધો નથી કે કંઈ બંધાવી નથી. પ્રહણુ વખતે ન જમવું, અડકાયેલ શીઓને ન અડકવું, દેહબાગીને જૂલમાં અડકાઈ જાય તો નાહવું જ જોઈએ એ, બધી પ્રથાઓ મારા જન્મથી પણ આગળની અમારા ધરમાંથી નીકળી ગયેલ. પણ તે સમયે મુધારાવાળાઓ અને જૂના વિચારવાળા વચ્ચે ધર્મણુ ધણું ઉગ્ર હતું. કાકાજીના મિત્રોમાં જૂના પક્ષના ધણા હતા એટલે પોતે મુધારાની ગંધ આને એવાં કાંઈ પણ નાનામાં નાનાં પગલાંની પણ સખ્ત વિરુદ્ધ હતા. 'દિવ્ય ચારિત્ર' એટલામાં કાકાજીનું ધર્મનું શિક્ષણ આવી જતું હતું એમ મને લાગે છે અને અમારાં જીવનના ઘડતરમાં આ ટૂંકા અને ટચ બે શબ્દના ધાર્મિક શિક્ષણે જોડી અસર કરી છે એ નિઃસંશય છે. એમના આવા સાચા શિક્ષણને લઈને ત્યારે અમે ધર્મમાં અને સામાજિક વિષયોમાં ઉદામ વિચાર ધરાવતા થયા ત્યારે એમને સાક્ષ્ય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો એ માનસની વિચિત્રતા અમને તે કાળે સમજાઈ નહોતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં બા મૃત્યુ પામી. બાર બાર વર્ષની એણે માંદગી ભોગવી અને બાર બાર વર્ષ સુધી કાકાજીએ તન, મન અને ધનથી એની ચાકરી કરી. પણ બાના જેવી નાનુક દેહલતા કેટલો સમય ક્ષયરોગની વેદના સદન કરી શકે? માત્ર પાંત્રીસ વર્ષની વયે બાએ પોતાની સંસારલીલા સંકેલી લીધી.

પરિણીત જીવનની લગભગ પચીસ વર્ષની જીવનસાથી, પોતે જેવા હતા તેવા ને તેવા સ્વીકારીને પોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પનાર, કૃતના જેવી કામળ સ્ત્રીની પાંદડી બીડાઈ ગયેલી જોઈને આ પરધરની

એ લગભગ પીસનાલીમ વર્ષ પહેલાનાં સ્મરણો. તાજાં દરનાં ધણીધોડી મૂર્તિઓ મારા સ્મરણપરે ચડે છે. મારા સાંના મિત્રોમાં અસારે માત્ર બાનુબાઈ (અને તેમનાં બાઈબટન . વર્થન અને સવિના) હયાત છે. દાઝ પણ વડવાણમાં તેઓ પેસ્ટ-માસ્ટર છે, એ હું આજગ જણાવી ગયો. ૧૯૦૮માં બાનુબાઈને તારનું ડીખવા મુંઝવું આવતું પડ્યું હતું. તે વેળા અમારે ત્યાં જ એ છ માસ રહેલા એટલે એ જૂની મૈત્રી તાજી થઈ. પછી અવારનવાર અમારી વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલે છે અને લીધે એ ટકી રહી. વડવાણમાં તો અમે બધા બહુ નાના હતા એટલે સાથે રમનાર તરીકેનાં એમનાં સ્મરણો સિવાય બીજું શાદ નથી, પણ મુંઝવણમાં અમે સાથે રહ્યા તે સમયનાં મીઠાં સ્મરણો દર મારા હૃદયમાં તાજાં છે. એમનું સરકારી માનમ્, હાસ્તપરસ પારખવાની સક્તિ, ગૃહસ્થાઈભરી એમની રજાડગઃ એ બધાંને લીધે મને તેમજ મારાં કુટુંબીજાનેને એમના પ્રત્યે ખૂબ મમતા થઈ હતી. સંજોગોને લઈને તે પછી અમે મેળો રહ્યા નથી.

રાધાજી હરીને અમારે ત્યાં એક ઓ નોકર-અમે વડવાણ છોડ્યું ત્યાંમુધી કે પછી પાલીનાણા છોડ્યું ત્યાંમુધી-હતી. એ વિધવા અધિક વયની હતી અને અમે ‘તમે’ કહીનેજ બોલાવનાં અને એમને માટે અમારે કરિયાદ કરવાનું કારણ કેઈ પણ દિવસ હતું. થયું હોય એવું શાદ નથી, જો કે સાધારણ રીતે આજોડો અને નોકરો વચ્ચેના સંબંધ આવો કડવાડો વિનાનો બાળ્યે જ હોય છે.

અમારે સાંના બીજા મદારાજ વિશે મને અત્યારે જરા પણ સ્મરણ તાજું થતું નથી, પણ પહેલા મદારાજ માધવજીની આકૃતિ, આટલે વર્ષો આજ પણ, હું શાદ હરી શકું છું. એમના અમારી સાથેના સંબંધમાં અમુક બનાવ જાડી ગયેલા, તેમાં રહેલ અદ્ભુત નાતરને લઈને મારું લેખકહૃદય એમને જૂલી યજ્ઞનું નહિ હોય એ સંભવિત છે.

માધવજી મદારાજ અમારે ત્યાં વસીથી હતા. યાં, માવણ

અને ઓછાઓલા મહારાજ પાછળ અમે છોકરાંઓ ગાંડીદતાં. કાકાજી અને બાને પણ એમને માટે પક્ષપાત હતો, તે વિધુર દંતા અને તેમને સંતાનોમાં એક મોટી વયનો પુત્ર હતો. પુત્ર પરણેલો હતો. અનેક વર્ષો સુધી પૂરી નિમકદલાલીથી નોકરી કર્યો પછી, પોતાની રખાતના દવાણુથી એમની છુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ અને અમારી ગેરદાજરીનો લાભ લઈને એમણે ક્યાટમાંનાં થોડાં રૂપાનાં વાસણુ ચોપાં. તિન્નેરી ઉધાડવા ગયા પણ એ ન ઉધડી. આ પ્રમાણે બહુ થોડો માસ લઈને એ વઢવાણુથી નારી ગયા. અમે પાછા આવ્યા એટલે આ વાતની ખબર પડી. માધવજીનો પુત્ર આવ્યો, એણે કહ્યું કે પેલી સ્ત્રીએ બાપને બંધિત કરી મૂકેલ છે. કાકાજીએ પોલિસને ખબર આપવાની ના પાડી. માધવજી મહારાજે પાસેના ગામડામાંથી, ચોરેલાં વાસણમાંથી પણ જે પોતાની પાસે અનામન હતાં તે પાછાં મોઠવ્યાં. વઢવાણુ જેવા નાના શહેરમાં આ બનાવને ધણું મોટું રૂપ અપાયું.

અમારે ત્યાં ચોરી થઈ, ધાડ પડી એનું પણ કેટલાકોએ માન્યું. એ વાતથી અમને સામાન્ય જીવનમાં કાંઈક અસામાન્ય બનાવ બનવાથી જે પ્રકારનો આનંદ થાય તે પ્રકારનો આનંદ થયો; એટલું જ નહિ પણ અન્ય છોકરાંઓમાં અમારું માન વધ્યું. કાકાજી ન જાણે તેમ અમારી થોડી રમતોમાં એક નવી રમત “ચોર અને ધાડયાકુઓ” ની ઉમેરાઈ.

માધવજીને અત્યંત પદ્ધત્તાપ થયો, પણ વઢવાણુમાં તે વઢવાણુમાં એને એ પાપનું પ્રાપ્તિસ્થિત કેવી રીતે કરવું એની સગજથી પડી નહિ. એટલે વઢવાણુમાં અમે એકાદ વર્ષ વધુ રહ્યા ત્યાં સુધી એમણે કોઈને મોં બતાવ્યું નહિ. એમની જગ્યાએ નવો મહારાજ આવ્યો હતો, પણ અમારામાં-છોકરાંઓમાં તે પ્રિય નહિ થઈ પડ્યો; કારણકે જરા જરા વારમાં તે કાકાજીને ગાડી ખાવાની અમને ધમકી આપતો પણ પાપોતાણા જવાનું નક્કી થયું એટલે માધવજી એક રાત્રે કાકાજી પાસે

૩૪ : આમમતે અજવાળે

આખા અને પગે પડીને રડી પડ્યા અને બોલ્યા કે “મારું ધડપણ મુધારવાનો આ એક ચોગ છે. તેની તમે ના ન પાડશો. વડવાણમાં હું તમારે બારણે પગ મૂકવાની કિંમત ન કરી શક્યો, પણ હવે મને પાણીનાખા લઈ જાઓ. મારી ડરન એટલી કે હું પગાર નદિ લઈ-માન પેટવરાણિયો^૧ રહું, મદિને ચાર-૭ આના નાંખાકુના આપજો.”

કાકાજીથી એની ના ન પડઈ. માધવજી અમે પાણીનાખા રણાં ત્યાં મુધી અમારી માથે રહ્યા : એટલું જ નદિ પણુ તે પડી મૂરત પણુ એ જ ડરતે આવવાની એમણે બહુ ઈચ્છા બતાવી. મૂરતમાં આવક ધણી એટલી એટલે મદારાજ રાખી જ ન શકાય એમ હતું, એટલે એ બની ન શક્યું. માધવજીને પચાતાપ ખરેખર ચતો દતો એ અમે બાળકો પણુ જોઈ શકતાં. એના જીવનમાં વધુ રનેદ, વધુ નમ્રતા અને વધુ કૃમળાશ આખાં દતાં. અમારી જોડે વાતો કરતાં ધણી વાર એ રડી પડતા એ પણુ મને યાદ છે. કાકિયાવાડ છોડીને મૂરત જતાં અમને બધાંને માધવજી મદારાજ છોડવા પડ્યા એનું બહુ લાગ્યું હતું.

તોફરોમાં બ્યારે પાણીનાખાના કેઈ પણુ નોકર યાદ આવતા નથી ત્યારે વડવાણમાંથી ત્રણનાં નામ યાદ રનાં છે: ખેંગાર, કાગુ અને બડેચર. આમાં ખેંગાર અમારા ઉપર લાગાળીરી કરતો. કાગુ ‘મારનર મારે પણુ નદિ અને બજાવે પણુ નદિ’ એવો બોલો અને ધરડો હતો. એટલે એમને વિશે મારે ખાસ કહેવાનું નથી; પણુ બડેચરને અને મને સારું કાવતું હતું. એની સાથે હું ઘણી વાર લાંબે મુધી કરવા પણુ જતો. કાકાજી બ્યારે કિસ્કિસ્કમાં હોય ત્યારે બડેચર અમારે ઘેર રહેતો અને રાતે મને ખૂબ વાનો કહેતો. એની વાન કહેવાની રીત સરસ હતી. વાનો માંબળવાનો ચોખ મને ત્યારથી હતો. આજે પણુ કેઈ સરસ રીતે વાન કહેતો હોય તો હું કયાકો મુધી સાંબળવાને તૈયાર છું; જો કે હવે તો ઓનાવગમાંથી નીકળીને હું બાવણુદનાં જ

યતો જાઉં છું, એટલે આવી તક મને જવલે જ સાંપડે છે.

છએક વર્ષનો હું થયો ત્યારે મેં વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો. દોઢેક વર્ષમાં પહેલી, બીજી અને ત્રીજી ગુજરાતી ચોપડીઓ પૂરી કરી. પાણીતાણા ગયો ત્યારે હું ચોથી ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પ્રાથમિકમાં બેઠો હતો એમ યાદ છે. શાળામાં કે અભ્યાસમાં કોઈ પણ વખત હું એકાગ્ર થઈ શક્યો નહોતો, એટલે વટવાણ અને પાણીતાણાનાં શાળાનાં સ્મરણો મને કશાં જ નથી એમાં આશ્ચર્ય નથી.

માત્ર એક પ્રસંગ યાદ છે. અંગ્રેજી ત્રીજી ધોરણમાં, પાણી-તાણામાં મને માસ્તરે એકવાર પાસે બોલાવીને, ઘેરથી નોટબુકમાં ડિક્કેશન લખવાનું આપ્યું હોય તે કોઈ પાસે લખાવવું એ સારું નહિ એવો ઉપદેશ જાહુ દાવકાર્ધથી આપવા માંડ્યો. નાપખતીવાનના દોકરાને બીજું તો એ શું કહી શકે ?

પણ હું એ ઉપદેશ મને આપવાનું કારણ સમજી શક્યો નહિ. મેં એમને કહ્યું કે હું પણ એમ જ માનું છું. પણ માસ્તરે પછી મને સારૂ કહ્યું કે હું તને જ કહું છું, કારણ કે આવા અક્ષર મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીના પણ બાગ્યે હોય, તો તારા તો સી રીને જ હોઈ શકે ?

તેમાં અપ્રમાણિકતા કરવાની જરૂર નથી, તેમાં હું શા માટે અપ્રમાણિક થાઉં એ મને મમળાયું નહિ. મેં જરા તપી જઈને કહ્યું કે મારા ઘરમાં મારાથી સારા કોઈના અક્ષર છે જ નહિ, તો હું કોની પાસે અને શા માટે બીજા પાસે લખાવું ? છતાં માસ્તર માનવાને તૈયાર થયા નહિ અને મારી પાસે તેમણે ક્લાસમાં લખાવી નેયું. ઘરમાં હું હમેશ કંટાળાથી ઉનાવળમાં લખતો એટલે વર્ગમાં તો એના કરતાં પણ મેં સારા અક્ષર કાઢ્યા. માસ્તરે મારા વાંસો થાગાડ્યો અને આખી રજામાં મારા અક્ષરોનું લખાણ ફેરવાયું. એકચિત્તે અને એકમુરબો અભ્યાસ મેં કરેલો જ નહિ એટલે આવી જરા આડી

દિશામાં મને કીર્તિ મળતી ત્યારે તેને માટે મને આનંદ અને મગ્નતા થતી.

આવે જ એક પ્રસંગ કે મેટ્રિની 'ટર્મિનન'માં મુક્ત દાખલ થતા બનેલો ટર્મિનનનું પગિલામ પ્રિન્સિપાલ સલાહી વાચતા હતા. અગ્રેજીમાં માગ નામ મામે મોટું મીઠું આપુ, એટલે આખો વર્ગ સ્વાભાવિક રીતે હસી પડ્યો. હું મારો વિરોધ દર્શાવવા બિન્ને થયો અને એમ બને જ નહિ એવું મેં કહ્યું. સલાહીએ સામે જવાનું વાળ્યો. 'ચોરી ઉપર મીઠાનેગી કરે છે? આખા નિમધમાં એ-પણુ છોકો નથી, મેં પચીસ લીટી લખવાની કહેની તેને બંને તુ પચાસ લીટીથી પણ વધારે લખી લાગ્યો છે અને છતાં તુ એમ કહેવા માગે છે કે એ નિમધ તે બંને લખ્યો છે? મેટ્રિના નિર્દોષીનું આ લખાણ હોય જ નહિ મારી આખી જિંદગી મેં આમાં ગાળી છે તે હું આપણું બધું નહિ? એ તો કીડ છે કે હું તને આટલેથી જવા દઉં છું, બાની હું તને 'ગ્રિટકેટ' કરતો "

"આપ કોના હો તો હું ગમે તે વિષય ઉપર પચાસ નહિ પણ મોં લીટીનો નિમધ આપની મામે અત્યારે લખી આપું, પડી છે કાંઈ?" મેં લાલચીમાં અને જુવાનીના શુભાનમાં જવાનું વાળ્યો. પ્રિન્સિપાલની સામે આનંદ 'એનેજ' ફેકાથુ એટલે નામમાં તાગીઓ પડી ને ગીમોગીઓ વાગી મયાણી ચીટવાના અને તે હું મેં કહ્યું તેમ ન થી શકું તો મને વધારે શિક્ષા દરમિયાન આવશે એવી ધમકી આપીને મને પોતાના કમમાં વર્તી ગયા ત્યાં અમુક વિષય ઉપર નિમધ લખવાનું શ્યુ.

✓ મેં ત્યાં પણ એક ડાના વગર પચાસમાં લીટી લખી સલાહીએ મને અગ્ર મો, મારું લખાણ વાચ્યું અને આખી કનાસના દેખતા મને શામાની આખી પરીક્ષામાં બિન્ને નમરે આવીને ઈનામો લેવા જોતા હિત્તાદ મારામાં હતો નહિ, આનંદ માત્રીને લખને એવી

શારીરિક શક્તિ પણ ન હતી; એટલે આવા નાના નાના પ્રસંગોએ પ્રાપ્ત કરેલી કીર્તિ હિપર મારે જીવન લેવાનું હતું. ✓ પણ વિદ્યાર્થીઓનાં માનસ જેઓ જાણતા હશે તેઓને તો ખબર જ હશે કે મહેનત કરીને પરીક્ષામાં પહેલા આવનારના કરતાં આવી વિશિષ્ટ શક્તિઓ ધરાવનાર પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓને વધારે માન હોય છે. આથી હું સૂચોના તેમ જ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટના સદવિદ્યાર્થીઓમાં સારું માન ભોગવવા શક્તિશાળી થયો હતો.

આ પણે ઘણાં મનુષ્યોને દહેતાં સાંભળાયે છીએ કે દલાણાને દ્રવ્યની તૃષ્ણા નથી, પૈસાની કિંમત નથી ! દંભીઓને બાદ કરીએ તો પણ જેમને દ્રવ્યની તૃષ્ણા નથી અને પૈસાની કિંમત નથી, એવા ઘણાં માણસો મળી આવે છે અને માત્ર આગ્રિયશાળી સંત-પુરોહિતા વર્ગમાંથી એ મળી આવે છે એવું પણ નથી. ઘણાંને પૈસાની ઈચ્છા હોય પણ એ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઈર્ષા અન્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવાને અથવા તો તેને માટે મહેનત કરવાને તેઓ તૈયાર હોતા નથી; એટલે એવા માણસો પણ આ વર્ગમાં આવી શકે. પણ ત્યારે અમુક માણસો એમ કહે છે અને તેમના પ્રચંસકો તેમને રોકે આપે છે કે અમને કીર્તિ અને લોકપ્રિયતાની પરવાદ નથી, ત્યારે ઘણીખરી વાર એ દંભ જ હોય છે !

પૈસા વિશેનો દંભ જોટલી સહેલાઈથી પકડાઈ શકે છે, તેટલી સહેલાઈથી કીર્તિ અને લોકપ્રિયતાનો દંભ પકડાતો નથી. તાના માણસોથી માંડીને ઈર્ષા કેટલા નેતાઓ, ધર્મધુરંધરો અને મહાત્માઓ પણ ના દહેતાં છતાં કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવા અને પ્રાપ્ત થયા પછી તેને જાળવી રાખવા બગીરથ ગતો કરે છે અને એ માનસિક નિર્મલતાને લાલ્લે તેમનું પતન પણ થાય છે. ધનિકોની ઈર્ષ્યા કરનારા કરતાં લોકપ્રિયતા અને કીર્તિ પામેલાની ઈર્ષ્યા કરનારાની સંખ્યા ઘણી વધારે હોય છે; અવગન, આ ઈર્ષ્યા પેલી ઈર્ષ્યા કરતાં પ્રમાણમાં વધારે નિર્દોષ હોય છે, દોષ શકે છે.

માત્ર લોભ વર્ગ પહેલાં બનેલા પ્રસંગનું દષ્ટાંત આપું : એક

કોન્સર્ટમાં પ્રેમલીલા મહેતા ગળેો ગરડાવનાર હતા. તેમણે મને પૂછ્યું કે તું એ વેળા તમલા વગાડી જશે? મેં નિચાર કર્યા વગર હા પાડી. કોન્સર્ટને દિવસે હું જઈને જોઈ છું, તો પ્રેક્ષક વર્ગમાં સગીન જાણનાર એ શી દ્રમ દ્દાણી લોકો કાર્યક્રમમાં વાસુ છું તો પહેલા હીરામાઈ બરોડે-નું સંગીત, પછી અમારો ગરબો અને પછી બાલગાધર્નનું એ-બન્ન! આવી પરિસ્થિતિ જોઈને મારા તો હોળ ગગડી ગયા.

પોતે માત્ર સામાન્ય દલાઈ હોય છતાં મેનેજરને નુ આવડતુ નથી અને રાજ નવી—નવી જૂનો ર છે અને પોતે કપનીમાં છે તો કપની ચાને છે એવું માનનારા, વૃત્તનો કલ્લો નહીં જાણના છતાં મિત્રો એને ઉત્પશ્ચર કરતાં પણ એ વિષયનું વધારે જ્ઞાન છે એમ કહે તો સામગ્રીને ખુશ થનાર, નગજ ઉપર અક્ષર ન પાડ્યો હોય છતાં પોતે ધારે તો તો મુનશીના થતા વધારે મહાન નેખદ અને નાટ્યનાર થઈ શકે એવો કાકો રાખનાર ધણા મેં જોયા છે અને ખીજાઓએ પણ બાળ્યા હશે પણ મારી પ્રકૃતિ એ બામનમાં જુદી છે હું મારી શક્તિઓનો કડ-પરીક્ષક છું એટલું જ નહિ પણ જેમ થોડાં માણ્યો પરીક્ષામાં પોતાનાં જોઈએને એમની મેળવતા કરતાં પણ એાઠા માર્ક આપે છે તેમ હું કેટલીક વાર મારી જાતને અન્યાય પણ કરું છું અને એને લઈને મેં ઘણું નુ-સાન પણ વેચ્યું છે પણ હશે, મને તો તે વખતે એમજ થયું કે પૃથ્વી માર્ગ આપે તો હું પેસી જાઉં. હીરામાઈ અને બાનગાધર્નના તમલચીઓને મેં વિનતી કરી જોઈ અો અમારો તમલચી આ થો નથી એવું ને છૂટકે મારે તમલા વગાડના પડરો એમ પણ સત્યનો માર્ગ છોડીને મેં કહી નાખ્યું. પણ એમાથી કોઈ તૈયાર થયું નહિ એવું હીરામાઈના મુમધુર, રાજીવ સગીન પછી તુરત અમારા ગગ્યા વખતે મેં ઈચ્છના નામનું ગટણ કરતા કરતા આખા મીચીને તમલા વગાડી નાખ્યા, એટલું જ નહિ

પણ ફરીથી નહેરમા સમીતમાં મારે ભાગ ન લેવો એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી નાખી, જે દંડ સુધી તો મેં પાળી છે.

પત્રી વાંચેા આવ્યો બાવગાધર્નના ભગ્નનો પડો ઉચ્ચયો. મોટું મડાવાદ (' ઓર્ગન ') રગમયની એક બાજુએ અને પીછા બાજુએ એ- પખરાજ. થોડીવાર પત્રી સુખ સુરવાન, લાની લાગી રોરવાળી અને માથે રજવાડી સારો પડેરીને બાવગાધર્ન ધીમે પણ દહ પગે રગમય ઉપર આવ્યો આખું પ્રેક્ષકમંડળ ઊંચું થઈ ગયું અને તાળીઓના અસામથી નાટ્યમંદિર ગાજી રહ્યું. મારી પાસે પ્રેમનીના શિખા દેના એમણ મને ધીમેથી કહ્યું : " ધતુભાઈ, આવી કીર્તિ-આવી લોકપ્રિયતા જેને વરી હોય તેના હૃદયમા તી ભિંમિઓ જન્મતી કો ? " અત્યુ

નધારે પૈસા મેળવના મે કહી મહેનત કરી નથી-એ દરવાની મને કહ્યું પણ નથી, પણ કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા પ્રત્યે મને માળ-પણથી જ ધથો પક્ષપાત છે. જીવ નહિ આવતી હોય તે વેળા વિચારનાગોમા ધસડાતો હુ ધણી વાર વિચાર કરું છું કે મને કાલ એક વરદાન માગનાતુ દેકે તો શું માગુ ? મને લાગે છે કે જે લામે વિચાર કરવાનો સમય મળે તો દ્વાય આઠ-દસ લાખ રૂપિયા માગવાને હુ લન્યાકે પણ તુરંત જવામ આપી દઉં તો મારાથી કહી દેવાય કે ગુણિતસિદ્ધ જેવો ક્રિકેટર કે રિહ્ન જેવો ટેનિસનો ખેતાડી કે મુન્દનાય જેવો વના હુ થાઉં .

આ પક્ષપાતને લઈને વડવાણના બે અતિમુદ્ર પણ મારા બાલ હૃદયને અતિમહત્ત્વના લાગેના પ્રસંગો આટના વરો પણ હું જૂની રાખ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ એને લઈને મારા માનસ ઉપર ખૂબ જ અસર થયેની એમ અત્યારે જાણી જકુ છું એ બે નાના પ્રસંગોમાંથી પેનાએ મારા અત્તના એ ખૂણામાં એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન દરાવ્યો-અત્યારે બાવન વરો ન્યારે જે થોડી ધણી ખૂબ

સૂરતી હતી તે પણ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે ત્યારે આ ભ્રમ અનિચ્છાએ પણ પોતાનું અસ્તિત્વ મારા હૃદયમાં ધરાવે છે કે હું ખૂબસૂરત છું. બીજા પ્રસંગે મને કીર્તિ, રંગમંચપ્રકાશ અને લોકપ્રિયતાનો પ્રથમ સ્વાદ ચખાડ્યો. સાહિત્યકારોના નાના જગતમાં જે થોડાંઘણાં કીર્તિ, લોકપ્રિયતા અને રંગમંચપ્રકાશને અવકાશ છે તેમાંનાં થોડાં મારે ભાગે આવ્યાં, ત્યારે મને ખરેખર આનંદ થયેલો અને હજી પણ થાય એમ હું નિખાવસ દિવે કહી શકું છું.

પહેલો પ્રસંગ : મુખર્ષી અમારું કુટુંબ વડવાણુ કાંપ આવી પહોંચ્યું. સેકંડ ક્લાસના ડબ્બામાં અન્ય કુટુંબીજનો બીજા બાજુ દનાં પણ હું રેશન તરફની બારીએથી ડાકતો હતો. મારું વય પાંચેક વર્ષનું હશે. મોસાળમાંથી આપેલ ‘સેઈસર મુટ’માં સેઈસરની ટોપી સાથે હું સજ્જ થયો હતો. ઘેરા ભૂરા રંગની ટૂંકી પાટલૂન અને કમર આગળથી રખરખી દોરી સાથેનો કોટ, કોટ ઉપર ઘોળા દોરાની પટીઓ અને ગળામાં લાકડાની મીસોરી એ પહેરવેશ અત્યારે તો હું કોઈક વખત કોઈ અંગ્રેજ બાળકને શરીરે જોઈ છું, પણ એ જમાનામાં તો આ પોશાક બાળકનું એક દિવ્ય સ્વપ્ન હતું. મારા વાળ મોટા અને સોનેરી હતા. કાંપના રેશને કાકાજી તેડવા આવ્યા હતા પણ એમનું ધ્યાન અમારા તરફ નહોતું. મેં બેએક વખત બૂમ મારી. તેમણે તે તરફ જોયું ખરું પણ પાછું મોં ફેરવી દીધું. હું ભોંટા પડ્યો. કોઈએ કાકાજીનું મારા તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું અને કહ્યું : “નાનામાઈ આપને બોલાવે છે.”

કાકાજી એ નરક આવ્યા અને દસ-બાર માણસની વચમાં, એમણે પોતે મને કોઈ અંગ્રેજનો છોકરો ધાર્યો એવી જૂલ કબૂલ કરી. મારું હૃદય ગર્વથી અને આનંદથી નાચી બિડ્યું. બાએ મને ત્યાં ને ત્યાં, ઘાટીમરસો, ચાંચો, કુણી, જલ્દર ને લાએ ખાતે દર્શાવેલ કુપ્રેક્ષ પણ એણે ત્યાં કરી લીધેલો કે નહિ એ મને યાદ નથી—અને કાકા-

છમે સ્નેહથી મહેજ માથા ઉપર દાય રેગ્યો બાએ, લાખાએ,
હા ને ન્દેવા માણુમેએ અને થોડે દેમણે મે પોને આ થયેલી
જૂનની વાન ઝગી થોડા દિવસ મુધી ૬ સ્વપ્નની દુનિયામા ગલ્લો
વાન રિસારે પડી અને ધીમે ધીમે ૭ પણ સ્વપ્ન જગનમાથી વાગત
વિ જગનમા પુન આવી પડ્યો મેને તમા બહુના માર્ગ જાણ્યા
વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ પોનાને કોર્ડ પારખી ધારે, બગાળી
ધારે, પોતે દોષ એના પ્રતા જુ। ધારે તો આ? પણ મેટલા
પ્રથમ થાય ૮

ખીને પ્રસંગ આ પ્રમથથી મે ગગમચપ્રાસ (lame
light) નો ત્યાગ આખ્યો અને આવે સાથે રાગઓ પ્રત્યે મને
આ ભાવ ઉપન થયો એને, મે ત્યા મ ઇશ અને અન્ય મનુષ્યો
પામેથી આભજેવ વાતોથી પોપણ મહેતુ તેમ જ ગુણિતસિદ્ધાન્ત
ફિક્ષેસના પગક્રમેથી તેને ઉત્તેજન પ્રાપ્ત હતુ પણ પડેના પ્રમથ
અને પડી એ વિશે.

✓ વિવાહીમા વ વાણુમા ગને નખુ દિવસ સવારી નીમ્મળની અમે
અમાગ સૌથી સા। વત્રો પડેરીને, જમી પરવાગીને એ જોવા જતા.
દુ તે જખતે સાતે વર્વનો હતો યુગ્મની મૂલને આપને અમે
મેસના બહુ વખણાની વડો ગતી મવારી મે જોઇ નથી પણ પચા
સ-પચાવન સામેવાના લક્ષના તેમ જ ધાર્મિક વરધો। એ। મે
પાછળથી મૂળમા ધડા જોયેના પણ વડવાણની સવારીએ જે નાગ
ઉપર અસર રેની તેવી અસર હતી ખી નથી ચર્જ નથી એ
સવારીના રૂપ રૂપ દરથો હતી મારી આખ આગળ તગરે છે

સવારીની શરૂઆત ટેપેના દોનથી થાત તે પડી થોડુ
પાય જ આવે, થોડાનો ઝડકો અને નિશાન અને પડી આવે દાકો
સાદેમ બાનમિદના એ જુવાન બારાન જીભાનો અગવખ
થોગે। આખી મવ ગીમા સૌથી આખ્યાં જીભા અને તેમનો અગવખ
હતા. દેલી મા ત્રી સજ્જ થોડે એ અગવખ એ દાણુ પણ ગિયર

નરોતો રહેતો. કોઈ મોહક રીતે ચનગન ચનગન નાચ્યા કરતો હતો. તેના સવાર છલુભાની મોહક ક્રાંતિ, તેના ચુસ્ત સુરવાલ, જરીથી ભરેલ મખમલનું અંગરખું, ઝાકઝમાળ ચતો ઇસ્કી સારો, કેડે બેડે ઉપર લટકતી તલવાર અને છલુભાની ઘોડેસવારી !

આ દશ્ય જોઈને વડવાણુ ગાંડું ચતું. હું એમાં અપવાદ ન હતો. પછી ઘોડેસવારોની ટુકડી, પછી આઠ બળદ જોડેલ પાટ. પાટમાં ઠાકોરસાહેબ, તેમના મુખ્ય અમલદારો અને મામના. સંભાલિત ગૃહસ્થો બેસતા. કોઈ કોઈ વાર તેમાં ગમજણી મુજરો પણ કરતી. ઠાકોરસાહેબ કોઈ કોઈ વાર વિક્ટોરિયામાં બેસતા, જે પાટ પછી ચાલતી. પછી પાછા ઘોડેસવારો, પછી થોડું પાચણ અને છેવટે જિંટ ઉપર નગારું.

હું જે દિવસની વાત કરું છું તે દિવસે ઠાકોરસાહેબ ગાડીમાં હતા. મેં મારા મુંડન વખતે કરાવેલ જૂરી મખમલનો ઝીક-કસમથી ભરેલ સુટ પહેયો હતો. ઠાકોરસાહેબની ગાડી ધીમી ધીમી આવી પહોંચી. કોઈના કલા વિના હું જિભો થઈ ગયો અને કોઈ નૃત્યકારની અદાથી નીચા વળાને મેં સલામ બુકાવી. ઠાકોરસાહેબની નજર મળી અને તેમણે એકદમ ગાડી જીમી રખાવી. પાસે ચાલતા ખવારાને હુકમ અપાયો. તેણે આવીને મારા નોકરને કહ્યું કે આ છોકરાને ઠાકોરસાહેબ બોલાવે છે. કાષ્ઠુભર તો મારાં હાથાં ગગડી ગયાં પણ પછી મને સત્ય સમજાયું. લોકપ્રિયતા અને રંગમંચ-પ્રદાશથી કેવો અવર્ણનીય આનંદ થાય છે એનો પ્રથમ અનુભવ મને થયો. નોકર મને ગાડી આગળ લઈ ગયો. ત્યાંથી હાથ પકડીને ઠાકોરસાહેબે ઉપર ચઢાવ્યો. હું કોનો છોકરો એ વિશે પૂછતાં ખચર પડી કે હું કેપ્ટુરીસાહેબનો દીકરો છું. સલામ કરવાની મારી અદાનાં એમણે વખાણુ કર્યો અને મારો વાંસો ચાખડ્યો. ગાડીમાં દારુખાનું હતું તેમાંથી સારો જથ્થો મારી સાથેના નોકરને આપ્યો. મેં પુનઃ સલામ કરી. પાછો હું એટલા ઉપર ગયો અને સવારી આગળ

૪૪ આઘમતે અજવાળે

આજવા માંડી. પણ પછી સવારીનું શું થયું તેની મને ખબર નથી રહી.

આસપાસથી મોટા મોટા માણસોએ નોકરને વિગત પૂછી અને મારો વાંસો ધાગ્યો. કેટલાક માણસોએ આવેથી મને ધાખારી આપી. અનેક નાનાં બાળકોએ આવીને મને સલામ કરી. કેટલાકોએ કાકાજીને શોધી કાઢીને તેમને આ સમાચાર કહ્યા. અમારા એક નોકરે તે લપાટી મૂકી ઘેર જઈને બાને પણ આ સમાચાર પહોંચાડ્યા. બિંબિયામાં થોડાકલા એવા રંગમંચપ્રકાશના પ્રસંગો મારા જીવનમાં આવ્યા, તે સમયે મને આ સવારીનો પ્રસંગ યાદ આવેલો. આત્મપ્રશંસા, ગર્વ, આનંદનો અનિરેક એ સર્વ મેં તે વેળા અનુભવ્યાં. થોડા દિવસ હું મારી સર્જેલી જીંદગીનું નિષામાં રહ્યો.

કાકાજીનો વાતોમાં કાઠિયાવાડનાં રાજવાડાંની જિંદગી બાજુ ધણી વાર આવતી. કેટલીક હાસ્યરસિક પણ હતી; અમે નાનાં એટલે એમની ઘેરી બાજુનાં દંટનિ અમને એમણે નહિ કલાં દોષ. લગભગ બધી વાતો મારા રમણપટેથી ખસી ગઈ છે, પણ તેમાંની ત્રણ મને દંડ યાદ છે :

એ સમયના અથવા એ સમયે તરતના સુન્દરી મયેશા ડ્રાંગ-ધ્રાના રાજસાહેબ એક વેળા રાતે ચાંદનીમાં ગાડી ઉપર, તબિબે અડેલી, દુહો પીના પીના અગાધીમાં આડ પડ્યા હતા. પાસવાન પગથંપી કરતો હતો. અચાનક પાસવાને કહ્યું : ‘બાપુ ! જુઓ, જુઓ.’ જે તરફ પાસવાને કહ્યું તે તરફ સડસા રાજસાહેબની આંખ ફરી. કોઈ મોટા શેકના મકાનની અગાધીમાં તેમની જીવન પુત્રવધુ નગ્ન દશામાં ચાંદની માણતી સુવાની તૈયારી કરતી હતી તેના પ્રત્યે આંખ ઢગી. જોનાંની સાથે રાજસાહેબનું, મોં કોથે લાલચોળ થઈ ગયું. પામે પટેલી તરતવાર જીંદગીને, “નાપાક, મને તું આમ કહેતાં અચકાવો નહિ ! મારી પાસે મારી દીકરીનો લાજ

નેવડાવી ! " એટલું બોલતાં બોલનાં પાસવાનને તેમણે કાપી નાખ્યો. બીજે દિવસે પેલા શેઠને બોલાવીને એમણે સલાહ આપી કે આ પ્રકારની રીત હીક નથી.

એક પોલિટિકલ એજન્ટે એક ઠેકાણે થાણું નાખીને આસપાસનાં રજવાડાંના રાજાઓને સલામે બોલાવ્યા. પોતાના તંબૂનું મુખ્ય દાર એણે એટલું નીચું રખાવેલું કે જોને પણ અંદર જવું હોય તેણે બહુ નીચા વળીને જવું જોઈએ. ચાર-પાંચ રાજા એ પ્રમાણે નીચા વળીને જઈ આવ્યા અને પછી બમ્મકવા લાગ્યા. એક નાના રાજ્યના કાકી દરબાર પાસે પણ, જઈ આવેલામાંથી એકે વાત કરી. કાકી દરબારે મૂંછને તાલ દેતાં કહ્યું. " તો શીક ગયા. નવટાંક નાકના કરતાં મણનું માથું વહાલું લાગ્યું ? " પેણે સરમાઈ ગયો અને બોલ્યો : " અમે તો બૂલ કરી, પણ તમારે એ જવું તો પડશે ને ! ત્યારે તમે શું કરશો ? "

■ પડશે તેવા દેવાશે. " જવાબ મળ્યો.

કાકી દરબારનો વારો આવ્યો. દરબાર પોતાની સાથે સો આરબને લઈને ત્યાં ગયા. આ આરબોને રોકવાની બહારના સંત્રીની હિંમત આસી નહિ એટલે ઠેક એજન્ટના તંબૂના બારણા મુઘી સો આરબો ' હમેસો, હમેસો ' કરતા ગયા. ત્યાં દરબારે એમને બિલા રહેવાનું કહીને, બેટમાંથી જમ્યો. કાઠતાંકને બારણાની ઉપલી બારસાખ આગળનું કપડું ચીરી નાખ્યું ને સફના જાડનો પેઠે ટટાર, મૂંછ ઉપર તાલ દેતો મર્દ દરબાર અંદર ગયો. એજન્ટે ટેટે'પે'પે' કરવા માંડ્યું પણ હાથ નીચેના માણસોએ સો આરબનો મામયો દૂકામાં સમજાવી દીધો. કાકી દરબારને કેઈ કશું કરી રાક્યું નહિ.

નામદાર સરકારે કાઢેલા સરકારી પ્રમાણે દરેક મોટાં ગામમાં એકેક નિશાળ જોઈએ; એટલે કાકાજી ત્યાં એ નહિ હોય ત્યાં બંધાવી દેવા કાઢેલાને કહેતા, અને એ પ્રમાણે ધણાખરા ગમે તેવું મશન

૪૬ આયમતે અજ્ઞાને

ખધાવી નાખના, પણ એક દરબારે વિચિત્ર જ વક્તવ્ય લીધી. વર્ષમાં એકાદ-બે વેળા કાકાજી ત્યાં ગયે અને જુએ કે કંઈ નિશાળ અંધાણી નથી એટલે હાકારને એ વિશે કરે.

હાકાર નિરતિ દુકો મગડાવના કરે : “લુએને કૃષ્ણલાલભાઈ, આ હ વાનની કંઈ તમે” કર્યો નહિ. હ તો માની લીધો કે મહાન ખંધાણું. આ... અ-હે ને કુંભારને વગ્ની આપી અટકી વાર. ઈંટો જ ઈંટો અને લોદએ લોદમાં નળિયાં. મુનો મેગવનાં તો કરી અડચણ પડે જ નહિ. બે ચાર મુચારને વગમાડી દીધા કે લાકડાનો આમાન તૈયાર અને કાંચા-મનૂરનો ક્યાં આપણે ત્યાં ટોટો છે ! બોબો, પછે કાંઈ છે ! હા હા હા ! એમાં તે શી ધાડ મારવાની છે ! ભો, હવે કાંઈ ખીજ વાનું કરો.”

કાકાજી પાત્ર આ દરબારસની વૃત્તિવળા દરબાર ઉપર ખુશ થઈ ગયેલા અને ત્યાં મુખી નિરત થયા ત્યાં મુખી વર્ષમાં એકાદ-બે વખત આવો જવાળ તેમની પાસેથી લઈ આવના !

આવા વાનાવરણમાં ઘીરેલ દું, હજી પણ રાગમદારાગ પ્રત્યેનો આદરભાવ છેક વીમરી રાખે નથી. રાગ પ્રત્યેની પ્રગતી વક્ષાદારી અને કુરખાનીનો ખ્યાલ કાવીએ તો ખબર પડે કે એ રાગમદારાગઓએ એક સમયે એ વક્ષાદારી અને એ કુરખાની પ્રાપ્ત કરવા માટે કેવાં કેવાં હિંચ કાપેં કર્યાં હશે ! શ્રી. મેઘાણીની ક્ષાઓમાં એવાં દર્શાંતો છે. અને એમના જ વંશવારઓએ ધીમે ધીમે એ વક્ષાદારી અને એ કુરખાનીનો દુરુપયોગ કરી-કરીને કેવાં એમને નિર્મૂળ કર્યા એ વિશે પાત્ર બાગ્યે કોઈ અજબવું હશે.

હજી અગ્યારે પણ એ રગ્તારાઓ પોતાનું વર્તન સડેજ બદલે, પોને મનુષ્ય તરીકે વર્તે અને પ્રગતને વર્તતાં શીખવે તો આજે પણ એ નિર્મૂળ થયેલ વક્ષાદારી અને કુરખાની પાડાં એ પ્રગતનોમાં વ્યાપી રહે. પણ મુલ્યેઓ, મનુષ્યોનાં માનસ વગેરેનો વિચાર કરતાં આટલી નાની શી આશ રાખવી એ પાત્ર નારર્યક લાગે છે.



અકેરણ પાંચમું

સુરા જન્મ પહેલાં, કાશ્મીર કિરદીકટમાં જતા ત્યારે કુટુંબને સાથે લઈ જતા. મારા જન્મ્યા પછી, બાળકોની સંખ્યા ઘણી થવાથી એ કાર્યક્રમ બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. પરિણામે એ મુસાફરીમાં ફેરી મળી પડતી તેનાં વર્ણનો જ્યમુખમાંથી કરતા તે હિપરથી જ મારે સતોષ માનવો પડ્યો હતો. ઘણાપરુ આવી મુસાફરીઓ ગાડાંમાં

૪૮ આયમતે અલ્પાણે

ચની દાકાળ અને બા સગરામમા બેમના પજુ હોમગમો દોઝાવ-
વાળા ગાડામા નીચે મામાન હોય અને હિપ્ત તગાર્ડ ઓ પાથરી હોય
તેમા બેમના અને ગતે આમગના તાગ ગણના ગણના હોવી જતા
એવા ગાડામા મે લાળી મુસાફરી ખરી જ નથી, એટલે દાકિયાવાડનાં
ધગા ગામે દુઃ જોવા પામ્યો નથી એક વાગ લખનર ગયેલો એક
યાદ છે અને ત્યા એક પાંડ ગાઁ ચર્ચ ગયેલું અને ! નોખેની
સોડમા પિભો બિભો ફૂગતો હતો તે મને યાદ છે ત્યાં પડી વો
સુરી હાટને જોના મને બીક લાગતી

ઉનાળામા ઠોર્ડ વખત વામોગ જના અને ઠોર્ડ વાગ રા-ડોટ
જતા વાનનેર હોલએ ત્યારે ત્યાં પ્રખ્યાત વાડીઓમા કન્વાની
અને જડેશ્વર ઉગળીએ જવાની મનહ પત્તી રા-ડોટમા નાગના,
લીબડી વગેરે રોટોમાથી ઠોર્ડ નેટના ઉનાળામા અમે ગેના. રાજ
ઠોટનો એક પ્રમગ મને યાદ છે એક દેવન મે તન્તની સામગેની
એટલે મોટા અવાજે હમેશા ગાયા હરતો એક પરીણા અમારે
ત્યા આવેતા તે સામગી શકે એમ મે પેની દેવન ઉપાડી

‘પરેલે દહાડે પરીતો બીજેદહાડે પાર્ડ,
નીજે દહાડે રહે તેની અન્ધ હાડ’

નમજીએ તે સામગી અને મારો ખાખરો દાઢી નાખ્યો ત્યાં
બીજા પરીણા આન્વા હતા તેમને મદમિતો રોગ એટલો મખત
યયેલો કે જમવા બેમે ત્યારે પોતે તો બહુ ઓછુ ખાય એવું જ
નરિ, પણ માથે બેસનારને ઠોર્ડ પીરસવા આવે તો પોતે ના હ્દીને
વચમા હાય ધરી દે એ ગાડોટના પ્રસિદ્ધ વખત સ્વ.
કેવગરામ દવે

વડવાણમા ગડેના ચિત્રાગ વિનાયન્રાન ઓન્નુ નામચૂચન હુ
અગ હિ ની ગયો છુ તે દામજના પન્મ મિત્ર હતા અને સ્વમાવની
ઉમતામા દાકાળને મહેનાઈથી ટકર મારે તેવા હતા તેમના એક પુત્ર

મિ ઝોડ અભારે જોને ઝાટં સોસાયગના માનાઈ મંત્રી છે. એક વખત એઠ ચાડિયો એમને ત્યાં ગયો અને ઝાડીતેડી વાત કરતાં જોડ્યો કે કૃષ્ણવાલભાઈ તમને ગાળ દેતા હતા ' વિનાયકરાવે બધુ સામળી લીધુ અને પછી કહ્યું ' હરામખોર, કૃષ્ણવાલ મારે માટે એમ કહે ન નહિ. પણુ ધારો કે એમણે એમ કહ્યું તો એમનો એમ કહેનાનો અધિકાર હતો. તું શા માટે વચમા પડે છે ? ' ઝાટલુ જોડીને તેને ગળગીમાયી પકડીને તેમણે દાદર નીચે ગળગાવી પાડ્યો !

કાકાજીના ધાર્મિક નિચારો નિશ્ચિત હતા, તે વિશે મેં અમાજી ઇશારો કર્યો છે. કર્મકાંડમા એમને પણી ઓછી શ્રદ્ધા હતી મહા-રાજાજીઓ પ્રત્યે એમને મખત ચીડ હતી ચારિત્ર, પ્રમાણિતતા અને હૃદય તથા શરીરની સ્વચ્છતા ઉપર તેઓ ખાસ બાર મૂકતા પરિણામે અમે મદિરામા કોઈક વખત જ જતા વઢવાણમા લાવજીતુ મદિર હતુ તેમા એક વૃદ્ધ મુખિયાજી અને તેના ધણિયાણી-ત્યા સુધી હતા ત્યાં સુધી અમે વારતહેનારે જતા અને હીડોળાની મોસમમા એકાદ દિવસનો હીડોળાનો ખર્ચ પણુ આપતા તે મુખિયાજી મૃત્યુ પામ્યા તેની જગ્યાએ એક પ્રમાણમા જુવાન તથા સોખીન મુખિયાજી આવ્યા અને અમારું જનાનું બધું ચર્ચ ગયું

ત્યા એક દત્તાત્રેયનુ મદિર હતુ મદિર અને તેમાની મૂર્તિ ઉભય બહુ સુદર હતા અને દંજી મને સાબરે છે કે અમે ત્યાં ઘણી વાર જતા કાકાજી તથા અન્ય મૃદંગો ત્યાં સામુદાયિક પ્રાર્થના પણુ કરતા. વઢવાણથી જરા આગે શાટકિયા ગણપતિનુ સ્થાન હતુ જગ લમા એઠ ખંડિયેર મદિરમા ગણપાયેન આ મૂર્તિ જોનારને ભય ઉત્પન્ન કરતી અને આસપાસનું વાતાવરણુ તે બચમા વૃદ્ધિ કરતુ હતુ, મારું માનસ છેક બાવપણથી નિવાદભર્યું અને એમતને આહવાર હતુ એટલે મને એ જગ્યા માટે, ત્યાં જતા મારું હૃદય કેપતુ છતાં, ખાસ પક્ષપાત હતો

૫૦ આદ્યમતે અજવાળે

ઘરમાં લાનજીની એ નાની મૂર્તિ હતી, જે આજે પણ અમાર ત્યાં છે તેની પૂજામાં જ્યસુખનાન પણ ઘણી વાર ભાગ લેતા. તે સમયે ધર્મ સંમધી મારા વિચાર બધાએના તે આટલે વર્ષ પણ રેરવાયા નથી જ્યસુખનાનમાર્ગ એ મારે માટે લખ્યું છે કે “ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રત્યે એમને પ્રીતિ નથી” (માનસી મર્ષે ૧૮૪૦) એ વાત ખરી છે, ત્રારણ કે મદ્રાજીની અસરથી જે સિદ્ધાંતો મારા હૃદયમાં હસી ગયા તેમાં ફેગ્દાર જરૂરની મને જરૂર લાગી નથી વઢવાણથી જે રીતે, સુખમાં હોઈ કે દુઃખમાં ટોઈ શ્રીકૃષ્ણનું નામ રતો, લાનજીની મૂર્તિને આખ આગળ લાવતો અને અવારનવાર માળા પણ રેવતો તે આજ પણ એ જ પ્રમાણે મરુ છું કર્મમાં મને જરા શ્રદ્ધા નથી એટલું જ નહિ પણ જાહેર સમૂદયમાંનાઓમાં પણ પચાણુ ટમ જેટના માનવીઓનું ધ્યાન બીજામાં હોય છે એવી અનુભવમિદ્ધ માન્યતા હોવાથી મને એ ગમતી નથી ચારિત્ર, પ્રમાણિતના અને હૃદય તથા શરીરનો સ્વચ્છતા એ આપણે જાળવી રાખીએ-ટૂં-મા gentleman થઈ રાખીએ-તો પણ બસ છે આટલા સહેલા સિદ્ધાંતોનું પાલન મરુ એ ઘણું સરળ નથી લાગે છે, છતાં હુનિમાં કેટલા ટમ માનવી એનું પાલન કરે છે ?

વઢવાણમાં બીજા મદિરો હોય તો મારા ધ્યાનમાં નથી પાસીતાણામાં રાજ માનમિદ્ધ અંગનાથના મંદિરો અને તેનું તેમણે બલ્ય મદિર બધા યુદ્ધ ત્યાંની ભૈરવનાથની માળા સંગે-મરમરની મૂર્તિ પ્રમુદ-લગભગ બે માથોડા જેવડી અને જોનારના હૃદયમાં માદર બધા હિપ્તવે તેવી હતી પાનીતાણાના શેરૂજના જૈન મંદિરો પણ મેં ઘણી વાર જોયા અને ત્યાંના ધૂપ સુખ વગેરેની સુવાસ હું મને શાંતિ અર્પતી જણાતી હતી સૂરતમાં લાવજી અને લલ્લુજી એમ બેના મદિર મેં જોયા મુમર્ષમાં એ પણ મદિરમાં દુ ગયો હોઈ એમ લાગતું નથી

આ વિષયે વિચારતાં મને લાગે છે કે હિંદુઓનાં મંદિરોનું વાતાવરણ આપણા સામાન્ય જીવનનાં અન્ય સ્થાનોના વાતાવરણ કરતાં કોઈ પણ રીતે જુદું લાગતું નથી, ત્યારે મુસલમાન મસ્જિદોમાં કે ખ્રિસ્તી દેવાલયોમાં આપણે પણ મુઝાએ કે તરત આપણને કોઈ સ્તુતિ જ પ્રકારનું વાતાવરણ ઘેરી લે છે. મસ્જિદોમાં શાંતિ હિપરાંત રહસ્યપૂર્ણ અને મનુષ્યોના હૃદયની તોફાની વૃત્તિઓના દાવાનળને બાળે કોઈ બળાત્કારથી દાબી દેતું હોય તેવું વાતાવરણ આપણને સ્પર્શે છે અને દેવાલયોમાં માત્ર શાંતિ-પરમ શાંતિ જણાય છે. પણ આમ શાથી થાય છે-મને એકલાને જ થાય છે કે બીજાઓને પણ આવી જ જામિંઓ થાય છે એ હું કહી શકતો નથી.

અમે બહારનાં છોકરાં જોડે બળા શકતાં નહિ એટલે પડોશીના મે ત્રણ છોકરાઓ બાફ કરતાં અમારે પરસ્પરમાં જ રમવું પડતું; અને એથી અમારી રમતના પ્રકારને પણ અનેક મર્યાદાઓ હતી. કાકાજી ઘરમાં ન હોય ત્યારે સંતાકૂકડી, છાપાદાવ અને બાઈબાઈ ચારણી અમે રમતાં. ઘરમાં પાસાથી રમાતી ચોપાટમાં છકરસ, નવરસ, રાણી રાણી, હાથીત્રોડા વગેરે રમનાં હું શીખી ગયેશો. પાનામાં લોરેન્સ, ગંધી અને બિઝિટ આવડતાં. બિજ રમનાર અમારી અડક્ટે ન ચડ્યો એથી આજ દિવસ સુધી મને એ આવડી નથી અને હવે નવું શીખવાની હિંમત આશતી નથી. વધારે નહિ તો મિત્ર-મંડળના મર્યાદિત વર્તુલમાં તો નિષ્ણાત ગણાવું જ જોઈએ એવું માનસ હોવાથી, હું મારી શક્તિઓ અને સંજોગો ખ્યાનમાં લઈને જ શીખવા તૈયાર છું.

ઘણી મોટી વયે હું ટેનિસ ટેનિસ (આ તે વખતમાં પિંગ પોંગ નામથી બાજીતી હતી.) બેડમિન્ટન અને ટેનિસ શીખેશો. એક તો તગિયત નમણી અને બીજું પાટી કેડીએ કાના ન ચડે એ રીતે હું સારો રમનાર નડેતો થયો પણ અમારા નાના

પર આથમતે અજવાળે

વર્તુલમાં તો હું બહુ સારો ખેલાડી ગણાઈ ચૂક્યો હતો. હું ગિજિક રમતો તે વખતે भारी ઉમર માત વર્ષથી વધાર ન હતી છતાં, કામગીરી પોતાના રમનારાઓમાંથી એક રમનાર ખૂટતો તો મારા બીજા બાઈમફેનોને બદલે મને રમવા બોલાવતા. બમરડા અને ગિજીકડા અને લખોટાની રમતો ઉપર કામગીરી કોણ જાણે સાથી ચીડ હતી. એટલે હું નાનપણમાં એ જાણતો જ ન હતો. કામગીરી મૃત્યુ પછી, નાના છોડના રમના એની માથે હું બમરડા દેરવા શીખેતો. પણ વીસ વરસે લખોટા અને ગિજીકડા આરડયા જ નહિ બમરડામાં પણ હાથગળી લેના મને ન આરડી પાવીતાણામાં તો કોઈ પણ રમત હું રમ્યો જ ન હતો.

મારા ક્રિકેટના શોખ સબધી મે આગળ લખ્યું છે પણ તેમાં પણ તબિયત અને સંજોગો આડે આવ્યા અને હજી પણ એ રમત પાછળ હું ગાડો છું છતાં એ વિશેનો મારો રસ પ્રાય 'ચીઅરફિન્' ગયો છે.

પાવીતાણામાં તો વાડો બહુ નાનો હતો એટલે ક્રિકેટ રમાય એમ હતું નહિ વડવાણામાં કોઈ કોઈ વાગ હું અને જયમુખનાન ક્રિકેટ રમતા-એ એને ક્રિકેટ કહી ગમ્ય તો વિકેટ તરીકે ધાસને ટના ડમા, ધંગ, પથ્થર વગેરેમાંથી, હાજર મો હજૂર ગમે તે આવું બેગમાં લૂગડા ધોવાના ધોખાથી માડીને ગમે તે પાટિયુ ઉપયોગમાં લેવાતું પાવળથી એ સુધારે અમને ફ્રેન્ચ પોલિશ લગાડીને એક બેટ તૈયાર કરી આપ્યું હતું એનાથી અમે વર્ગો વર્ગી ક્રિકેટ રમેના એને માટે ખાસ બેટની જરૂર છે એવું અમને લાગેલું નહિ. બોનમાં મૂક્યું રમના 'કમ્પોઝિશન' ની નાનામોટા ન્હની દડી અમે ઉપ-યોગમાં લેતા રમત રમનાના નિયમો જયમુખનાને ધડેલા એટલે જ્યારે જ્યારે પણ અમે રમતનો આરંભ કરતા ત્યારે ત્યારે મોટા-બોર્ડનો દાવ પડેલો આવતો પછી જ્યારે પણ એ આઉટ થતા ત્યારે

બોલ ડા તો ' નો બોલ ' ગણાતો કે ડા તો ' ટ્રાયન બોન ' ગણાતો !
પરિણામે, ત્યારે હું દડા નાખીનાખીને ઠટાળી જતો અને ખુદતો
બળવો બહાર જતો ત્યારે મને દાન મળતો હું તેમજ મોટાભાઈ એવર
હેડ બોલિંગ શીખી શમ્યા નહિ એટલે અમે અડરફેડ જાડ કરતા

પાનીતાણુમા નહિ રમેના પણ સૂરતમા ત્રીજો માળે અથવા
પાછળના વાડામા મે, મારા નાનાભાઈએ અને ખીજા એકાદ બે છોડા
અને છોડીઓએ આ જ પ્રકારની રમત શરૂ કરેલી પણ કાનાછના
હુમને લઈને માત્ર ટેનિસના બોલનો જ તેમા ઉપયોગ થતો સૂરતમા
ક્રિકેટનું સાહિત્ય વાચનાનો મેં આરંભ કરી દીધેનો અને રણજિતસિંહ,
મેસ, ક્રુપર, ક્રાઈ વગેરેના પરાક્રમેના તાજા અહેવાલ ૨ રફેડ અને
એવા પત્રોમા ખૂબ વાચતો પણ રમનામા તો જ્યાં સુધી હું સૂરત
રહ્યા ત્યાં સુધી-એટલે કે ૧૯૦૮ સુધી, પાછળના વાડામા કે ત્રીજો
માળે મ ક્રિકેટર તરીકે મારું જીવન ગાળેલું

વઢનાણુની અમારી રચેણા દરમિયાન અમે, મારી બે મોગી
બહેનો તનુગવડી અને તારાગવડીના લગ્ન માટે સૂરત ગયેના, તે વખતે
હું પાંચેઢ વર્ષનો હોઈશ પણ એ લગ્નની અમુક આમતો અને દરશો
હજી મને પ્રપ્ત સાબરે છે

કાઠિયાવાડથી અમે સૂરત કોઈ કોઈ વેળા જતા તે વખતે જૂનું
ઘર હતું જેને માત્ર પાછળ વાડો હતો મુજરાત મેલમા જઈએ એટલે
સૂરત રાતના અઢીએક વાગે પહોંચાતુ અમે અર્ધ નિદ્રાવશ, ગલીને
નાકે પહોંચીએ અમારી ગતીમા ટાંગો જઈ શમ્નો જ નહિ સાથી
જિતરીને બારે માન માદનનાળી ગતીમા પગના પાડતા બારણા આગળ
પહોંચીએ ઘાટાઘાટ થાય મે ત્રણ પહોંચી બારીએ ડોકાઈને એ
ઘાટાપાટમા ભાગ લે બારણાનો મોટો મજા ઉપતે માળેથી અનાજ
સાથે જિવ્યશાય અને અમે ઉપર ચઢીએ બે ત્રણ પુખ્ત ઉમરના
બેરા દાયમા ફગફગિયો દીવો લઈને અમને સત્કારે સૂરતમા એ

૫૪ આયમતે અજવાળે

વખતમા એ દીના પણ મોલિયો યોગનાપુર સર જનાનવામા આવ્યા
હતા જૂની કોનનચોટરની શીશીમા ધામચેટ નેાય અને જૂયને બદલે
પતરાનુ મોલિયુ અને તેમાથી લામી દિવેટ ૧

એ જાખા પ્રનાગમા અમને બધાને વાગાદરતી બોનાવાય
અમાના સગાના જથામા કામજી સૌથી પૈસાદાર ગણાતા એટલે અમને
સત્કાર પણ સારો મળતો પથાગીઓ તૈયાર હોય તેમા અમે પડીએ
ને વળેલી પડે સવાગ

એ જૂના ધરમા પાછના વાડામા માજી બધાયેનો માજવાની
એક બાજુ વામનેર નાટ મડગીના બે મોટા જૂના પગ દાગીને
એ તરફની આખી ભીંન બરી દેવામા આવી હતી બીજી ભીંતે બે
મોટા આરસા અને રવિવર્માના ભેત્રણ ચિત્રો-ધણુ કરીને તો મો
દિની, વિદ્યામિત્ર-મેનમ અને ગુડતલાપત્રનેખન હતા—દાગેના.
મહતના મ'ની અરધી ગેલેલ દેરીના પથરોની સદાપતાથી રચેની
મારી અવખસ્ટિમા આ પડદાથી અનેક પરિવર્તનો થયા અમુક નવા
ગંગા પુરાના, મોટા કદના નાટના પડદા ઉપર ચીતરેન ચિત્રો બહુ
પાસેથી જોઈએ તો કેવા લાગે એનો ખ્યાન ધણુને હશે 'ઇરેશનિસ્ટ'
કે 'કુયુચુગિસ્ટ' જેવી એ અર્થ વગરની આકૃતિઓ અને ગંગના
લપેડામાથી મેં કોઈ અદ્ભુત સૃષ્ટિ એવી ક્યાકોના આપ સુધી મેં
એ પડદાઓ પામે ઊભા રહીને ધારીધારીને જોયા હશે આ દરેક
વખતે, મનુષ્યમા પેલુ વામ્ય છે તેમ દાણે દાણે અને એમાથી નવા
ઉપરમ, નવી આકૃતિઓ, નવું સૌંદર્ય મળતુ

એ જ વાડામા અને એ જ માડવામા ઇંદનનો કે પડી કોઈ
બીજી રામજણીનો નાયમુજરો થયેલો તે જ પ્રમાણે મોની બહેનને
સાસરે પણ એ નાય થયેલો તે બને અને હજી યાદ છે અમારે
ત્યાના નાયમા એક પ્રસંગ જની ગયેનો, તેને લઈને એ તો વધારે
સ્પષ્ટ છે. મારા એ જુવાન સગાએ આ નાયના ઉન્માદઅર્થાં ઘેનમા

એક મોટા ફૂલનો હાર લઈને રામજીને પકેરાવી દીધો તે વખતે જ, કાકાજી બહાર દતા તે એ જગ્યાએ આવ્યા અને તેમણે આ દરમ વેપુ. અખાડામાજ, સ્નાયુશુદ્ધ શરીરના જમણા હાથનો એ બપોલડ તમાચો એ જુવાનને ગાતે પડ્યો ‘હરામખોર’ આ ધધા ?’ આ ગબ્દો સામળનાની સાથે એ જુવાન પડી ક્યા ભગઈ ગયો અને લખના પાકીના કાર્યક્રમમા હાજર રહેવો કે નહિ એ મને પાઠ નથી. આ સિનાય મને લગન મળ્યો અન્ય પ્રસંગો આવરતા નથી

લગન પડી અગે વડનાણુ આવ્યા એટલે કાકાજીએ એમના ખામ જોશીને મળીને આ લગની વાત કરી જોશી બહુ નિદાન દતા કાકાજીને એમના ઉપર શબ્દો પણ ધમ્મી દત્તી બારિના રિચિત્ર નિર્માણથી, જે પુરુષ નાનામા નાની ખામનમા આ જોશીને પૂછીને હામ કરે, તે જ પુરુષ લગન જેવી મબીર ખામનમા જોશી જાત્રાએ ગયેના એથી, એમને પૂછ્યા વગર લગન ખરી આવે છે, અને પછી પૂછે છે ‘જોશીએ કંઈ કે હવે શેય કરવો નમમો છે પણ તારા ગવરીના પતિનુ મૃત્યુ હવાણે વખતે છે અને તે કાલ પણ રીતે ટાળી શકાય એમ નથી.

અને બન્યુ પણ તમજ

એ જોશી કપાળની ગેખાઓ ઉપરથી ગણતરી કરીને જન્મનો સમય નહી શખતા દતા, આ તો મારા અનુભવની વાત છે એમને વિશે ઘણી વાતો કાકાજી કરેતા જોશીની છોકરીને પુત્ર અવતર્યો એમનો છોકરો દોડતો દોડતો બાપાજી પાસે ગયો, અને બેસ્યો ‘બાપાજી, બહેનને બાણિયો આ યો’ બાપાજીએ કુળની માડી અને ખેલજનક અનાજે પ્રત્યુ ‘દીકરા, બાણિયો આ યો છે તે તો બહેનને લેના, દતાણે દિનસે બાણિયો જશે અને પછી આટલા દિવસે મહેન જશે ઈશ્વરેચ્છા !’ એક વખત એમનો મોટો પુત્ર ઉગણીએ જાનાની રમ માગવા આવ્યો જોશીએ કહ્યું ‘દીકરા, જલ દોય તો જાઓ

૫૬ : આથમતે અજવાળે

ન જાઓ તો મારું. નાનાભાઈ આજે રાતે અગિયાર વાગે પ્રભુ પામે જવાનો છે.

મોટા પુત્ર તો સડકે જ ચડ ગયો. એ બોલી બેઠો. ‘બાપાજી, આ તમે શું બોલો છો ? એ પડકાર જેવો કમરતી જીવાન જેના નખમાં પણ રોગ નથી તેને માટે આમ કહો છો !’ બાપાજીએ ડોકું ધુણાવ્યું અને કહ્યું, ‘એ ગમે તે હોય પણ બારિ પાછું ઠેવાવું નથી.’ સાંજના સાન વાગે નાનો પુત્ર અખાડામાંથી તાવ લઈને આવ્યો અને અગિયાર વાગે મૃત્યુ પામ્યો.

એ અરસામાં, હું માન આઠ વર્ષનો હોઈશ. તે વેળા અમે અમદાવાદ કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતાને ત્યાં ગયેલાં. કૃષ્ણમુખરામ તે વેળા અમદાવાદમાં રમોવ કોઝીઝ કોર્ટના જજ હતા. ત્યાં તે વેળા વાંકાનેર નાટક કંપની હતી, જેના માલિકે મોટા અંબકલાલ અને નાના અંબકલાલને અને અમારા કાકાજી તેમજ કૃષ્ણમુખરામને બહુ સારું હતું. અમે એમનું ‘શૂન્વીર સિવાજી’ નાટક જોવા ગયાં. રઘુનાથ અને ચંદ્રરાવનું દંડયુદ્ધ, રઘુનાથ અને સસુલો પ્રેમપ્રસંગ

“ફેલે છે શુ બડેની ફેલે છે શુ ?

રઘુનાથનું નામ જ લેતાં,

અર્થિય આમ કેમ થયું છે શું ?”

એ ગીતની કડી માગથી હતી પણ જીવાળી નથી. પણ મને એ નાટક જોતાં મૂળ અસર એ બધાં પ્રસંગો કરતાં એમાં લગભગ છ માણસો મરી જાય છે તેની ચર્ચ.

ઘેર આવીને મોટાભાઈએ અને કૃષ્ણમુખરામ કાકાજીના નાના પુત્ર પ્રિયમુખે મને એમ દર્શાવ્યું કે નાટકમાં બધાં સાચાં જ મરી જાય છે. દર પ્રયોગે છ-છ માણસો મરવાને તૈયાર થતાં નથી, એટલે દરરોજ ‘શૂન્વીર સિવાજી’ જ-જી શકાવું નથી. મને સારે લઈ જવો પડતો એમાં જોખને કંટાળો આવતો હોય તેથી આમ મને સમજાવ્યો હોય કે પછી માત્ર હાસ્યરસ ખાતર હાસ્યરસ એમણે પીરવ્યો હોય; પણ

એનું પરિણામ એ આવ્યું કે મને એથી જલુ ગ્લાનિ થઈ અને મોટામાર્ક
ખીન નાટકો લેઈ આવ્યા પણ મેં સાથે જવાની રાફ ના પાડી—
એટલું જ નહિ પણ નાટકો લેવાં એ ધાનપી છે એમ પણ મેં
જણાવી દીધું ! લાંબે કાળે એ કમ દૂર થયો, પછી ઠેઠા મુતમાં
મેં ખીજું નાટક લેયેલું.

મારામાં અસહ્ય એ વિચિત્ર ખાસિયત હતી, જેને લીધે
મારે ઘણું સકન કરવું પડ્યું છે. જ્યારથી હું સમજણો થયો
ત્યારથી આ ખાસિયત મને વાદ છે :

એક તો ગંદા લેધરકોથની વાસ મારાથી સદન થતી નથી.
અને બીજી વાદન જે દિશામાં જતુ હોય તે વિશા તરફ મેં
કરીને ખેંચું નહિ તો મને ફેર ચડે ! તે વખતે કાઠિયાવાડમાં ઘણું
ખડું બળના સગરામમાં જ જવા આવવાનું હોય અને તે સગરામને
એ ગંદા લેધરકોથની જ ગારો અને પડદા હોય. કોઈ સારો સગરામ
હોય તો તેમાં પણ માનની સીટ અને કોણ ખેસવા દે ! એટલે મારે
તો ત્યાં પણ જવું હોય ત્યાં પગે ચાલતા જ જવું પડે.

વઢવાણમાં કાકેર બાલસિંહજીનાં કુંવરી મયાળા સારું અંગ્રેજી
બોલેલાં હતા. એમની ખૂનસૂરતીના અને વિદ્વતાનાં વખાણ પણ મેં ઘણાં
સાંભળેલાં. પણ ખાની સાથે સગરામમાં હું જઈ શકું નહીં અને દરબારગઢ
સુધી ખરે તડકે મને નોકર લેડે કોઈ ચાલવા દે નહિ, એટલે મયાળા
વિશે મારી બહેનો વાત કરે એનાથી મારે સંતોષ માનવો પડતો.

પાલીનાણામાં પણ શેત્રુંજી સુધી જવાનું ઘણું લાંબુ હતું,
એટલે હું થોડીવાર ગયેલો. કુંગર ઉપર તો પછી ડોળીમાં જતાં.
આ બંને ટેવ મને હજી છે. વિષ્ટોરીયામાં સાથે જે સ્ત્રીઓ હોય
તો મારી રિયલિટી કંઠેડી થઈ જાય છે, કાં તો મારે મોંમાં લવીંગ
કે તજ રાખીને સહન કરવું, કાં તો મારે મારી વધતી જતી ઉમરનું
અને નબળી તબિયતનું બદાનું કાઢીને, 'એડીક્ટ'ને અળગી રાખીને
એમાંથી એક સ્ત્રીને સામે ખેસાડવી પડે.

જન્મથી મારી મનોવૃત્તિ વિવાદ પ્રત્યે દ્વેષી. એમ શા માટે થયેલું તેનું કારણ હું જાણતો નથી. તબિયતને અંગે એ ન હોઈ શકે, કારણ કે મને અકરમાત તો પાણીતાણામાં હું આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે થયેલો અને તબિયત તે પછી બગડેલી, એક કારણ હોઈ શકે: કાકાજીને ‘મેલકોસિયા’નો રોગ ઉપ રવરૂંપે હતો, તે છોકરાઓમાં વધતે ઓછે અંગે કિતપો હોય !

પિત્તનાગ્રોશઃ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં સુધી હું તોફાન, મસ્તી, ધિંગાણું બધામાં આનંદ અને ઉત્સાહથી ભાગ લેતો, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં સુધી કુટુંબીજનોની ઉત્તરણીઓમાં બધાંને આનંદ કરાવવામાં હું અગ્ર ભાગ લેતો. હું કાગર ન હોઈ તો બધાં એટલે આનંદ માણી નહોતાં શક્તાં. પણ એ પ્રસંગો પૂરા થઈ રહ્યા હોય મને દુઃખ થતું. હૃદય ગાઢ નિરાશા અનુભવતું. સંસાર અસાર છે એવો સ્મરણવિરાગ્ય પણ ઉત્પન્ન થતો.

ગમે તે છોકરાં જોડે ન રમવા દેવાની કાકાજીની પ્રકૃતિને લઈને મારી વિવાદમય મનોવૃત્તિને ઉત્તેજન મળતું અને મને છેક બાલ્યાવસ્થાથી જ એકાંત વધારે પ્રિય લાગવા માંડ્યું. એ એકાંતને લઈને ઉત્પન્ન થતું ક્રીછું દુઃખ પણ મને એટલું જ પ્રિય લાગતું.

આ ઉપરાંત મારા વધુપડતા માનસિક વિકાસને લઈને દોહા કે ગમે તેને લઈને હો, પણ નાનપણથી મને મારી વયના છોકરાઓ જોડે દરવું દરવું મમતું નહિ. મારા સમવયસ્કો જોડે હું બાંધે કોઈ વખત ઉત્તરણીએ ગયો હોઈશ. તપી સુધી, મારા મિત્રમાં હું માત્ર

જયસુખલાયને ગણતો. પોતાનાથી છ વર્ષ નાનો ભાઈ આ પ્રમાણે પોતાને જ મિત્ર ગણે અને બીજાઓ જોડે હશે જ નહિ એ જોઈને એમને શી ઊર્મિઓ થઈ હશે તે તો જયસુખલાય પોતે જ કહી શકે વઢવાણ અને પાલીતાણામાં, અને ત્યાંસુધી હું જયસુખલાય અને એમના મિત્રો જોડે ફરવા અને ઉજાણીએ ગયેતો જયસુખલાય ઘણી વાર મારા ઉપર ચીડાના પણ હું અડગ રહેતો એ ઉજાણીઓમાં ખાવાનામા ગાદિયા, જલેમી અને લીલા કાદા તથા મૂળા ખાધેલા તેનો સ્વાદ હજી હું શૂંઘ્યો નથી

હું જ વર્ષનો થયો ત્યારે મેં બહુવા માડ્યું અને દોઢે વર્ષની મારી ત્યાંની ગૃહની દારકોર્નિમા મેં ત્રણ ગુજરાતી ચોપડીઓ પૂરી કરી હતી. એટલા દ્રંકા માળામા મેં બહુ પુસ્તકો વાંચ્યા હોય એવું યાદ નથી છતાં જેટલા હાથમા આવ્યા તેટલા અને તે પણ 'સારા પ્રમાણમાં વાંચેલા ખરા. ક્ષયપત્રાવ્ય, દગમરકથ વગેરે પણ ત્યાં વાંચેલા, પણ ત્યાં વાંચેલા પુસ્તકોમા મને માત્ર એ જ યાદ છે અને તે વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજીએ લખેલ 'અશ્વમેધયજુ'—તે પછી પાલીતાણામાં ત્યાંના રાજકવિએ લખેલ 'છપ્પન પરીઓની વાર્તા' મેં તરતજ વાંચેલી. આ બે વાર્તાઓએ મારા હૃદયમાં સાહસ અને અહમ્મત તરનની ઊર્મિઓ કોઈ અજગ રીતે જમાડી હતી અને એ બેએ જીવી ફરેલ સૃષ્ટિમા હું વર્ષો સુધી, કલાકોને ને કલાકો રાત્રીએ અને આનંદથી વિહરતો. બાવન વર્ષની ઉંમરે પણ—હવે મને સંજોગવશાત્ પહેલાના જેવું એટલું મળતું નથી—જો એકાંત મળે તો હજી પણ આ બે પુસ્તકોએ રચેલ મન સૃષ્ટિમા હું વિચરી શકું છું અને આનંદ માણી શકું છું એ બે પુસ્તકો વિશે મેં એક લેખમાં મારા સ્મરણો નીચે પ્રમાણે લખ્યા છે:

“રાત હોય, અર્ધનિદ્રાવશ—અર્ધ જાગતાવસ્થામા આ દુનિયા મારી પાસેથી સરી જતી કોઈક વાર છપ્પન પરીઓ અને તેની મુખ્ય નાયિકાની સાથે હું સવનન કરતો તો કોઈક વાર અહીં નથી પણ ચટીઆતો બાણા-

વળી બની જતો. અનેકસ, અગ્ન્યસ, સર્પાસ, પ્રધાન વગેરેના મંત્રો મને કોઈ ક્રપિ ઇગમમ ગીખવી દેતા પણ એ મંત્રો મને બરાબર યાદ રહે તે પહેલાં હું પૂરેપૂરો બ્રમત થઈ જતો, અને તેટલું યાદ દરવા મળતો પણ પેલા મંત્રો ભારી પામેથી સરખી જતા અને હું ખેદ-શોકના ભારથી ક્યારાતો પુનઃ આ દુનિયામાં પ્રવેશતો. એ પુસ્તકો પછી બોવાઈ ગયેલાં છતાં લાંબા કાલ મુધી અને એ એ પુસ્તકોએ રાતના સ્વર્ગનું સુંખ આપી, દિવસના દુઃખના દરિયામાં કુળાવી દીધો હતો.”

પાક્ષીતાણામાં ત્રણેક વર્ષ રહ્યો અને અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણની પરીક્ષા મેં આપેલી. એ ગામમાં મારું વાચન ધણું વધી ગયેલું અને માનસિક વિકાસ પણ ધણો થયેલો. જેટલાં હાથે ચડતાં ગયાં તેટલાં પુસ્તકો હું વાંચતો ગયો પણ એમાંના પંચાણું ટકા જેટલાં પુસ્તકોનાં નામ અને તેનું વસ્તુ હું વીસરી ગયો છું. ‘સરસ્વતી-ચંદ્ર’ના એ ભાગ, ‘કાન્ત’નાં કેટલાંક કાવ્યો, નરસિંહરાવનાં અને બાલાચંદ્રનાં કેટલાંક કાવ્યો અને ‘ગુજરાતી’ની બેટામાંનાં કેટલાંક પુસ્તકો મેં પાક્ષીતાણામાં વાંચેલાં. તે વખતે જ્યમુખલાલ અમદાવાદમાં રણજિતરામને ત્યાં રહીને કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા. તે અને રણજિતરામ મને અવારનવાર પત્રો લખતા અને તેમાં કોઈ કોઈ વેળા, એવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યોનાં કાવ્યો પણ લખી મોકલતા. હું તેમને જવાબમાં દુઃખ, નિરાશા વગેરેથી ભરપૂર, બાવનાવાદી, અસંબદ્ધ વિચારોથી છવોછવ પત્રો લખતો એમ મને યાદ છે,

રામદારી વિષયોમાં મેં તે વખતે પ્રવેશ કર્યો અને તે પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક ‘ગુજરાતી’ વડે. અમે તેના આદક હતા એટલે દર અઠવાડિયે માત્ર અંગ્રેજી જ્ઞારો બાદ કરીને, હું પહેલેથી છેડે મુધી એ વાંચી જતો અને તેને આધારે મોટાઓ વાનો કરના હોય તેમાં અવારનવાર ડાકું મારતો. મેં ‘ગુજરાતી’નું વાચન પાક્ષીતાણામાં શરૂ કરેલું એટલે વેડવાણમાં તો લો. ટિળકને પહેલી વાર સળ થઈ અને એઓ જેલમાં ગયેલા તે અને ચાપેકરબાઈઓ ખૂનના આરોપસર

પકડાયેલા વગેરેની વાતો મોટા પાસેથી સાંભળેલી તે ઉપર જ મારા વિચારો બંધાતા. પણ પાલીતાણામાં 'ગુજરાતી' વાંચીવાંચીને મેં રાત્રીવારી વિષયોમાં રસ લેવા માંડ્યો અને એને પરિણામે, રાત્રી-મહારાત્રીએ પ્રત્યેની મારી અડળતઃ વફાદારીના પાયા કાંધક લીલા થવા માંડ્યા.

પણ 'ગુજરાતી' ના સંસારસુધારાની બાબતમાં જૂના વિચારો તો મેં કોઈ પણ દિવસ અડધું કરેલા જ નહિ, કારણ કે એ બાબતમાં તો મને જયમુખલાલ તથા રણજિતરામ પાસેથી ઉદામ વિચારોની પ્રેરણા જ મળેલી.

ધણું કરીને મેં પાલીતાણામાં જ 'ગુજરાતી'ની એટ 'દિલ્હી પર હલ્લો' વાંચેલ. 'અશ્વમેધ' અને 'છપ્પન પરીઓની વાર્તા'થી તર્કન જુદી જાતની અસર મને આ પુસ્તક વાંચીને થયેલી. મેં આજ મુખીમાં અસંખ્ય પુસ્તકો વાંચ્યાં છે પણ આ 'દિલ્હી પર હલ્લો,' સદાશિવરાવ બાઉનો પરાજય વર્ણવતું 'અદારમી સદીનું હિંદુસ્થાન' અને એબટનું લખેલ 'નેપોલિયન બોનાપાર્ટ' એ ત્રણ પુસ્તક વાંચતાં મારા હૃદયમાં જેવી જાંડી, અસહ્ય વેદના થઈ હતી અને તે પછી જ્યારે જ્યારે પણ મેં એ પુસ્તકો ફરીથી વાંચવાનો ચત્ત કરેલ ત્યારે ત્યારે પણ જે એવી જ જાંડી, અસહ્ય વેદના થયેલી, તેવી જાંડી, અસહ્ય વેદના મને બીજા કોઈ પુસ્તકના વાંચનથી થઈ નથી. આનું કારણ માત્ર એટલું કે જૃથુરાજ, સદાશિવ બાઉ અને નેપોલિયન એ બાવપણથી મારા 'હીરો' હતા. વર્ષો પહેલાં વાંચેલ એ 'દિલ્હી પર હલ્લો' માંનો ઝીંક પ્રસંગ મને હજી સાંભરે છે અને એ સાંભરવું પણ મને અત્યંત દુઃખકર્તા થઈ પડે છે, જો કે એ પ્રસંગ માત્ર કાલ્પનિક છે એ હું જાણું છું. મારા 'મીઠી નગરે'ના સંચલ મો, 'મારું પ્રિય પુસ્તક' એ લેખમાં મેં એ પ્રસંગ ઉતાર્યો છે તે અહીં પુનઃ ઉતારું છું.

શાદજીદિન અને પૃથુસાજનાં યુદ્ધ-ઐવરનાં યુદ્ધ-મંડાણાં છે. એ સંભાગ આખરનો ફેંસલો છે. દેવીમજા શામુંડસાવ એને પૃથુસાજે અપમાન આપીને મટી મૂક્યા તે દેવી પાસેથી માત્ર એક ઘોષુ' લઈ આવીને રાજ-પૂતકૃતિવક્ર મદારાજ્યધિમાજ પૃથુસાજ પામે સિર નમાવીને ામે. રથો અને ઝાટગાં : ' મદારાજ ! કેને માકં ? '

પૃથુસાજ કોપથી આંધળો બનીને નહે' છે : ' કેને મારે ! માર માર પેલા દુષ્ટ, મંડાળ, દેગદોદી દાનુવીસાવને. '

શામુંડ અજાજ કરે છે : ' બારવના મુનટમણિ ! મરનખંડના સિમ્તાજા ! વિચાર કરો. દેવીનું ઘોષુ' અદ્વજ થવાનું નથી. મારો પામે બીન્ટ' જાણુ નથી. અને મારવા ઘો શાદજીદિન ઝારીને ! '

પખુ બરતખંડના બાબિની દુર્દશા એડી દતી. બરતખંડની પડતીનેા એ પહેલો વિવસ હતો. પૃથુસાજ પીનજનો નહિ. એની આજ્ઞા એની એ ન રહી : ' માર પેલા દાદુલીસાવને ! '

ત્યાર કેડે તો બરતખંડની પડતીના કાંઈ કેટલા દિવંગો આવી ગયા. મરાઠાએનો લાડકવાયો પખુ જીવરાનીના તોરમાં મત્ત બનેલ, હિલ્લત સદાશિવરાવ બાકિ પડ્યો. ૧૮૫૭નો બળવો પણ બતી ગયો અને તે પછી પણ ઇતિહાસકારની દષ્ટિએ અનેકનેક એવા પડતીના દિવંગો નરવરી રલા દશે ! દવે તો આપણાં દેશાં પણ એ કખમેા સહીમહી રીઠાં થઈ ગયાં છે.

દું પાલીતાણા હતો ત્યાર 'મોઝર વોર' થઈ થઈ ગઈ હતી. મારી જિંદગીમાં એ પ્રથમ યુદ્ધ. એનાં વર્ણનો, સામસામા મેના-પતિઓનાં પરાક્રમે વગેરે દું ઁસથી વાંચ્યો. પાસા અને મોગટાંની મે' અને જયમુખલાલે એક નવી રમત ' લમ્કર—લરકર ' સોધી કાઢેલી અને તેમાં જયમુખલાલ પોતાનાં સોગટાંને પ્રેસિડન્ટ કુમર, જનરલો ડી વેટ, ડી બારી, કોન્ટે, બોથા, રમટસ વગેરે સારથા—ઓનાં નામ આપતા અને દું મારાં મોગટાંએને જનરલો સર રેડવર્સ, બ્રાઉન, બેડન-પોવેલ, ફેંચ, કિયનર અને ફિલ્ડ માર્શલ અર્થ રોખટર્સ

એવાં નામ આપતો. પાલીતાણા છોડ્યા પછી, સૂરતમાં જયસુખલાલ મારી જોડે આવી રમતો બાગ્યે જ રમતા અને એમને બદલે મેં મારાથી આઠ વર્ષ નાના બાઈ માધવલાલને તૈયાર કર્યા હતા.

જેનો શોખ મને પાછળથી આટલો વધી ગયેલો તે વસ્ત્રો અને ખૂટમોજાં વગેરે સંબંધી મારા ખ્યાલ અત્યારે કાંઈ બાગ્યે જ માની શકે એવા હતા. પાલીતાણામાં હું હતો ત્યાં સુધી મારો ખ્યાલ એવો હતો કે કાં તો એકલાં મોજાં પહેરાય અને કાં તો એકલાં ખૂટ પહેરાય! આ ખ્યાલને આધારે, એક વાર મને ત્રણેક જોડ મોજાંની આર્પવાઈ આવી હતી તે ત્રણે જોડ મેં ત્રણ દિવસ ફરી આવીને ફાડી નાખી. એક તો એકલાં મોજાં પહેરીને ચાલવાથી પગમાં કાંકરા વાગ્યા અને બીજું આટલી વડેલી ત્રણે જોડ ખલાસ થઈ ગઈ એટલે મોજાં ઉપરથી મારો મોહ જીડી ગયો. આ પ્રયોગ વખતે જયસુખલાલ અમદાવાદ હતા. રત્નમાં એ પાલીતાણા આવ્યા ત્યારે મેં એમને આ વાત કહી એટલે એમણે મારી ખૂલ સુધારી.

વાળ કપાવતી વખતે હજમ પાસે આગળ કપાળ ઉપર અસ્તરો ફેરવાવાની અમને ફરજ પડતી. સૂરત આવ્યા પછી, આ પ્રમાણે ચહેરો કરાવવો એ ફેશનની કેટલું વિરુદ્ધ છે એમ જાણ્યું અને મેં બળવો ઉઠાવી એવી રીતે ચહેરો કરાવવાની ના પાડી દીધી.

વઢવાણના તેમજ પાલીતાણાના મારા શાળાના હવન સંબંધી મને ખાસ કશું યાદ નથી. વઢવાણમાં મારી સાથે એક પટાવાળો આવતો; પાલીતાણામાં એક મારુ દક્તર પડતો, બીજો પાણીની શિરોહી ઉપાડતો અને ત્રીજો મને છત્રી જોડાડતો, એમ ત્રણ-ત્રણ પટાવાળા મને શાળામાં મૂકવા આવતા. કાકાજીને આવું બધું નહોતું ગમતું અને મને તો એથી શરમજ આવતી. નાયબદીવાનને ઘેર અગિયાર પટાવાળાને બેસવાનો હુકમ એટલે એ પટાવાળાઓ મારી ઈચ્છાવિરુદ્ધ મારી સાથે આવતા. બને ત્યાં સુધી પોતપોતાનું કામ

પોતે જ કરી લેવું જોઈએ એવો આગ્રહ નાનપણથી મને હતો અને હજી પણ છે. એ મારી ટેવને લઈને ધણા સ્નેહીઓને ત્યાં હું આવ-કારલાયક પરોણો ગણાઈ છું. માત્ર થોડાં માણસો એમ માને છે કે આ પ્રમાણે નોકરો પાસે કામ ન લેવાની વૃત્તિ એ ખાનદાનીની ઊણપ બતાવે છે.

• પાલીતાણામાં જ્યારે જ્યારે મને નિશાળે જવાનું આગસ આવતું ત્યારે ત્યારે હું પેટમાં દુખવાનું બદાનું કાઢતો. કાકાજી ઝાઝાના રોગથી ધણા ગમરાતા એટલે આમ કહીએ કે તરત રજા મળી જતી પણ કોઈ વસ્તુ નિર્ભેજ સુખ આપી શકતી નથી. રજા તો મળી પણ એના બદલામાં કાકાજી મને ઝાડો બંધ કરવાની બહુ દડવી દેવા ‘જાંછુનો અર્ક’ આપી દેતા અને ખાવાની બંધી કરતા. દવા તો કાકાજી પોતે પીવડાવતા એટલે ખીજે માર્ગ ન હતો પણ કાકાજી દરબારગઢમાં જાય પછી ખાને કાલાવાલા કરીને અને માધવજીમહારાજની ‘સહાનુભૂતિથી હું થોડું ઘણું ખાવાનું મેળવતો. ઝાડા બંધ નહિ થતા હોય તે વેળા ઝાડા બંધ કરવાની સખત દવા પીવાથી જ મને હજી પણ કબજિયાતનો રોગ હશે ! પણ એવી રીતે માંદા પડવાના ઢોંગ કરવાની મને પછીથી જરૂર જ રહી નહિ.

પાલીતાણાના ઘરમાં એક ઓટલાની બાજુમાં ખીજે ઓટલો હતો અને દાદર ઉપર દોરડું હતું જે ઝાલીને દાદર ઉપર જવાનો ધણે ઠેકાણે રિવાજ હોય છે. દોરડું પકડીને, કૂદકો મારીને હું એક ઓટલેથી ખીજે ઓટલે જતો. એક વખત દોરડું છટક્યું અને હું ઓટલા ઉપર બરાબર નાક ઉપર જ પડ્યો. પુષ્કળ લોહી વહ્યું અને મોંડમાંડ તેને અટકાવ્યું. પણ તે પછી તરત જ હું માંદો પડવા માંડ્યો અને મહિનામાં બે ત્રણ વાર તાવ અને ઉવરસના દુમલા આવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે હું સત્તાવીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી આશ્પત્ર. તે દરમિયાન અમે તરેહતરેદનાં દવાદારુ ઠંઠાં; અનેક દાકતરોની સલાહ લીધી પણ કોઈ ખરું કારણ શોધી શક્ય નહિ.

અવારનવાર દાકતરો કહેતા : “ છોકરો ક્ષયરોગથી પીડાય છે, ભાગ્યે જ મહિના જીવશે. ”

સત્તાવીશ વર્ષે મને ઉધરસનો સખત હુમલો આવેલો અને તેને લઈને ડાખા કાનનો પડદો તૂટી ગયેલો. તે વેળા એક વખત હું કોઈ દાકતરને ત્યાં જવા ટ્રેનમાં બેઠો ત્યારે એક મિત્રે મને અમરથું જ પૂછ્યું : “ ધનસુખભાઈ, તમે જાણે બાઈપ્લેનમાં બીજાનાં નાક અણિયાળાં છે અને તારું નાક કેમ આમ બેઠેલું જણાય છે ? ” મેં જવાબમાં મારા અકરમાત વિશે કહ્યું એટલે તે તરત ખેલી ઊઠ્યો : “ અરે ભલા, આઠ વર્ષે અકરમાત થયો અને સત્તાવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી રોગનું કોઈ કારણ જ ન શોધી શક્યું ? આ નાકનું જ બધું તોફાન છે. બતાવ દાકતર દલાલને. ”

ખીજે જ દિવસે દા. દલાલને ત્યાં હું ગયો. એમણે જોઈને જ કહી દીધું : “ અભા, તું આટલાં વર્ષ જીવ્યો કેમ ? તારા નાકમ બંને ભાગે બધું છે. તું તો મેંઝિથી જ શ્વાસ લે છે. ”

પહેલાં માત્ર એક નસકોરામાં ‘ કોટરાઈઝ ’ કરાવ્યું. આ દિવસ રહીને ખીજ નસકોરામાં ‘ ડોટરાઈઝ ’ કરાવ્યું. પહેલી વખતે જ દાકતર ‘ કોટરાઈઝ ’ કરી રહ્યા અને મારી ઉધરસ મટી ગઈ ! ત્ય સુધી મારું વજન કોઈ પણ દિવસ સો રતલથી વધેલું નહિ કોટરાઈઝ કરાવ્યા પછી વગરદવાએ, મહિનામાં હું ઇસ રતલ વધ્યો. પણ આઠ વર્ષથી સત્તાવીશ વર્ષ સુધી નાકને બદલે મેંઝિથી શ્વાસ લેવામાં, મારા શરીરમાં જોઈએ તે પ્રમાણમાં ઓકસીજનન જ ન થયેલું નહિ એટલે શરીર બંધાયું જ નહિ અને આખી જિંદગી મોંદા માણસ તરીકે પીતાવધી પડી.

ટ્રેવેલમાં જઈ અંગ્રેજી બાપાના પારંગત થવું અને એ બાપાના જ મહાન લેખક ચવાનાં સ્વમ, ગોટ્ટી પદ્ધતિઓ મેળવે ઇંગ્લેન્ડ અને ઇન્ડિયાનો વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાના કોડ, રમતોનું મ

ઠાઈ રણજિતસિંહ કે ધ્યાનચંદ અને અખાડામાં ઠાઈ ગામા કે મેંડોલ
યવાની ભાવનાઓ-એ સર્વ માત્ર હું દોરકું ચૂકી ગયો એવી ધૂળમાં
મળી ગયું. હું અંગ્રેજી ભાષામાં મહાન લેખક ન થયો, ગોટા પદ-
વીધારી ન થયો, અનેક ઇચ્છાઓ અપૂર્ણ જ રહી અને આજે જેવો
હું તેવો જ થઈ શક્યો !

આશરે ઈ. સ. ૧૯૩૪માં હું છુનો કરીને અહીંના મશહર
જ્યોતિષી પાસે ગયેલો ત્યારે એણે મારું જૂનજીવન કહેતાં કહેલું કે
તારી આઠ વર્ષની વયે તને નાક ઉપર અક્ષમાન થયેલો, જેને કમને
તારું આખું જીવન ફેરવાઈ ગયું છે !

એ સમયે કાઠિયાવાડમાં ઓઝલ સખ્ત એટલે ખૂબસૂરત સ્ત્રીઓ,
નાનાં છોકરાંઓને પણ ક્વચિત જ દેખાતી. વઢવાણ અને તેની
આસપાસ કુદરતી સૌંદર્ય દર્શો તો મારી આંખે તે જોયેલું નહિ.
હા, વાંકાનેરમાં મોટી વાડીઓ હતી ત્યાં અમુક પ્રમાણમાં કુદરતી
સૌંદર્ય જોયેલ પણ ખરું પણ હૈયુ હાલી જીડે એટલા પ્રમાણમાં તો
નહિ જ. પણ હું જ્યારે છ-સાત વર્ષનો હતો ત્યારે મેં નરી સુંદ-
રતાનું પ્રથમ દર્શન કર્યું. એ દર્શને મારી સૌંદર્યપારખુ દ્રષ્ટિ ઉઘાડી.
તે પછી જ વઢવાણમાં તો ખાસ નહિ પણ પાલીતાણામાં વધાર-
ણાનાં સપ્રમાણ શરીર અને જાણે તેમાં રહેલ અનેકવિધ ખૂબીઓ
વધુ સ્પષ્ટ રીતે દ્રષ્ટિગોચર કરાવવા જ વસ્ત્રપરિધાન કરવામાં આવતાં
હોય તે પ્રમાણે, એ શરીરની સુંદરતાને ઝોર દીપાવતા ચુસ્ત કમખા,
પહેડા અને ઘેરખંધ ધાઘરા અને તેનાં જુદાજુદા રંગનાં કપ્ડામિત્રણ
મારી આંખે ચડ્યાં. અહીં રાસ અને ગરબામાં આ પ્રકારના પોષા-
કનાં અનુકરણ ચાલે છે પણ અર્થ વગરનાં, રસ વગરનાં, જોમ વગરનાં.

એ પ્રથમ દર્શનનું વર્ણન મેં ‘સૌંદર્યદર્શન’ નામે લેખમાં
કર્યું હતું, તે અહીં ઉનારું છું:

સૂરતથી વઢવાણ જતાં એક રોડને અમારી ટ્રેન ઊભી રહી.

ખોળના સખત તડકાથી પૃથ્વી બળી રહી હતી મેકડ દલાસના ડમામા હું મારા કુટુંબીજનો જોડે જોડે હતો બારીમાથી બહાર જોતો, શન્યહૃદયે મેસી રહ્યો હતો તે વખતે મોટા સ્ટેશને ટ્રેનો લાખો સમય જામી રહેતી થોડી વાગ ચર્લ દશે પામેથી બીજા પાટા ઉપર એક બીજા ટ્રેન આવીને જામી ગઈ અકબ્બાન રીતે એક દેશી રાજ્યત્વ સનૂન અમારા ડમાની સામે જ જાણુ રહ્યું. સહનમા એક રાજકુમારી અરીસાની સામે જામી જામી પોતાના વાળની લટ ચૂથતી હતી

વીસે- વર્ષની આ રાજકુમારી ખરેખર સુદર હતી ? કે સામાન્ય દેખાનની જ હતી ? મે ફરીથી એને જોઈ નથી એ પ્રસંગને આજે યુમાનીસેડ વર્ષ ચર્ચ ગયા છતાં આજે પણ એ રાજકુમારીની સાદ્યમૂર્તિ જોઈ શકુ છું એના લાના, લગભગ મોનેગે નાજ પ્વેત સમેરમર જેવી તેની ત્વચા અને તેના અણુએ અણુમાથી જરણ ચૌનન, લગભગ કોણી સુડીની માલનાળો તસતસતો અતનસતો કમખો, ઘેરવાગો રેશમી ધાધરો અને ઉપર નમનગરી આધણીને પછેડા મારી બાળકઆખે આવી નગી સુદરતા જોયેની જ નહિ એટલે હો કે બીજી ગમે તે કારણ હો, પણ મારા હૈયામા કાંઈ અજમ ઉત્સાહનુ પૂર આ યુ 'સુદરતા એ જ પરિનતા છે અને પવિત્રતા એ જ સુદરતા છે' એ વાખ્યો તો તે પગી ચારેક વર્ષે મે વાચેના પણ ન્યારે મે એ વાખ્યા ત્યારે તગ્ત જ મને આ દશ્યનુ રમરણુ થયુ અને એ વાક્યની ચચાર્યતા તગ્ત મારે મને ગિતરી ગઈ

સૌદર્યને પવિત્ર બાવનાથી જ નીરખતુ જોઈએ, ભક્તિ પવિત્ર હૃદયે જ રવી જોઈએ એ વિચાર તે પ્રસંગથી મારા હૃદયમા કેતરાધ ગાના, અને આજ સુધી ન્યારે ન્યારે અનુપમ સુદરતાના દર્શન કરુ છું ત્યારે ત્યારે મારુ હૃદય પરિન બાવનાની જીમિઓ જ અનુભવે છે ભાગે એમદ મિનીટ મે આ દશ્ય જોયુ હશે પણ એ દશ્ય મારુ હૃદય આજ પણ બૂંધુ નથી એમરે એની

૬૮ : આયેમતે અન્વવાળે

અસર ફેટણી જાડી અને બળવાન હશે એ સમજ સકાય એમ છે.

ફેટણાય વર્ગો પછી રિચર્ડ લંગેલિયનનો 'ધ પ્રિન્સેસ ઓફ ધ મિરર' નામની નવલિકા વાંચી ત્યારે કાણુમર મને એમ લાગ્યું કે મારે એ નવલિકા લખવી જોઈતી હતી; કારણ કે લંગેલિયને કલ્પનામાંથી રાજકન્યાને ઉત્પન્ન કરી હતી; મેં તો નગરે જોઈ હતી. આ પ્રસંગને લઈને મને એ નવલિકા પ્રત્યે સદાજ પક્ષપાત થયેલો અને મેં તેનું બાંધાંતર કરીને મારા 'વાર્નાવિહાર' નામના સંપ્રદ-માંત્રી 'રાજકન્યા અને બરથરી' નામે વાર્તાકોર્મ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી. એ બાંધાંતર વાંચીને સ્વ. થી સુમતિ લક્ષુબ્રાહ્મણે એક મોટું કાવ્ય પણ લખેલું.

જુદાં જુદાં મનુષ્યો જુદી જુદી દષ્ટિએ સૌંદર્ય નીરખે છે. મારા હૃદયમાં સુંદરતા અને પવિત્રતા અવિભક્ત સ્વરૂપે વસેલ છે એટલે મારી દષ્ટિએ દેખાતી સુંદરતા અન્યને દષ્ટિગોચર થતી નથી. સામાન્ય રીતે જુસૌંદર્ય કરતાં જલગૌંદર્યથી હું વધુ આકર્ષાઈ છું. સિમલાથી દેખાતાં દિમાક્તયનાં ગિરિશૃંગો કરતાં મને સૂરતની અર્ધનિદ્રાવશ તાપીનાં સસિલ વધુ સુંદર લાગે છે.

સૂરતની તાપી, બરથરી નર્મદા, તોફાને ચડેલી અમદાવાદની સાબરમતી, હુમસ, હજીરા, તીથલ, જુદુ, વેમોવા અને કરાંચીના સમુદ્રો દિવસોના દિવસો સુધી નીરખતાં હૃદય કંટાળતું નથી. દિને દિને નવા પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરતા એ પાણીના પ્રવાહ મારા હૃદયમાં દિને દિને નવનવી જિમ્મિઓ જગાડે છે.

પણ કુદરતના એક અલ્પાંગ મનુષ્યના સૌંદર્યને નીરખતાં હું બીજું બધું જુડી જઈ છું. કોઈ દુલિપસિંહ કે એલ. પી. જાધવી 'બેટ્સમેનશિપ', કોઈ અમરસિંહની મોલિંગ, કોઈ ખ્યાત્યંદની હોડી, કોઈ ટિકકન, કોઈ કે રામિયોના ટેનિસના સ્ટ્રોકસ, કોઈ સેંડાનું રનાયુબદ્ધ સપ્રમાણ શરીર, ઉદયશંકરની રાસલીલા, કોઈ યુવતીનું

ગરબા ગરડાવતી વખતનું કે રાસ રમતી વેળાનું અમીઝરતું કાવણ્ય મારો સૌંદર્યપિપાસુ નજરે ચડે છે, ત્યારે હું કોઈ નવી જ દુનિયામાં વિચરું છું.

આવી ક્ષણોએ હું એમની પાસે-કાંઈ વધારેની આશા રાખતો નથી-હું જોઉં છું એટલાથી જ મને સંતોષ થાય છે; પરંતુ નિકટ પરિચયમાં આવતાં રેણીજનોનાં આવા આજ્ઞ સૌંદર્ય ઉપરાંત એમના આત્માની સુંદરતા નીરખવા માટે મનનજસે છે અને અમુક પ્રમાણમાં જો એ હું ન બાળી શકું તો ખિન્ન થઈ જાઉં છું. મારે મન સુંદર એવાં મારાં રેણીજનો કોઈ પણ પ્રસંગે કોઈ ઉદ્યમની ક્ષુલ્લેકતા ઉઘાડી પાડતું નાનામાં નાનું કાર્ય કરે તો મને સખ્ત આધાન લાગે અને એ આધાતે થયેલો ઝખમ લાંબા કાળ સુધી રૂઝાતો નથી.

વઢવાણની સરકારી નોકરી છોડીને પાલીતાણામાં નાયબ દીવાન તરીકે જવાનું પાલીતાણાના દીવાન ગણપતરાવ લાડના આગ્રહથી કાકાજીએ નક્કી કર્યું તે વેળા અમે બધાં છોકરાં જાણે અદ્ભુત નવી દુનિયામાં જવાનાં દોષ્ટએ એવા આનંદમાં આવી ગયાં હતાં, મોટા જાણે નહિ એવી રીતે, અમે-અમારા પંદરાશીનાં છોકરાં કાઠિયાવાડનો નકશો જમીન ઉપર પાથરીને તેમાંથી પાલીતાણા શોધી કાઢી તેની સામે જોયાં કરતાં હતાં. પાસે શેત્રુંજીના હુંગરની નિશાની કરેલી તે ઉપરથી તે પર્વત કદપવાનો મત્ત પહોં અમે કરતાં.

પાલીતાણે ગયાં પણ ખરાં અને ત્યાં અઢીએક વર્ષ રહીને અચાનક કાકાજીએ રાજીનામું આપ્યું. ઘરમાં સામાન બાંધવાની તામાર તૈયારીઓ ચાલી રહી. ઋણ દિવસ પછી એક દિવસે સવારે મળરકે શેત્રુંજી નદીના લગભગ સુકાઈ ગયેલા પટ ઉપરથી અમારો ઘોડાનો શગરામ માત્ર પાલીતાણાને નહિ પણ સમસ્ત કાઠિયાવાડને એકલી સલામ કરીને ચાલતો ચલ્યો. અરધી જિંદગીમાં, ઘડીકમાં દુઃખ પામતું, ઘડીકમાં ઉજળી દૃષ્ટિએ સૂરત જોવાનો મત્ત કરતું, આનંદ

૭૦ આદ્યમતે અજવાળે

પામતું, મારું અગિયાર-આર વર્ષનું શરીર કાઠિયાવાડ છોડી ગયું.

વળે પછી એક વાર અમદાવાદથી લખનૌ ત્યાંના કુંવરોના લગ્નપ્રસંગે અમે આઠેક દિવસ ગયેલાં. તે સિવાય માત્ર શ્રી. જવેરચંદ 'મેઘાણી અને શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્યનાં પુસ્તકો દ્વારા કાઠિયાવાડનાં સ્મરણો આપ્યાં, પાનળાં, ઘેરાં દેવામાં ઉદ્ભવે છે અને ધીમે ધીમે પાછાં સમી લાય છે.

આથમતે અજવાળે

ખંડ બીજો : સૂરત



મકરણ પહેલું

અમે સુરત આવી પહોંચ્યા અમને સદાને માટે ત્યાં આવેલાં
 લેખને અમારા ત્યાંના સમાને ન તો હુ ખ થયું, ન તો સુખ થયું.
 દામદ તટગદ્ય-ઉદાસીન વૃત્તિથી અમને તેમજે અમારા વગનમાં સત્કાર્યો.
 તે વખતે અમારું ઘર જૂનું અને સદિયારું હતું અત્યારે વિચાર
 માત્રથી દુપારી આવે તેડું બિડા ડામનું સડાસ હતું પાચ સાત

૭૪ આયમતે અજવાળે

વર્ષો તે ખાળકોએ ખેડે લાગે મહિનાઓ મુઠ્ઠી આખા મહેતામાં
બચાવ બાંધેલા રનાઈ રહે એ જાગ્રામાં પડી જતુ એ અશમ્ય હતુ,
હતા કોણુ જાણે સાથી મને એવી રીતે હું પરી નહ અને મૃત્યુ
પામુ એ વિચાર થીવાર આવતા અને એનાથી હું ત્રાસી જતો
નતુ ધર બંધાના એ પ્રમાણુ સદાસ નીચે ગયુ અને સાદુ ટોપનીનું
બધાયુ થયુ એના ડોગમણુ સપના મને તે પડી પણ વર્ષો સુધી
અવા નવાર મનાવના

અમારા તરખના ધરનો ગાળો અને નામનુ કુકુબ નહેતુ એ
ધરનો ગાળો એ બે વચ્ચે એક નાની, બન્ન સામી મળી હતી અને
આજે પણ છે, અને તે ગરી ઉપર એ બે માગાને જો ના પૂન
હતો આ પૂવ ઉપરથી જવામાં મને સામ્ય લાગતુ કોઈ મિત્રો,
કોઈ આગમો, કોઈ પ્રયત્ન મેંદ એવા કોઈની માથે એ પૂનને હું
મૃત્યુનામાં જોડતો, તુમૂવ યુદ્ધ ચાનતુ હોય એ પૂવ વૃદ્ધ વૃદ્ધ ચર્ચ
ગદો લેાય, નીચે દુસ્મનો માગ સરીરને માપીને હુડા દરવા તન્સી
રજા હોય, અને હું ઉપર અડગ કોઈ કેસર મન્વાણા જેવો એકો
મરી નામી તદવાર વીજનો એ બધાના મામનો મરતો લેઉ એમ મને
લાગતુ સાથે માથે મનમાં ડગ પણ લામનો સ્વિમમાં આદ દસ
વખત હું એ જ રંગિન પૂવ જોઈ મનો અને આ દસ વખત આ
બધા ખ્યાન મને આવી જતા

અમારા માગામાં ઉપર એક માળિયો હતો જેના ઉપર કાંઈ
જમાના હતું અરચુરણ પચુરણ પ થુ હતું તે માળિય ઉપર સાપ,
વનેણુ ધુમ, ચામાચીડિયા વગેરે સારા જલ્દયામાં હતા એમાં તો નો
શક નથી પણ મોટેરાઓની ખાનગી વાનેથી એમ પણ જણાતુ
કે એમાં ભૂતો પણ રહેતા હતા મારા માના ટુબી લોમાના મારી
વધના ડોગમણુ આ માળિયા-ખાનગી વિશે માગ મરતા, મ્વામાવિ-
ગીને જ વડુ જાણતા એકે હું એમને એ વિશે વારવાર પૂછતો અને

એમના શુદ્ધ, વાત્સલિક વર્ણનોમા મારાં વાચનની મદદથી ભૂત, પ્રેત, વરીકરણ, માપોના જુદા જુદા પ્રકાર, પરીઓ વગેરે વિશે વાતો સરળતાથી ગોઠવાય અને સાબળનાર પચાતી શકે તેટલા પ્રમાણમાં હું એમાં ગોઠવતો અને પછી એની વાતો કરતો.

પરિણામે હું પણ એ બહુ માનતો થયો અને અમે હોદરાઓ વડીલોની નજર સુખી, કોઈ કોઈ વાગ એ કાનરિયા ઉપર ધસારે કરતા, અનમત જેમ અસારે પણ હું ધણ બહુ મેનાપતિ તરીકે બધા દાર્પોમા ખાલજી ન રહેવાની યોગના ધડુ છુ, અને ગુઠુ છુ તેમ તે વેળા પણ મધાને એ ભૂત-પ્રેત-સર્પ વગેરેથી બરપૂર નર્કમા મોકલી દાહરને ઢેહ ઉપને પગથિયે ગિબો ગિબો બધાને વધારે ઉડાણમાં જવા પડનારો અને જરા પણ ભય જોના સેનાપતિની કૂનેદથી દાહરના પગથિયા ઊતરી બહાદૂરીથી પીડેહક કરી જતો. મારી વાતોથી મેં મારો એ નાના વર્ણસમા પણ સેનાપતિ તરીકેનો હજી સ્થાપી દીધો હતો, એટલે મારા ઉપર કોઈ કામરતાનો આરોપ મૂકી શક્ય નહિ.

મારા વાંદાની એક મોટી વયની રિધવા પુત્રી વેણીગવરી, એક નાની પુત્રી નદમગરી (ન હુમડેન), પુત્રમધુ ચ દનભાબી અને બીજી પુત્રવધુ ઓચ્છન ભાબી એ સર્વને મારા પ્રત્યે ખાસ પક્ષપાત હતો. અમે ગયા સુધી સૂરત રહ્યા, ત્યાં સુધી એ પક્ષપાત એવો ને એવો કાયમ રહ્યો પણ સૂરત છોડ્યા પછી અને ખામ કરીને કાકાજીના મૃત્યુ પછી સૂરતના સગાસબથી સાથેનો સબધ ઓડો થતો ગયો. કેટલાય સગાઓ મૃત્યુ પામ્યા, રહ્યા તેઓ પણ લાંબે ગાળે બોનવાનું થાય એટલે રનાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયો સકેચ અનુભવી રહે. ચ દનભાબીના સીમત વખતે અમુક ક્રિયા વેળા બોળામા બેસવાનો અને ઓચ્છન ભાબીના સીમત વખતે તેમને ભુસેટ મારવાનો (ભાબીના ગાસ ઉપર દાથેથી ટકુના છાપા મારવા તે) હજી મને મળેલો તે બે પ્રસંગો મને હજી, ચાલીસ વર્ષ પછી પણ યાદ છે, ડારણ કે આ પ્રસંગો સ્ત્રીઓના જ એટલે ટોળેટોળા સ્ત્રીઓએ મારી ખમ-

૭૬ આધમતે અજવાળે

સૂરતીના વખાણ કરેનાં દુઃખોળામા બેનુ તો મારા જોવો જ ખૂન-
સૂરત છોકરો થશે, એવી વાતો કરેલી અને અનેક યુવાન સ્ત્રીઓએ
ગમે તે નિમિત્તે મને તે પ્રસંગે ખોળામા બેસાડી દીધેતો પણ ખરો !
તે સમયે મારી ખૂનસૂરતીના બે કોઈ વખાણુ કરતું તો હું બહુ જ
આનંદ પામતો.

સૂરતના તે વખતના ઘણાખગ ઘર જૂના અને અધારિયાં હતા
અને દરેક ઢેકાણે જૂનપ્રેનનું અસ્તિત્વ હતું જ એવી માન્યતા પ્રચલિત
હતી. એવું ચાતાવરણુ, અને એનાથી ડર લાગતો છતાં, મારી વિપાક-
મય પ્રકૃતિને પ્રિય લાગતું એ વાતાવરણુમા ડાડિયાની પ્રથાએ મારો
જોવો ઉમેગો કરેતો હવે પણ સૂરતમા હું ગાના ડાડિયો અને તેની
હુમહુમી માબજીં છું ત્યાં મને મજા બધી જ પાગી તો આવે છે
જ, તો તે વેળા મને કેવી ઊર્મિ થતી હશે, તેનો ખ્યાલ સૌ કોઈ
કરી શકે.

અંધ સમયમા ધરના ભાગ પડ્યા અને વેરાવાર તરફ આવેલ
ભાગ અને રાખ્યો. એમાથી માત્ર કૂવો, ટાકુ અને એક ઓગટો નીચે
અને તેની ઉપરનો ઓરડો એટલું અનામન રાખીને ચાખીનું મધુ
અમે લોડારી નાખ્યું અને નવું ઘર મધ્યાનુ અમારા દાનએ પણ
નવું ઘર તે જ વેળા મધ્યાનુ અમે પાછળ અને આગળ વાડા
રાખ્યા છે પેલો પૂન અદ્યક્ષ થઈ ગયો નવા વરતી જાધણીમા કોઈ
મોટા ઈજનેરે મગજમારી કરીને પેલ ધડયા હોય એવું નથી
આગળ નાનો લગભગ ચોખ્ખો વાડો, તે પછી એક મોટો ખડખડ
ખડમા દેવદારનું પાર્શ્વિક પાડીને જે ખડક દરવામા આન્યા છે.
એમાના એકની પાછળ એક બીજી ખડક, બીજાની પાછળ કૂવો અને
ટાકાવાળો ઓરડો અને તે પછી પેલો અનામન રાખેલ જૂનો ઓરડો.
આગલા જે ખડકની ઉપર એક મોટો ખડક અને તેની પાછળ પણ
એક જ ખડક આ પ્રમાણે બીજે માટે પણ અને તેની ઉપર છાત્રની

પહેલા માળના ખંડનો ઉપયોગ લગ્નપ્રસંગે નાયમુજરો કરાવવાનો. સદ્ભાષ્યે, કાકાજી તેમજ બાએ એ ખંડનો એ પ્રકારનો ઉપયોગ જ્યેષ્ઠખલાલ તથા રમણગવરીનાં લગ્ન થયેલાં તે વખતે થતો જોયેલો. ત્યાર પછી તો નાયમુજરાના ભાવ ઘટતા ચાલ્યા અને આજે તો ઠેર ઠેર અને ઘેરઘેર નૃત્યકારો ઉત્પન્ન થઈ ગયાં છે, એટલે એવા નાયમુજરા કરાવવાનાય ક્યાંથી અને જોવાનાય ક્યાંથી ? બાકી એ ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં જવાના બારણા આગળ મોટી જળા આજ પશુ હું જ્યારે જોઈં છું ત્યારે ૧૯૦૪માં થયેલ એ નાય વખતે એ વિષયમાં રસિકજો, પીઠ વચની સ્ત્રીઓય જળામાંથી જોતી હતી અને રસ લેતી હતી તેનું દ્રશ્ય મારી સમક્ષ ખડું થઈ જાય છે. તે વેળા આવેલી ઈદન તે સમયે પશુ વૃદ્ધ હતી. તેના મૃત્યુ પછી સૂરતમાં કાકા એવી પ્રસિદ્ધ ગાયિકાનું નામ સાંભળ્યું નથી. આજે જંગીતમાં અતિ સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર દિલ્હી ગીતો, બજનો કે એવી એવી સ્ત્રી ગાઈ જનાર કોન્સર્ટોદારા ચિકાર હાઉસ મારી શકે છે. તે વેળા ઈદન જેવી ગાનારીને, રાતના દસથી સવારે પાંચ સુધી ગાનાર અને નૃત્ય કરનાર સ્ત્રીને એક વખતના પચ્ચીસ-પચાસ રૂપિયા આપનાર પશુ બંધ થઈ ગયા ! અને પરિણામે એવાં ગાયકો અને નૃત્યકારો આશ્રય અને સહાય વિના દારિદ્ર્ય ભોગવતાં મૃત્યુ પામ્યાં અને સાથે પોતાની કલા પશુ લેતાં ગયાં.

ભોંયતગાએ નોકરો સૂતાં અને રસોઈપાણી થતાં. પહેલે માળે એ ચોરડા અને આગળ જેલેરી. એ જેલેરીમાં હું કાકાકવાર, સાજો હોઈં ત્યારે સતો. નીચેના ઓટલા ઉપરથી આવતો દાદર આગલા ખંડમાં પડતો. એના કંઠરાને અદેલીને જેએક તકિયા અને નાની સરખી ગાદી અને એની આગળ નાનું ઢાળિયુ ટેબલ એ કાકાજીની નિત્યની બેઠક. સામે એક મોટી જાજમ અને પાંચ સાત તકિયા. આ જાજમ વિશે મેં ‘અમે બધાં’માં લખ્યું છે અને ‘સરો જતું સૂરત’ માં આગલે જ પાને એનો ઉતારો આપ્યો છે. એક બાજુ એક છાજુ

૭૮ : આયમતે અજવાળે

સોફા અને બે ત્રણ એવી જ ટાલિયાવાડમા બનાવરાવેલી ખુરશીઓ. આ ખંડને આમતા વાડા તરફ ત્રણ બારણાં અને બે બાગી દતા. તેની બરાબર માગી બાજુએ ત્રણ બારી, એક મુન્દરા બેવાની મોગી જાગી અને બારણા દતા. આ ઉપરથી મે 'અમે બધા'ના 'સવનન'ના પ્રકરણમાં ખાનગી વાનચીન કે પ્રેમાનાથ દરવાની મુઠ્ઠેનીઓ સૂતના રામીયો અને હુધીએટને કેટલી પડતી હશે તેનો દાષ્ટદ ખ્યાત આપવાનો પ્રયાસ કરેતો એની પામેના ખડમા આગળા ખડમાનાં બે બારણા અને એ મોગી જાળી ઉપરાત બીજો માળે જવાનો દાદર હતો અને પાળના કે પાકિડમા પડતી ત્રણ બાગીઓ હતી. ઉપરના બીજો માળે જે બે ઓગડાઓ હતા, એને પણ અનખ્ય મારી બાજુ દવા ઉભામને માટે હતા, એટલે પ્રેમાશ્રમને બહુતે બ્રહ્મચર્યાશ્રમને શોભે એવાં અમારા સૂતના ધરો હતા

જયમુખલાલ ૧૯૦૪મા પગથા તે પળેલા, બીજો માળે, ૨ નના વખતમા ' અને જયમુખલાલ મુતા પગથા પછી રગના મમયમા જયમુખતાલ અને એમના પત્ની મૂતા બાકી તે અમારુ આખુ કુટુંબ કાનડા—માથી માટીને નાનામાં નાના માડુબાઈ આગળા ખડમા મૂતા. ગળના બાગ વાચ્યા મુરી અમાના તરફથી લામડા અને હુ, સામેથી લાકાને લાથી ઉમિયાગમ કાડા, અતિનક્ષત્રી નાગી (જેમને મધા મગાએદીઓ માત્ર બાગી કહીને જ સખોવતા અને કાકાને 'મોટા બાઈ' તરીકે ઓળખતા) અને એમના પુત્ર દશગનાન, પામે પડોડીને ત્યાથી દુર્ગાશક્ત, બાનાલક અને મ્મજાશનગ ત્રાસી બાઈઓ અને જમણી બાનુથી કપ્પીનગી તડામની ત્રી-વેના માર વાગ્યે આવતો ડાંડિયો પણ એમા બાગ લઈ જતો

માગ ચાનુ મંદવાડને લઈને ૫ સ્કૂનમા તે કોઈક વાર જ જતો એટલે રાને પણ મોગટા રમવાની મને છૂટ હતી મોગટામા પાસાથી નવરમ અને ઝકરસ અમે રમતા. ટાલિયાવાડમા લાકાડ

પાસા ચીપતા અને તેમનાથી કોઈક વખત ધારેલા દાવ પડતા પણ એ વિદ્યા એમને બહુ ઝોઝી આવડતી. માત્ર એમના મિત્ર વર્તુલમાં એ કોઈ બાણતું નહિ, એટલે એના બેર ઉપર એ રાચતા. એમને હારે તો બહુ લાગતું હતું; જે લક્ષણ વધતાઓછા પ્રમાણમાં એમનાં બધા છોકરાઓમાં આવ્યું છે, માત્ર માધુબાધમાં એ નથી. સૂરતમાં મંદવાડમાં મને કુરસદ વધારે અને મને એવી એવી બાળતોમાં સારી શક્તિ હતી એટલે કાકાજી નહિ જાણે તેમ મેં કલાકોના કલાકો પ્રેક્ટિસ કરી અને આખરે એ પાસા ચીપવામાં હું એટલો નિપજાત થયો કે દસ વખત પાસા ચીપું તો માત્ર એકાદ વેળા ધારેલા દાવ પડતા નહિ ! એ શક્તિ પ્રાપ્ત થયા કેડે મેં કાકાજીને ખુદી એક્સેન્જ ફેંકી. દરેક વખતે હું કાકાજી સાથે છકરસ રમતો અને દરેક વખતે હું જીતતો. કાકાજી ઘણા ઉશ્કેરાઈ જતા. થોડો વખત આમ ચાલ્યું અને પછી ધરમાંથી કોઈએ વાત ફેાડી. કાકાજીએ મને સખન ઉધડો લીધો અને હવે તું ચીપશે તો બાજી ઉઠાવી નાખીશ એવી મને ધમકી મળી. ચીપવું એ એક પ્રકારની ઠગાઈ છે, હરામખોરી છે એમ પણ બપારે મને શહેવામાં આવ્યું ત્યારે મેં તેઓ ચીપતા એ વિશે વિનયથી ચાદ દેવડાવ્યું અને અમુક વિષયમાં નિપજાત થવું એમાં કદાચ ઠગાઈ કે હરામખોરી ગણાવી હશે એવું ગર્ભિત રીતે મારાથી બોલાઈ જવાયું. બસ મારા ઉપર આવ તૂટી પડ્યાં. જે મારી માણુ માંઢગી મારી મદદે ન હોત તો તો કદાચ હું આટલું બોલવાની હિંમત ન જ કરી શક્યો હોના.

મેં મારી શક્તિ કાકાજી સિવાય અન્ય બેલાડીઓ સામે વાપરવા માંડી. ચારંબમાં મારી જીતોથી હું આનંદ પામ્યો, પણ પછીથી રમતમાંથી અચોક્કસતા નીકળી જવાથી મને રસ પડવા ન માંડ્યો અને સામાં રમનાર પણ ધીમે ધીમે મને ના પાડવા લાગ્યાં: એટલે કલાકોના કલાકોની મહેનતથી, ‘રમે’ વગેરેમાં જેમ અનેક બેલાડીઓ પ્રજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાના યત્ન કરે છે તેમ, પ્રજ્ઞતા પ્રાપ્ત

કર્ચો પડે એં ચીપવાનું હોડી દીધું. માત્ર કોઈ કોઈ વાર, કોટકીના પ્રસંગે, અનાયામે જ મારાં આંગળાં પામ્યાને તે પ્રમાણે પકડી લેતાં અને ધારેતા દાર નાખી પજુ દેતા. 'ચિત્ત્ય જ્યારે અતિ યુવન થાય છે, તે મગમે કે નદિ એ ચિરોની અચોક્કમના તદ્દન નીકળી જાય છે ત્યારે એ ચિત્ત્યની મદત્તા ધટે છે, એમા ગ્દેવ આનંદનું પ્રમાણુ ઓછુ થાય છે અને આપણે ઉદાગીન થઈ જઈએ છીએ

રાતના કોઈ કોઈ નાર અમારા કાકી મારી માથે હરસ રમવા બેસતાં. પજુ ગનનો રખન, તે વખતે વીજળી હતી નહિ એટલે પ્રદાશ ઓછો અને એમની ડાઘ એરી કે પોતે પામા નાખી સોગની ચનાવે અને હું દાઘમાં પાસા લઉં એટલામા બેઠાં બેઠાં એ જીઘી ગયા હોય. 'એ તકનો લાભ લઈને હું બાજુએ ઊભી રીતે ગોઠવી દેતા કે ગમે તેરી એમની ડાઘની બાજુ દોય તો પજુ મારી જીતમાં જ એ પગિજુમે એ ગોઠવી ટીકા પડી હું મોટો ધાટો પાડતો. 'બાબી ! તમે પાલ જીઘી ગયા ! તમારો દાઘ આવ્યો.' કાકી તરત જીગીને પાસા લે અને બોલે "ના રે દીકરા ! એમ તે કાઈ હું જીરી જતઉં ?" મનમા એ મુઝાયા કરે પાડુ પોતે ડાઘી જાય છે એ વાત એમને કયુલરી નહિ એટલે મેં મોગટા ફેરવ્યા એવું દોસારોપણુ મારા ઉપર હતી પણ કેમ શકે ?

આવી વસ્તુચિતિમા સૂરતીઓને અતિ પ્રિય ઘાટાઘાટ થઈ રહેતી અને કોઈ કોઈવાર કોઈને રમવાનું મન થઈ આવ્યું હોય તો તે મને ઉવાડો પાડી અને ઉગાડી પોને રમવા બેગી જતો. આજે અમારા ઘરમા માત્ર મને અને મારાં ભાબીને આ રમત આપડે છે અને બે એક વર્ષે એકાદ રખન અમે રમવા બેગીએ છીએ.

એ ઘર બધાતું હતું ત્યારે હું ધણીવાર છોટો ગોઠવવામા, ભીંત ઉપર દીપણી કરવામા, લેવા વગેરેની મદદથી સીમેટમા કેતરકામ કરવામાં અને એવા કામોમાં કડિસા જોડે ભાગ લેતો હતો, પણ અશક્ત

શરીરને લઈને લાંબા સમયની પ્રકટિસ થઈ શકે નહિ એટલે એ હૃદયને મને ખાસ આવડ્યો નહિ. હું વિન્યસ્ટન ચર્ચિશ નહિ એટલે એણે ઇંદોયા કંપાઉંડની દિવાલ ચણી તેમાં એ જગતને છાપે ચણો. મારી વાત તો અત્યારે થોડા વાંચનાર માત્ર જાણુશે ! ખારીખારણાને હબકુનો રંગ રંગવામાં મારી આવડત કાંઈક વધુ સંતોષકારક દેખાઈ આવી. ખાફી તો નવું ધર બંધાતાં સંડાસ વગેરે સારાં થઈ ગયાં, હવાં ઉભસ ધણાં વધી ગયાં અને મારાં હૃદયમાં રમતાં જૂના ધરનાં સૂત-પ્રેત વગેરેનું બેઠી વાતાવરણ સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ ગયું.

આ નવા ધરમાં ઠેક કાઢ્યાવાડથી લઈ આવેલ એક પ્રચંડ પટોરો, હજી પડ્યો છે. મજબૂતમાં મજબૂત અને લગભગ ત્રણ ઇંચ જાડાં લાકડાંને અને તેના ઉપર ચારે તરફ પતરું મઢી લીધેલું એવો એ પટોરો છે. ઉંચાઈમાં આશરે ચાર-સાડાંચાર ફીટ, પહોળાઈમાં ત્રણેક અને લુગાઈમાં પાંચ-છ ફીટ. એ ધગડધૂસ પટારાનું ખારણું મારા જોવા એકલાથી ઉઘડે તેમ ન હતું તેને પોતાની જે કળ છે તેની ચાવી એક ફૂટ લાંબી સંગીન લોખંડની છે, એને લટકાવવાનાં બે મોટાં તાળાં પણ એવા જ પ્રકારનાં પ્રચંડ છે. પહેલો એ પટારામાં શી શી ચીજો એ જોવાની મને હમેશ ઉત્કંઠા રહેતી. અત્યારે તો એમાં જૂનાં અને મોટાં વાસણો પડેલાં છે. પણ આટલે આટલે વધે એની એ ચાવી કે પેલાં બે તાળાં બગડ્યાં નથી, એ કાઠિયાવાડના હુદારની કારીગીરીનું એક સુંદર દર્શાવ.

આ વાત સંભારતાં મને બીજી વાત પણ સાંભરી આવે છે. પાલીતાણામાં એક સાદો ગુહાર આવો જ ઉત્તમ કારીગર હતો. તે દારમોનિયમની રીઝ બનાવતો અને કાકાજીના બનાવટી દાંતના દાળા પાડીને તે ઉપરથી રૂપાના દાંતના ચોક્કાં પણ તેણે બનાવેલ. એ ચોક્કાં ચોલાં હતાં અને બને તેટલાં હલકાં હતાં, છતાં એમાં તાળવાં જોડે ચોટવાનો ગુણ નહિ એટલે તે બે ચોક્કાંને જાની નાની રિપ્રિંગ બે

૮૨ આયમતે અજવાળે

બાગુથી, મૂકેલી. મોંમાં એ રહેતા ત્યારે જરા પણ દુઃખતા નહિ. પણ ખોરાક ચવાતો કે નહિ એ મને આજે યાદ નથી.

એ પટારા આમળ બનેલ એક પ્રસંગ મને યાદ છે: કાઠિયાવાડથી કાંકાજીએ રીવોલ્વર લીધેલી. તે છ નાણાની દત્તી અને તેની સાથે કારતુસોની ડમી પણ રહેતી. પટારાની પામે એક 'રેટ્રોગ્રેડ રમ' બનાવવામાં આવ્યો હતો તેમાં એક બંડારિયામાં, ચોરખાનામાં તે રીવોલ્વર રહેતી. એક વેળા ત્યાં મુખી હું, માધુભાઈ અને મારી નાની બહેન પહોંચી ગયેલાં અને ખાંખાંખોળાં કરતાં અમારે હાથે એ રીવોલ્વર ચડી. મેં ગમનમાં એમાં કારતુસો પણ ગોઠવી અને બહેનને મહેજ છેટે જીભી રાખી રીવોલ્વર ફેડવાનો ચત્ત કર્યો, પણ કોણ જાણે ચાલી એ ફટી જ નહિ ! એ ક્રિયા ચર્ચ રહી પછી મને એની બધું જરતાનો અધ્યાય આવ્યો અને એચાર દિવસ જવા દર્ધ કાકાજીને મેં જ કહ્યું કે હવે આ રીવોલ્વર અને કારતુસો રાખવાથી જો કાયદો ! એને કાઢી નાખોને ! એ ઉપરથી કાંકાજીએ એ વેચી નાખેલી.

~ એ ફટી હોત તો ?

પાલીતાણામાં અંગ્રેજીના સેકન્ડ સ્ટાન્ડર્ડ સુધી મેં અભ્યાસ કરેલો—જોમાં પરીક્ષા તો મેં એકે આપેલી જ નહિ—એટલે સૂરત આવીને હું ત્યાંની તે વખતની ચૂનીલાલ શાહની ખાનગીશાળા—સાર્વજનિક સ્કૂલમાં થર્ડ સ્ટાન્ડર્ડમાં બેઠો. તે વખતે એ સ્કૂલ ખલુ નાના પાયા ઉપર હતી પણ ત્યાં શાહના મુખ્ય મદદનીશ તરીકે ઈશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ હતા અને સૂરતમાં એ સ્કૂલ બહુવિધામાં પહેલે નગરે ગણાતી, એટલે અમારા માટે એ સ્કૂલની પસંદગી કરવામાં આવી. ઈશ્વરલાલ ખાનસાહેબ મારી માના મામાના છોકરા—બાઈ થતા હતા એ પણ એક કારણ હતું. સ્વ. ચૂનીલાલ શાહથી હું એટલો ગભરાયેલો રહેતો કે એમને વિશે હું કંઈ કહી શકું તેમ નથી. તેમને મિત્રાસ અનિશય ભારે ગણાતો અને હતો એટલું મને યાદ છે. પણ એઓ આવા ભાવનાશાળી હશે અને આત્મત્યાગ કરીને પણ સાર્વજનિક સ્કૂલ અને કોલેજ કાઢીને તેને બહાર સંસ્થા તરીકે બનાવી દેવાના એમના આદર્શવાદી કોડ હશે એવું હું તે વખતે જાણી શક્યો ન હતો, અને પાછળથી સૂરત છોડ્યા પછી તો મારું કાર્ય તદ્દન નિરાશુ થઈ ગયું હતું. એટલે એમની પ્રવૃત્તિઓથી હું અજાણ્યો જ રહ્યો હતો. એમના પુત્ર શ્રી. ચંદ્રવદન શાહને હું દમણનાં જોળખતો થયો, તે શ્રી. જયન્ત દલાલ અને એમનાં પત્ની માલતી દલાલને લઈને.

પણ ઈશ્વરલાલ ખાનસાહેબને તો જ્યાં સુધી એ જીવ્યા ત્યાં સુધી સૂરતની secondary (માધ્યમિક) કેળવણીના એક પ્રયત્ન વડે જ એકલા, નિરપૂઠી, નિરાશિવાની, મૃત્યુની અણી સુધી એવા

ને એવા દટાર, અને મૃત્યુથી નિર્ભય પુરુષ તરીકે મેં ઓળખ્યા હતા અને ખીન્ન અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓએ અને સહકાર્યક્તાઓએ ઓળખ્યા હશે. વર્ગો સુધી એમની મારતર સાહેબ તરીકેની કારકીર્દિને લઈને એમને ઓળખનાર વિદ્યાર્થીશ્રદ્ધ એટલું વિદ્યાળ અને આખા દિંદુસ્તાનમાં વહેંચાઈ ગયેલું હતું કે ન પૂછેા વાન. એક વખત એમનાં પત્નીને લઈને એ જત્રાએ નીકળ્યા હતા, ત્યાં માર્ગમાં અનેક ઠેકાણે જ્યાં જ્યાં એમને કોઈપણ પ્રકારની મદદ જોઈતી હતી ત્યાં ત્યાં એમના વિદ્યાર્થીઓ સ્ટેશને, ટ્રેનમાં તેમજ આમમાં મળી આવેલા અને તેમણે બહુ આનંદથી તેમને મદદ કરેલી.

કૃષ્ણમુખરામ, અમારા કાકાજી વગેરેની પેઢીના એ વ્યક્તિશાળી પુરુષો પછીની પેઢીના પુરુષોમાં આગળ પડી આવે અને પોતાની આકૃતિથી આસપાસના મંડળમાં છાપ પાડે એવી વ્યક્તિઓમાં કૃષ્ણ-રક્ષાલ ખાનસાહેબ મુખ્ય હતા. મજબૂત પાયાનું ભરણી કાઠું, ગોરબર્ણી, કાંઈક લંબજોળ વદનમાં પ્રમાણમાં ઝીણી, હોંશિયારી દર્શાવતી પણ કપદરહિત એમની બે આંખો, માથે પ્રતિભાસંપન્ન લાગે તેવડા કદની છતાં બહુ મોટી નહિ એવી 'કાચ્ચ-નાગર' શાહી પાંચડી, મોટી નહિ તેમ નાની નહિ એવી ધાટીલી મૂછ, કાંથો આસપાસનો ડમસો, ઝીણું સ્વચ્છ ધોતિયું, આરી રીતે રાખેલાં ગુઝ અને હાથમાં કાં તો જત્રી અને કાં તો રૂપાની મૂકવાળી જાડી લાકડી. પાનથી ભરેલા એમના મોં ઉપર એક પ્રકારની શાંતિ-મહાસાગરની નહિ; કોઈ સામાન્યની નહિ પણ એક નાનકડા સ્વચ્છ સરોવરની અને કટાક્ષવિહોળ શિમન. એ બે આ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ પ્રત્યે દરેકનું ધ્યાન ખેંચનાં. વક્તા તરીકે જોને આપણે અભિનય રહિત, સરળ સચોટ પણ લાઘવ વગરનું વક્તૃત્વ કહીએ તેવું વક્તૃત્વ-મણા હોંચા પ્રકારનું તે દાખવતા. પ્રમાણમાં કોઈ કોઈવાર જરા પંડિત મદનમોહન માલવિયજીની જેડે ઈર્ષસૂત્રી થતા ખરા.

માધ્યમિક ડેવલપી અને તે પણ વહેવારની કસોટીએ ચડેલી ડેવલપીના એ અરેખર નિષ્ણાત હતા. પણ બદલાતા જતા જમાનાની સાથે સાથે ડેવલપીની પદ્ધતિ પણ બદલતા જવું અને નવા નવા પ્રયોગો કરી દરીને વિદ્યાર્થીઓના જીવન સાથે ખેલ ખેલવાની રીતમાં એ માનતા નહોતા. શિક્ષણનો એમનો પ્રિય વિષય અંગ્રેજી હતો. સાથે-સાથે કાંઈ કાંઈવાર એ ગુજરાતી પણ શીખવતા. એમનું શિક્ષણ પણ એમની આકૃતિ જેવું સંગીન પાયા ઉપર રચાયેલ, લાંબા અનુભવની કસોટીએ ચડેલું અને વિદ્યાર્થીઓને લેતાં રસ પડે તેવું હતું. જૂના જમાનાના અંગ્રેજી ગાનની સંગીનતા માટે કાંઈને જે મત છે જ નહિ, એવાં સંગીન ગાન ધરાવનાર રડયાખડયા હેતુના ઇતિનિધિરૂપે કદાચ એ એમના જીવનના છેલ્લા તબક્કામાં રહ્યા હશે.

એમનું આખું લાંબુ જીવન-એમનું માનસ-સ્વાસ્થ્ય પ્રિય રહ્યું હતું. સુખપ્રાપ્તિની શોધમાં એમણે પોતાની શક્તિનો ઝાઝો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમ લાગતું નહોતું. મોટા મોટા આદર્શો, અસાધ્ય ભાવનાઓ, અર્થ સ્વપ્ના વગેરે જેને અંગ્રેજીમાં 'હેપિનેસ' કહે છે તેની શોધમાં ધાગનાર માણસોને હોય છે. સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્તિમાં બહુ ઓછા પ્રયત્ને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ચકાચ છે. હું પોતે સુખના કરતાં સ્વાસ્થ્યમાં વધારે રાગ્યું છું અને એટલા માટે કેટલાક તરંગી માણસોને મારું મૂલ્ય ઓછું પણ જણાય છે. પણ સુખ અને સ્વાસ્થ્ય વચ્ચેનો તફાવત કેટલાકને પરિચિત નહિ હોય. હું એક સાદા દૃષ્ટાંતથી ખુલાસો કરું: જેમની સાથે કાં તો લગ્ન થઈ શકે જ નહિ એટલે કે એ યુવતીઓ પરણેલી હોય અથવા તો થઈ શકે તો પૈસા સંબંધી, વગેરે સંબંધી એવી અસંબંધતા હોય કે, પરણ્યા પછી થોડું સુખ અને પાછળથી મહત્ત્વ દુઃખ હોય છતાં એવી યુવતીઓ જોડેના પ્રેમને પણ જાણી જોઈને વિકાસ પામવા દેવો અને તેને ઉછેરખલ રીતે વહેવા દેવો, લોકોમાં સૌજન્ય અપાતો અપાતો તો એમની આંખે વડામાંને ઝંઝે' ઝંઝે' અર્થે વગરના નમાલા પ્રયોગો જીવનમાં નાનામાં નાની બાબતોથી માંડીને

મોટામા મોગી જાળનેમા પણ દરવા અને એ ગીતે પણ સાદસનો દબ ની દાણિ- ખીર્તિ મેળવવી એ મધ્ય પ્રયોગોને લઈને ઉપલક્ષ્યના આ મત્તલોને દુ નુષ્ણ દુષ્ટ છુ ત્યારે 'માથે પડી વિશ્વેવા' એવા પ્રમરના સતોતને કેળવવાની વૃત્તિ દાખવી અવધના મેળવવી એને દુ અવધ્ય દુષ્ટ છુ અવધ સેવવા, બાવનાઓને પોષવી, આત્મોને મૂર્તિઅવધ આપવા યત્નો આદ વા એ જલુ નવાની સાથે મનમ મને આમલમા દોષ પણ પગ નદુ પૃથ્વી ઉપર ગળીને લિબા એવ એને દુ અવધ્ય વૃત્તિ નુષ્ટ છુ પોતાના નુષ્ણ ખાનગ અન્યને અન્યાય દરવા, એમના દેગ ધવાવાદેવા વગે- પ્રમરનુ વર્તન અવધ્યનુ માનસ સેવનાગ ખી નદિ ને દુ આ પ્રમરના અવધ્યનુ મેવન મનારો છુ નવ કુધનગન ખાનમાદેગ પણ એ પ્રમરનુ માનમ ધરાવના દના

પોતાનુ માનમ અપદ દર્જાવવા ખાનસારેગ એ- વાન દેના એ અને મગ સગા મામા નેવય ભ બાઠિમ એગ લગમગ બન મેટિ- લયા ત્યામુધી સાવજ એ બનેએ અને વેગ પોતાન દુષ્ટ સજવી વાને મેલી નેવય ભને મોગ, બન્ય જમનાઓમ એવ, માડીપોટે દરુ નવાની દાઘી મુસાદરીઓ મરી અં બપમગધ વૃગડા પદ ન એની પરમ ઈડા દતી ખાનસારેગન ઈડા મૂ નમા દીને શાન નવન નાગવુ નિગને સવારે પાલુ મા' તમ્પિની એ કે એસવુ ધમાલ વગ ની નોમી મરી અને કુગમનીય તથા મિત્રમગની વચ્ચે રહીને નિદગી મુગરવી બન્યુ પણ તેમજ

નેવય ભ બાઠિ સારેગ મેટિથી આમગ વખા નદિ અને થી ધરનથી મોગ છુ મોખ્ય ભના પ્રાકવિટ મેદગે તરીકે ગદીને તેમ બન્ય જગસામા જીવન ગાળ્યુ, રિનુધાનમા અને લામી મુસાદરીએ કગી, માડીપોટે ધ્યાં અને બપમગધ વૃગડા પદેસાં ખાનમાદે ખી એ રકમને સાર્વજનિક મૂ નમા પદેસાં દુષ્ટ આમિરદત તરીકે અં પડીથી ત્રિસિપાડ નરીકે પેતાની લામી નિદગી શાન વ્યતીન મી

લીમડી કુધના પોતાના ઘરમા કુદખીજનો અને રનેહી મડળ વચ્ચે ગાદીતક્રિયે પોતાનું સીતેર વર્ષનું આયુષ્ય સુખકુખના તડકાછાપડા નીચે, જે મળ્યું તેનાથી સ્વતોષ ધારણ કરી, વધારે લેનાની તૃષ્ણામા વ્યર્થ ફાંફા માર્યા સિવાય એની એજ પ્રસન્ન મુખમુદ્રાએ, અનેક મનુષ્યોને લગભગ નીરસ લાગતી જીવનવ્યવસ્થામાથી મણાય તેટલો આનંદ માણ્યો. લાખા જીનના ગાળામા ફરજે આવી તેટલી પોતાના માનસ અને શક્તિ પ્રમાણે અદા કરી દાઈજ વિચિત્ર પ્રકૃતિની પત્નીને નિભાવી લઈ ઠેક વૃદ્ધાવસ્થામા વિદાય કરી પોતે શાંતિથી આ જગતમાથી નિદાય લીધી.

સૂરતમા હતો લાસુધી તો હું વિલાથી અવસ્થામા એટલે મને ઇશ્વરલાલ ખાનચાહેમનો પરિચય ખુબ નહિ પણ પછી હું મુખપ્રથી કોઈ દોઈ વાર મૂસ્ત મયો હોઉં ત્યારે એમને ત્યાં સનારે જતો, અને દોડ બે કલાક બેસીને ગપ્પા મારતો મારી વચલી બહેનના પુનર્વર્તને પ્રસંગે, જાહેરમા અમારે અને ઇશ્વરલાલભાઈને સારું જેવું યુદ્ધ જમણું, દારણું કે એમણે તે વેળા જૂના પક્ષને પડખે ઊભા રહેનાનું પસંદ કરેનું. પણ તે વિકટ પ્રસંગે ઉપસ્થિત થયેલ ઝેરવેર અપ સમયમા અમે જૂની ગથા હતા અને પાછળથી એ બહેનના છોકરા-એને ન્યાતમા લેનાની ખામતમા એમણે મદદ પ્રણ કરેલી.

મવારે નવ-સાડા નવે હું ત્યાં જાઉં. એમના એના એજ ગાદી તક્રિયા ઉપર એ માત્ર ગજકાક અને ઘોતિયું પહેરીને બેઠા હોય. પાસે અવ્યવસ્થિત દશામા માર્વજનિક સ્કૂલ ઉપરાત ખીજ અનેક સંઘાઓના કાગળીયા પડ્યા હોય, નાનો પેસતકતો પાણું હોય, પાનસોપારીનો સામાન પણ હાથ પહેાવે એટલામાં હોય, કચિત્ ખીડીના ફૂલ પણ દષ્ટિગોચર થતા હોય અગીઆર—સાડા અગીઆર સુધી હું ત્યાં વાર્તાલાપ જમાવું વચમા જુદી જુદી સરથાના પટાવાળા કે કલાકો આવીને પોતાનું કામ પતાવી દેતા જાય ખીજ મળવા

આવનારા જોડવાના બધા દોડુંબિક પ્રશ્નોની શુંય છોડાતી જાય અને મસાલાવાળી આદના ડોઝ આવનારની સકિત પ્રમાણે સેવાના બધા.

અનેક સંસ્થાઓના, અનેક વ્યક્તિઓના ખાન સાહેબ સલાહ-કાર હતા. બહુ મોડેથી સરકારે તેમને રાવ સાહેબનો ઈન્કિજાબ આપેલો. મેં તે વખતે તેમને કહેવું કે એમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં આ ઇન્કિજાબ નાનો ગણાય. ઓછામાં ઓછો દિવાન બહાદુર નહિ તો રાવ બહાદુર તો મળવો જ જોઈએ. હું એ વિષય પર જરા ઉગ્ર થઈ ગયેલો પણ મારું સાંભળી રહ્યા પછી ઈશ્વરલાલભાઈ જરા પણ અસ્વસ્થ થયા નહિ અને બોલ્યા કે ‘કદાચ કારો કે તું જો કહે છે તે બધું ખરું હોય; પણ મારે શું કરવું? હું ના પાડું એનો અર્થ એવો થાય કે મેં એથી મોટા ઇન્કિજાબની ઈચ્છા રાખેલી. મારે તો ઇન્કિજાબ જ જોઈતો ન હતો. પણ હું કેએમવાદી નહિ એટલે તેઓ આપે નો ના પાડવા નેટલી શેખી મારે શા માટે કરવી?’ સ્વ. રાવ સાહેબ ઈશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ મૃત્યુ પામ્યા અને એવી પ્રકૃતિનો એક સાંતિપ્રિય મૂરતી મૂરતમાંથી અદસ્ય થયો.

એ રકૂલના બીજા માસ્તરોમાં તો એક શ્રી કસોટિયા પોતાના મુશ્કિયાની લૂગડાં—ઇશ્તી, વજનમાં હલકી અને નાની, જરા વર્ગાકૃતી મૂકેલી પાકડી, છટાદાર ધોતિયું અને લાંબો ડગલો એ બધાંથી અને યાદ છે. તે વેળાના પરસ્પર માસ્તર પણ એક વ્યક્તિ હતા. બીજા એક માસ્તર મોતીરામ દરીને હતા. એમને માટે, ખરું કે ખોટું એમ કહેવાનું કે મેટ્રિકમાં સાતવાર નપાસ થયા પછી એ પાસ થયા હતા. બહુાવવામાં એ બહુ સારા હતા એથી ઘણા છોકરા એમ માનતા હતા કે આટલો વાર એમણે મેટ્રિકનું વાંચ્યું એથી જ એ બહુ હોશિયાર માસ્તર થયા !

ત્યાં સાથે બહુના વિદ્યાર્થીઓમાંથી કોઈ મને દેવે યાદ નથી. પરંતુ એક વર્ષ હું યર્દમાં હતો તે વેળા મેવ-ચમાં મારા નાના સગા

મામા મંગળદાસ અને દીરાલાલ મહેતા (હીરુ મહેતા સોલિસિટર) હતા, જેઓ મને કોઈ કોઈ વાર ચાહ પાતા અને બિરિકટ ખવડાવતા, એ જમાનામાં આટલી પરોણાગત કરનાર, પણ આટલાં વર્ષ ચાહ રહે છે એનું કારણ માત્ર એટલું કે મને ઘેરથી ખાવાના માટે કે ચહા પીવા માટે એક પણ પૈસો મળતો ન હતો. કારણમાં એમ જણાવવામાં આવતું—જે કારણ ખરું હતું—કે મને તે ખાવાથી તબિયત બગડે છે.

આ સિદ્ધાંતમાં આજે પણ હું માનું છું. સ્વાતુભવે માનું છું કારણ કે જે અત્યાર સુધીમાં મારી નાજુક તબિયતને પ્રતિકૂળ સેંકડો વાર ખાધું છે અને સેંકડો વાર તબિયત બગડી છે. એટલે એ સિદ્ધાંત માટે મારે મારા પિતાની સામા કશું લખવાનું રહેતું નથી; પરંતુ મારો જે વિરોધ છે તે એટલો જ કે પોતાને પૈસો જ માથુસ ખાઈ શકે છે અને પોતાના પૈસાએ લીધેલી ખરાબ વસ્તુ-ઓથી જ તબિયત બગડે છે એમ માનવું એ જૂઠામરેહું છે. સાથે સાથે એમ પણ માની લેવું કે પોતાનાં છોકરાંને ગળવામાં પાષ પણ નહિ આપીએ તો એ કશું જ ખાવાનું ખાશે નહિ કે કશું પીશે નહિ એ પણ એક મોટો ભ્રમ છે. અમારા કાકાજી આ ભ્રમ સેવતા હતા. મેં મારા અનુભવ ઉપરથી મારી છોકરીઓ માટે એ ભ્રમ કદી સેવ્યો નથી. એમની તબિયત બગડે તો તે સમયની પહેલાં એમના ગળવામાં પૈસા હતા કે નહિ એની મણતરી હું રાખતો જ નથી. મારા મનમાં સોજી સોજી આના ખાતરી હોય કે પોતાના અથવા સખીઓના પૈસા વડે કરીને એમણે બોર કે ચરખત કે બટાટાવડાં કે એવું કશું પણ લઈને સારા પ્રમાણમાં દફડાવ્યું હશે. હા, કાકાજીનું એ વિશેનું બાલમાનસનું અગ્નિ મારે માટે તો લાભકારક જ હતું.

તે સમયે છોકરાં અને માગાપોતે નસીબે સોંધવારી બેઠ

હતી પૈસાના તરફ પડેલા કોણ નજીથી છ મળનાં પિવાયતી આમની, લીલા કાચા જામરખ, ચગીભોર મૂરતીભોર, ખારેકીભોર વગેરે પણ પુરુષ મળના મે તજ પૈમામા તો આવી મેડો અને ગામાની તગિયનને ચૂંચી મારે તેવી અને ચીને સારા પ્રમાણમા મળતી બધા ડોઝના મામાપને મગખા મિદાન હોના નથી એટલે ધણા છાન્દાના ગત્વામા હમેશા પૈસા રહેના નાનપણમા મનુષ્યો, મોટપણના મળના, સાથે બેગીને ખાવાની અને આનંદ મરવાની વૃત્તિ વધારે પ્રમાણમા ધરાવતા હોય છ મોટપણે તો માત્ર દારૂ પીનારમા જ આ વૃત્તિ આગળ પડતી જોવામા આવે છે પગિણામે જે ડોઝના મામાપ પૈમા નથી આપતા અને માત્ર એના ઉપાયથી જ પોતાના ડોઝ મળતી તગિયન જાગવવા મિયા બ્રમ મેવે છે, એ પોતાના યત્નમા નિષ્ફળ નીવડે છે

તે વખતનું સાર્વજનિક શુદ્ધનું મમન હજી પણ છે એની આસપાસ રહેતા મોચીઓના ચામ । અને પાણીના મિશ્રણથી લીલી થતી ગધ પ્રમગી રહેતી સામે જ અમારા જરા દૂરના મામા પ્રજાગમ મોનીગમ દીવાનની એ ધખી પા નાની અને બીજી જાનગન રોડસની એમ એ દુકાનો હતી એક દુકાનમા ફરતો ત્યારે મને હમેશા થતુ કે મામા મારીએકે જી પાડી આપે તો ! બીજી દુકાનમા ફરતો ત્યારે ત્યાંના મ્માગેમાની અનેક અને અસખ્ય વસ્તુઓ જોઈ મહેતો અને મને થતુ કે મામા મને એમાથી એકાઠ વસ્તુ આપે તો ! મામાએ માગી જી પાડી ન આપી અને એકાઠ વસ્તુ પણ મમન ન આપી તેની જ પામે મૂરતના પ્રસિદ્ધ દિવરમા બનાવનાર મનની નાની સરખી દુકાન હતી એ મત મારીમર થયું! સારો પણ મને એતો જરા ડોકા અનુભવ થયેલા અમે એને મારે માગે એક નાનું દિવરમા મરવા આપેલું નવ રૂપિયાનો બાવ પણ ઠેરવેતો એણે એ તૈનાર મ્યુ અમને બતાવ્યું સહેજ પોલિશ મુકાવાનું હતું એટલે બીજે દિવસે અમે લઈ જવાનું નહીં ચુક પણ તે દરમ્યાન

તેણે એ વગાડી બોલ્યું. એમાંથી ભવભયી સાગ્ગી અને મહુઅરને શરમાવે એના સૂર શૂંઝ હોડ્યા. એ ફરી ગયો, અને અમને એ દિલકમા નહિ આપ્યું. વર્ષો મુધી, એ નાનકડાં, રમકડાં નેત્રાં લાગતા દિવસમાને લઈને કમવ મોટા મોટા જલસાઓમાં ઉસ્તાદોને સાથ આપતો.

એ સાવજનિક મૂલતું નામ 'ધી ઇગ્ગીશ મૂલ' હતું. તે ઉપરથી છોડરાઓએ 'દીગલી' મૂલ પાડેલું. હું એમાં દાખલ થયો ત્યારે તો 'દીગલી' નામ એટલું પ્રચલિત થઈ ગયેલું કે એથી ઠાઈ ચોડરાતું પણ નહિ અને-એમા જાણનારા પણ, સ્વાભાવિક રીતે એને 'દીગલી' જ કહેતા. હું ત્યાં થઈ, દાર્ય અને ફિક્કય એમ ત્રણ રંગ ભણ્યો. પણ એ ત્રણ વર્ષના મળામા, ચાતુ માંદગીને લઈને મેં ભાગ્યે વર્ષમા ત્રણચાર મહિના સ્કૂલમા હાજરી આપી હશે અને બાકી પરીક્ષા તો એકે આપેલી જ નહિ. કેણુ જાણે શાથી સિક્કયનો વખત આવ્યો ત્યારે મેં એ 'દીગલી' સ્કૂલ છોડી અને હું ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલમાં સિક્કયમા બેઠો.

ૐવર્તમેન્ટ હાઈસ્કૂલનું મકાન આજે તફન ખાલી ઈરપીતાલની સામે ઊભું, જોનારને ખાવા ધાય છે. તે વખતે ત્યાંના સેવનના ઠંઠાવર, મસ્કરા, તોફાની છોકરાઓથી એનું આર્ષણ્ય કાંઈક જુદું જ હતું. અમારા ઘરના આગલે બારણાના રસ્તાથી જતાં એ સ્કૂલ કાંઈક આઘી પડતી, પણ પાછલા બારણાના રસ્તેથી જતાં માત્ર ૭ સાત મિનીટ જ થતી.

સિક્કચ સ્ટાન્ડમાં અમારા શિક્ષક તરીકે મી. ચીનાઈ કરીને એક જડા, વૃદ્ધ અને અતિશય બક્ષા પારસી હતા. અને મારી સાથે સહાધ્યાયીઓમાં હરિયશરાય લક્ષુભાઈ દોશતબદા, એમ. એ., એલ્. એલ. બી., બી. એસ. બી., હતા. એમનું લાકડું નામ ધેલાભાઈ હતું અને આજ પણ આખા કુટુંબમાં તેઓ આજ નામે ઓળખાય છે. મુંબઈ, અમદાવાદ તેમજ બીજાં અનેક ગામેની મિલોમાં તેમણે મેનેજર તરીકે નોકરી કરેલી છે. એ મારા કાકા ઉમિપારામની પુત્રી મનમતના પુત્ર થાય.

એમના પિતાનું નામ મલજબાઈ અથવા લક્ષુભાઈ હતું. એમનું ઘર પણ અમારા પડોશમાં જ હતું. નાનપણથી વિદ્યાભ્યાસ પ્રત્યેની એમની તીવ્ર, અનહદ લાગણી. બીજા કોઈપણ વ્યવસાય તરફની એમની લગભગ યોગીના જેવી ઉદાસીનતા, કલાક વાંચન કરવાની એમની વૃત્તિ વગેરે શુણ્ણી છેક ગરીબાઈમાંથી તે મિલના મેનેજર સુધી ચડી શક્યા. તે વખતે પરીક્ષાઓ ડીસેમ્બરમાં લેવાની. મોટુકની પરીક્ષાઓ માંડીને પછીની દરેક પરીક્ષા આપી

રહે એટલે બીજા વર્ણનાં અભ્યાસનાં પુસ્તકો લઈને જ એ સૂરત આવે. સૂરત આવ્યા પછી તરત એ વાંચવાનું શરૂ કરી દેતા તે મુખ્યમાં કોલેજને ઉધડે ત્યાં સુધી. મુખ્યમાં એ ગોકળદાસ તેજપાળ બોરડિંગમાં રહેતા અને વિદ્વસન કોલેજમાં બહુતા.

આટલી મહેનત છતાં એમના અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત એ એ વિષય કાયા એટલે સેકંડ ક્લાસમાં એ પાસ થતા. એ બધી રવા એટલે જ એમની કસોટી થઈ. એમને વિદ્વસન કોલેજમાં આસિસ્ટન્ટની જગ્યા સો-સવાસોની બચુકની આપવાની પ્રિન્સિપાલે ઇચ્છા દર્શાવી. તે જ વખતે જયમુખલાલના પ્રયાસથી ખટાઉ મિલમાં બ્લીચિંગ ખાતામાં માસિક પચાસ રૂપિયાની જગ્યા પણ મળે તેમ હતું. ક્યાં કોલેજની આસાનીની અને પ્રતિષ્ઠાની સવાસોની નોકરી અને ક્યાં મિલની સવારના આઠથી રાતના આઠ સુધીની, હલકા માણસોની ગળો ખાવાની અનિમિત નોકરી ! પણ એમણે મિલની નોકરી લઈને કોલેજની નોકરી જતી કરી. એના પરિણામે અત્યારે હજાર-પંદરમોની નોકરીઓ એમને શોધતી આવે છે.

આજે પણ કદાચ એમને ટેનિસ, એડમિન્ટન, ટેબલ ટેનિસ વગેરેની રમત કેમ રમાય એવું જ્ઞાન નહિ હોય. આખી જિંદગીમાં એમણે એ પાંચ નાટકો કે સીનેમા જોયાં હશે. પણ પૈસાદાર થવું જ હતું, જે ભયંકર ગરીબાઈમાં એ ઉછર્યો હતા તેમાંથી એમને છૂટવું જ હતું. એમના કુટુંબને છોડવવું જ હતું-જ હતું-એટલે એમણે આ કંઈ, ચુક્ટ, કાંટાળો માર્ગ પસંદ કર્યો અને લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થયું.

ગરીબમાંથી પૈસાદાર થવા મનુષ્યો આવા બગીરથ પ્રયાસો કરે છે. પૈસાદાર હોય તે પૈસાદાર રહેવા એવું કરવા બાગ્યે જ તૈયાર હોય છે. દરથી જોનારને તો ફાણુબર એમ પણ લાગી આવે છે કે પૈસાદાર લોકોમાંથી ધણા તો પાછા ગરીબ થવા માટે બગીરથ પ્રયાસો કરી રહે છે—અલખત, તેઓ પોતે આ બહુતા નથી !

ગમે તે હો; તે વખતે દરિયદારાએ મેનેજર ન હતા. તે હતા માત્ર ગવર્નમેન્ટ હાઇસ્કૂલના પહેલો ખીત્તો નંબર રાખનાર છતાં તોફાની બારકમ, અટક્યાળા, મરકરા, ખુશમિનજી વિદ્યાર્થી. અમે અમારે પાછલે બારણેથી ધણું ખડું સ્કૂલ જતા. દરિયદારા અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ બે જરા કાચા વિષય, મારા મણિન અને જૂગોળ એ બે જરા નમળા વિષય. અલગત, એમનું અભ્યાસનાં પુસ્તકોનું વાંચન લગભગ હદ વગરનું. મારું અભ્યાસ સિવાયના પુસ્તકોનું અધ્યયન મર્યાદા વિનાનું. પરિણામે એ પહેલો નંબર રાખના અને હું ખીત્તો રાખતો. કોઈ કોઈ વખત હું પહેલો પણ આવી જતો. પણ મને એ વિશે તલ માત્ર પણ કાળજી નહતી એટલે અમારે પરસ્પર ઈર્ષ્યા કે સ્પર્ધા હતાં જ નહિ. અમે બંને ઘરીરે નાચુક અને એકવડા—હવે એમની તબિયત પણ સરસ છે અને અંગે પણ તેઓ કદાચર છે—એટલે અમારી મરકરીઓ, અમારો હાસ્તરસ વગેરે બધાથી જરા જુદા પ્રકારનાં હતાં. શનિવારે શનિવારે અમારે અંગ્રેજી કવિતા મેંએ કરવાની હતી. તેની પોણાસો લીટી, થેલાબાઈ એમની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ત્રણ દિવસથી ગોખીને શનિવારે રસ્તામાં છેવટની પાડી કરતા હતા. હું મારી યાદ-દાસ્ત ઉપર ઈતિહાસ રાખીને તે જ વખતે ગોખવાનો આરંભ કરતો અને સ્કૂલ પહોંચતાં સુધીમાં મેંએ કડકડાટ કરી નાખતો છતાં પણ શનિવારે અમે સ્કૂલ મોડા જ પહોંચતા, એટલે નિયમ પ્રમાણે અમારે જેલા બેસવું પડતું અને ધણું ખડું પાટલી પર બિમા રહેવું પણ પડતું. હું તો કાલો ડમરો બિમો રહેતો પણ મારી ચડામણીથી થેલાબાઈ પાસે બેઠેલાને તરેહવાર પગલના અને પરિણામે ચીનાઈ માસ્તર મોટા થોટા પાડતા.

ગિયારા ચીનાઈ માસ્તર પાસી રજા એટલે હિંદુ રીતરિવાજ જાણે નહિ, એનો લાભ અમે ધણીવાર લેતા. એક દશાંન આપું છું : હું સિકર્યમાં હતો ત્યારે જ મારાં બા મૃત્યુ પામ્યાં. તેમની ઉત્તર-ક્રિયાઓ વેળા મારે તેમજ થેલાબાઈને સ્કૂલમાંથી બે ત્રણ વેળા વહેલા

જવું પહેલું. આ વાત યાદ રાખીને લગભગ આડેક મહિના સુધી, જ્યારે જ્યારે અમને શનિવારે કલાસમાં બેસવાનો કંટાળો આવતો ત્યારે ત્યારે અમે મુદ્રાઓથી સંકેત કરી લઈએ અને પહેલાં હું ધીમેથી મારાં ચોપડાં હસ્તરમાં લાવીને રડમસ ચહેરે ચીનાઈ માસ્તર પાસે જાઉં: અને કહું: “સાહેબ, હું થેર જાઉં છું.” માસ્તર પૂછે: “કાંય વારુ!” ઉત્તરમાં હું વધારે રડમસ થઈને જવાબ આપું: “સાહેબ, મારી મા—મધર યુજરી ગયાં છે.” જવાબમાં માસ્તર ઢીલા થઈ જાય અને કહે: “ઓહ, યસ, વેરી સોરી, જાઓ, જાઓ.”

હજી તો હું કલાસમાંથી બહાર પગ મૂકતો નહિ હોઉં ત્યાં તો થેસાભાઈ દોલતગઢા પોતાનાં ચોપડાં લઈને ત્વરિત ગતિથી ચીનાઈ માસ્તરને સલામ કરતા મારી પાછળ આવ્યા જ હોય. માસ્તર એક-દમ પૂછે: “કાંય કાંય, દોલતગઢા! તમે કાંય?” જવાબમાં શોક-પ્રસ્ત, ધીમે અવાજ નીકળે: “સાહેબ સાહેબ, હું મહેતાનો બાણેજ થાઉં.” છેક છેવટ સુધી એટલે કે અમે સિકરથમાં રહ્યા ત્યાંસુધી શનિવારે જ્યારે પણ અમને ધમિછા થાય ત્યારે અમારી પાસેની આ જાડીલુટ્ટી અમે વાપરતા અને એમાં અમને વિજય જ મળતો.

રમતો ઉપયોગ અમે પાસે આવેલ વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સમાં બેસીને કરતા, જ્યાં બીજા અમારા એકાદ બે મિત્રો પણ આવી ચડતા. હાઈન્ડ્રુલમાં ગયા પછી અનેક અરજીઓ ક્યોથી મને મોકાજી તરફથી રોજનો એક પૈસો મળવા માંડ્યો હતો. પણ તેમાં પણ શરત હતી કે તે પૈસાની મારે રોજ રફલના બદ પાસેથી બપોરે ચાદ પીતી! પરંતુ તે વખતે મેં અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા તો—સકિતના અમાવે—લીધેલી પણ સત્ય બોલવું જ અને આવી નાની બાબતોમાં ખાસ કરીને બોલવું જ એમ હું માનતો નહતો એટલે જ્યારે અમારી વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ ન્યાહત ક્ષણને ન્યાહત હિડાવવાની ધમિછા થતી ત્યારે હું બેએક દિવસ ચાહતો ત્યાગ કરી, બચેલા બે પૈસા ન્યાહતમાં આપતો.

તે વેળા હું, દોલનગદા અને બીજા બેએક મિત્રો એ મડળમાં હતા હું અને દોલનગદા બન્ને પૈસા કાઢના પણ પેના એ વધારે પૈસા કાઢના એટલે પરિણામે લગભગ બાદચાહી ન્યાહત થતી તેમાં જો ગાર્ડન્સનો માળી આસપાસ ન હોય તો જમખ, જાણુ, વિનાયતી આમલી, ખેર વગેરે તો તાજાં એ ગાર્ડન્સમાંથી જ મેળવી લેના એમાં જોખમ હતું પણ અમે તે વેળા તૈયાર હતા-ખાસ કરીને અમારામાંનો એક હું અને દોલનગદા માળી આવે છે કે નહિ એ જોવાનું નાનું રતા અને તે પણ આધે ઊભા રહીને એટલે અમને તો ખાસ જોખમ હતું જ નહિ આજે એથી મોગણા પૈસા ખરચીને ન્યાહતો ઊઠાવીએ છીએ પણ એમાં એથી વધારે આનંદ તો નથી જ પડતો.

એ છઠ્ઠા ધોરણમાં જાનેના બીજો પ્રસંગ પણ મને યાદ રહી ગયો છે એક વખત ઈન્સ્પેક્ટર કેવર્નટન ઈન્સ્પેકશન માટે આ-એ એને 'જનરલ નોતેજ' ને માટે ધણો પક્ષપાત હતો હું વખતમગ સૂલના પહોંચેતો નહિ એટલે મને 'વીનાર્થ' માસ્તરે સૌથી ડેફેન્સ બેસાડ્યો કેવર્નટને અચાનક સવાત પૂછ્યો 'હમણા ઇંગ્લંડમાં પારલામેન્ટમાં પાર્ટી કેવી અને ઈડી?' "

પહેલાં છોન્રાએ ઊભા થઈને જવાબ આપ્યો 'બેન્ડાઈયર્સ' અને રાઉન્ડ હેન્ડ " "

હવે આભળીને કેવર્નટન તો લાલપીળો થઈ ગયો 'નેમ્સ્ટ નેમ્સ્ટ' બોલેના અરધા વર્ગ સુધી આમળા ફેંચીને અટકી ગયો અને વીનાર્થ માસ્તર તથા પ્રિન્સિપાલ કેન્ટ્રેન્ગને તેણે ખૂબ દમ આપ્યો. આ પ્રસંગ જોઈને મને-છેતા બેઠેના વિદ્યાર્થીને હસવું આવી ગયું પેના એકદમ હસકેગર્ભ ગયો મને ક્યુ કે હસવાનું ખરણુ આપ નહિ તો 'રસિટો' મુ છું મે વિનયથી મ્હું કે હું બટુ દિલગીર છું પણ આટલો સહેલો સવાલ કોઈ ઉઠેલી શક્ય નહિ અને તેનો કોઈએ

સતોપકારક જવાબ આપ્યો નહિ એથી મને હમણુ આવી ગયું.

બહુ દમમા એમણે મને જવાબ આપવાનું કહ્યું. મે ક્યું: 'લિબરલ્સ, કોન્ઝરવેટિવ્ઝ અને પંચોતેર આઈરિશ નેશનેલિસ્ટ' આવી તક કોઈક વખત જ આપણને મળે છે, એટલે એ મળતા મે ડાહ્યા થઈને પ્રાથમ મિનિસ્ટર કોણુ વગેરે કહીને છત્થેડું રાજ્યદારી પ્રકરણ સમજાવવા માડ્યું. ઇન્સ્પેક્ટર જરા આંચકો તો ખાઈ ગયો પણ પછી તેણે ધાંગે પાડીને મને બધ કરી દીધા અને હું છેલ્લો શા માટે બેઠો હતો તે વિશે માસ્તરને પૂછીને મને સખ્ત તત્કાલ્યો. ઇન્સ્પેક્ટરના ગયા પછી પ્રિન્સિપાલે મને આવી વેળાએ પણ મોડો આવના માટે સારી પેઠે હમ આપ્યો અને મારા બાપને રિપોર્ટ કરવાની ધમકી આપી પરિણામે હું થણો દડો થઈ ગયો. પછી પ્રિન્સિપાલે મને બીબો રાખીને મારા સામાન્ય જ્ઞાનનાં વખાણુ કર્યાં. અને મે તે કેવી રીતે મેળવ્યું તે વિશે ઉલ્લેખ કરતા બધા વિદ્યાર્થીઓને છાપા વાચનાની સલાહ આપી. પ્રિન્સિપાલના ગયા પછી મને બધા વિદ્યાર્થીઓએ પૂછ્યું કે છાપા વાચાએ તો ખરા પણ કયા દિવસથી શરૂ કરીએ તો સમજણ પડે? આમ મને તે દિવસથી વાચનાથી સમજણ પડે જ શાની? આનો ઉત્તર હું સતોપકારક ન આપી શક્યો એટલે વિદ્યાર્થીઓ મારા ઉપર ચિડાયા. પરિણામે જેમા સામાન્ય રીતે કોઈને બહુ યશ પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રસંગમા મને ચોતરફથી ખાસકા જ મળ્યા.

વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે હું પાછો માદો પડ્યો અને એમ ને એમ મને સેન-થમા ચડાવવામા આળ્યો. તે વેળા કોન્ઝરવેટરને બદલે પ્રિન્સિપાલ તરીકે ત્યા સયાણી આવ્યા હતા. મેટ્રિકની છ માસિકમા આ એજ નિમિત્ત વિશે જે પ્રસંગ બીબો થયો હતો તે તો હું ત્રીજા પ્રકરણમા વર્ણવી ગયો છું તે વેળા બીજા માસ્તરોમા મહાનન્દ બદલના, જે ગુજરાતી અને સાયન્સ લેતા. કુવરજી દેસાઈ હાખલા શીખવતા દરરાય ફેંચ લેતા, મગનલાલ માસ્તર ઇતિહાસ લેતા સયાણી અંગ્રેજી

શીખવતા. મટુલાલ ગોપીલાલ ધુ જેમની સાથે અને જેમના કુટુંબ સાથે પછીથી અમને અતિથય ગાઢ સંબંધ થયેલો, તે પણ ત્યાં હતાઃ અને ઘણું ખર્ચું ફોર્સ અને ફિફ્થનું અગ્રેજી લેતા. ઘણા ખરા માસ્તરોને તો અમે જેમના બકાપણનો લાભ લઈને ધોળા પીધેલા પણ હરરાય અને કુંવરજી એ બે માસ્તરોથી હું બહુ ખીતો. હરરાયના તમાચા અને કુંવરજીની નેનર એ બે લગભગ હમણાંના ઇન્સેન્ડીયરી બોમ્બના જેટલો ત્રાસ ફેલાવી રહ્યાં હતાં. હું તોફાન કરતો પણ કાળજીથી કરતો એટલે એ બેમાંથી મેં એકનો સ્વાદ આખેલો નહિ.

શિયાળામાં મગનલાલ બક્ષસારી રોજ નવી શામ ઓઢીને આવતા, તે વિરો વિદ્યાર્થીઓ એમને તરફતરફના પ્રશ્નો પૂછના, અને એ શાંનિધી એનો ઉત્તર આપના. મેવન્યમાં તે વખતે ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર વર્ષથી એક જ ભાવીને બેઠેલા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્યાર્થીઓ ત્રણ ચાર હતા, તેમાં મુખીયાજી કરીને એક લહેરી, આનંદી અને અભ્યાસમાં આગસ સિવાય અન્ય કોઈ પણ અપલક્ષણ વગરનો ખાનદાન કુટુંબનો નખીરો હતો. ખરાબ વ્યસનોથી બરપૂર, અશિષ્ટ મસ્કરીઓ કરનારા મવાલી વિદ્યાર્થીઓથી મુખીયાજી દૂર જ રહેતા. એમની મસ્કરી મીઠી, અછલવાળી, શિષ્ટ અને જેની મસ્કરી કરે તેને પણ માફ ન લાગે તેવી હતી. દાખલા તરીકે એમની યાદદારન અફશુત હતી. એક વખત કે બે વખત નાટક જુએ એમાં એમને એમાંનાં ઘણાંખરાં ગાયનો તથા બાપણો યાદ રહી જતાં. મદાનંદ માસ્તર કે બલસારી માસ્તરના કલાસ ચાલતા હોય ત્યારે કોઈ પણ બહાનું કાઢીને, પ્રસંગ જોઈને મુખીયાજી ગંભીર વદને ઊભા થઈને કહે : “સાહેબ, આપે વાજગી હતું પણ કાગની આગળ મોતીનો ચારો નાખવા જેવું થાય છે. આ તો કલાણા નાટકમાં બરાબર જ કહ્યું છે કે—” આમ દહીને એક સોઝપ્રિય નાટકમાંથી ઉચિત બાપણ બોલે, કાં તો માયનની બેચાર લીટીઓ લલકારે, કાં તો છલસીદાસ અને કંબીર કે પછી દાગ કે એવા કોઈ ઉર્દુ સાધરની બેતબાજી ચલાવે.

માત્ર ૬૬ 'સુખીયા' આ ક્વાસ છે, નાટકસાગા નથી 'સુખી-
યા' જવાન આપે. "આપણા મોટા મોટા શાનીઓ સુ કહી ગયા
હે ? કે આપ આખો સ સાર જ ગોયા નાટકસાગા એ અને તેમાં
આપણે-શુ તમે કે નુ , એના તખ્તા ઉપર આવીને આપણને મોપેતો
પાટું ભજવીએ છીએ તુલસી દયા ન હાડીએ જમ લગ ઘટમે પ્રાણ" આ
પ્રમાણે એ કનામના મોટા ભાગમાં આલ્યા જ કરે. , દો નતનદા
અને ખીજા ત્રણ ચાર 'વાહ સુખીયા', ચના ઘો, ધન છે તમને અને
તમારી માથે ભણનારાઓને 'એમ વચમાં વચમાં બેનાએ સુખીયા
જાણે અમારા છોમ્મવાળી કટાળના હોય તેમ -ડે, 'આપ ખોદા,
આપ નાથા મચ્યાઓને તું જ્ઞાન રખી વન કથારે આપમે કે જોયી
મનખા દેહ જોવો દેહ એઓ આગસમાં અને ખાતી તુરાનમાં વેડી
નહિ મારે ?"

આવી રીતે સુખીયાની કારનીદિ મેટ્રિકમાં ચારે- વર્ષ ચાલેની.
પછી એમના પિતાએ એમને દેને કે આપને વર્ષે પોસ્ટખાનામાંથી
રીટાપર થાઉ છુ માટે દવે જો મેટ્રિકમાં પાસ નહિ થાઓ તો રખડી
જનાના હો સુખીયાએ પાસ થવાનું વચન આપ્યુ પછુ સૂરતમાં
તો દવે વચાય નહિ જ એનુ માનીને ભર્ય જર્જન વર્ રહ્યા અને
પાસ થઇ ગયા

પછી પોસ્ટ ખાતામાં અમન ૧૨ તરીકે રહેલા તે નાતને
આઠે વર્ષ થઈ ગયા હશે તું ટેનીમાં ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે ભર્ય
આગળથી ટ્રેનમાં જતો હતો ત્યાં ભર્યના સ્ટેશને નજુ ચાર પટા-
વાળા, બે ત્રણ કાકો વગેરે નમનનાઈથી જાહેના અને વચમાં અમારા
સુખીયા સ પૂર્ણ અગ્રેજ તેજસમાં બપ ૧ થી ટ્રેનમાં ચઢવાનો વિચાર
મરતા હતા મને જોયો એટલે એમણે સહેજ આખનું મટકું
માથું અને એજ કમામાં બેડા ટ્રેન ઉપડતી વખતે બધાએ નીચા
વળી સલામ કરી સુખીયાએ બારેખમ થઈને ફેઈ મોટા સેનાપતિ
સનામ ઝીને એવી અદાથી સલામ ઝીની ટ્રેન ઉપડી એટલે મને એ

દમ એ બેટી પડ્યા. “અરે, વરસોથી ગૃમ ચપેલ મારા દેવાના હા નખરાળી નાર, ખાલી આ સંસાર, તું વિના હું હતો બેગર, અં બેનમૂન યાર, દીકરી ધનમુખ ! તું અહીં ક્યાંથી ફૂટી નીકળીયો ને મારું ચલું કે પેલી ગજાઓના દેખનાં તે મારી મરંકરી નદિ કાંઈ તે હું તો મોટો ઓકિમર છું, સમજે છે કે ? પણ હા, તેં પેલે ‘ધરતીકંપ’ કે ‘ફાંકડો ફિતરી’ અને એવાં નાટકોમાં વલ્લભ નાચ કરું એકિટંગ જોયું છે કે ? જો હું નાચી જતાવું અને સાથે પેલું એ ગાય છે તે ઘેરિયાનું ગીત બી ગાઈ જનાવું પણ જો ને દીકરી ! પડોદું આપ્યું કે સુખચાપ બેસી જાણે. કેમકે પાછી બીજી જણાઓ મુને તોડવા આવી હોસે જો !” આ પ્રમાણે કહીને મને, પોતે મોટો અમલદાર હતો તે છતાં, કલાકેક ગાઈને, બાજણો કરીને, બેનખાજ કરીને હસાવ્યો.

મદાનંદ મારતરના સાયન્સના ક્લાસમાં વળી બીજા પ્રકારનાં તોડાનો પણ યનાં. સાયન્સનું એક્સપેરિમેન્ટ કરવાને ટેબલ ઉપર યંત્રો લાવવામાં આવે. તરત દોડનખદા કે કોઈ બીજો વિદ્યાર્થી જીઓ થઈને ટેબલ પાસે પડેાંચી જાય. “કેમ, ચતુષ્પાદ ? કેમ આવ્યો ?” મદાનંદ મારતર પૂછે. “સાહેબ, આજનો દિવસ મને પ્રયોગ કરવા દો.” એટલે કોઈ બીજો પડેાંચે. તે મારતરને બાજે. હું ફરંચી જ મદાનંદ મારતરને વિનંતી કરું. એટલામાં જાણે આ તોડાનથી છેક જ કંટાળી ગયા હોય તેમ સુખીયાજી જોડે અને કહેઃ “સાહેબ, આવા અનાડીઓને વળી આવાં એક્સપેરિમેન્ટ શાં ? એને જદમે આપ રજા આપો તો એક બોધની કથા કરું. હું હંમલાંજ કલાજી નાટક જોઈ આવ્યો. સાહેબ, હું શું કરું ? દાવકનું ટ્રેનિક એક્સ્ટ્રીંગ જોઈને જાણબલાની છાતી ફાટી જાય.”

“અરે સુખીયાજી, આટલા ઓછા હના કે પાછા તમે અંદર પડ્યા ? કેમિસ્ટ્રીના ક્લાસમાં નાટકની વાતો કરો છો તે સરખાતા નથી ?”

આ પ્રમાણેની મારામારી, સંવાદો વગેરે ચાલ્યા કરે. એ પ્રયોગ નહિ ને બીજો પ્રયોગ જ કરવો જોઈએ એમ કહીને ડેટલાક બળવાન છોકરાઓ પેમે સામાન પાછો મૂકી આવવાના યત્ન કરે. કલાક પૂરો થાય. કોઈ છોકરો વિદ્યાર્થી ગીત ગાય અને મહાનંદ માસ્તર ધીમે ધીમે સંસ્કૃતમાં વિદ્યાર્થીઓને ગાલિપ્રદાન હેતા હેતા ચાલ્યા જાય. પ્રિન્સિપાલ આવે તે વખતે વળી જુદાં વોદાનો થાય. ડેટલાક માસ્તરોની ખુરશી ઉપર કવચો મુકાય. માત્ર કુંવરજી અને હરરાય અને એક શાંતિલાલ શાહ કરીને માસ્તર હતા: તેમના રાજ્યમાં શાંતિ જળવાઈ રહે.

એક બીજો પ્રસંગ હતું: તે સમયે કુદરતવિરુદ્ધ વર્તનનો વા વિદ્યાર્થીઓ અને માસ્તરોમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હતો. હું સેવનથમાં હતો ત્યારની વાત છે. એક મવાલી પણ અતિ બળવાન છોકરાએ મને અચાનક કક્ષાસમાં ચુંબન કર્યું. મને લાગ્યું કે જો મારે લાઈ-સ્કૂલમાં ચાલુ રહેવું હોય તો આ વાતનો નિકાલ લાવી નાખવો જ જોઈએ. મારું કદ અતિ નાનું અને હું રોડનો માંદો એટલે હંદ યુદ્ધમાં ખપી જવાના મનોરથ તો નકામા હતા. આથી મેં લાઈસ્કૂલમાં બાળના મારી જાતિના વિદ્યાર્થીઓનું જાતિઅભિમાન ઉસ્કેર્યું. એમણે બીજા એ ત્રણ સ્કૂલમાં બાળતા અમારી જાતિના છોકરાઓને ક્યેવડાગી લીધું.

અદ્ય સમયમાં, છુટવાને અરધાએક કલાક રહ્યો હશે, તેટલામાં છોકરાઓની સારી જેવી ફેંજ એકઠી થઈ ગઈ. પણ મારે ધીમાણું થવા દેવું નહોતું. એક વખત, જ્યારે મારી સેના મારી પાસે લાગ્ગર હોય ત્યારે તો શત્રુનો અડધાથો નીકળી જાય, પણ રોજનું શું? તેમ યુદ્ધને માટે તત્તરી રહેનાર યોદ્ધાઓને પણ મારાથી પાછા વાળી શકાય તેમ નહતું; કારણકે નહિ તો અવિષ્યમાં એ લોકો મારી કુમકે આવે નહિ. એથી મેં ધીમેથી પેલા મવાલીને કહ્યું કે “હેમ દીકરા, કિસ તો તારી બારે પડવાની હોં. હ મહિનાનો ખાટલો આવ્યો છે. નાગર કાયસ્થના છોકરાને

અડકવાની તે હિંમત કરી !” આટલું કહીને મેં એને છાનામાના મારી ફેંકના માણસોને જનામ્યા. અખાડા ખેલનારા એ યોધાઓને લોહને આને કપારી આવી ગઈ. પોતાને જ્યાંવે તો કંદે તે કરવા એ તૈયાર થઈ ગયો. મ્હા અને જડેનના મેં એની પાસે સોગન ખવડાવ્યા અને એક માર્ગ ખુલ્લો હતો ત્યાંથી, રાજ પડે તે પહેલાં નાસી જવાની મેં એને સુક્તિ જતાવી. એ નાસી છૂટ્યો. રાજ પડી. અમારી સેના પેલા કુદરે પકડવા આતુર થઈ ગઈ. હું પણ અમરથો અમરથો આમ તેમ દોડ્યો. કેટલાકોએ કહ્યું કે આવતી કાલે વાત. પણ મેં કહ્યું કે ‘રાજ એમ જધાને તરફ અપાય નહિ. વળા આપણી તૈયારી લોહને જ એ દુરમન એટલો કરી ગયો એ પણ આપણો એક પ્રકારનો વિજય જ ગણાય.’ દોહતગદા મારા ચિચાર જણી ગયેલા એટલે એમણે પણ ટેકા આપ્યો અને અમે વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સમાં લઈને લેના લેના ચિંગ અને ચણાની ઉજણી કરીને છૂટા પડ્યા. પેલા માણસ તો શું પણ બીજો કોઈપણ છોકરો પછીથી અમને દેરાન કરવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ અને પછીનો જે અંધ સમય હું હાઈરૂલમાં રહ્યો તેમાં મને એ પ્રકારનું કશું પણ વિધન નહ્યું નહિ.

ટેનિસ, બેડમિન્ટન વગેરે રમતો તો ત્યાં તે સમયે હોય જ ક્યાંથી ? પણ ક્રિકેટ રમતો હતી ખરી. મારી નજીગી તમિષતે હું એમાં બાગ લઈ શકું તે અશક્ય હતું. મારે તો અમારા મજદર માસ્તર જે ડ્રિલ ટીચર હતા તેમની ક્લિબમાં પણ હાજરી ન આપવાનું ફાકતરી સરટિફિકેટ લેવું પડ્યું હતું. મારા વખતમાં કોઈ નામાંકિત ક્રિકેટ રૂલમાં હોય તેવું પ્લાનમાં નથી. પણ તે પહેલાં બે એક વર્ષ અગાઉ મવનમેન્ટ હાઈસ્કૂલની ટીમ લઈ મજલૂત ગણાતી, જાણનાવાળા, કાંદાવાળા, ખેટાવાળા વગેરે રમનારાઓ બહુ નામચીન ગણાતા રૂલની પિય પરથી સામે ઈસ્ટીનાલની ધડિયાળનો શય દોડી નાખવામાં આવ્યો હતો, એવી લોકવાયકા ત્યાં પ્રચલિત હતી. પણ કોણે કહેયો

હતો તે વિશે ધણો મતફેર હતો. મેં તપાસ કરી ત્યારે ધડિયાળને કાચ નહોતો, એથી વધારે હું જાણી શક્યો નહતો.

એક ખાનગી ક્રિકેટ મેચમાં હું મારા મામા અને ખીજા મોટેરા બેડે બેનાર તરીકે ગયેલો. અરધીએક રમાઈ એટલામાં સામસામા રટ'પો ઉછળેલાં. અમારો પક્ષ ધણો મજબૂત હતો. મારામારીમાં એટલે રણસેત્રમાં કોઈ છાપાંને ખચરપત્રી તાટસ્થ જાળવીને બધું જોઈ શકે તેવી રીતે એ યુધ્ધ જોવાનો લાલ મને મળ્યો હતો. ક્રિકેટ મેચ જોવા ગયો અને આલુ' યુધ્ધ જોયું એથી હું ખિન્ન થઈ ગયેલો અને પરિણામે સૂરતમાં મેં બીજી મેચ જોયેલી નહિ.

થોડા દિવસ સારા, થોડા દિવસ ખરાબ, એમ કરતાં કરતાં મેટ્રિકની છ માસિક પરીક્ષા આપેલી. સેકન્ડ લેન્ગ્વેજ માટે મને પંચાતી પડેલી તે પછુ મારી માંદગીને લીધેજ. ખીજા વિષયોમાં તો હું ગમે તેમ ધપાવી લેતો પછુ આમાં મને સૂઝ નહોતી પડતી: છતાં ફોર્થ અને ફિફ્થ એ બેમાં મેં પરસ્પર રાખ્યા. પરસ્પરમાં મારા અક્ષર બહુ સારા હતા પછુ એકલા અક્ષર બિચારા શું કરે ? કંટાળીને મેં સિસ્ત્રમાં ગુજરાતી લીધી અને મહાનંદ મારતરનો હું પ્રિય શિષ્ય બની શક્યો. સેવન્થમાં આવતાં સરકારે મેટ્રિકમાં ગુજરાતી બંધ કરી એટલે સૂરતમાં છોકરાઓમાં ખજાળાખાટ મચી રહ્યો. લીંગલી, સુનિયન અને મિશને ફ્રેન્ચ ક્લાસ ઉઘાડવાની સાફ ના પાડી. સુભાગ્યે હરરાય ફ્રેન્ચ જાણુતા હતા એટલે ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલમાં એના ક્લાસ ઉઘડ્યા અને હું એમાં બેઠો. છ માસિકમાં મને લગભગ સાઠ માર્ક્સ મળ્યા અને વર્ગમાં હું પહેલો આવ્યો અંગ્રેજીમાં પછુ હું પહેલો આવ્યો. તે વર્ષ મેટ્રિકમાં પસાર થયો એવ વિદ્યાર્થીઓમાં મારું નામ જણાવા માંડ્યું, એવામાં તબિયતે ગંભીર થયેલો ખાધો. માંદગી લાંબો વખત ચાલી. તેમાંથી પુરેપુરો સાજો થાઉં તે પહેલાં અમારે સૂરત છોડીને મુંબઈ જવાનું થયું. સૂરતનં રફલને અને વિદ્યાબાસને એ પ્રમાણે મેં તિલાંજલિ આપી.



લેખકનાં
માતાપિતા

મકરણ ચોપુ

બાની પ્રકૃતિ કાકાજ કરતા તદ્દન વૃદ્ધી હતી વામજનું કસરતી શરીર અને બાનો કેમ કેમજ પુષ્પ જેવો બાધો કામજનો સ્વભાવ એકદમ જહાસ અને છતા જરા જરામાં સ્વર્ણ શકે તેવો બાનો સ્વભાવ મુનાયમ છતા અહેવાલથી ફરી ન શકે તેવો લડ કા તો લડનારો દે એવી લગભગ પ્રકૃતિ કા હતી ત્યારે મસ્તાને મગ પાનુ ન કહે તેમ માનસ બાનુ' છતા જ નેનુ મુગધ જ્યામુધી અખડ રત્નુ--

આશરે ૧૮૮૨માં એમનાં લગ્ન અને ૧૯૦૬માં બાનું મૃત્યુ-ત્યાં સુધી સામાન્ય રીતે જોતાં એમનો સંસારરથ સરળતાથી ગતિ કરી રહ્યો હતો એમ કહી શકાય. કાકાજીનાં પહેલી વારનાં પત્ની જાતનબા મનસુખલાલ સોલિસિટરનાં બહેન થાય અને અમારા રનેહીઓ કાકા-બાઈ, હીરાબાઈ વગેરેનાં દોઈ થાય, પણ એઓ નિ સંતાન મૃત્યુ પામ્યાં હતાં.

કાકાજીનો વર્ષ પછુ ગૌર તો હતો જ પણ બાનો તો એથી પણ ઘણો વધારે જોરો હતો. એમનાં છોકરાંમાં હું અને જયસુખલાલ જોરા તો ખરા પણ બાના જોટલાં જોરાં તો તનુબહેન અને માધુબાઈ. તે સિવાય બાનું કલંકરહિત સીધુ પાતળું નાક પણ એ બે છોકરાંને જ વારસામાં મળેલું. પણ બાના જોરો શાંત-સ્થિર સલિલમયો મરોવર જોરો સ્વભાવ તો માત્ર જયસુખલાલમાં જ અને તે પણ એ પોતે આઠ વર્ષ પહેલાં સખત માંદા પડ્યા તે પહેલાં એમનામાં હતો, હવે તો એમનામાં પણ નથી.

કોઈ પણ માણસ બાની સામા જિંદગી મરે બોલે તો એમનાથી રડી પડાય. કાકાજીએ એમની જલદ પ્રકૃતિ જોતાં બાને સારી રીતે રાખેલાં એમ કહેવાય. બહુ નાની હિંમરે-આશરે અગિયાર વર્ષે બા પરણેલ. પરણ્યાં અને પછી કાકાજી સાથે કાઠીઆવાડ ગયેલા. પરણ્યા પછી બે વર્ષે તો જયસુખલાલનો જન્મ થયેલો, અને તે પછી બાબે વર્ષને આંતરે તનુગવરી, તારાગવરી અને હું અવતર્યાં. પછી ત્રણ વર્ષે રમનગવરી અને પછી પાંચ વર્ષે માધવલાલ. એટલે એમનો નાજુક બાંધો વિકાસ પામવાને બદલે તૂટી ગયો. એમનાં પિયરિયાં જોડે અમુક તકરાર થવાથી વર્ષો સુધી કાકાજીએ બાને પિયર જવા દીધેલી નહિ. હું પાંચેક વર્ષનો થયો ત્યારે સવાલ થયેલી એમ મને યાદ છે.

તે વખતની આવા જલદ પ્રકૃતિના પુરુષોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા જમે તેમ થાય, વર્ષો વહી જાય પણ તરે નહિ. સહેજ તકરાર થવાથી

પુરુષ કહે કે મારે સ્ત્રી કે પુત્રનું મોં નથી લેવું તો યમ. એ પછી પચીસ—ત્રીસ વર્ષ વહી જાય પણ એ પતિ—એ પિતા અલ્પનમ રહે. હાથમાં આવી પ્રતિજ્ઞા લેવાય છે તો ખરી, પણ પાંચ સાત દિવસમાં એને અમરાર્થ એ મેલી દેવામાં આવે છે. સાદા અને સીધી જીર્મિવાળાં મનુષ્યોમાં આ પ્રકારની જીવ પણ દર હોય છે.

પરણી ત્યાં સુધી જાને રસોઈ પણ નહોતી આવડતી, તેમ લખતાંવાંચનાં પણ નહોતું આવડતું. ઘરના મદારાજ પાસેથી રસોઈ, કાકાજી તેમજ એકાદ બે મહેનાજી પાસેથી અક્ષરજ્ઞાન અને અઘાણા મુરખ્ખા; વડી, પાપડ, સેવ વગેરે સુરતની રસોઈના અલંકારોના જુદા જુદા પ્રકાર એ બધું જાએ શીખી લીધેલું. કાવસો બાંધો, નરમ પ્રકૃતિ અને સુકોમળ તબિયતને લઈને બા આ બધાંમાં નિષ્ણાત થઈ શકી નહોતી, પણ ગાડું ગળ્યાગળ્યે રાખતી. જો કે કાકાજી જીવ્યા ત્યાં સુધી તેમણે જાને તો શું પણ જીવમુખસાક્ષનાં પત્ની હમુદાગવરીને પણ અઘાણું કરવા દીધેલું નહિ કે ઘણું, ચોખ્ખા અને કોળાળની મોસમ પણ બરવા દીધેલી નહિ. એ બધું એ પોતે જાતે કરતા અને ઘડે તો દિવસોના દિવસો, મોટા થાગ જીંધા પાડીને તે વીણતાં વીણતાં અમારા હાથ દુઃખી જતા, એ મને હજી યાદ છે.

જાની ટુંકી જિંદગીમાં એને કોઈ બહેનપણી હોય કે જીની અગળ પોતે પોતાના દેયાંના મુખદુઃખની વાતો કરે એવું હું જાણતો નથી. પિયરિયાં જોડે વર્ષોના અબોલા એટલે અમારે બે માસી, બે મામા, મામીઓ, નાના તથા નાની વગેરે હત્યાં, છતાં એમનાં કોઈ સાથે પણ, પાછળથી એ ઝપકાનો અંત આવી ગયેલો છતાં પણ જાએ મુક્ત હૃદયે વાન કરી નથી.

છોકરાં મોટાં થતાં ગયાં તેમનેમ તેમની સાથે કોઈકોઈક વખત એ કાંઈક છૂટથી વાન કરતી પણ નરન પાછો બંધ થઈ જતી. મિસરના પ્રચંડ સિંકસને જાહે આવા નાનુક, કોમળ સિંકસ પણ અસલ

હિન્દુ સંસારમાં કોઈ કોઈ જોવામાં આવતાં. વ્યક્તિત્વની છાપ પડે તેવી આકૃતિ નહોતી છતાં મેં એક વાત એ જોયેલી કે દાઢિયાવાડમાં પણ ઘણી મોટી વયની સ્ત્રીઓથી માંડીને ગરીબ મહેતાશ્રમી અને પદાવાળાઓ પોતાનાં સુખદુઃખ જાને કહેતાં અને એની પાસેથી સંતોષ, 'ધર્મ' અને સાંત્વન પ્રાપ્ત કરતાં. વઢવાણુ તેમજ પાલીતાણામાં રણુવાસમાં રાણીઓ જા ઉપર પ્રસન્ન રહેતી, ખાસ કરીને વઢવાણુનાં કુંવરી મયાખા જે અંગ્રેજી પણ સારું જાણુતાં હતાં—તે જમાનામાં આ વાત સામાન્ય નહોતી—તેમની જોડે જાને સારો સખંધ હતો.

જે મોટી પુત્રીઓના લગ્ન સમયે અને પાછળથી જ્યસુખલાલ અને રમનગવરીના લગ્નપ્રસંગે જાએ આનંદ માણ્યો હશે, બાકી એના Recreant જોવા છવનમાં એને આનંદ શેમાં હતો, તે હું કહી શકતો નથી. તેમાં વયલી પુત્રીને તેર વર્ષની વયે પ્રાપ્ત થયેલ વૈધવ્યથી તે એના હૃદયને અતિ ઊંડો આઘાત થયો હતો. ભવિષ્યમાં એનું શું થશે એની એને અહોનિશ ચિંતા થતી હતી. તેના લ'ખાણુ મંદવાડમાં બનેલ એક પ્રસંગ અને માદ છે: એને મંદવાડ ખરાબ રૂપ પકડતો જતો હતો. મારે માટે દાક્તરોએ ખાનગીમાં કહેલું કે છેાકરો ૭ મહિનાથી વધારે નહિ જીવે. એ ખાનગી વાત હું બહેને પાસેથી જાણી ગયો હતો અને એમાં જાણે એક પ્રકારનું રોમાંચક સાદસ હોય અને મગરૂળી લેવાની વાત હોય એમ લગભગ આનંદ માનતો હતો. અમે જ'ને માંદાં એકલાં હતાં. મને એકાદ જે વદાસના શબ્દો કહીને જા રડું રડું ચર્ષ ગર્ષ. મેં કહી નાખ્યું: "ખા, તું ય મરવાની છે અને હું પણ મરવાનો છું—"

"હં...એમ ન બોલીએ, તને કોણે કહ્યું?" જા અસ્વસ્થ ચર્ષ બોલી બીડી.

"હવે, એ જાણું રહેવા દે, જા, મને સીધી વાત કરવા દે. દાક્તરોએ કહ્યું છે તે હું જાણું છું. પણ મરવાથી જો હું જરા પણ

ડરતો નથી, તો તું શા માટે ડરતી લાગે છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ દીકરા ! હું મોતથી ડરું છું એમ તને લાગે છે ? વર્ષોથી ક્ષયમાં પીલાયા કરું, નાની પુત્રીને રોજ વૈધવ્યની અવસ્થામાં લેવા કરવી, તું ક્યારે કરમાઈ જસે એની ચિંતા ક્યાં કરવી અને હજી માધુ તો છેક નાનો છે એની ફિક્કર રાખ્યા કરવી, એના કરતાં મરણ પામવું એ મોટું દુઃખ છે એમ સમજું એટલી હું મૂર્ખ છું ? પણ તું અત્યારે તેર ચૌદનો, કોઈ પણ ઉપાધિ વગરનો તને એની શી સમજણ કે મરનારને મરવાની ચિંતા નથી પણ પોતાની પાછળ જીવતાં ગમ્મી જનારની ચિંતા હોય છે ! તારા કાકાજી પણ હવે ધરડા થયા, આ વિધવા છોકરી, તમે બધાં નાનાં-એ બધાંના વિચાર આવે છે એટલે રડી પડાય છે. ” બોલતાં તો બા બોલી ગઈ પણ પછી તરત એણે વાત ફેરવી.

પોતાના પતિ અને પોતાનાં છોકરાંમાં જ પોતાની આખી જિંદગીને એણે વણી દીધી હતી. એટલે એમાંથી કોઈની જિંદગી જોખમાતી તો બા દરણુકાળ થઈ જતી. માત્ર વચવી પુત્રીનાં વૈધવ્ય મિવાય એનાં કબ્બે છોકરાં અને પતિને પોતાની આસપાસ જોઈને એ મૃત્યુ પામી એ એના જેવી હદ વગરની હેનાળ એને માટે અતિ સુખાચ્છની વાત હતી. જેનાં એકે છોકરાં યુજરી નહિ ગયાં હોય કે એકે જેને અધુરે પણ નહિ ગયું હોય તે સ્ત્રી અક્ષયવન-અખોવન કહેવાય અને અમુક શુભ ક્રિયામાં એનો ખપ પડે છે. જ્યારે જ્યારે બાની મન્દ આવી ક્રિયામાં માગવામાં આવતી ત્યારે ત્યારે એક તરફથી એના હૃદયમાં સંતોષ અને અભિમાનની વૃત્તિ જગૃત થતી અને આનંદ થતો અને બીજી તરફથી એ વહેમાતી કે ગમેને કોઈની નજર મારાં છોકરાં ઉપર લાગતો તો ! એથી એવે વખતે એ અમારી નજર ઉતારી નાખતી.

જ્યારે પોતાના બચ્ચાં ઉપર જોખમ આવી પડે છે ત્યારે

નિર્જલમાં નિર્જલ પક્ષી કે 'ગ્રાણી' તેમને બચાવવા કેવું નીડર અને સાહસિક બની જાય છે, એની અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે. આ એક વધારે અમારાં બાની. વઢવાણમાં આ પ્રસંગ જોવો વર્ણવ્યો છે તેવો જ બન્યો હતો. એનું વર્ણન હું અગાઉ 'હિંમત' નામના રકેયમાં કરી ગયેલો અને 'હિંમત' "જૂતના ભડકા" નામના મારા સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે:

એક મોટા ઘરમાં મા અને તેનાં છોકરાં હતાં, બાપ બહાર ગામ ગયા હતા. રાત હતી. ઓરડામાં એક ઝાંખો ઘાસમેટનો દીવો આજો આજો પ્રકાશ પાડી રહ્યો હતો. ચાકરો પણ પરવારી ભોંય તળાએ વગેસગે થઈ ગયા હતા. શરીમાં બધે શાંતિ હતી. છોકરાંઓ તળાઈમાં સૂતાં સૂતાં અરધી જાંબમાં મા ભાગવત વાંચતી હતી, તે સાંભળતાં હતાં.

મા એકવડીઆં શરીરની, શાજની માંદો, વાંદા અને જિંદગીથી પણ ખીતી ફરતી હતી. તાવની બિમારીમાંથી તાજુ જ જીંદલી હતી. અચાનક તેણે કાન માંડ્યા. બધ સમીપ હોય છે, ત્યારે કોણુ જાણે કંઈ હિંમતથી મનુષ્યને એ બચતી આગાહી ચાય છે! માને કાંઈક તેની જ રીતે ભય જણાયો. બહુ ધીમે સુસવાટ એક ખુણામાંથી નીકળ્યો. કાળો, પાતળો, સાંખો ઝાળો હાલતો જણાયો. દીવાની વાટ મોટી કરીને ફાનસ તે દિશામાં માંડ્યુ. સહસા એ ઝીણા લીલા પ્રકાશ જણાયા.

'હાથ હાય રે, મા, સાપ.' શબ્દો માના મૂળતા, કંપતા મોંમાંથી ઝાઝા અવાજ વિના સરી પડ્યા. કણ્ઠના પણ વિશ્વળ વિના એ એકવડીઈ શરીર ટટાર થયું. એક પાનળો, છોકરાંને રમવાની નેનરની સોટી હાથમાં લઈને મા સાપ અને છોકરાંની વચમાં જાલી રહી ઝઈ. માએ આજન્મ લાકડી કોઈ દિવસ ઝાલી નહતી. સાધારણ શીર્ષત કુડેબની અને શાજની માંદો હોઈ ઘરનાં

કામનાજ તેણે ક્યો નહના-તેને ખાસ નહના પણ નહના અધારુ થયા પછી ઘરની બહાર એણે રક્ષણ વિના પગ મૂક્યો ન હતો.

આજ એ રસ્તુચિતિ બદલાઈ ગઈ હતી પેના છોપરાની જિંદગી જોખમમાં હતી ધૂળી બહારમાં હતો પાછા આવના તેને છોપરા મયામત સોપવાની હતા કોઈને મદદ માટે બોલાવનામાં વખત જાય એમ હતું ખુણા અને તળાઈઓ વચ્ચે બહુ અંતર ન હતું સાપને તે તરફ આ યા સિરાય ખીંતે નાસવાનો માર્ગ નહતો મા પાતળી નેનગની સોગી એ હાથે ઝાલી મોઝે ભાગરતની નીડીઓ અર્ધા ઉંઘા વચ્ચેમાં ગણગણતી મામાં આવના મૃત્યુને નિરખી રહી

સળંગળંગ ' સાપ રખે! માઝે સરીરનો -૫ સમાવવા બગીરથ યત્ન ક્યો આખે અને હાથે અંતર આખાક માધુ પાડો સળંગળંગ કરતો અનાજ ' અને નેતરની સોગી સપાસપ પડવા માડી આટલું માત્ર ક્ષણ જે ક્ષણમાં બની ગયું ત્યારે જ છોપરાઓને " કાર્ક " થયું એમ બાન આબું તેમની નીસોથી આખુ ધર ગાજી ઊઠ્યું ચાકરો સફાળા દોડતા આ યા પાડોશીઓ પણ ધડાધડ પોતપોતાના બારણા ઉઘાડતા દોડી આવ્યા

પણ ' સપ સપ, સપાક સપ, ' મા તો સોગી મારતી જ નતી હતી એ ચાર દાનસો પણ એટલા થઈ ગયા રસ્તુચિતિ સમજતા માણુમોઝે પામ છ શીટ લાગા સર્પના સોથા વગી ગયેના જોયા પણ માને તેનું બાન ન હતું તેની આખ ફાગી ગઈ હતી તેને તો માત્ર પોતાના પેટના જણવા તરફ આનતુ મૃત્યુ અન્કાનુ હતું ન અટકે તો પોતાના પ્રત્યે તેને વાળવું હતું

મા બાન બૂંચી થઈ ગયેન છે, એનું બાન જોનારાઓને મોડું થયું પરંતુ તે ચતાની સાથે જે ત્રણ પડોશીઓએ માને પમ્પી લીધી અને હાથમાંની સોગી લઈ લીધી ચાકરોએ સાપને ખસેડીને જમીન સાફ ખરી નાખી માઝે થોડીવાર સોટી વિનાના હાથ વિઝયા ક્યો

ખતે પછી તે ખેશુદ્ધ થઈ ગઈ. તેને કલાકે બાન આવ્યું, હારે
રીરમાં તાવ ભરાયો હતો.

એક બીજો નાનો પ્રસંગ યાદ આવે છે: અમારાં દાદી નેવું
થેં મરણ પામ્યાં. તેના દશમા દિવસે હળમ પાસે અમારે બધાંને
અસ્તરાથી મુકન કરાવવાનો રિવાજ હતો. અમને એ નહેાતું ગમતું
એટલે અમે કાકાજીની લગાર જેરહાજરીનો લાભ લઈને હળમની
ખુશામત કરીને અસ્તરો ન ફેરવાયો પણ કાતરથી વાળ અતિશય
નાનાં કરાવ્યાં. પણ આવી બાબતો છાની ક્યાં મુધી રહે ? તરત
કાકાજીને ખખર પડી અને એમણે આકાશપાતાળ એક કરવા માંડ્યાં.
ગુનેગારમાં માત્ર હું અને જયસુખજી. વાતાવરણ ધણુ ઉગ્ર થઈ ગયું,
કાકાજીની ત્રાડો વધવા માંડી: “મારા હુકમનો અનાદર કરીને તમે
અસ્તરાની ના કહેનાર કોણ ? સુધારાવાળા થઈ જવું છે ?” વગેરે વગેરે.

બા, આટલી ગાબડુ બીકણુ બા બહાર આવી. એટલે તો
માણુસોની સારી જેવી મેદની હતી. બાએ ધીમેથી, વિનયથી, દઢતાથી
કહ્યું: “છોકરાઓએ એમની મેળે નથી ક્યું. મને પૂછીને ક્યું” હતું
અને દાદીમાની લાગણી બધાંને ડેટલી છે અને ડેટલી હતી, તે
દું જાણુ હતું. જાઓ છોકરાઓ અહીંથી ખસી જાઓ—ત્રીજો માળ
માઝ્યા જાઓ. અસ્તરો ન ફેરવ્યો તો દાદી સ્વર્ગે જતાં અટકી
જવાનાં નથી !”

જેમને અસહના વડીલોના મિત્રાસનો કાંઈપણ ખ્યાલ હશે તેમને
વિચાર આવશે કે મુલાયમ તબિયતની, રાંક સ્વભાવની, બધાથી ડરતી
ફરતી એક સ્ત્રી એવી પ્રચંડ વ્યક્તિ સામે પોતાના બે પુત્રોને બચા-
વવા આમ જોલે એમાં ડેટલી દિમતની જરૂર છે ?

એક નાનો પ્રસંગ મારા સ્મરણપટ રહી ગયો છે તે હતું :
ગોડી રાત હતી. બીજાં બાઇમહેન બીધી ગયાં હતાં. માત્ર હું જાગતો
પણ હાથ્યામાથ્યા વિના પડી રહ્યો હતો. બા અને કાકાજી વાતે ચડ્યાં

હનાં. અમુક ઠાઠ સ્ત્રી વિશે વાત થતી હતી. કાકાજીએ કહ્યું. "સ્ત્રી ઉપર દાખની તો જરૂર છે જ. આ જોને, મેં તને જરા પણ દુઃખ આપ્યા વિના દાખમાં રાખી તો તું જરા પણ આડે માર્ગે ગઈ નહિ."

બાની તગિયન તે વેળા વધુ લયડી હતી અને ધીમે ધીમે મૃત્યુની છાયા એને ઘેરી લેતી હતી તે તે જાણતી હતી. સદસા બાના અવાજમાં સ્ત્રીત્વનું સ્વમાન આગ્રહ, વ્યક્તિત્વનું ચેતન ઉદ્ભવ્યું. તે બોલી: "આટલે વર્ષે, મારા આટલા અનુભવ પછી છેક અત્યારે તમે આવું બોલો છો? સ્ત્રીને આડે માર્ગે જવું હોય તો બ્રહ્મા પણ તેને રાખી શકે તેમ નથી. તમે અને દાખથી સીધે માર્ગે રાખી એમ કહેવું એ માત્ર ભ્રમ છે. હું મારી સ્વેચ્છાથી પવિત્ર રહી છું."

બાના અવાજમાં રહેલ માંભીર્ય, સ્ત્રીજાતિના અપમાનની આમેનો સાફ પડકાર અને પુરુષોમાં સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થતાં અભિમાન અને ભ્રમનો નાશ કરવાની તીવ્રચ્છા કાકાજીના હૃદયે પારખી લીધાં અને એમણે વાત ફેરવી.

એક આડકથા: જેમ બાએ પોતાના સંતાનોના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા માતનો સામનો બેધડક કર્યો હતો તે જ પ્રમાણે મેં પણ બાના સ્વમાન ખાતર મોતનો તો નહિ પણ લગભગ તેને મળતી વ્યક્તિને પડકાર કર્યો હતો. અમારા ઘરને આગળ તેમજ પાછળ કંપાઉંડ છે એ વાત હું આગળ જણાવી મયો છું. પાછળના ખાંડનો ઓટલો એ કંપાઉંડમાં પડે છે. એ ઓટલા ઉપર અમે બધાં સવારે દાતણપાણી કરવા બેસતાં. બા વહેલી ઊઠતી એટલે તે એકલી જ દાતણ કરવા બેસતી. પાછલા નાના વાડામાં કાકાજી અને અમારા નોકર રામાએ મથાને કાંત્રક વાડી જેવું બનાવ્યું હતું. ચાર પાંચ ગુલામ, આઠ દસ મોગરા, એક હાંમોઈ, જસદ, જુઈ વગેરે ત્યાં હતાં. ચોમાસાનો વખત હતો એટલે તુરિયા કે મવકાના વેલા પણ ઉગાડ્યા હતા. તેમાંના બે ત્રણ વેના એ ઓટલા ઉપર બેમનારને અડચણકર્તા થઈ પડે તેવી રીતે રામાએ રેતો ખાંધીને ચડાવ્યા હતા.

ખાની પોતાની ટેવ પ્રમાણે એણે વિનયથી રામાને બેત્રણ વેળા કહેલું
 વેલાને જરા બાજુથી વાળ તો મને બેસતાં વાંધા ન આવે. ઉત્તરમાં
 'ગલી રીતે રામાએ કાંઈક જવાબ વાળેલો, એટલે એક વખત સહેજ
 ટીકેને બાએ રામાને કહ્યું. એ દુબળાભાઈએ કાકાજીના માનસનો
 રો અભ્યાસ કરેલો. બહુ કાંધી માણસને જે માણસ પહેલું આવીને
 કે તેની વાત માનવાની અને તેજ પ્રમાણે વર્તન કરવાની ટેવ હોય
 એમ આપણે સાધારણ રીતે જોઈએ છીએ. મહાત્મા ગાંધીજી
 જેવા મહાત્માએ પણ હજી કોઈને જીત્યો નથી એ વાત ઘણાં સ્વીકારે
 અને તેમણે પણ આ પ્રમાણે પહેલાં આવીને કહી જનાર માણસની
 માન માનીને અન્યને અન્યાય ક્યો છે એવાં દૃષ્ટાંતો સમાજમાં ખાનગી
 રીતે પ્રચલિત છે. રામાએ વહેલામાં વહેલી તકે કાકાજીને રાવ ખાધી.
 'પ્રથમમાં જો દરેક માણસ જુદા કુકમ કરે તો પછી મારે માનવું કેનું ?
 અને વાડી ઉગાડવી કઈ રીતે ?' આમ આરંભ કરીને વેલાની વાત
 એણે કાકાજીને કહી. કાકાજીનો મિત્તસ ગયો અને તેમણે બાને
 બચકર રીતે તતકાબ્યાં.

એ પ્રસંગ તરત જ બની ગયો હતો, કાકાજી ફરવા ચાલ્યા
 ગયા હતા: રામો વિજયી થકને બીજાં કામમાં મગ્ની પડ્યો હતો અને
 બા ફૂસકાં ખાઈને રડતી હતી; એવામાં હું ત્યાં આવી ચડ્યો. મેં
 બાને રડવાનું કારણ પૂછ્યું. બાએ કહ્યું અને એ જ કાકાજીના પુત્ર
 ધનસુખલાલનું મગજ ફરી ગયું. તે વખતે હું આર તેર વર્ષનો હોઈશ.
 "એ જે ટકાનો દુબળો કાંઈ વાત કહે તે ઉપરથી કાકાજી બાને રડાવે ?
 આખી વાડીનું સત્યાનાથ કરી નાખું." હું ગર્જી બેઠો.

બા રડવાનું બૂલી ગઈ, મને છાતીસરસો ચાંપીને સમજાવવા
 લાગી : "દશે બાઈ, જવા દેની. તારા કાકાજીને એવી ટેવ પડેલી.
 હું જરા બીજો કોણે દાતણુ ફરવા બેસીશ. પણ તારે કશું કરવું નથી.
 વાડીને દાઘ લગાડ્યો તો કાકાજી તારો જીવ કાઢી નાખશે."

૧૧૪ આથમતે અજવાળે

પણ હું એકનો બે ન થયો. “બા, મરી જાઉં તો બને તારું રવમાન એક નોકરથી ધનાય એ હું કદી નહિ સાધુ. તું બે તો ખરી.” બાએ મનમાં અંબાજીની અને સત્યનારાયણની નાધાઓ વર્ષ લીધી હતી પણ હું તો એક પ્રજાગ્નેા ઉન્માદ અને લેનાથી અનુભવાનો આનંદ અનુભવી રહ્યો હતો. મુગધ અને ક્ષુધા કાપનાનો મોગે છરો મે લીધો. મારી આખ ગુરસાથી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. મારું આખું શરીર કાપતું હતું. વાડામાં પાચ છ મોટા મોટા ગામના વેના હતા તેમને મે પાચ મિનિટમાં મૂળથી કાપી નાખ્યા.

ત્રીઓના રક્ષણ માટે કોઈ રજપૂત કેસરિયા કરીને શત્રુઓને આવાહન આપી રહ્યો હોય તેમ મદમત્ત હું વાડીમાં એ છરો લઈને ફરતો હતો. મારા વાચનને પરિણામે મેં દેહાય એમ પણ માની લીધું હોય કે આ પ્રસંગને અંતે મારું મૃત્યુ થાય તો મને લેના અપસરાઓ આવરો દસ મિનિટમાં વેના કરમાઈ ગયા. રામાએ આ ચમત્કાર જોઈને રાડ પાડી. “નાનાભાઈ! આ શું તમે કર્યું? કાકાજીને આવવા દો. હાઈ મારશું?”

મે મોટે અવાજે જવાબ નાખ્યો. “હરામખોર! બાને તું અપમાન આપનાર કોણ? કાકાજીને તો શું પણ મોટા પીતલરને કહેડું હોય તો કહી દેજે. હું અહીં જ બિભેનો છું.”

બાએ ટેનટના ઉપાય તરીકે મને મોસાળ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું પણ હું મૃત્યુ સાબળવા તૈયાર નહતો. બાને વધારે ખરાબ પરિસ્થિતિમાં મૂકીને હું રણક્ષેત્ર છોડી જાઉં? એમ બને જ નહિ. હું ત્યાં જ આટા-મારતો હતો. રામો બા જેવાને પાછા પાડી ચલ્યો તો મારો તો શો બાર છે એમ સમજીને આતુરતાથી કામજીની રાહ જોતો હતો. માનજી આવ્યા. રામાએ એમને પાળળ બોલાવ્યા. કાકાજીએ લીલીછમ વાડીની બયાન દર્શાવેઈ, કારણ પૂછ્યું. રામાએ મારું નામ દીધું. ક્ષણબર

કાકાની આખમાંથી અગ્નિ વરગ્યો એમણે ગર્જના કરી : “ કેમ,
ઈ કારણ ? ”

“ કારણ ? મને કારણ પૂછો છો ? ” હું લગભગ દીવાનો જ
બની ગયો હતો એમ મને અત્યારે લાગે છે, નહિ તો કાકાજી જેવા
ભયંકર મિત્રસનાળા પુરુષની સામે આ પ્રમાણે એક બાળકે બેભા રહેવું
એ કેવળ અશક્ય હતું. ધર્મને ખાતર, ઉચ્ચનમ સિદ્ધાંત ખાતર હું
મારું સર્વસ્વ અર્પીતો હોઈ એમ મને તે સમયે લાગ્યું હતું અને હું
નહોતું, ભય નહોતો, માત્ર આનંદ જ હતો. “આ એક મામુલી, એ
બદામના નોટરે બાનું અપમાન કર્યું, ઉપરથી પાછી તમને ચાડી ખાધી
અને તમે ઉપરથી બાને આટલું રડાવી ? આજે તો બધા વેવા ગયા.
બા મોક્ષમમા એક પણ શાકનો વેશો હું જિગના નથી દેનાનો પણ
હવે જો આ હરામખોર ફરીથી બાનું અપમાન કરશે તો આ તમારો
ગુમાબ, મોગરા વગેરેની પણ આ જ રિયતિ થશે અને આ કુટુંબ
હું પેટ ચીરી નાખીશ.” આ બોલતી વેળા મારા હાથમા રહેલો પેનો
મોટો છરો હું ફેરવતો જતો હતો.

આસપાસનાએ જાણ્યું હતું કે આબ તૂટી પડશે કુમળો ફૂલ
જેવો ઠોકરો રહે માર્છ જશે. પાંચ ગીટ લાખ સર્પની સામે થનાર
મા, આ વેળા હાજર રહેના હિંમત કરી સકી નહતી. પણ કશું જ
થયું નહિ કાકાજી અને હું થોડીવાર સામસામા બેઈ રહ્યા. કાકાજીએ
નોકરને કહ્યું “રામા આ કચરો કાઢી નાખજો અને હવે પછી વેલા
પેની તરફ જ ચઢાવવાનું રાખજો કે જેથી આટલા ઉપર બેસનારને
અડગાણું ન પડે ”

રામો કાકાક ઉત્તર આપવા ગયો એટલે કાકાજીએ એને સખત
જાટકી નાખ્યો. “હમણા હમણા તને બકરકુદી સૂઝી લાગે છે પાંચ
મિનિટમા નોકરીમાંથી કાઢી મૂકીશ. જા કામ પર લાગી જા ” આટલું
કહીને કાકાજી ઉપર લૂગડા બદલવા ચાલ્યા ગયા.

૧૧૬ : આથમતે અજવાળે

મદવાડ વધ્યો બાર બાર રાંધી ને રોગ સગીરમા હતો તેણે હવે પોતાનું નેર વધાર્યું છૂનની ગોધમા-આરોગ્યની રોવમા અમ દાનાડ, દહારા, કુમસ વગેરે યથોચ્ચે અમે કર્યાં. વચમા ૧૯૦૪ મા જ્યમુખનાન અને રમનગવરીના સમના સદાવા પણ સર્પ લીધા. પણ પછી કુમગુ સગીર ટકી સમ્યુ નદિ બા પયારીવડ થઇ અમે મૌએ એની ચાકરી કરી પણ કાકાજીનું નસિંગ અને અનિશ્રાત-જરા પણ ઠંડાળ્યા વગરની એમની બરદાસ્ત તો અહલુત હતા ધામે ધામે એ પ્રામગ સગીર લેવાનું ગયું અને આખરે ૧૯૦૬ ની માનમાં મૃત્યુને બોલે શમાઈ ગયું.

એ નાનુડ દેહલના તરી ગઈ અને આથે પ્રચડ વડનાના મૃગ પણ તોળી ગઈ.

૧૯૦૬ મા બા ગઈ ૧૯૧૦ મા કામજી ગયા

મને નાનપણથી સુંદર વસ્તુઓનો અને રમકડાંનો બહુ શોખ હતો. આ શોખ, મને કાકાજી તરફથી આવ્યો હતો, કારણકે એમને પણ એટલો જ શોખ હતો; જો કે તેઓ એ શોખ પોતાને નથી પણ માત્ર છોકરાઓને છે, અને પોતે પોષે છે. એમ બતાવવા હમેશાં કન કરતા.

એક બીજી મારી ખાસિયત પણ મને મારા પિતા તરફથી મળી છે, તે જાળવણી, કાળજી અને વ્યવસ્થાની પ્રકૃતિ. કાઠિયાવાડમાં પણ મારા રમકડાં સૌથી વધારે સમય ચાલતાં. મારી પાસે કાઈકાઈ અફલાતુન ચીજો નીકળી આવે જે વર્ગો થયાં મારી પાસે પડી હોય. પણ મુમુક્ષુમાં ભાડાના મકાન, વારે ધડીએ બદલવાની જપ્તખબરની દૃષ્ટિ અને એને પરિણામે અગાધિપણનો અભાવ એટલે ઘણી જૂની ચીજો નાશ પામતી ગઈ છે.

મારા જન્મ પહેલાંના મારા પિતાના અપ્પુ અને કાનર એમના મરણ પછી મેં લીધેલાં તે હેઠ ૧૯૧૮માં મારા મહારાજે તોડી નાખ્યાં ત્યારે મારે ફેફા હતા પડેલા. એમની તપખીરની ડબ્બી, પાનનો સામાન રાખવાની જાળીરાણી પિત્તળની પેટી વગેરે હજી મારી પાસે છે. એમનો લખવાનો પેસતકતો પણ મારા જન્મ પહેલાની બનાવટનો છે તેથીઆજ ઇન્ડિયન પેન્ટર તરીકેની મારી વવસાહ, સૂરત, ગોધરા વગેરેની મુસાફરીમાં તેમજની એણે ગરજ સારેલી અને 'મેટરલિક'ના નિખ પો.

તેમજ તે કાળમાં લખનામા આવેલ અન્ય ગુરુઓ મેં એના ઉપર જ લખેલા. તે પછી વર્ષો સુધી એ વાપર્યો વગરનો પડ્યો રહેતો. વચમાં જ્યમુખભાઈની ધૂન આવી તે એમણે એને દુરસ્ત કરાવ્યો અને પોસિંગ પણ કરાવ્યું. પણ પાછો એ એક ખૂણામાં પડી ગયો. ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરી-માર્ચમાં મને ગભીર માલગી આવી અને તેમાથી હું સાતે થયો, પગી મને ટેમવ ઉપર લખવાથી થાક લાગતો એટલે મેં એક ગાદી મૂકવી એ પેસનડાને પાછો કામમાં લીધો અને આ 'આથમતે અજવાળે'નો ધણો ભાગ એના ઉપર જ લખાયો છે.

ઠાઠાજી બાગ્યાના રાજા-સાથે હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ ગયેલા, તે વખતે જુદા જુદા ગામમાંથી લીધેલ રમકડા કેટલાય વર્ષો સુધી અમારે ત્યાં હતાં. વડવાણુમાં દિવાળીમાં ચાર દિવસ મેળો ભરાતો ત્યારે અમને રોજનો એક આનો ખરચવાનો મળતો અને જ્યમુખવાનને ચાર આના મળતા—ચાર દિવસનો એક આનો મળતો કે રોજનો એ હવે મને થાક નથી દિવાળી આવે તે પહેલાં ત્રણેક મહિના અને પછી ત્રણેક મહિના એ રમકડાની ધમાય ચાલતી. પગી તો ફક્ત મારી પામે જ રમકડા પડ્યા હોય, બાકીના બધાઓએ કયાના કયા ઉઘાડી મૂક્યા હોય.

સૂગનના ગોઠાણાઈમીના મેળાએ અમારી આખ ઉઘાડી દીધી, વડવાણુના મેળાના કયા પૈમાપૈસાના રમકડા અને કયા આ યત્રાવાળા જાન્ય અને સુદર જર્મન રમકડા એ મેળાના દિવસે જોમજોમ પાસે આવતા જાય તેમ તેમ ઠામજી કરકસર ઉપર બાપણો આપતા જાય. આ ચર્ચાઓ ઘણું ખડુ રાતેજ થતી. અમે બધાં અમાગી મો મોની તળાઈ ઉપર સૂતા પોઈએ અને ઠાકાજી પોતે ટાંગ પામેની ગાદી ઉપર વાલગીટ બાજના બેઠા હોય.

“આ વખતે તો માત્ર મેળો બતાવીને જ છોડરાઓને પાછા લઈ આવવા છે, કેમ ?” ઠાકાજી બાને પૂછતા અને વળી અમાગમાંથી

પ્રાપ્તો દેકો લેતા. “કેમ ધણુ, દવે આનડી ઉમરે તમને રમકડાં શા ? દાંઈ ઉપયોગની વસ્તુઓ લઈએ તો વપરાય તો ખરી.” પણ અમે કે બા આ બાપણોમાં બહુ રસ લેતા નહિ, કારણ કે અમારી ખાતરી હતી કે અમે ના પાડીશું છતાં રમકડાં આનનાના, તે આવવાનાં જ. વચમાં તો એટલે મુધી વાન આવે કે “આહ આહ આના આપીને છોકરાને નોકર સાથે જ મોકલશું, મારે જ નતે જવાની શી વસ્તુ છે.” એમ પણ ટાલણ દહી નાખે. પણ મેળાનો દિવસ આવે એટલે ટાકાજ કહે. “એસા કામમાં નોકરના પત્તા નહિ, એને તો આ છોડા ધોળા પીએ. અને વગી તમને બેસાને ખચર નહિ. બીડ એટલી હોય કે એકાદ છોકરું અટવાઈ ગયું તો વગી એ આપણા આપણે ન્યાં ઉઠાવીએ ?”

આખરે કામગીરી મરદારી નીચે અમે જીવડીએ. હાના, હાના જગા અમારે જોટલાં રમકડાં જોડતા હોય તેટલા રમકડાં તો પહેતેથીજ પોતે અમને અપાવી દે અને પછી પોતાની પસંદગીના મોઢા મોઢા રમકડાં પોતે લેતા જાય. ઘેર આવીને કાકાજ બા આગળ લખાણથી ખુલાસો કરે, દરકસર એ તો કજીયોના કામ, પોતાના બાપ માનિ દામજીએ પણ કોઈ દિવસ કજીસાઈ કરેલી જ નહિ વગેરે વાક્યો કહે અને એ રમકડાંને ચાવી આપીને ચલાવવા મંડી પડે. જુદા જુદા રમકડાંની ખુમી પોતે છોકરાને અને બાને સમજાવતા જાય અને આનદથી અમે બીજા બે દલાક ઘેર કાઢી નાખીએ

ધણા રમકડાં લીધેલા અને એ બધાનો કાળે કરીને ધરમાં છોકરાઓએ—મારા સિવાય નાશ પણ કર્યો, તેમાંથી થોડાક રમકડાં મારા ખાસ પ્રિય હતા એક મોટો ઘોડેસનાર હાથમાં તરવાર સમજુતો હતો, ચાવી આપીએ એટલે ઘોડો મોટા ચક્કર લે અને સવાર તરવાર વીંઝતો જાય એ રમકડું ચાલુ ખાસ માનીતું હતું. બીજું મે અને માધુભાઈએ દરેક મેળામાંથી થોડા થોડા સોનજરો અને સરાસો લઈ

૧૨૦ : આધમતે અજવાળે

હાથ આશરે પચાસ પચાસ આદમીનું લાશર એમું કરેલું. એ બચત, ઢાળાના અઢીથી પણ ઇચ મોટા, ૨ ગીન હતા અને આજે પણ કચચિન કચચિન કામગીરી પેગીમા, દોગથી જાહેના જાર બારની સખ્યામા મગે છે અને જુગી જુગી રેજીમેન્ટના નામ પણ કોઈ કોઈ વખતે તો પેગી ઉપર લેાય છે વળી જનપાનીજ, રશિયન વગેરે મોવજરોની દુશ્મીઓ પણ મેં એના રમખાંડમાં જોયેલી

મે અને માધુભાઈએ તો એમાથી એ- રમત ગોધી કાઢેલી, અને તેના મચોટ નિયમો પણ એના સામમામા જમીન ઉપર, અમુક વિચારમા જ પણ અમારી મરજ પડે તેમ અમે તેમને ગોરવના પડી એક એક આનાની ઢાળાની નાની તોપો મળતી તેવી અમે બનેએ છીએ સીધેની. તેમા જોગાને ગદતે દીવાસગા બેરવીને અમે ફોજતો તોપો પણ અમુક જિયાઈએ અને અમુક વિચારમા જ રાખી શકાય આવી રીતે તોપો ફોડવાના વારાના પણ અમુક નિયમો રાખેલા જે સામેના લશ્કરને પડેના પાડી નાખે ને છતે. આ એક રમત અમારે આશરે અઢી કલાક મહેનાઈથી ચાલતી

એક લોહામોટિન એન્જિન અમારી પામે હતું, એની સિંગ વણી મજબૂત હતી વરો સુની ગમે તેવી વપરાશ છતાં એ વૃથું નડતું એ એન્જિનની મદદથી મેં તે સમયમા બહુ નામના પણ મેળવી હતી તે વેળા મીલુગતીના જોખા મજબૂત, કડક માર્ડબોર્ડના આવના મીલુગતીનો ઉપયોગ તો તે સમયે વધારે એટલે એવા જોખા ધણા મળતા આ જોખાને મે નીચે પૈડા બનાવ્યા બાજુ પર કાપીને બારીઓ જનાવી અને મથાળે કાપીને એમા નાના નળીનાં ફાનસ જેના મૂવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ફર્ટના એક ડગમા ત્રણ ફાનસ, સેકન્ડમા બે અને થર્ડમા એક ફાનસ એમ રાખ્યું બહાર પેનસિયના રંગેથી ૨ ગીને જરા હાડમાર કર્યો પડી લાગળ, કાર્ડબોર્ડ, દીવાસગાના જોખા વગેરેની મદદથી મે અને માધુભાઈએ એક નાનું મરખું રંગેન,

જે ચાર 'ગીમાફોર' વગેરે ખનાયા રાતના ગેશન ઉપર, સિગ્નલના
 રીમાફોર ઉપર અને ડનામા લાઈટ કરીને અમે જેવા એજિનની
 મદદથી ટ્રેન ચલાવતા એજિન પ્રજા ચાર ડના એવી શક્ય અલગતા
 તિ વેળા પણ મુખર્મના પૈસાદાર શેરીઆએને ત્યા આના રમકડા
 ઇગ્નડ અને જર્મનીના જનાવટના પાચમોથી માડીને પાચ હજાર
 રૂપિયાના મળના પણ મુરતનો મયરચ મડોલનો તે મર્મ નહતું અને
 મુરતમા પણ—વર્ષ આશરે ૧૯૦૨-૦૩ દમે એને—આ રમકડાએ
 આસપાસના ઘણા મડોલામા ધ્યાન એવ્ય હતુ જો એક મદરથે
 તો એની છમી પાડીને 'રૂડ' ગેજિન ઉપર ગોમ્ની હતી એ છમી
 તેમા પ્રમિત પ્રજા રખ હતી આના આના રમકડા માધુભાઈની સદાયથી
 હું જનાવતો, તે ઉપરથી બાપ અને મોટાભાઈએ એમ ધારી લીધેલ
 હું જનેર ચવાને લાયક છુ—હતો

ગેરસમજ ત્યા યોગેની કે હું જો રાઈ પણ હતો તો તે જનાનર
 હતો, સર્જક હતો જનેરીનું ઉઠા મુખીનું જાન પણ, પાછળથી
 વિક્ટોરિઆ જ્યુગિની રેકનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટમા ચાર વર્ષ અબ્યાસ
 કરીને, પડેલા વર્ગમા પાસ થયા છતા પણ મને સ્પર્શી શક્ય નહતું
 જનેર તો માધુભાઈ જ થયા અને તેમા તેમજે કીર્તિ તેમજ પગાર
 પણ સારા પ્રમાણમા પ્રાપ્ત થયો

રાઈજના મરણ પછી, ખુ મુખર્મમા પણ અમે વર્ગ મુખી,
 જનેરના મેળામા એસ્પેનેડ ગેફાન ની આગળ મેજા બરાય છે ત્યા
 છોકરાના લહાવનસ્પર સાથે અને નોખને લઈને જતા અને કડિયો
 બરીને રમકડા લઈ આનતા પણ અનુભવ ઉપરથી જાણાય કે તે
 વખતના જમાનામા અમને સતો હતો ગમે તેના રમકડાથી અમે
 ખુશ ખુશ થઈ જતા હતા, પણ નરા જમાનામા છોકરા કોઇપણ
 વસ્તુથી નિ જ થઈને આનદ પામતા જ નથી એટલે આટલો મહેનતે
 અમે જનારે મેળામાથી પાછા આનતા ત્યારે છોખરાની રડારોળ ચાલતી

અને સ્ત્રીઓની વચ્ચે બાળકો તરફ જાય તો અમને ખાસડા પણ પડતા !

એ પ્રસંગ યાદ છે. મારી નાની પુત્રી મેનાને માટે ત્રણે-રૂપિયાના રમઝડા બસ થયે એમ બાબીએ કહેલું અમે ટોળુ વળીને મેળામા જવાની પ્રથા તો બધ કરેલી એટલે આગતે દિવસે હું એ મિત્રને લઈને રમઝડાવાળાની દુકાને ગયો તે મિત્ર પેના દુકાનદારનો પણ ખાસ મિત્ર હતો એને પછી જોઈએ જશું ? ત્રણ રૂપિયાના વિચારે ગયેતો હું તે ત્યાં જઈને સાતે રૂપિયાના લેના એના દરાર છિપ્ત આવ્યો અને મિત્ર તેમજ મિત્રના મિત્ર પેના દુકાનદારના આમ્રદથી રૂપિયા ૫૦૨ ખરચીને પચીમે- રૂપિયાના રમઝડા હું લઈ આવ્યો તારણ કે ચોડેન ચીકોના પચાસ ૮૧ જેટલા જ પૈસા મારે આપવા એમ હતું હતું આ રમઝડામા જેથી ત્રણ અતિરાપ સુર હોતી પણ હતી એ તો એટલી સુન્દર હતી કે જરાયે મારી પુત્રી મેનાએ બાગી નાખી ત્યારે નારુ હૈયુ બરાઈ આવેલું

આટલા રમઝડા લઈને હું ડોરીને તેમજ અન્ય બાળકોને દડા કરવાની ઈચ્છાથી ઘેર આપો તે વેળા મેના રમતી હતી મહા મુશ્કેલીથી રમત છોડીને મેના આવી એ રમઝડા જોઈને એ પણ સમજી ગયા વિના પાંચ પોતાની રમત રમવા ચાલી ગઈ બીજા છોડીને પણ જોઈને જોઈને ચાલતા થયા થોડા વખતમા એ આરજામા હું એટલો જ રહી ગયો ! ત્યાર પછી નવા જમાનના છોડા અને સુવચ્ચતીઓના માનમ સમજવાના મે અને પ્રયાસ કર્યા છે પણ તેમા હું પૂરેપૂરો સફળ થયો એમ મ્હી શકું નહિ

દવે તો ડોળ જાણે પણ તે વેળા તો સૂરતના તાજૂતો જોવા નેવા હતા તે સમયે દિંદુ-મુસલમાન દુશ્મન તો નહોતા પણ તે જે ડોમ વચ્ચે ખામ એખવાસ હતો મોદરમના તકેવારો આવે એટલે દિંદુ બાળકો પણ આનંદમા આવી જતા અમે તાજૂત જોવા બાગા

તળાવ ઉપર અમારા લીંદુમામાની દુકાને જતાં. ત્યાં લીંદુમામા અમને રેવડી, ફરસાણુ વગેરે ખાવાનું ખવડાવતા અને શરજતો પાતા. નાનાં તાખૂત તો મણુવાનાં જ નહિ પણ મોટાં સાત તાખૂત નીકળનાં અને તેમાં હેંડાં ત્રણ તો મણુનાં જ મોટાં, લગભગ બન્ને માળ જેવડાં હોયાં હતાં. એ તાખૂતોની પામે જેઓએ માનના રાખી હોય તેઓ પોતાનાં છોકરાં જોડે આવતા અને માનના છોડતા. અમે બધા ત્રણથી તાખૂત તરફ રેવડી ફેંકતા. તાખૂત આગળ જુદા જુદા વેગવાળા અને અખાડાખાળે ચાલતા અને ચાલતાં ગાડાંમાં ઠસરતના પ્રયોગો પણ થતા.

મેં એક સાત મુખર્ષનાં તાખૂત પણ જોયેલાં—કદાચ ૧૮૯૧ ની સાત હોય, એક વખત રાજકોટમાં જોયેલાં અને વઢવાણમાં તો ઘણીવાર જોયેલાં પણ તાખૂત સૂરત જેવાં કાંઈ ઠેકાણેનાં નહિ. રાજકોટમાં તો તાખૂત આગળ સાચી તરવારે લાકડી પટ્ટા ખેલના રજપૂતો પણ મેં જોયેલા.

મેં એકવાર સરેરમણુભાઈ આગળ એમ કહેલું કે પતંગ અને તાખૂત સૂરત જેવાં કાંઈ બીજાં ઠેકાણે નહિ, તેનો તેમણે વાંધો કાઢેલો. તેમના મન પ્રમાણે અમદાવાદનાં તાખૂત વધારે સારાં હતાં. એક દિલ્હીવાળા ગૃહસ્થે દિલ્હીનાં તાખૂત માટે જ આમ્રક રાખેલો. ખરું જોઈ પ્રભુ બળે.

અને સૂરતમાં પતંગની મોસમ એટલે તો શુ. “અમે બધાં” માં ‘પતંગના પૂરમાં’ નામથી એક આખું પ્રકરણ લખીને પતંગની મોસમમાં એક સામાન્ય કુટુંબમાં કેવું વાતાવરણ જામે છે એનું વર્ણન મેં આપી દીધું છે. એટલે મહી માણું લખાણુ કરવાની જરૂર નથી. આરંભમાં તો હું લંગરીયાં લડાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પડેલો અને મારા મામા મંગળદાસ અને કાકાનો છોકરો ઈશ્વરલાલ પતંગ ચડાવે અને પેચી લડાવે તે જોવા અને તક મળતાં પતંગની સહેલ લેનાં, તે ચડાવતાં અને પેચ વખતે ફરકી ઝાલતાં શીખતો. ઈશ્વરલાલ હૃદય

મારીને સામેનો પતંગ નાપવાની વિદ્યામાં ઘણા હોશિયાર અમુના તેમની નંદર આકૃતિ અતિશય લાગા હાય નગેરેને લઈને એમને એ રીતમાં ફાવટ આવતી એ પતંગ ચડાવતા માત્ર સકાતની આસ પામતા ત્રણેક દિવસ પણ તેમાં પણ આઠ દસ રૂપિયાનો ધુમાડો કરી નાખતા મગજનું પેચ લડાવવાનું નિધાન જૂના સમયનું હતું ત્યારે માત્ર પેચ લડાવી શકનાર એક જ નામમાં જ માગે રાખવામાં આવેલો અને બાકીનો સાદો દોર જેને મેનારી, તણ તારી અને ચોનારી દોરીનું નામ આપનામાં આવતું તે ગખવામાં આવતો અમારા વખતમાં સાદી દોરી વાપરવાનો રિવાજ બધ થઈ ગયેલો અને માત્ર માગે જ રાખનામાં આવતો.

મગજના વખતમાં સુગતી પતંગ નિષ્ણાતો ચડાવતા અમારા વખતમાં તેવા પતંગો પણ બધ થઈ ગયેલા તરણ કે ગમે તેવા મગજનું માગે પણ એના પતંગનું જોર ઝીની શકે તે નહિ આવી અમે તો દિહીના પતંગના વર્ગમાં પતંગો ચડાવતા શિખાઉ એ પાઈની ડુગીથી શરૂ કરતા સાધારણ રીતે પેચમાં પૈસા પૈસાનાળા અને એ પૈસાનાળા જે અરધિયા મહેવાળા તે વપરાશમાં આવતા પોણિયા એટલે કે ત્રણ ત્રણ પૈસાનાળા પતંગ કોઈ કોઈ ચડાવતું પણ તે ઘણું ખર્ચ ફાનસ ચડાવવા માટે જ અને તે વેળા તે પતંગનું નામ હાંફ રખાતું.

ધીમે ધીમે ! પેચ ચડાવવાની ક્રિયામાં માગે થઈ ગયેલો અમે મારી ટેવ પ્રમાણે એ બાલમાં બેડો ઉતરેલો હોનારી રેક પતંગની ખામિયત નગેરે ધ્યાનમાં લઈને હું પેચ લડાવવાના વ્યૂહ રચેલો સકાત અને વામી મ કાતમાં અસખ્ય પતંગ બિડે એટલે સરસ સરતીના પેચો અમે સામ્રાજ્ય વ્યૂહરચના લગભગ અત્યંત થઈ ગતા પણ સકાતની આગળ ચાર પાંચ દિવસો પહેલાં પતંગ અચ્છી રીતે લાવી શકતા હામણ ઉપરાંત ઇશ્વરવાન અને અમાગ બીજા એક પડોશી

માધવપ્રસાદે (માગી પુત્રી પૂર્ણિમાના સરસા) મને પતંગની બામતમાં
સારું શિક્ષણ આપેલું. મારી બીજી દેવ પ્રમાણે મને જેયમાં ઉમ્તાઠી
મગી પણ જરા પણ પાન નહિ હોય છતાં પતંગ ચલાવે, ખગલ
અનેક એળસાળો પતંગ ઉપયોગમાં લેવો વગેરે બામતો મને ઠેક
સુધી આનંદી નહિ જ્યમુખવાવબાધને તો એ વિષયમાં ઠેક સુધી
જરા પણ જ્ઞાન નહિ થયેલું માધુભાઈએ મુખર્ષિમાં એ બામતમાં
થોડું જાણી લીધેલું.

પણ ખડુ પૂછો તો જેય લડાવીને જે વખતે મારો પતંગ કપાતો
અને સાથે પાશેર માંજે લઈ જતો ત્યારે મને ઘણું બાગલું. પતંગ
પકડનામાં મને ઘણો આનંદ આવતો. મને એક વર્ષ તો ખાસ યાદ
છે કે જ્યારે પતંગ ચડાવવામાં હું ખાસ નિષ્ણાત થયેતો નહિ અને
પકડવામાં જ આનંદ માનતો, તે વખતે સંક્રાંત અને વાસી સંક્રાંત
એમ બે દિવસ મગીને મે બનાવેર મો પતંગ પકડેલા. એ બધાય
જાણીને મે બાધીને ડીગાડી રાખેલા અને બીજો વર્ષ ઠેક ડીમેંબરના
આરબથી ચગાવવા માડેલા.

એમાં એક પતંગ પકડેલો તે પ્રસંગ તો હું હજી ભૂલ્યો નથી;
સંક્રાંતને દિવસે લગભગ સાડા અઘીઆર થયેલા. મોટેરાઓ છાજલી
ઉપરથી ડીંગો પડેલા અને મને પણ જમવા મારે બુમાબૂમ પડવા
માડી હતી છાજલી ઉપર હું એક જ ભીમો હતો એટલામાં કોઈ દોર
મારા હાથને ઘસાતી ચાલી મે તરત જ તે પકડી એક બાજુથી છેડો
તરત આવી ગયો પણ બીજી બાજુ ખેંચના જાઉ છું તો એનો છેડો જ
નહિ મળે. વળી થોડો ખેંચ્યો ત્યારે આકાશમાં માત્ર એક ઝીણુ લાન
ટપક માગી નજરે પડ્યું. એ પતંગની એ દોર હતી. કોઈનો પતંગ
હાથ ઉપરથી ટૂંકીને આવ્યો જમ્યાતો હતો હું તો મારું આવું સુભાગ્ય
જોઈને લગભગ ગાંઠો ચર્મને જૂમો મારવા લાગ્યો નીચેથી તરત
કાકાજી, નોકર અને એકાદ બે બીજા દોડી આવ્યાં. બધા આ દ્રશ્ય

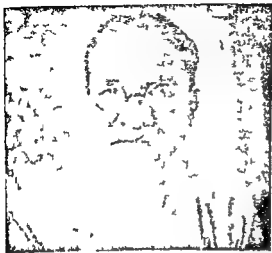
જોધને આન દના પૂરમા તણાવા માગ્યા હુ નીચે જઈને એક ખાલો ફરકી લઈ આ ચો અને તેના ઉપર જ અમે પેના પતંગની દોર લપે દવા માડી દારે અમે પૂરો ઉનારી ગ્યા ત્યારે આખી ફરકી માગ્યથી ભગઈ ગયેની એવો પનગ મે ફરીની કોઈ ફિલસ પકડયો નથી

બીજાના ચગતા પનગો ઉપર આપણું નાની પનગડી મૂવાડી દેવી અને પછી એને ખેચી લાવવા એ પ્રયોગો પણ અમે દરેવા અને એટલા માટે અમે મુનગી તો શુ પણ તારના પ્રયોગ પણ મરી જોયેના પણ પરિણામે અમે હાવેવા નહિ અને માન જેઆમર શરને લાગાના ખાસજ ખાધેના કારણ કે પનગ ખેચી લાવવો એ હતક પ્રમારના આચિયાનુ મમજ ગણાવુ

ત્યા બીજી રમતોમા લમોટા અને બમરડા વગેરેની રમતો હતી ગિલ્લીડા પણ મારા પ્રમાણમા રમાના પણ એમાનુ મ્યુ મારે તાથે ચ હુ નહિ

દોળીના તોફાનો વિશે મે વાનોખડુ સામજેતી અમલના વખ તમા ખુદ નવાતની પાનખી દોળીમા એક મગેત્યામા બાગી નારેની એમ ન્દેનાય છે અને એથી જ એ મગેત્યાનુ નામ મેનાન ફળીઉ રાખવામા આન્યુ છે, એમ પણ મ્દેનાય છે પણ આમા ખડુ કેટલુ અને દ્રષ્ટના કેલ્લી એ નછી થઈ શકે તેમ નથી મગમ વેગજો સામ સામા કે અને એમ મ્દેવાથી કેના જખમી થના અને બેચારની તો આખો પાયુ ગરેતી એમ મા જી મ્દેના અને જ્યોતીક ને પગ ન્દેના જ્યોતીકે તો 'અમે જનામા દોળીનુ પ્રમરવુ પણ નખેતુ છે—પણ એ અને મગ વાનાંતાપમા એમે સાવ દ્રષ્ટનાનુ પ્રમાણ એમજો કેટલુ રાખેલુ તે સમજાવતુ થી મે એનુ મ્યુ મારા આડે વર્ના મુગતના ગદેમણુ દ્રખ્યાન જોયુ નથી તા, મે દહોની અને ટેમીતો રોતી પાપડીઓ ટોળીના વખતમા છોમગઓ રસ્તાની આસપાસ બધેની ઝીણી દોરીની મદદથી ઉલાળના નોંલ ખગ

પણ દુવે તો એટલું પણ રહ્યું નથી એમ ત્યાંના રહેનાર કહે છે તે ઉપરથી જણાય છે. પતંગો પણ અસલ જેટલા ઊડતા નથી એમ સાંભળું છે. દિનપ્રતિદિન વધતી જતી આર્થિક મુશ્કેલીઓ, મોંઘવારી, જગત સારાંયમાં ચનાં પરિવર્તનો અને વધતી જતી કેળવણીથી મનુષ્યોના માનસમાં પણ વધતી જતી આંદોલનશીલતા, પરિણામે ઉત્પન્ન થતાં અસ્વસ્થતા, અસંતોષ, નિરાશા, કીર્તિ, દ્રવ્ય વગેરે માટેનો વધતો જતો શોષ વગેરેને લઈને સૂરતનું શાંત અને સરળ જીવન પણ બીજાં શહેરો જેવું જ અશાંત અને અટપટું બનતું જાય છે; લગભગ બની ગયેલું છે એમ લાગી આવે છે, માત્ર રહી ગયા છે એના એ ગંદા રસ્તાઓ, ગંદા જાજરો અને ઝોખખાઇ રાખવા સામેની અડગ અને અણુતમ વૃત્તિઓ.



મકરણ ૭૬

કા હાથને મગીતનો શોખ હતો અને વઢવાણમાં કેટલાંક મિત્રો
જોડે મહેદ્દિન જમાનીને તે ભેમના એ દુ આગળ કહી ગયો છું નાચ
મુજરા બહુ સામળના નહતા એ વિશે પણ મેં લખ્યું છે પાલીતાણામાં
ખાસ સગીતમાં એમણે બાગલીધા ન હતો, જો કે ત્યાં ભરવનાથના
મદિરમાં એક ગવેયો હતો જે ત્યાંના હાકોર માટેનું મુજરી જના બાદ
મેરશી નાટ્ય કંપનીમાં જોડાયેતો.

મુગ્ધ આખ્યા પછી હામણએ એક સગીતશોખીન મડળ
જીવું કરેલું તેમાં જુદોમાં લક્ષ્યભાઈ (જેમણે સગીત ઉપર ગાયન
દર્પણ નામે એક પુસ્તક પણ રચ્યું હતું) તેમ જ હાકાણ, રતીરામભાઈ
વગેરે અને તે વખતના પ્રોફ વચના માણુમોમાં સંપ્રસાદ મુનશી,

લક્ષ્મીભાઈના દીકરા ડબ્બુભાઈ, રંગીલદાસ વગેરે હતા. આ મંડળના સ્વીકારેલા પ્રમુખ જેવા રંગીલદાસ હતા, જે હાલમાં કેપ્ચુટી કલેક્ટરની પદવી પરથી નિવૃત્ત થઈને સૂરત રહે છે. તેમને ત્રિય ગવૈયો તે જગજીવન ગવૈયો કરીને હતા. જાણકારો તે ઉપરથી જ આ મંડળની સંગીતના જ્ઞાનની સપાટી જાણી શકશે.

નાના હિસ્તાદોમાં ઉમિયારામ સરકાર અને ડબ્બુભાઈ ગણાતા. બીજા બાજુ ઈશ્વરદાસ રોટારનું ભજનિક મંડળ મૂળ લક્ષ્મીજીના મંદિરમાં ક્રુપદની ધૂન મચાવતું હતું. તેમાં એક પખવાજ-ધણું કરીને ઈશ્વર-સારું કામ કરતો હતો. પાછળથી ધનસુખલાલ મજમુદાર, વામનલાલ મહેતા (ભારી મોટી બહેનના પતિ), ઉપરાંત વગેરે અવેતન ગાનારાઓ ઠીક ગણાતા. તેમની સાથેના ધધાથીમાં રામકિસન બાવાએ બહુ સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પ્રભુરામ હારમોનિયમ તેમજ તબલા વગાડનાર તરીકે, વસ્ત્રભરામ તબલચી તરીકે અને વર્મંત ઉગતા હિસ્તાદ તરીકે નામાંકિત હતા. તે પછી ધનસુખ તોફાન હૈર વઢનલાલ મજમુદારે પણ હારમોનિયમ વગાડનાર તરીકે ઊંચા પ્રકારની નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. હંચનલાલ મામાવાળા અવેતન સંગીતકાર તરીકે માત્ર સૂરતમાં જ નહિ પણ અનેક સ્થળોએ જાણીતા છે. અનેક મોટા મોટા હિસ્તાદો એમના નામથી અને સંગીત સંબંધી એમના ઊંડા જ્ઞાનથી પરિચિત છે.

સૂરતની સોથી સરસ અને સારાં હિંદુસ્તાનમાં જાણીતી ગાનારી ઉત્તમ અને ઝગમગને કાકાજીએ પણ નાનપણમાં સાંભળેલ. એ બે ગાનારીઓ મહોદ્દામાં કોઈ ને ત્યાં ગાવા આવેલી અને અમારા દાદા તાવ સાથે ત્યાં સાંભળવા ગયેલા. આખી રાત સાંભળીને સવારે તદ્દન સારા થઈને ઘેર આવેલા, એવી વાત હમેશાં કાકાજી અમને કહેતા. એ વાત સાચી નહિ હોય તો પણ સાચી હોવાને યોગ્ય તો છે જ એટલે તે કથા મેં ‘અમે બધાં’માં દાદાના પાત્ર સાથે જોડી નાખી છે.

એ હિમત અને ઝગમગ પડી દિમત અને સુરિયાની જોડી સારગી તથા તખના વગાડનાર તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગઈ હતી જેવા એ બે બાઈઓ વગાડવામાં હોશિયાર હતા તેવા મિત્રજનમાં તેમ દલા ધનસુખલાલ મગસુમરે એમને નિશે મને એક વાત કહેતી તે : અહીં લખુ છું સર દીનરા પીગીટને ત્યાં મુખર્મિમાં એક મોગી મહેલિય જમાવેલી તેમાં દિમત અને સુરિયાને ખાસ સૂરતથી બોનાવેના જ્યસો ધીમે ધીમે જામતો જતો હતો તેવામાં આગળ એટલા મગીતના દર્દીઓમાંથી એ પારખી ગૃહસ્થ જે મગીતના ગાતા હોનાનો નાવો દરતા હતા, તેમણે એ બે વખત સમ આપતી વખતે ક્યુબર મરી દિમત-સુરિયાના ડાળા તેની સામે ધૂરકયા, પણ આ પારસી ગૃહસ્થની મમાજમાં પહોંચી એવી કે બધા સાખી તે આથી એ પાસી ગૃહસ્થે એતનાથી લીધી નહિ અને એમણે તો વળી પાડી એ વેળા જ્યારે સુરિયા તમના ઉપર એ સુરિયા પરણુ મરી રહ્યો હતો ત્યારે બોટા સમ ઉપર તાળા ઠોકી દીધી બસ, દિમત-સુરિયાના મોમાંથી બચક શબ્દો નીકળી પડ્યા “ઉત્તર કે પડે ! મગીતમે કુઝ નહિ મમગતે તો મુગા મુગા બચક ક્યુ ન રહેતે ? ખાતી મહેલિય મગ સાગી બગાડ દી સમામાં હોદા થઈ ગઈ પણ એ બે બાઈઓએ તો જીદ લીધી કે પેવાને કાઢી મૂનામાં આવે તો જ રોને જલમો આગળ ચલાવે. તેમ બંન્ને અશમ્ય હતું એના પેલા બે જણ પૈમાં લીધા વિના ઠેક સૂરતથી આવેના હતા, પોતાના સાજ નજરે ત્યાંથી આવી નીખ્યા ત્યાર પડી વગે મુધી સૂરતના મરીમરો મદારથી આવેન જિતનાદો સાથે ઝંધડેના એમ : સામન્યા નરો

મહિયાવાડમાં મે સગીત પ્રત્યે કેવળ ઉદાગીતના બતાવેલી દા, મમાજની સગીતની પાઈઓમાં હું કોઈ કોઈ વાર જતો. પણ એ સગીતથી એના દર્દી ચનાથ એવું તત્ત્વ એમાં બુ ઓધુ હતું હાથમાં હાથની ધાતીને કેળવા માણસો આવતા તેમના કુખબયો રાગના

ગીતો અને આકર્ષતા માતાની ગરબી આગળ સો સો પુરુષો આવે
 ઝીક લેના ગરબી ગાતા. ઝીલણી અગીઆરથને દિવસે દાકારની
 પાવખી સાથેના વરોડા નીખતા એમા જુદી જુદી ભજનમ ડાંગોના
 ભજનોની ધૂન અને તાબૂતના દિનગોમા ગરજ ખાના મુગનમાનો અને
 તેમના પળ આગળ ધૂપ સોમાનની ઘેરી સુગંધ આવે ગદિયા ગનાના
 તે સૌથી હું સુગંધ થતો પણ એ મધુ મગીન નહોતું આ બધું વદનાણુમા
 હતું પાસીતાણુમા તો માત્ર પેલા ગવૈયાના ગાયનો એ ચાર વાર
 સાબળેના એક વાત બૂની ગયો મૃત્યુ પડી ગનાના રાજિયા,
 ભનભનાના હૈયા ફાડી નાખે તેના રાજિયા મે ત્યા ગદિયાવાડમા
 સાબળેલા, તે તાવમદ્દ હતા છતાં શુદ્ધ મગીનમા તેની ગણનરી
 કેમ થાય

સૂરત આવ્યા પછી કાકાજીને દિનરુખા શીખવાનું મન થયું અને
 એમણે એએક વસાવી કાઢ્યા. એક બહુ મોટું હતું અને બીજું બહુ
 નાનું લગભગ રમડા જેવું હતું ઉમિયારામ સગમર ડરીને અમારી
 ન્યાતના એક શુદ્ધ દિનરુખા અને હારગોનિયમ સારા વગાડના અને
 નાટક પનીઓમા જે રખતે દિવરુમા વગાડનાના આવતું તે રખતે
 તેમણે ત્યાં દિનરુખા વગાડેલ પછી હારગોનિયમ પહેનવેતું દાખલ
 થયું ત્યારે પણ તેમણે તે કામ ચાતુ રાખેતું પાળળથી તો ઉમિયારામ
 સરગર મુખર્ષ આવીને મ્યુનિસિપલ સ્કૂલમા માસ્તર તરીકે રહી ગયેલા
 હાનના મ્હાડડ પ્રમાણે એ મોટા હિસ્તાદ નહોતા પણ તે જમાનામા
 એ રીઝ ગણાતા એમણે કાકાજીને દિનરુખા શીખવનાનું શરૂ કર્યું
 કોર્ટ કોર્ટ વખત આવતા અને નાટકી બીજો અથવા સાદી રામની
 બીજો શીખવતા તાલ જેવી વસ્તુ સંગીતમા હોય કે, એની એમણે
 કાકાજીને ખગર પણ પડના દીધેલી નહિ

થોડો વખત થયો કાકાજી દિનરુખા વગાડતા થયા એમનો હાથ
 જરા ભારે હતો અને દિનરુખાની વિસિષ્ટતા જે આવવી જોઈએ-મીંડ

૧૩૨ : આથમતે અન્નવાળે

વગેરે તે એમનાથી આવી શકેલાં જ નહિ. તે વખતે મેં કાકાજીને કહ્યું કે મને તમે શીખવો. કાકાજીએ હા પાડી પણ ત્રણ ચાર લેસનમાં જ અમારે બેને મનબેદ પડ્યો. મેં એમની જ ખૂસ કાઢી અને એમણે કહ્યું કે જો તને મારા કરતાં વધારે આવડતું હોય તો પછી મારી પાસે હવેથી શીખતો નહિ. મેં શીખવું બંધ કર્યું. પણ પંદરેક દિવસ પછી મારો જીવ રહ્યો નહિ. જ્યારે કાકાજી ઘરમાં ન હોય ત્યારે નાનું દિલરુખા સંઈતે મેં ચાર પાંચ દિવસ સરગમ ઘૂંટી અને પછી કામળ સૂર બહુ નહિ આવે એવી નાટકી ચીજો બેસાડવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો. ધાર્મી કરતાં સહેલાઈથી મેં વગાડવા માંડ્યું અને કાકાજીના કરતાં ઉમિયારામ સરકારના વગાડવા ઉપર મેં વધારે ધ્યાન આપેલું એથી દિલરુખાની જે વિશિષ્ટતા તે મારા વગાડવામાં આવી શકી. અને તે વેળા હું પાછો માંદો હતો એટલે મને રિયાઝનો દાર્ઘમ પણ ધણે એટલે થોડીવારમાં તો મેં લગભગ ચાલીસ પચાસ ગાયનો વગાડવા શરૂ કરી દીધાં. કમનસીબે તે વખતે અને આજ પણ ધણે ઠેકાણે સૂરતમાં તાલને જોઈએ તેટલું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું નહોતું, એટલે મારી એ દિશામાં રહેલી શક્તિ અને વર્ગોનો સમય તેમજ શક્તિનો વ્યય નકામાં ગયાં. તાલની અગત્ય જાણતો હોત તો સાથે સાથે એ પણ હું શીખી લેત અને મેં એ દિશામાં સારો વિકાસ સાધ્યો હોત. પણ હવે એ બાબત મોક કરવો નકામો છે !

એ પ્રમાણે એક વખત હું ગ્રેકટિસ કરતો હતો, ત્યાં કાકાજી બહારથી આવી પહોંચ્યા. ઘરમાં, પ્રમાણમાં સરસ દિલરુખા વાગતું સાંભળી કાકાજી અજબ ચર્ચ ગયા અને પછી જ્યારે મને એમણે વગાડતાં જોયો ત્યારે તો એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. પોતે મનમાં ધણુ આનંદ પામ્યા અને મને એ બાબતમાં ઉત્તેજન આપવા લાગ્યા; એટલું જ નહિ પણ મારી પાસેથી નાટકી ચીજો શીખવા લાગ્યા.

કાકાજીએ મારે માટે હારમોનિયમ વસાવ્યું અને તે પણ મેં થોડી

વારમાં સારી રીતે વગાડવાનું શરૂ કરી દીધું. મારો એ દિશામાં વિકાસ જોઈને કાકાજીને એટલો સંતોષ થયો કે મારે માટે એક સારો ઉરતાદે રાખવાનું એમણે નક્કી કર્યું. પણ ત્યાં અમારી સામસામી પ્રકૃતિ પાછી અથડામણમાં આવી. કાકાજીને એવી ટેવ હતી કે કોઈ પણ માણસ અમારે ઘેર મળવા આવે તેની આગળ પોતે મારાં ખૂબ જ વખાણ કરે અને પછી મને વગાડવાનું કહે.

કાકાજી હૃદયના જોળા હતા એટલે એમને આવનાર સોફાના માનસનો અભ્યાસ નહતો પણ હું તો ચાતુ માંદગીને લઈને પથારીમાં પડ્યો. પડ્યો મનુષ્ય રચનાવનું ગ્રીણ પૃથક્કરણ કરતો રહ્યો હતો. ઘણા માણસો એ પ્રમાણે ધરના છોકરાને કે છોકરીને સાંભળે છે તો ખરા પણ તેજ વખતે હાં તો કહી નાખે કે “જર્વેનું દિવરૂઆ સાંભળ્યું” હોય તો પછી બીજાનાં સાંભળવાં ગમે નહિ,” હાં તો મેં જઈને પછી આપણી મસ્કરી કરે અને ‘સીટી ભાઈને પોતાના છોકરા ગમે છે’ એ જૂની વાત કહીને આપણને દ્વંદ્વ પાડે છે. આ સામાન્ય અનુભવની વાત છે અને એથી મને એવી રીતે જાહેરમાં પ્રદર્શન કરવા સામે બહુ ચીડ હતી. મેં કાકાજીને ઘણું કહ્યું કે “દોઢ એ વર્ષ મને અગાધર તાલીમ લેવા દો અને પછી તમે કહેશો તો હું જાહેરમાં વગાડીશ પણ આમ હું મારી ઠેકડી નહિ કરવા દઉં.”

કાકાજીએ એમા રહેલ વાજબીપણું સ્વીકારવાની ના પાડી, એટલું જ નહીં પણ એ જાતની શરતો કરાવવી હોય તો ઉરતાદના પૈસા હું ખરચનાનો નથી, એમ એમણે કહ્યું. મેં કહ્યું કે ત્યારે ઉરતાદના પૈસા નહિ ખરચતા. બે ચાર દિવસમા આ ઝગડાને લીધે બીબી ચપેલ ખરાબ લાગણીઓ શમી ગઈ અને સંગીત વિશે અમે એકેકને મદદ કરતા રહ્યા પણ ઉરતાદની વાત પડતી મૂકાઈતે મૂકાઈ.

ગરબાનો ક્વા હમણું ઘેર ઘેર ફાટી નીકળી છે. તે વખતે એટલી પ્રચારમાં નડોતી. પૂરાં સાજ સાથે તો માત્ર રાધા અને તેની છોકરી

જે ગરબા ગાનાં. કોઈ કોઈ કન્યાશાળામાં માસ્તરો હારમોનિયમ સાથે રાખતા. તખલાં તો હોય કે ન પણ હોય. આવા સમયમાં ગરબાઓમાં હારમોનિયમ લોકપ્રિય કરવાનો યશ અમુક પ્રમાણમાં મારા જેવા હારમોનિયમ વગાડનારને જાગે જાય ખરો. આવા ગરબાઓમાં ઉસ્તાદ વગાડનારા વગાડવા રાજ ન હતા; એટલે પણ અમારા જેવાઓને વધારે તક મળતી. એક જ દાખલો આપું.

હજીરામાં મોસમ ખલાસ થવા આવી હતી. છેલ્લાં છૂટાં પડતી વખતની પાર્ટીઓ અને ગરબા વગેરે થવા માંડ્યાં હતાં. ત્યાં તે વેળા ઉમિયારામ સરકાર હાજર હતા, એટલે સ્ત્રીઓએ એમને આમંત્ર્ય કરીને હારમોનિયમ પર બેમાડ્યા પણ ગાડું બરાબર ગજડયું નહિ. મરકારની પ્રકૃતિ જસદ હતી, એટલે તાલની બચંકર મફલતી એમને સાક્ષવા માંડી અને છેવટે એમણે અમુક શબ્દો કહી નાખ્યા. સ્ત્રીઓ આટલો પડી ગઈ પણ આખરે એ સ્ત્રીઓ, એટલે એમણે સરકારને ઊડી જવા દીધા અને તેની જગ્યાએ મને બેસાડ્યો.

તે વખતે હું પણ તાલ સંબંધી ધોર અજ્ઞાન એવો હતો. એટલે સરકાર જેવા જણકાર ઊડી ગયા છતાં મને બેસવામાં કાંઈ શેમ થયો નહિ. હું તો બેઠો. ગાનાર અને વગાડનાર બંને પક્ષને તાલ સંબંધી જ્ઞાન નહિ એટલે જેવું મવાય તેવું હારમોનિયમમાંથી નીકળે ! પરિણામે ગરબાની મહેફિલ જામી પડી ! સાંજનારાઓમાંથી મોટા વર્ગ, ગરબા જેનાર હતો—સાંજનાર નહિ, એટલે એમને પણ સંગીતની ક્ષતિ જણાઈ નહિ. સ્ત્રીઓએ પણ હિંમતથી કહ્યું કે એવા દાહી નીકળેલા ઉસ્તાદોને પોતાને આપડે નહિ એટલે વાંક ગાનારીનો કાઢે; આ ધનમુખબાઈ તો આપણી સાથે બરાબર વગાડી શકે છે !

હું મારી પેઠે કુલાયો પણ ખરો અને મારા ઉપર સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન થઈ એટલે શ્રોતાવર્ગમાંથી અનેકના હંયાં ઈર્ષ્યાથી ખાટાં પણ થઈ ગયાં. ઉમિયારામબાઈએ બીજાઓને ગોંઝે કહ્યું કે આ છોકરાને

તાલ સંબંધી જરા પણ જ્ઞાન નથી. પણ મને એનો સંતાપ નહતો. કારણકે તાલની કિંમત કરતાં યુવતીઓની પ્રશંસાની કીમત મને તે સમયે વધુ હતી.

દૂકામાં, મને અત્યારે લાગે છે કે હિતમ અને અગમગ તેમ જ દિંમત અને સુરિયાના જવા પછી ઈદન કાંઈક એ ક્ષેત્રમાં હતી. બાકી સૂરતમાં એ વાજતમાં તે વેળા મંદી આવી હતી. તે પાછી રામકિસન બાવા, પ્રભુરામ, વલ્લભરામ, વસંત વગેરેએ તેજ આણી. એટલે મંદીના કાળમાં મેં સૂરતનાં મારાં આઠ વર્ષ ગાળ્યાં. તેજના સમયમાં ગાળ્યાં હોત તો મને પોતાને સંગીતના વિષયમાં ધણે ફાયદો થાત. આ તો સુંઠને આંગડે આંધી થવાનું હતું એટલે આપણે તે વખતમાં હારમોનિયમ અને દિસરુળા પર નિષ્ણાત ગણાયા અને સ્ત્રીઓના ગરબાના કુંડાળાની વચમાં બેસીને હારમોનિયમ વગાડવાનો, સ્ત્રીઓના જુથમાં પ્રીતિસ્પાદન કરવાનો અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો લઢાવો સીધો.

બહુ નાનો હતો તે વેળા અમલવાદ અમે કૃષ્ણમુખરામને લઈ
 ગયા હતા ત્યાં સુધીર ગિલાઈ નામ જોયેલું અને તેમાં માણસો
 મરી જાય તે માથા જ મરી જાય એમ મારા મન પર મોગભાઈ
 અને કૃષ્ણમુખરામના મોથી નાના પુત્ર પી. કે. મળેતાએ દસાવેલું એ
 વાનનો ઉત્પન્ન પાચમા પ્રમુદમા મરી ગયો છ તે પત્રી નો દુ
 મોટો થયો અને નામ મા મળના માણસો માથા મરના નથી કે
 વાનથી હું પરિચિત પણ થયો કે સુતમા દુ બીજુ નામ જોવ
 ગયો હતો અને તે વામનેર નાટક મળીનું નમદા પહેના દમ્યમા જ
 બહુનો ધડાકો થાય અને મે વાગમનાઓ કરે કે અપસરાઓ મ્હે
 નાના મરખામા જીભી હોય અને તેઓ માનને આરબ કરે અને
 પછી ત્યાંથી દોર । એમને ગગમચ ઉપર ઉતારે તે દરમ્યાન તેઓ
 ગાયા જ ન તા હોય

તે વખતે હું મળેજે અગીઆર વર્ષનો હોઈશ અને મે મ સ્વતી
 ચંદ્રથી માડીને અને પુત્રકો વાચી નાખ્યા હતા, હતા રગભૂમિના
 અત્યાગે માત્ર હામ્ય-તનક લાગે તેવા—એ હડકા ડોડરાઓ છોમીઓના
 વેશમાં દોરડાથી ટીગાઈને મળ્યાણના મુર લવમરતા રગભૂમિ પર
 ઊતરતા હોય—એ દસ્યથી હું વગવગ આન દમા દીવાનો જની ગયો હતા
 અમમ્મદિમા સ્યેવ અમ્મજૂમિમા દુ પોને આવી પળેઓ દોડિ એમ
 મને તે વેળા લાગેલું જો હું સુગેપમા જન્મ્યો હોત અથવા તો
 આપણે ત્યાંની રગભૂમિ સારી મ્હાએ હોત તો હું જરૂર દા ૧૧ પણ
 વિચાર મ્હો વિના, માત્ર આ દસ્ય જોઈને મારુ જીવન ગગભૂમિને

અર્પણ કરત. પણ ગુજરાતમાં રંગભૂમિની સ્થિતિ જરા વિચિત્ર હતી અને અત્યારે પણ છે અને વળા આપણે ત્યાં નટને માતાં આવડવું જ જોઈએ (હજી અત્યારે તો જરાતર હટ છે પણ તે વખતે તો આ લાયકાત હોવી જ જોઈએ) એમ હતું; એવી વસ્તુસ્થિતિને લઈને હું અટકી ગયો. ઘણાં વર્ષ પછી એવી જ રીતે હું સિનેમાના ક્ષેત્રમાં પણ, લગભગ જોડાવાનું નક્કી કર્યો પછી, જતાં જતાં અટકી ગયો હતો. આજ પણ મારા હાથની રેખા જોનારાઓ કહે છે કે રંગભૂમિ કરતાં પણ સીનેમાના રૂપેરી પરદા ઉપર તને બહુ સારી કાંતિ મળત. ખયર !

‘નર્મદા’નું નાટક જોયું. એ જોવાથી મારાં ચક્ષુ સમીપ એક નવી સૃષ્ટિ રચાઈ. ત્યારથી મને રંગભૂમિ પ્રત્યે જે આકર્ષણ થયેલું તે હજી પણ ઘટ્યું નથી. વેનનીય રંગભૂમિ ઉપર ન જઈ શક્યો તો અવેતન રંગભૂમિ ઉપર જઈને ઘણું ઘણું કરવાનાં સપનાં સેવ્યાં, પણ અનેક પ્રતિકૂળ સંયોગોને લઈને—મારી પોતાની નાણુક તબિયત તેમાં મુખ્ય ગણાવી શકાય—એમાં પણ હું મારા હૃદયને સંતોષ અર્પી શકું એવું કશું કરી શક્યો નહિ. પણ એ વિશે વધુ આગળ ઉપર.

‘નર્મદા’ પછી મેં અનેક નાટકો જોયાં માંડ્યાં. નાટકો જોવાથી હું અતિશય આનંદમાં રહું છું એ કાકાજીએ જોયું અને નાટકો જોવામાં પૈસા પડતા નહોતા—કાના માત્રા વગરની જ એ વાત હતી—એટલે કાકાજીએ મને ખૂબ નાટકો જોવડાવ્યાં. વાંકાનેર અને મોરબી નાટક કંપનીના માલેકો મોટા ત્રંગકલાલ, નાના ત્રંગકલાલ, વાણજીભાઈ અને મૂળજીભાઈ એ બધા અસલ કાઠિયાવાડમાં કાકાજીના હાથ નીચે મારતરોમાં અને કાઠિયાવાડમાં આરંભમાં સ્ત્રીઓનાં લૂગડાં પણ સારે સારે ડેઝાણેથી એ લોકો બેગા કરતા એમાં પણ કાકાજીએ એમને મદદ કરેલી. વળા આ બે કંપનીઓમાંથી એક કંપની તો ઘણું ખરું સુરતમાં હોય જ. છતાં કદાચ એમ ન હોય અને કોઈ નવી કંપની

આવી હોય તો પણ પૈસા ખરચવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય એમ નહતું; કારણ કે રેલ્વેમાં અમારા આચરે જે ઝગ સગા અને ઓળખીતા હતા અને રેલ્વેમાં માણસ રહ્યો એટલે પછી નાટકવાળાની દેન નથી કે તેની પાસે કે તેના ઓળખીતા પાસે દોઢિયું માગી શકે! જો કે એક વાન ખરી કે વાંકાનેર અને મોરબી સિવાયની નાટક કંપનીમાં જેમાં હું રેલ્વેના માણસોની સાથે જતો તેમાં માનભંગના પ્રસંગો ધણીવાર ઊભા થતા. પણ તે વેળા પૈસા ખરચીને હું નાટક જોવા જઈ શકું એ વાન શરૂને પણ કફાય તેમ ન હતી, એટલે હું સાચા દિલસૂરને ઠાળે તેવી રીતે એમ માની લેતો કે નાટક કંપનીવાળા અપમાન આપે છે ને ક્યાં અને આપે છે? એ તો રેલ્વેના માણસ જે મને દાખલ કરાવે છે તેમને અપમાન આપે છે! આ દલીલમાં ધણીને વજૂદ નહિ લાગે—મને પણ અત્યારે નથી લાગતું—પણ તે વેળા એથી મારા મનને સંતોષ થતો અને હું ઘેર જઈને કાકાજીને આવી વાતો કહેતો નહિ એટલે કાકાજી વાંધો કાઢતા નહિ.

- દર્શનાક્ષાત્ર મુનશીની સાથે એમના ચેંબરમાં એક વખત વાન કરનાં એમ જણાયેલું કે એમની આત્મકથા ‘અર્ધે રસ્તે’માં એમણે સૂરતનાં નાટકો પોતે જોવા જતા હતા એ વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બરાબર જે સમયે હું જતો હતો તે સમયની વાત છે! પણ તે વેળા મને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય કે ઓડિયન્સમાં અને વિંગમાં મારી સાથે મારાથી બે વર્ષે મોટો એક છોકરો પણ મસમદન નાટક જુએ છે અને તે છોકરો ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ પ્રકારનો ધારાવાહી, મુંબઈ સરકારનો ગૃહસચીવ અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલ અને નાટ્ય સંપ્રદાય થવાનો છે!

થોડા વખતમાં મોરબી અને વાંકાનેરનાં જ્યાં નાટકો જોઈ નાખ્યાં. કેટલાંક નાટકો તો અનેક વેળા જોયાં. અચારનવાર જોવા જતું અને ગાયનો ઉપર તો ખાસ ખ્યાન આપવાનું હોય એટલે અમે એવું કર્યું કે વાંકાનેર તેમજ મોરબી કંપની જેટલાં જેટલાં નાટક

મજબૂતી હતી, તેટલાં તેટલાં નાટકના ઓપેરાની ચોપડીઓ લઈને એક એક વાંકાનેરની અને એક મોરળીની એમ બે છૂટી ચોપડીઓ મજબૂત પુઠાંની બંધાવી દીધી અને પછી જે કંપનીનું નાટક જોવા જતા હોઈ એ તે નાટક કંપનીની પેલી જાડી ચોપડી લેતાં જઈએ ! મુનશીજીએ આવી વ્યવસ્થિત યોજના અમલમાં નહિ મૂકી હોય, એમ હું માનું છું.

જે માણસો આવી રીતે ગમે ત્યારે થીએટરમાં દાખલ થઈ શકે, ગમે તે રીટ ઉપર ખેરી શકે, ચાહે તો વિંગમાં પણ જાય, ગમે તો એથી પણ અંદર જાય અને કોઈ કોઈ વખત તો અંદર ગયા વગર બહાર કંપાઉંડમાં જ આખો સમય ખેસીને, માલેકો સાથે અથવા તો જે નંદોને તે દિવસે કામ ન હોય તેમની સાથે વાતોના તડાકા શરીને જ ઘેર જાય એના માણસો પ્રત્યે તે વેળા નાટકો જોવા જનાર સમાજને હમેશાં માનવૃત્તિ રહેતી, જેમ હમણાં એવી રીતે નાસટમાં હરનાર હરનાર પ્રત્યે કોન્સર્ટોમાં જતાં આવતાં સ્ત્રી પુરુષો માનની દૃષ્ટિએ જુએ છે તેમ.

આવી લામણી મને પણ થતી અને એથી હું પણ એવા દેખાવ અવારનવાર કરતો. હારમોનિયમ મારતરે અને જાણીતા નંદો મને સારી રીતે ઓળખી ગયેલા અને અધરાં ગાયનો મને શીખવતા. વિંગમાં જઈને હું એ બધાય નંદોને નાના તંત્રિયા સાથે આમથી તેમ કરતા જોતો. રંગભૂમિ ઉપર સૌંદર્યથી ઝરતી રાણીઓ અને કુંવરીઓને હું આ પ્રમાણે તંત્રિયામાં મારી સાથે આસાનીથી વાત કરતો જોતો ત્યારે મને, હમણાંના ચોખલિયાઓ જેમ દોગ કરીને કહેતા કરે છે તેમ કોઈ દિવસ મુઠ્યા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. જો એક તદ્દન નિરાળા મુદ્દિના દેવતાઓ છે એમ હું માનતો. અત્યારે હું એમને છેક દેવ તો માનતો નથી છતાં રંગભૂમિ અને સિનેમાના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાં નટનટીઓ પ્રત્યે મને પક્ષપાત તો છે જ અને મારા દેયાના

એ દૂરના ખૂણામાં હજુ પણ નિગાશની ચિનગારી પડી પડી વુધવાયા
હો છે કે એ રંગજનિ કે સિનેમાના વેનનીય ક્ષેત્રમાં દુ ન અર્થશયો

વાગને કે પનીનું સર્વોત્તમ નાટ્ય ન મિલ મરેનો એ મુજબમાં
જોરેણુ અને તે પણ આશરે અભિજાર વાગે મુજબમાં મી ન નાટ્યોમાં
હું તો ને જોયેલા પણ એવા પ્રમાણમાં નહિ હતા પ્રાણશય,
આમરો, આવીવાળા, અગતિ વગેરે નગેના અભિનય વિશે અને હો મો મન
કે શુભાની નાટ્ય કે પનીઓમાં વાગનેરના પણ બે ત્રણ સાગ નો
હતા, અને મોરમીના પણ હતા પણ હવે તેમના નામ થા આવના નથી
હા, મને ગામ વાગનેના અગાસ્યર અને મો મીમા દગિશ ના નામ
ચાહ કે અત્યંત, ન સિદ્ધ મરેનાની ભૂમિ મા નાના તમ વાલનો
અભિનય અત્યારે પણ ત્યારે અબારુ છુ ત્યારે એમ કહ જાવ કે
અભિના ક્ષેત્રમાં એવો ઉચ્ચ પ્રાર્થના અભિનય ને તે પડી જોયો નથી

મો આમાં મૂલ્યદ મામાં પણ અગ્રે ના પણ વલમ
નાયના હાન્ય સિં અભિનય કિપર તો નુ શી હવે મીમા નોમાં
મોદન, મત્ર વગેરે પણ જાનુ ગિયા પ્રાર્થના નો હતા હમણા
નાટ્યો મે ખાસ જોના જ નથી પણ 'વડીલાને વાકે' જોયેન અને
તેમ મોનીનુ મામ કહુ જ અમય હતુ અવેનન ગમનૂમિના ન
લેના ગસિદોમાંના કેવા ઘણીવાર વેનનીય નમનગીઓના અભિનય
વિશે પ્રશ્નનય હો વેજો હો કે, તેના જવાબમાં મે અત નીની નારે
નામના નમદના રંગજનિ ના વેજમાં વખેનુ છ એવ અડી પન
લખાની જગ જોયો નથી

આ વેનનીય રંગજનિમ અનુષ્ઠાને આખ્યાની શક્તિ હતી અને
સમય જાને જ્ય તેમ જગ ના પણ એકે પ્રમતિ સાદી હોત તે
અત્યારે એની જો કુર્ચા છે, ને તે ન નહિ ત્યારે એ પ્રમતિ એનાથી
કેમ ન સાધી શકે એ પ્રમ કિપગિશ દાય છે પણ તેનો સતેવ
પૂર્વ ખુલામો અપી રમતો નથી વિને વિમે વતુ અને વતુ પ્રિય

યધ જતા સિનેમાઓએ રંગભૂમિને સમ્પત ફટકો માર્યો એ નિર્વિવાદ છે; છતાં એની અસર અમુક કાળને માટેજ રહેલી જોઈતી હતી. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ સિનેમાના આક્રમણને લઈને પહેલાં પહેલાં રંગભૂમિને અમુક નુકશાન થયું હતું પણ તે નુકશાનમાંથી તે તરત દૂર થઈ શકી હતી. અહીં એ થઈ શકી જ નહિ. તેમાં મુંબઈ જેવાં સ્થળોએ તો વેતનીય નૃત્યો, અવેતન કોન્સર્ટો અને નાટકો એ બધાંએ પણ રંગભૂમિને ઘણું નુકશાન કર્યું. અત્યારે મુંબઈ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ લગભગ એવું થઈ ગયું છે કે નાટકો જેવા જવું એ સંસ્કારની અમુક પ્રકારની ગણાય છે; સંસ્કારી મનુષ્યો તો માત્ર વેતનીય નૃત્યો, અવેતન કોન્સર્ટો કે નાટકોમાં જ રસ લઈ શકે. આવી માન્યતા ઉપરિચિત થવાનાં અમુક કારણો હશે, છતાં પણ કેવળ અવેતન કોન્સર્ટો કે નાટકોથી વેતનીય રંગભૂમિની જગ્યા પૂરવાનાં સ્વપ્ન સેવવાં એ મૂખાંધની પરાકાષ્ઠા ગણાય એ નિઃસંદેહ છે.

‘મીઠી નજરે’ના સંગ્રહમાં ‘અવેતન રંગભૂમિ’ નામક લેખમાં મેં લખ્યું છે તે પ્રમાણે “આશરે ૧૯૦૪ માં મેં પહેલવહેલું અવેતન નટોના પ્રયોગોનું દર્શન સૂરતમાં, ન્યાતના મંડળમાં કરેલું. લગભગ ૧૯૨૦-૨૨ સુધી યુવક-યુવતીઓ સાથે તો કામ કરતાં જ નહિ એવા મને ખ્યાલ છે. તે વખતે આવા પ્રયોગો અંગ્રેજીમાં જ થતા અને પોરસિયા, ડેઝડીમેના કે જુલિયેટનાં પાત્રો ભજવનાર નટો પોતાનાં પોતિયાં, લાંબા કાળા ડગલા અને હંગેરિયન કે બેંગ્લોર ટોપીઓમાં જ ભજવતા. આવા પોષાકમાં હાથ અને જીભ અંગોના અભિનય અશક્ય હતા એટલે માત્ર પોતપોતાના અવાજમાં એ નટો જુદા જુદા રસ બતાવવાનો મત્ત કરતા. તે કાળમાં કોલેજોમાં જુદા જુદા અંગ્રેજ ‘રીસાઇટર’ આવતા, જેઓ કાળા ઈવિનિંગ સુટમાં શેક્સપિયરના પાત્રોના પાઠ બોલી સંભળાવતા. તે સમયના અવેતન પ્રયોગો તે નાટકો નહિ પણ આવાં ‘રીસાઇટલ’ ગણાવી શકાય.”

૧૪૨ આથમતે અજવાળે

વેતનીય રગભૂમિના સાચા પ્રજાંસક તરીકે મને આવા બેદરદા પ્રયોગ બેધને, આભાવિત રીતે હાથની લાગણી થઈ અને એ દિશામાં દાર્ષિક ચાલ કરવાની મનોવૃત્તિ થઈ આવી. પણ આરબમા મને બહુ વિચિત્ર અનુભવ થયો. હમેશના પહેરવેશમાં રીદસાંલ કરતી વેળા ડું અભિનય પણ કરી શકતો નથી, તેમ અવાજમાં થોડા દાવભાવ પણ લાવી શકતો નથી. આ કુદરતે લીધે પહેરે વર્ગે મને સોપનામાં આવેન આછટેમ બેત્રણ રીદસાંલ પછી કાઢી નાખવામાં આવી. ! ખૂબ જ નિરાશ થયો અને ગુસ્સે પણ થયો પણ બીજો ઉપાય નહતો એટલે બીજો વર્ગે મે આછટેમ એક નહિ પણ ત્રણ મેળવી અને તે પણ એવી શરતે કે મોટેરાઓ માત્ર ડૂસ રીદસાંલ તપાસે

નાટક કંપનીઓમાંથી ડૂસો અને અન્ય સામગ્રી લાવવા એ મુશ્કેલ ન હતું અવગત યુવતીઓને ઉતારવાની કંપના પણ તે વેળા થઈ શકે તેમ નહોતું, એટલે મે જેમા સ્ત્રીઓના હોય એના દૃશ્યો યોજવા હતા. તે વખતે બગાળાના બાગવાની અગરળ ખેરમાં ચાનતી હતી, એટલે એ વિચારને સ્પર્શતો એક સંવાદ “દાસીધાટ પગ” મે ખાસ રણજીતરામની પાછળ પડીને તેમની પાસે નખાવ્યો હતો બાકી તો ‘અન્વાસી’, ‘બદબદ’, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, વગેરે પુસ્તકોમાંથી સંવાદો ચોજવા પડતા. અમારી ન્યાતની વાટીમાં અમે એ પ્રયોગો કરતા અને તેને માટે ધીમે ધીમે અમે ત્રણેક પડદા અને વિગ પણ તૈયાર કરાવી શકેના

“એ બધાને તો નાટકિયા થઈ જવું છે” વગેરે ખૂબો અમુક દિશામાંથી સારી રીતે સંબળાયેલી પણ ધોનિયા, લાગા કાટ અને બેંગ્લોર ટોપીઓથી બજવાતા પ્રયોગોથી કટાણેના અને નાખના શોખીન વર્ગ તરફથી અમને સારું ઉત્તેજન મળ્યું અને અમારા કાર્યથી ઉત્તેજિત થઈ નાગર જાતિમાં તેમજ સ્કૂલોમાં પણ ડૂસ સાથેના પ્રયોગોની શરુઆત થઈ ગઈ અવગત, યુવક-યુવતીઓના

સહપ્રયોગો તો ઠેક ૧૯૨૦-૨૨ માં શરૂ થઈ શકેલા

આવા પ્રયોગોમાં કેવી કેવી કચુંબરો થતી, તેના વર્ણન તો અનેક વેળા અનેક હાસ્યરસકારે કરેલા છે, એટલે એ કૌંથી અહીં લખવામાં કશું પ્રયોજન નથી. તે ઉપરાત, વર્ગોના અનુભવ પછી બાજ પછુ અમે અનુભવીએ ઘણી કચુંબરો કરીએ છીએ તો પછી તે સમયે, આના પ્રયોગોના આરંભ કાળમાં એવી કચુંબરો થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. બદ્રબદ્રના ઠાટું સીનની બામતમાં તો જ્યોતીન્દ્રના અનુભવમાં પછુ મને જે બન્યું હતું તેનું જ બન્યું હતું એ સીનમાં બદ્રબદ્રને પાનાના પાના બોલવાના હોય છે, ત્યારે અમારામને એવું પણ શબ્દ બોલવાનો આવતો નથી. ત્યારે પ્રથમ પાઠ આપવામાં આવે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ આ બિણપ અમારામને પાઠ લેનાર જાણે નહિ અને પાછળથી જ્યારે એને ખબર પડે ત્યારે ડાંતો મૂગા મૂગા એણે સહેન કરવું અને જાહેરમાં મૂખો બનવું કે કાંતો એણે રાજીનામું આપી ખસી જવું પણ આ બંને માગમાંથી એક પણ માર્ગ ન લેવા હિંમતવારને ત્રીજો જ માર્ગ શોધવો ગયો અને એ માર્ગ પણ એક જ કે અમારામે ખાનગીમાં બદ્રબદ્રના અમુક બાપણે 'ગોખી રાખના અને પ્રયોગને દિનમે બદ્રબદ્ર બોલે તે પડેલા પેકી દેવા' અને મારા અમારામે તેમજ જ્યોતીન્દ્રના અમારામે આનાદ આ સુક્તિ વાપરેલી અને તેમાં ફતેહ મેળવેલી

બીજા બેએક પ્રસંગ મે 'એએટર અબિનય કલા નામના લેખમાં ("હું, સરલા અને મિત્રમણ") મુકેલા છે આ પ્રસંગો તદ્દન સાચા છે, માત્ર પાઠ બજનવારના નામ બહુ જોઈને ખોટા ગણેલા છે

■ કનૈયાનાલે શિનાજીનો પાઠ લીધો અને બીજાઓએ ચદ્રનાર તથા રઘુનાથનો એમ લીધો. પ્રયોગ શરૂઆતમાં તો કીક આપ્યો અને પ્રેક્ષકોમાં સતોળ પણ પ્રસર્યો, પણ એટલામાં જ્યારે પ્રયોગમાં ખરેખરો કરુણ રમ અને બચાનક રસ વ્યાપી રહ્યો હતો ત્યારે ૨ મજૂમિ

ઉપર ચડનાર અને રઘુનાથ પોતાના વેગનો અંત લાવવા મેલને પડ્યા પ્રથમ ઉમ્મ વાગ્યુંદ થવાનું હતું અને પડી ઉભય દ્વંદ્વ યુદ્ધ મ્વાના હતા ચડગાવ અને રઘુનાથ એક ઉપર આ-આ અને એકેબી સામે લેખ રહ્યા મને પોતાનો પાઈ જૂની ગયા ન્ના અને શિવાજીન ઇતિદામની ન્લી જ ખમર નહિ દોરાથી તેમનાથી પોતાની માનુ પશુ ઉમેગી થાય તેમ નહતું પ્રેમકો મન્ન આશ્ચર્યથી લેખ રહ્યા ચડગાવ અને રઘુનાથ શાન જ ગયા.

“અમે વિમલા ડિમા ડિમા ગનગના ગયા અને પેનાએને તેમને મેનવાના બાણો મ્હેના ગયા, પણ એમનાથી મ્હુ દર્જ થમ્હુ નહિ એવે આખરે અમે શિવાજીને- નૈરાવાનને મે ને પડવાનું મ્હુ ઉનાવળમા પોરા પડેગીને શિવાજી બદાર નીમ્મના હતા એટલામ મે તેમને મ્હુ ‘ નૈરાવાન ’ આ દાદી હુ મ બાવી ૧ હોઈ ના માને વખતે ફળેલી થયે હો ’ પણ મ્હેવાવાક્ષને વિનાશકાગે વિપરીત છુદ્ધિ મ્હી ન્ની ચડગાવ અને રઘુનાથ ઉપર ક્રોધાયમાન થએલાએ મારી શિખામણ ન માની માનુષીન અને પૃથુગાનના ધોર યુદ્ધ વખતે મામુડગાવે બ્યાગે પૃથુરા ને મ્હુ, કે ‘ માનો માગ રાજવી ’ મારા બગનખ ના તારા ’ મારુ મ્હુ માનો ’ પેલા ચાલુકીનને મારુ ચોધુ માન્વા છો ’ ત્યારે પૃથુરા ૭ મ્હા માન્હુ હતું ? તેણે તો એ લો જ ઉત્તર દીધો હતો કે ‘ નહિ દુ આગા નુ છુ કે માર પેરા ફુટ, વિધાનધાની, ચાગા દાન્સીરાયને ’ ”

હાયમા નાગી તરસાગ મમણના મ્નેરાવાન બદાર ફૂંચા જતા હતા ત્યારે મે પુન વિનમ્યા, દાદી મઠી નાખવાને મમમ્મઆ પશુ તે એમના બે થવા નહિ તેમણે કહ્યું “ મને અત્યારે ઉસ્કેરા નહિ—ત્વા દો—પેલા બેએ મારી બધી મહેનત ધૂનવાણી કરી નાખી છે ’ એ જ્વગ સાથે શિવાજી રમજીમિ પર આ-આ ફુટ ચડગાવને એ દાયે ગળચીમાથી પમ્ડીને બીજે દાયે નાગી તનવાર એમ્હે

હિમાગી. આખું ઝોડિયન્સ બયથી સ્નન્ધ થઈ ગયું. સ્ત્રીઓનાં કુમળાં
 હૈયાં થડક થડક થવા લાગ્યાં, બેએક નાની બાળિકાઓએ ચીસ પાડી
 પાડી. કનૈયાલાલની અદ્ભુત અભિનય કલા તેના પૂર જવારમાં ખીલી
 નીકળી. તેવામાં બાંધેલી દાદીમૂછના બંધ ફીલા થયા. દાદીમૂછ
 'સરવા લાગ્યાં ! હું એમ પહું છું કે આ વખતે ખરેખરે શિવાજી
 હોત કે ગમે તો મરાઠાનો માનીતો, રંગીતો મદાશિવ બાહી હોત કે
 પછી ગમે તો આખી દુનિયાને ડાલાવનાર નેપોલીયન હોત તો તે
 પણ શું કરત ?

"પરંતુ કનૈયાલાલ સાધારણ પુરુષ ન હતો. જ્યારે સાધારણ
 મનુષ્યો નિરાશ થઈને ગભરાઈ જાય છે ત્યારે કનૈયાલાલની મુદ્દિ
 વધુ સતેજ થતી જાય છે. તેમણે ચત્કિંચિત પણ ગભરાયા વિના સરી
 પડતી મૂછને ગોંમાં દબાવી. મૂછ દાદી સાથે જ ચોંટાડેલી એટલે
 મૂછ અટકતાં દાદી પણ સરતી અટકી. પણ અટકવાની જગ્યા
 કદંગી હતી. હટપચીથી બે આંગળા છોટે દાદી અને બે હોઠની
 વચ્ચે મૂછ એમ અટક્યાં. એક હાથે ચંદ્રરાવને પકડેલો અને બીજો
 હાથે સાચી તલવાર નગ્ન સ્થિતિમાં પકડેલી એટલે બીજી કાંઈ સ્થિતિ
 શો તેમ નહતું; પણ પછી બોલવું શી રીતે ?

"કુષ્ટ, બળદાચારી, અધમ ચંદ્રરાવ ! તારું મોત પાસે આવ્યું
 છે; એમ કહેવાને બદલે, હાંત વચ્ચે મૂછ હોવાથી 'ધુત-મ-તા-ચા
 ત-મ-ત' એવા શબ્દો અસ્પષ્ટાચારથી ઓનાઓને સંભળાવા લાગ્યા.
 અમે જૂમ મારીને ચંદ્રરાવને એતાવ્યો. ચંદ્રરાવની નજર હાંત વચ્ચે
 કેદી થએલી મૂછ ઉપર પડતાં તેના હૃદયમાં હાસ્યની આવેગ ભરી
 ભ્રમિ થઈ આવી. તે દબાવવા જતાં પોતાનો હાથ શિવાજીના મુગટને
 લાગ્યો. દીર્ઘ કાલથી પિંજરામાં પૂરાયેલી શિખા મુગટમાંથી આલસ્ય
 મરડી બહાર ધસી આવી. શિવાજીનો ક્રોધ વધ્યો અને તેમની આંખ-
 માંથી 'વિમુવિયસનો લાવા ઝરવા લાગ્યો. એક હાથ છોટો કરીને,
 દાદીમૂછને અસહ જગ્યાએ લાવવા તેમણે પ્રેક્ષકો—ઓતા સામા

૧૪૪ : આંધ્રમતે અજવાળે

ઉપર ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ પોતાના વેરનો આંન લાવવા મેદાને પડ્યા. પ્રથમ હિમ વાગ્યુંદ યવાનું હતું અને પછી ઉભય દ્વંદ્વ મુદ્દ કરવાના હતા. ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ રોજ ઉપર આવ્યા અને એકેકની સામે જોષ રહ્યા. બંને પોતાનો પાર્ટ જૂલો ગયા હતા અને શિવાજીના મનિદાસની કરી જ ખજર નહિ હોવાથી તેમનાથી પોતાની ગાંઠનું પથ્ય ઉમેરી શકાય તેમ નહતું. પ્રેક્ષકો કાષ્ઠક આશ્ચર્યથી જોષ રહ્યા. ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ ગાંઠ જ રહ્યા.

તેમની. આખું ઓડિયન-સ બચથી સ્તબ્ધ થઈ ગયું. સ્ત્રીઓનાં કુમળાં
 હાથોં થડક થડક થવા લાગ્યાં, બેએક નાની બાળિકાઓએ ચીસ પાડી
 વાડી. કનૈયાલાલની અદ્ભુત અભિનય કલા તેના પૂર બહારમાં ખીલી
 નીકળી, તેવામાં બાંધેલી દાઢીમૂછના બંધ ઢીલા થયા. દાઢીમૂછ
 સરવા લાગ્યાં ! હું એમ પૂછું છું કે આ વખતે ખરેખર શિવાજી
 હોત કે ગમે તો મરાઠાનો માનીતો, રંગીયો સદાશિવ બાકી હોત કે
 પછી ગમે તો આખી દુનિયાને ઠોલાવનાર નેપોલીયન હોત તો તે
 પણ શું કરત ?

“પરંતુ કનૈયાલાલ સાધારણ પુરુષ ન હતા. જ્યારે સાધારણ
 મનુષ્યો નિરાશ થઈને ગભરાઈ જાય છે ત્યારે કનૈયાલાલની મુદ્દિ
 પણ સતેજ હતી જામ છે. તેમણે ચત્કિંચિત પણ ગભરાયા વિના સરી
 પડતી મૂછને મોંમાં દગાવી. મૂછ દાઢી સાથે જ ઓંટાડેલી એટલે
 મૂછ અટકતાં દાઢી પણ સરતી અટકી. પણ અટકવાની જગ્યા
 દેડંગી હતી. હટપચીથી બે આંગળા હોટે દાઢી અને બે હોઠની
 વચ્ચે મૂછ એમ અટક્યાં. એક દાઢે ચંદ્રરાવને પકડેલો અને બીજો
 દાઢે સાચી તલનાર નજન સ્થિતિમાં પકડેલી એટલે બીજું કંઈ કંઈ
 રોકે તેમ નહતું; પણ પછી બોલવું શી રીતે ?

“કુદ્દ, બ્રહ્માચારી, અધમ ચંદ્રરાવ તારું મોત પાસે આવ્યું
 છે;” એમ કહેવાને બદલે, દાંત વચ્ચે મૂછ હોવાથી ‘ધુત-મ-તા-ચા
 ત-મ-ત્ત’ એવા શબ્દો અસ્પષ્ટેજ્ઞારથી થોનાઓને સંભળાવા લાગ્યા.
 અમે જૂમ મારીને ચંદ્રરાવને ચોનાયો. ચંદ્રરાવની નજર દાંત વચ્ચે
 કેદી ચએલી મૂછ ઉપર પડતાં તેના હૃદયમાં દાસ્યની આવેગ ભરી
 ભૂમિ થઈ આવી. તે દગાવવા જતાં પોતાનો હાથ શિવાજીના મુગટને
 લાગ્યો. દીર્ઘ દાઢથી પિંજરામાં પૂરાયેલી શિખા મુગટમાંથી આવસ્ય
 મરડી બહાર ધસી ગઈ. શિવાજીનો ક્રોધ વધ્યો અને તેમની આંખ-
 માંથી વિદુરવિદુરો હાવા ઝરવા લાગ્યો. એક હાથ છૂટો કરીને,
 દાઢીમૂછને જકડી જગ્યાએ લાવવા તેમણે

૧૪૪ : આથમતે અળવાળે

ઉપર ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ પોતાના વેરનો ઝાંન લાવવા મેદાને પડ્યા. પ્રથમ હિમ વાગ્યું હતું અને પછી ઉભય દંડ યુદ્ધ કરવાના હતા. ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ એક ઉપર આવ્યા અને એકેકની સામે જોઈ રહ્યા. બંને પોતાનો પાર્ટ બૂલી ગયા હતા અને શિવાજીના ઇતિહાસની ક્ષી જે ખમર નહિ હોવાથી તેમનાથી પોતાની ગાંઠનું પણ ઉમેરી સગાય તેમ નહતું. પ્રેક્ષકો કાંઈક આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા. ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ ગાંઠ જ રહ્યા.

“અમે વિગમાં જિભા જિભા ગભરાના ગયા અને પેલાઓને તેમને ખોલવાના બાપણો કહેતા ગયા, પણ એમનાથી કશું થઈ શક્ય નહિ એટલે આખરે અમે શિવાજીને—કનૈયાલાલને મેદાને પડવાનું હતું. ઉતાવળમાં પોપાક પહેરીને શિવાજી બહાર નીકળતા હતા એટલામાં મે તેમને કહ્યું ‘કનૈયાલાલ’ આ દાઢી શું કામ ખાંચી? છાંડી નાખોને, વખતે ફરેલી થશે હો.’ પણ કનૈયાલાલને વિનાશકાળે વિપરીત ધુઈ સૂચી હતી. ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ ઉપર ક્રોધામ્ભાન થએલાએ મારી શિખામણ ન માની શાદળુદીન અને પૃથુરાજના ઘેર યુદ્ધ વખતે ચામુડરાવે ત્યારે પૃથુરાજને કહ્યું, કે ‘માનો મારા રાજની’ મારા ભરતખંડના તારા ‘માડું’ કશું માનો’ પેલા શાદળુદીનને માડું થોડું માગ્યા હો.’ ત્યારે પૃથુરાજે ક્યાં માન્યું હતું? તેણે તો એટલો જ ઉત્તર દીધો હતો કે ‘નહિ, હું આજા કરું છું કે માર પેલા કુટ, નિશાસધાતી, ચંડાળ હાટ્ટીરાયને!’

હાથમાં નાગી તરવાર સમણતા કનૈયાલાલ બહાર ફેરતા જતા હતા ત્યારે મેં પુનઃ વિનવ્યા, દાઢી કાઢી નાખવાને સમજાવ્યા પણ તે એકના બે થયા નહિ. તેમણે કહ્યું: “મને અત્યારે ઉશ્કેરો નહિ—જવા દો—પેલા બેએ મારી બધી મહેનત ધૂળધાણી કરી નાખી છે.” એક જગ સાથે શિવાજી રંજશ્મિ પર આવ્યા. કુટ ચંદ્રરાવને એક હાથે ગળચીમાંથી પકડીને બીજો હાથે નાગી તરવાર એમણે

‘ગામી. આખું ઓડિયન્સ બપથી સ્તબ્ધ થઇ ગયું. સ્ત્રીઓનાં કુમળાં
 હૈયાં થડક થડક થવા લાગ્યાં, બેએક નાની બાળિકાઓએ ગ્રીસ પણ
 પાડી. કનૈયાલાલની અદ્ભુત અભિનય દલા તેના પૂર મદારમાં ખીલી
 નીકળી. તેવામાં બાંધેલી દાદીમૂછના બંધ દીલા થયા. દાદીમૂછ
 સરવા લાગ્યાં ! હું એમ પૂછું છું કે આ વખતે ખરેખર શિવાજી
 હોત કે ગમે તો ગરાહનો માનીતો, રંગીનો સદાશિવ બાઉ હોત કે
 પછી ગમે તો આખી દુનિયાને ડાકાવનાર નેપોલીયન હોત તો તે
 પણ શું કરત ?

“પરંતુ કનૈયાલાલ સાધારણ પુરુષ ન હતા. ત્યારે સાધારણ
 મનુષ્યો નિરાશ થઇને ગભરાઇ જાય છે ત્યારે કનૈયાલાલની મુદ્દિ
 વધુ સતેજ થતી જાય છે. તેમણે ચત્કિંચિત્ પણ ગભરાયા વિના સરી
 પડી મૂછને મોંમાં દબાવી. મૂછ દાદી સાથે જ ચોંટાડેલી એટલે
 મૂછ અટકતાં દાદી પણ સરતી અટકી. પણ અટકવાની જગ્યા
 કહંગી હતી. હૃદયચીથી બે આંગળ છેટે દાદી અને બે હોઠની
 વચ્ચે મૂછ એમ અટક્યાં. એક હાથે ચંદ્રાવને પકડેલો અને બીજો
 હાથે સાચી તલવાર નજન સ્થિતિમાં પકડેલી એટલે બીજું કંઈ થઇ
 શકે તેમ નહતું; પણ પછી બોલવું શી રીતે ?

“કુદ્, બ્રહ્માચારી, અધમ ચંદ્રાવ ‘તારું’ મોત પાસે આજીવું
 છે;’ એમ દહેવાને બહેને, હાંત વચ્ચે મૂછ હોવાથી ‘ધુત-મ-તા-ચા
 ત-મ-ત’ એવા શબ્દો અસ્પષ્ટાચારથી શ્રોતાઓને સંબળાવા લાગ્યા.
 અમે જૂમ મારીને ચંદ્રાવને એતાબો. ચંદ્રાવની નજર હાંત વચ્ચે
 ફેદી ચએલી મૂછ ઉપર પડતાં તેના હૃદયમાં દાસ્યની આવેગ ભરી
 ભૂમિ થઇ આવી. તે દબાવવા જતાં પોતાનો હાથ શિવાજીના મુગટને
 લાગ્યો. દીર્ઘ દાવથી પિંજરામાં પૂરાએલી શિખા મુગટમાંથી આવસ્ય
 મરડી બહાર ધસી આવી. શિવાજીનો ક્રોધ વધ્યો અને તેમની આંખ-
 માંથી ‘વિસુવિયસનો લાવા’ ઝરવા લાગ્યો. એક હાથ છૂટો કરીને,
 દાદીમૂછને અસલ જગ્યાએ લાવવા તેમણે શ્રેક્ષ્ઠ—ઓતા સામા

પુંઠ કરી એક ક્ષણમાં—અરે—અર્ધ ક્ષણમાં દાદી મૂંછ બરાબર કરી શિવાજીએ પોતાની ઉમ આકૃતિ ઓતા તરફ પાછી ધરી. પણ તે અર્ધ ક્ષણમાં, ઉતાવળે પડેરેલ કાળા મખમલના પોપાક વચ્ચેથી બળતા પદાડતી વચ્ચેથી સરી પડતી ઠાઈ મદા નદી શી શોભતી ધોનિયાની કાજડી ઝોડિયન્મની નગરે પડી!

“શિવાજીના પ્રયોગની બળ્યતા, કનૈયાલાલની અભિનયક્ષ્મા દ્વારા દેખાતી તેની તીવ્ર બયાનકના, નાગી સમજાતી તલવારથી વાતાવરણમાં પ્રસરી રહેલી ઉમતા ક્ષણવારમાં લિપ્ત થઈ ગઈ. કાળાં વાદળાંથી છવાઈ ગયેલા આકાશમાં જેમ વીજળીનો કડાકો થાય અને પછી વરસાદનું આપડું પૃથ્વી પટે દોળાઈ જાય તેમ નાના નાના બાળકોની એક ચીસ અને પછી એક પ્રચંડ અદ્ભુત્યનું મોજું, કાળ વીનતો ગયો તેમ વધુ ને વધુ ઉમ સ્વરૂપ હેતુ ફરી દિશામાં પ્રસરી ગયું. જમદગ્નિના યજ્ઞમાં ક્રોધ બધાં સિવ કૂટના હોય તેનું બયાનક રૂપ ધારણ કરીને કનૈયાલાલ પોતાની શિવાજીની ભૂમિકા ભૂલી જઈને બાળકો ઉપર ધસવા જતા હતા પણ અમે વચમાં પડ્યા. પડે પાડી દઈને પ્રયોગ પૂરો કર્યો.”

એક બીજો પ્રમંથ—“સીતાનું રાવણે હરણ કર્યું હતું. વિયોગથી પીડાતા રામ હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઈને દીવાનાની માફક આમતેમ ધસતા રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા. તે કોન્સર્ટમાં બધી જ આઈટેમો કરુણ હતી એટલે અમે જોનારાંઓ બહુ ખિન્ન થઈ મયાં હતાં એટલામાં રંગભૂમિ ઉપર રામે એ ખિન્નતા વિચિત્ર પ્રકારે હારથમાં ફેરવી નાખી. આકાશના વાદળાંને રાક્ષસ સમજીને રામ અતિ ઉમ થઈ ગયા અને તેમણે ધનુષ્યટંકાર કર્યો. ક્રોધથી બાથામાંથી તીર કઢાડીને તેમણે ધનુષ્ય ઉપર ચડાવ્યું. પણ દુર્ભાગ્યે રામે રમતમાં પણ ધનુષ્ય વાપરેલું નહિ એટલે દોરીવાળો ભાગ પોતાના અંગ તરફ રાખવાને બદલે માથે ભાગ પોતાની છાતી તરફ રાખ્યો અને બાણ ભેરવીને ધનુષ્યની ચાપ ચડાવી. ત્રણ ત્રણ દિવસની લાંબણવાળા બાલકોને મહસા લાડનું

મથુ મળે અને જેમ તેને આનંદ થાય તેમ અને તેવો આનંદ
પને તેવો હિસાહ શ્રોતાઓમાં ફેલાઈ ગયો. સીનાના વિયોગથી પીડાઈને
રામ આપઘાત કરે છે એવું વાક્ય કાઈ મોટેથી બોલ્યું: ધરમાંથી
લડીને આવ્યો છે એથી આપઘાત કરે છે એમ બીજાએ કહ્યું. કાનકાડ
સીમેડીઓથી દોષ ગાજી રહ્યો અને ઓડિયન-સની બર્મિમાં આવો
અચાનક ફેરફાર શા માટે થયો છે એનાથી અજ્ઞાન રામ પોતાનાથી
શી બુદ્ધ થઈ છે તે ગાંધવા મિથ્યા પ્રયાસ કરતા પોતે શું બોલે છે
તેવું પણ તેમને બાન રહ્યું નહિ. અને 'અયિ સિતા ! અરે દુષ્ટ રાવણ !
અરે દુષ્ટ ગીતા ! અરે વહાલા રાવણ !' વગેરે અસંખ્ય, અર્થ
વગરના શબ્દો બોલતા પડ્યા પાછળ છુપાઈ ગયા. "

ગમે તેમ હો, અમુક વર્ગના ટેકાથી, અમુક વર્ગના વિરોધથી
પથુ આવી રીતે અમે અવેતન નાટ્ય પ્રયોગોનો આરંભ કર્યો અને
તેમાં બહુ ધીમે છતાં ચ વિકાસ દિનપ્રતિદિન થતો ગયો. વિકાસની
ગતિ કેટલી મંદ હશે તે આટલા ઉપરથી સમજાશે કે આ વાત
૧૯૦૪ ની થઈ. ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦—૨૨ માં એસ્પિરેટન કોલેજમાં યુવક-યુવ-
તીઓના સંયુક્ત પ્રયોગો થવા માંડ્યા. "

આખો મે મહિનો આગ્ર પ્રયોગોની તૈયારીમાં જતો. ગમે તે
વખતે ન્યાતની વાડીમાં અમારા જેવા જુવાનીઓ અને નાના
છોકરાઓનાં નાનાં ટોળાં બેઠાં જ હોય. અમારાં માથાપો અમને આ
માટે દુપડો પણ આપતાં પણ એની અસર બહુ થતી નહિ, અને
પ્રયોગો બજાવવાના હિસાહમાં અને મે મહિનો એટલે લગ્નોનો માસ
એટલે લગ્નો માણવામાં અને ખાવામાં સૂરતની મે મહિનાની ગરમી
પથુ અમને અસર કરી વિના પસાર થઈ જતી.

તે સમયના
શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા
સ્વ દ્વૈયાલાલ વર્ણવ

અકેરણ આકેશુ

૬ માંદો નહિ પડ્યો તેન તો ?

મને પાણીતાણામા પેતો અપ્રમાત નહિ થયો હોત તો ?

કેનીયાર કુરસદની વેળા હું અપ્રવા પ્રશ્નો મારા મનને પૂછ
છુ, પણ તેના જવાબ સતોષમર મળતા નથી મને વાચનનો ગોખ
તો મારી માદગી અગાઉ હતો એવે વાચનમા તો હું પાઠો પડત
નહી, પરંતુ માળે રહ્યો હોત તો વિદ્યાભ્યાસમા મારો કેવો સમય

જાત, એટલું જ નહિ પણ સતત માદગીને બિછાને હું હતો એટલે
ધીમે ધીમે લોકો મારી હાજરીની દરકાર કરતા ઓછા થઈ ગયેલા
અને તેને લઈને પણ મનુષ્યો—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ—મારી પથારી
આગળ બેસીને ઝલાડોના ઝલાડ પોતાના હૃદય ખાની કરતા હતા તે મારા
સામગળામાં નહિ આવત. પરિણામે, મારી ઘણી ખરી કૃતિઓનું
આવશ્યક અંગ—સ્ત્રીઓના માનસનું સ્વસ્થ પૃથક્કરણ તે કૃતિઓમાં
ન હોત એમ બનત ખરું.

સાંજે હોત તો મારી પ્રિય ગમતો—ક્રિકેટ, ટેનિસ, બેડમિન્ટન
વગેરેમાં પણ મારો અમુક સમય જાત માદગીને લઈને બીમા થયેલ
નિવાદમય વાનાવગ્ણભાષી છૂટવા માટે કહાલ્ય મે હાસ્પરસના વાચન
પાછળ ઘણું ધ્યાન આપ્યું હોય અને એજ કારણને લઈને મે એ
રમ લખવા પાછળ વર્ષો સુધી મારી શક્તિઓ ખરચી હોય એમ
પણ બન્યું હોય. મને તેમ હો પણ બનવાનું હતું તે બન્યું, અરમાત
થયો અને એને પરિણામે હું બિછાનારથ થયો વર્ષો સુધી મે માદગી
બોગવી અને મારા જીવનનું પરિવર્તન થઈ ગયું, એટલી વાત ચોક્કસ છે

સૂરતના અમારા ઘરના આગલા ખડમાં જ (‘અમે બધા ’ના
નાથમુજરાનો ખડ) અમે બધા સૂતા એટલે મારી પથારી પણ ત્યાજ
ગંઢેની માત્ર બધાંયની પથારીઓ સવારે નોખર ઉઠારી નેતો જ્યારે મારી
તો વધુમાં નન મહિના એમની એમ રહેતી એ તળાઈના માથાનો
બાગ બી તને એટલીને મુકનામાં આવતો અને દિવસના બાગમાં સુવાના
તમિયા હિપરાત એક મોટો અઢેલીને બેસનાનો તકિયો પણ ગોઠવાતો
પામે ઉધરસ માટેની મોમાં રાખવાની ટીપ્પીઓ, કપુરની ગોળી, બીજી
તથા ચાર દનાની બાટલીઓ, તથા ચાર ચોપડીઓ, બે તથા મેગેઝિનો,
મીઝુગતી મૂંઝીને સળગાવાય તેવું પીત્તળનું વાનસેટ અને તે સળગાવના
માટે દીવાસળીની જેમ એવી સામગ્રી પડી રહેતી વચમાં વચના હું
મારો ગણાતો હોઉં ત્યારે એ પથારી બધી જતી અને એ બધી

૧૫૦ આથમતે અજવાળે

દવાની ખાટલીઓ વગેરે જીતના ગોખલામાં નૂની દેનામાં આવતી વાયમેટ અને ચોપડીઓ નીચે મારે જતા. જ્યાં માદગી શરૂ થાય કે એ બધું પાછું પોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ જતું અને હું મારી માદી પાછી આમાનીથી સંભાળી લેતો.

પથારીમાં બેઠે બેઠે : પીઝિંગ, લોરેન્સ, ફાસ્ટસ, એસ (નન્નેગી) નવરમ, હમ્મ વગેરે રમતો ઉપરાંત અમારી ઉપનવેની મુદ્દની રમતો જુદા જુદાં માણુમો જોડે રમતો, દારમોનિયમની દાયપેની વગાડતો, દિયરખા પર દાય અગ્રમાવનો કે જીંધ દાડતો બા પાંચ અવાગનવાગ મારી માદગીમાં માથ પૂગવતી ત્યારે એની પથારી માથેથી થોડે છેટે રાખવામાં આવતી. એણે તો ૧૯૦૬ માં પોતાની નિદ્રાની ખતમ કરી હું તો હજી પણ માડુ નાવડું તરતું રાખી શક્યો છું. અમારા એમાથી—વચમા વચમા વગી મારી વચતી બને તાગ મવગી પણ મારી ચાનની એટલે અમે ત્રણ માદા થયા—ગમે તેની તમિયતના મમાચાર દાડવા આવનાર મનુષ્યો એ જ ખંડમા બેસના અને તેની વાતો નહીં સુધી મે ક્વાકોના ક્વાક સાબળા છે. કેળવણી વિનાના, કેળવણીવાળા સશક્તા, અશક્તા, ખૂનસૂરત, બંસૂરત, જુવાન, વૃદ્ધ, સાસુઓ, વડુઓ, નણ્ણદો, બાબીઓ, મસગઓ, પૈસાદાર, ગરીબ, આમ અને પ્રકારના માણુમો મારી પથારી આગળ બેસીને પોતપોતાનાં મુખકુખ ઉપરાંત એ મુખકુખ પચાવવા માટે તૈયાર કરેલી પોતપોતાની ફિનસૂરી ત્યાં રજૂ કરતા અને મને કે કમને મે એ સર્વ ગ્રીંધુ છે બવિધ્યમા : આનો ઉપયોગ કરીશ એવો તે વેળાએ તો મને ગ્વળે પણ ખ્યાલ નહતો પણ ક્યમ ઉપાડી એટલે આ બધામાંથી ધણ મહત્ત્વનું લાગ્યું અને ઉપયોગમાં લેવાયું.

માદગી સામાન્ય રીતે ચાલ્યા કરતી હોય ત્યારે તો વાતાવરણ શાંત રહેતું પણ ઉગ્ર ૩૫ ધાગણુ કરે કે તરત વાતાવરણુ પણ ઉગ્ર થઈ જતું લોકોની આવણુ બવણુ વધી જતી એમના ચહેરા ઉપર

ગમગીની જણાતી મારી માઢગી કેવુ રૂપ ધારણ કરે છે તેના પ્રમાર
 ૧ કાકાજીની બદનાતી જતી મુખમુદ્રા ઉપરથી જાણી લેતો હતો
 મૃત્યુનો અને ઠેઠપિણુ વેળા લેશમાત્ર ડર નહતો એટલે મારી માઢગીની
 ગભીર ક્ષણોએ પણ હું અમુક પ્રમાણમા તન્મયતા અનુભવી શકતો

એક પ્રસંગ વર્ણવું હું પચારીવશ હતો ઉધરસ વધી હતી
 અચાનક મને ઘેગ લાલ રંગની ઉનની ચર્ધ ધરમા બધા ગભીર
 થઈ ગયા જે ખડમા હું સૂતો હતો તે ખડમા આરાધ્ય જાનણુ વધી
 મને બધા ખ્યાનથી જોતા વધારે ગભીર બનતા જતા હતા દાકતર
 શેરડીનાળા આવ્યા તેણે ઉલ્લગી જોઈ, મને તપાસ્યો, અને પોતે
 રડના જેના થઈ ગયા (સૂરતમા એ જમાનામા દાખતરો કુટુંબીજનો
 જેના જ હતા) થોડીવારે એમણે જિભા ચર્ધને મારે વાસે હાથ ફેરવ્યો
 અને જતા જતા કહ્યું કે દવાનો એક ડોઝ મો હુ છુ એ ગયા પણ
 ખગ કા ૧૭ મરદને ધાજે તેવી રીતે ટટાર ચાનતા ઘડીકમા નીચે
 જતા હતા અને ઘડીકમા ઉપર ચાનતા હતા સામેથી નાગને ત્યાના
 દોડી આવ્યા અને નહેમ તો તરત પચ્યો હતો પણ નક્કી ખગર
 નહોતી યુક્તિપ્રયુક્તિથી આખરે મે સાચી રિગત મેળવી મને
 લોહીની ઉનની ચર્ધ હતી અને દાકતરે પણ હાથ ધોઈ નાખ્યા હતા,
 આથી નકાજી નીચેની પરશાળ ધોનાડાવીને તૈમાર ઝરના ગયા. જ્યા
 મને આ વાતની ખગર પડી કે તરત મે ઘાટો પાડ્યો જે ત્રણ
 જણા દોડી આવ્યા મે પૂછ્યું કે ખરેખર આ ઉબનીના રગ ઉપરથી
 જ આ દોડાદોડ છે કે એનો બીજો આધાર છે? ત્યારે જણાયું કે
 માત્ર ઉનનીના રગ ઉપરથી જ આ બધું ઉપસ્થિત થયું હતું મે
 સમજણ પાડી કે એ તો મે જાણુ આધીના અને તરત જ ડ્યુરો
 બાગીને ઉનની ચચેલી એટલે રગ એવો થયો આ ખુનાસો બધાએ
 દોડીને નકાજીને કલ્લો, કાકાજીએ આપાને મને—જાણું હું કશું સમજતો
 નહિ હોહ એમ યુક્તિથી પૂછીને નક્કી કર્યું કે ઉનની જાણુની જ

હતી. ધમાસ બધી શાંત થઈ ગઈ. દાકતરને ત્યાંનો ડોઝ આવ્યો કે નહિ તેની મને દવે ખગર નથી પણ બીજો કે ત્રીજો દિવસે મેં ઘરમાં બધાંને કહ્યું કે પરશાળ ધોવડાવવામાં એ લોકોએ જરા ઉતાવળ કરેલી ખરી!

દા. શેરડીવાળા ઉપરાંત દા. રામલાલ કરીને એક દાકતર પણ વારંવાર આવતા. તે કાકાજીના મિત્ર હતા અને જ્યારે પણ આવે ત્યારે કલાક દોઢ કલાક ગરખાં મારવાનું 'કાર્પ' મુખ્ય મળ્યાનું. ત્રીજા દાકતર ડોસાભાઈ હતા. આ દાકતર ધણી વૃદ્ધ થઈને લગભગ ૬૪ વર્ષના થઈને મૃત્યુ પામ્યા. અસલ અંગ્રેજોની ક્ષત્રી હતી તે મહાનમાં એ રહેતા હતા. અતિથય ઠીંગણા, સારા પ્રમાણમાં જાડા અને લગભગ ગોળમટોળ લાગતા. દા. ડોસાભાઈનો અવાજ બહુ જ ધીમે અને નારુક હોય; સદાક્રિય એવા હતા કે અમારા ઘરના આગલા ભાગની ગંબીરે માર્ગે એ અમારે ત્યાં કદી નહિ આવતા; કારણ કે એમને એ ગલી ધણી ગંદી લાગતી. અને હતી પણ એવી જ, એમ શામડે લખું? એમજ લખવું ઘટે કે હજી પણ એટલી જ ગંદી એ ગલી છે! આથી પાછમે બારણે એ પોતાની માડી લેવડાવતા. એપી રાગવાળા દરદીઓને ત્યાં એ જતા જ નહિ એમ મને યાદ છે. જ્યારે પણ અમારે દા. ડોસાભાઈને ત્યાં જવું હોય ત્યારે કાં તો અમારે ટાંગો કરવો પડે, કાંતો અમે એક રનેલીની એક બળદની ડમચી લઈ આવતા. આ ડમચીમાં હું અને કાકાજી જતા. ડોસાભાઈનો મળવાનો ટાકમ પણ જરા મોડો એટલે ડમચીમાં કાકાજી મારે માટે થોડું ખાવાનું પણ રાખતા. અમે સવારે નવેક વાગ્યે ઘેરથી નીકળતા તે સાડા બારેક વાગે પાછા આવતા.

સામાન્ય રીતે મને દવાનો કંટાળો કહેવાય, પણ કિવનિન રેકોટસ ઈમલશન વગેરે દવાઓ તો હું બિલકુલ લઈ ચકતો નહતો. અત્યારે પણ કિવનિન લેવું હોય તો હું 'ટીકડીઓ રૂપે લઈ' છું અથવા કેપ્સ્યુલમાં લઈ છું. સ્વાદના આવા ચોખ્ખીયાવેડા ઉપર ધણીને ચીડ હોય છે.

મારાં બહેન તારાગવરીના પતિ સ્વ. નાનુભાઈને એ બાબતમાં બહુ
મીડ હતી. સ્વાદ વિશે એમનો મન એવો હતો કે જેવો લગાડવા
માગીએ તેવો એ લગાડાય. તે ઉપરાંત, કિવનિન રાગોમાં લેવી પડે
એવી સાધારણ દવા હોઈ એનો અણુગમે રાખવો જ ન જોઈએ
એમ પણ એઓ માનતા. આથી એમણે કિવનિન બાબત એવી ટેવ
પાડેલી કે જીભ ઉપર એ બભરાવતા અને પછી પાણી પીધા વગર
ધીમે ધીમે ગળી જતા. દિવેલ પણ આપણે જેમ મધ ચાટીએ તેમ
એ ચાટી જતા. અમુક પ્રમાણમાં એમનું મંતવ્ય હીક લાગે છે
પણ જીવનમાં એટલી બધી બાબતો કરવાની હોય છે, એટલી બધી
દિશાઓમાં કાર્ય કરવાનું હોય છે કે દરેક માણસ આવી બાબતમાં
આમ ટેવ પાડે એ અંબવિત નથી.

એમ તો ઘણા માણસો એમ માને છે કે રોજ ટાઢે પાણીએ
નાહવું અને સવારે વહેલા ઊઠવું એ દરેક મનુષ્યની પવિત્ર દ્રવ્ય છે.
અને જે મનુષ્ય એમ ન કરવું હોય તે મનુષ્ય પાપી છે સાં સુધીની
માન્યતા ધરાવનાર મનુષ્યો મેં જોયાં છે. આ બે ટેવ સારી હશે-
છે એમ માનીએ તો પણ આવી આવી નાની બાબતોમાં, આપણે
જેમ માનતા હોઈએ તેમ જ આખાં જગતે માનવું જ જોઈએ એવો
કુરામહ રાખવો એમા આપણે આપણી સક્રિય મનોવૃત્તિ અને
અભિમાનવૃત્તિ જ દાખવીએ છીએ.

તંદુરસ્તીની શોધમાં કાકાજી અમને કુમસ, હજીરા વગેરે રચનાએ
પણ વારંવાર લઈ ગયેલા. ૧૯૦૪-૫ માં કુમસ ગયેલાં તે વેળા
અમને ઈશ્વરલાલ ખાનસાહેબના ન્યેઠ પુત્ર ચંદ્રવદન ખાનસાહેબ
સાથે પરિચય થયો. આજ લગભગ ચાલીસ વર્ષ પછી પણ સુમાએ
તે પરિચય અને ગાઠ સંબંધ ચાલુ જ છે.

ચંદ્રવદન ખાનસાહેબ ચૌદ પંદર વર્ષના હતા ત્યારે
એમને મુંજરાતી બાષા ઉપર સારું પ્રભુત્વ હતું અને તેઓ નાના

નાના કાબ્યો પણ રચતા આ ઉપરાંત, અગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ એમનું સારુ 'ઈલોડ્યુશન મા એ સહેનાઈથી ધનામો છતી જતા પણ પાછળથી, કોણ જાણે રાથી, એમનું ગાડું રનાડે ચડી ગયું અને છતી શક્તિએ એ મેદિયથી આગળ અભ્યાસ કરી ન શક્યા એમનાં એકી અને મિત્રવર્ગનું વર્તુલ ઘણું નાનું પણ એ નાના વર્તુલમાં એમનો રનેલ ઘણો સ્થિર અને યથાથી સૂરતી વાર્તાવાપમાં પણ અને ધીગા મગ્તીમાં આનંદથી ભાગ લેનારા, પણ અગ્રણ્યો મનુષ્યો હાજર હોય ત્યારે એમનું શાંત ચર્ચા જાય એવા ગર્ભિલ મારા સરલા સાથે લમ થયા તે પ્રસંગે અમે લગભગ એક માસ એકધારે આનંદ માણ્યો તેમાં ચન્દ્રવર્દનનો ભાગ ઘણો મોટો સમય જતા ચન્દ્રવદા બાપ બન્યા, પછી દાદા થયા અને સસારના અને સુખદુઃખ એમણે અનુભવ્યા, એટલે હવે એમની આનંદનો ઉપભોગ કરનારી શક્તિઓ પહેલાના જેવી રહી નથી પણ હજી એમનું દિલ એટલું જ અમારા પ્રત્યે લાગણી અને એકબાન પ્રદર્શિત કરતું રહ્યું છે

કુમસમાં તું રોજ બપોરે 'યુગરાત્રી' પ્રેસની અરેખિયન નાઈટ્સ નાચતો અને ગતે જમીને તું તે કુકું બીજનો આગળ હી જા બળાવતો તે વખતથી મને વાતો લડાવીને, બદલાવીને કહેવાની ટેવ પડી જે આગળ ઉપર લખનામાં ફેરવી નાખી

વાત લખવાની તો બાબુએ રહી પણ વાન સારી રીતે કહેનામાં સામજીનારાઓને રસ પડે તેવી રીતે કહેનામાં પણ કના છે, અમુક પ્રકારની આવડત જોઈએ છે એ જ્યારે આવી આવડત વગરના માણસો વાન કહે છે ત્યારે આપણને ખૂબ પડે છે અમુક માણસ— આપણને મગે અને તરત કહે 'અરે બાઈ, એવી એક દમના જેવી વાત નહીં, તમને વળી કામ લાગી જશે' આ પ્રમાણે જોવી તે વાત કહેવા માટે, કહેના કહેના પોતે ખૂબ હમે પણ વાત પૂરી થઈ જાય છતાં આપણને દસડું ન આવે ત્યારે પેના માણસને આશ્ચર્ય

શાય અને કદાચ એ કહે પણ ખરો કે જ્યારે એ વાત જતી હતી ત્યારે એને તો ખૂબ દસતુ આવ્યું હતું તે વખતે એ માણસને એ- વાતનું ભાન હોતું નથી કે જોની વાતને ઝીંકે તો એ રસ ઉત્પન્ન કરાવે છે હોય તો એને અમુક પ્રમાણમાં મહારવી પડે છે અને એ ન મહારીએ તો એમાં કોઈપણ પ્રકારનો રસ પડેતો જ નથી મહારનાનું પ્રમાણ કહેનારના માનસ ઉપર આધાર રાખે છે પ્રમગ કરુણ હોય, હામ્યરસિન હોય, ચમત્કારિક હોય કે સાદો અને સરવ હોય, પણ એને જુદા જુદા કહેનાર જુદી જુદી રીતે કહી તે તે રમને વધના ઓળા અરૂપમાં રજૂ કરે છે

દ્વંદ્વ આગે ધણી વાર ગયેના તેમાં હેના અમે ૧૯૦૯માં ગયેના એમ યાદ છે અમે બધા નાનાબાઈ જડજની ધર્મશાળામાં રહેના તે વેળા ધર્મશાળા ચિનાર હતી નાનાબાઈ જડજના પુત્ર કૃષ્ણનાન (રામકાકા)નું કુટુંબ, પૌત્ર દોલતરામનું કુટુંબ, રમોન ગોઝીકનોદના જડજ અફુલાલ દોલતજીનું કુટુંબ, માળવી મોઢી મોમિસિદરાના એનેશજ દ્વાર્ડ ધનસુખનાથ મનમુદારનું કુટુંબ અને અમાનું કુટુંબ વગેરે કુટુંબોથી એ ધર્મશાળા માં રહી હતી સૂતી એને સહેજ એવી ચોરીસે વનાકની હો કે અને જુમરાણથી ભરેલી અને બ્યવહારુ મશ્કરીઓથી છવોછન જિંદગી, તે વખતે હેની ગાગેની એમ અત્યારે લાગે છે

મનારે સાગપાયથી વધારે ગોઠા સુધ્ધ રહેનારના મો ઉપર કહું પાણી રેડનામાં આવે ત્યારથી જીવન શરૂ થતુ તે રાતે લગભગ બાર વાગે ત્યારે સુવાનું મળતુ બપોરે સુનારના ધોતિયાના ઢેડા સાથે પાણીના ઢુગના એવી રીતે બાધવામાં આવતા કે જિંદગાની સાથે તે ઢુગનાનું પાણી તેના ઉપર પડતુ ' બરતીનો ટાઈમ ગમે ત્યારે હોય બપોરે એ વાગે હો. તો પણ તે ટાઈમને અમે બધા-યુવક અને યુવતીઓ બળતા તાપમાં સમુદ્વિતાન કરવા બિપડતા ત્યા પણ માણસ નાહતુ હોય ત્યા નીચેથી કુબ્જા મારી ઠાઈ એને ગળડાવી પાડે એ

મસ્કરી સાધારણ મણ્ડાની. દોડ દોડ, જન્મે માથોડાં પુર પાણીના હોડા આવના હોય તે વેળા આવી રીતે પગ ઘોંચા થઈ ગયે તેા આપણી શી રિયતિ ઘાય એ કલ્પનું મુશ્કિલ નથી. છતાં મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે આવાં અનેક ધોંગાણાં છતાં અને અમારામાંથી કોઈને પણ નરનાં આવડતું નહોતું છતાં એક પણ અજ્ઞમાન ત્યાં જન્મે હોય એવું સ્મરણમાં નથી જ્યારે ચોપાટી અને જુહુમાં તેમજ વેમોચામાં તો આપણે અવારનવાર ગ્રાણધાનક અજ્ઞમાનનું સ્મરણીએ છીએ.

ધર્મશાળામાં અમારા કાકાજી, ચંદુલાલ મુનસાફ અને ધનસુખભાઈ મજમુદાર જેવા વડીલો જ્યાં તોફાનમાં નેના તરીકે કામ કરતા હતા. દોલનરામ પણ એમના ચિદ્ધ જોઈ ધી જનરલ સ્ટાફનું કામ કરતા હતા અને અમે જ્યાં સિપાઈગીરી, હવાલદારી વગેરેનું કામ કરતાં. તે વખતે જેવાં તોફાનો થતાં, જેથી બચવાનું મસ્કરીઓ થતી, તેવાં તોફાનો અને તેવી મસ્કરીઓ કરવાના જમાના હવે રજા નથી. માત્ર એકાદ બે દર્યાન આપું:

એક યુવાન કવિ હોવાનો જન્મ સેવનો હતો, રસિક ચત્તાન થતો હતો અને જેને આપણે અસ્થાનો આદમી કહીએ તેવો હતો. દરજ્જાની ધર્મશાળામાં ફરાવ થયો કે તે યુવકને—ને વખતે તે મૂગત હતો—ખાસ આમંત્રણ આપીને દરજ્જા બેઠાવારો અને પછી તેને શિક્ષક બનાવીને જોડ્યો આનંદ લગાવે તેટલો હતો. આ પ્રમાણે તેને બે ત્રણ આમંત્રણ છૂટ્યાં. ને યુવકના વડીલને આની ગંધ આવી દશે એટલે એણે તો એ યુવકને જન્મ ના કહી પણ એ યુવક જેનો સમજો ? મોટાં મોટાં તથેક કુટુંબ તરફથી આમંત્રણ ગયેલું એટલે એ તો કુલ્લાર્થ ગમેશે. એ આવ્યો એને મનમાન આપવાની દરેક પ્રકારની તૈયારી દરજ્જામાં થઈ રહી હતી.

અમે જ્યાં જમી જમીને તૈયાર થઈ રહ્યાં હતાં. બાર સાડાગારે

મિત્ર ગાઢ ધર્મશાળામાં આવી પહોંચ્યું કે તરત જ યુવકો અને યુવતીઓએ-તેના સન્માનાર્થે અગે યુવતીઓને તો ખાસ રોકી હતી- મિત્ર પુષ્પોથી અને સળંગ વાલની દાળના છાલાથી ભાવ બીતું સન્માન કર્યું.

દ્વિતી આથી બહુ આનંદ પામ્યા. પછી એક મોટા આમા રીથે એમને રનાન કરાવ્યું અને એક કુટુંબ તેમને જમના લઈ ગયું. યા મધુ પીરમાથુ એટલે એક બીજા કુટુંબના માણસો ત્યાં ગઈ પહોંચ્યા અને મહેમાનનો હાથ પકડીને પોનાને ત્યાં આવવા આમ્રહ કરના મહી પડ્યા એમના બહુ આમ્રહથી ખુશ થઈને એ મહેમાન યાથી ભરીને એ કુટુંબને ત્યાં ગયા ત્યાં પણ બધું પીરસાઈ રહ્યું એટલે ત્રણી ત્રીજા કુટુંબના માણસો ત્યાં પહોંચ્યા તેમણે હજી આજે મહેમાન અમારે ત્યાં નહિ જમે તો અમારા બધાનું નામ કપાઈ જાય. આ પ્રમાણે શ્રુત કરતા દોઢ બે નો સુમાર થયો હશે ત્યાંજ આખરે બધાંએ એમ કરાવ્યું કે આવા મહેમાન જમે તે એમને ત્યાં જમે એ કી- નહિ, તેઓ તો બધાના મહેમાન ગણાવા જોઈએ આ ઉપરથી એમ કરાવ્યું કે પહેલે દિવસે તો એમણે આમાના વૃક્ષ નીચે જ ભોજન લેવું અને દરેક ઘરમાથી જુદી જુદી યુવતીએ એમને જુદી જુદી વાની પીરસવી

એ પ્રમાણે મહેમાન આખા નીચે બેઠા અને લગભગ પાંચ છ કુટુંબને ત્યાંથી જુદી જુદી વાનીઓ પોતે અનેક યુવતીઓના આમ્રહ સાથે જમ્યા તેજ પ્રમાણે બપોરે લગભગ અરેક કપ ચાહના પણ એમને પીનડાવી દેનામાં આવ્યા જેમાં કોઈ કોઈએ તો ચાહમાં મીઠું અને જુનામની ફાકી પણ નાખેવા. આવી રીતે ત્રણેક દિવસની મહેમાનગીરી આખીને, અત્યંત પ્રસન્ન થઈને એ યુવક પાછા સુરત ગયેના

એક બીજો કોનેજીવન યુવક ત્યાં આવી ચડેલો, એને કોઈ

૧૫૮ • આદ્યમતે અજવાળે

ખજુવાનુ મ્હે તો એ જાડુ ચીજનાં આ એની નિર્મળતા બતાવનાં
 ખ્યાનમાં અત્રી ગર્જ અને તેને બરાબર મનાવવાનો નામડો રચારો
 મકાજી માલીઓના મૂંઝાળ આગળ નર્તન એમના ટોલી અને
 શંભુર્જવાળાને એમ રૂપિયો આપવાનું નક્કી કરીને ના ? માર
 વાગે આવવાનું મ્હી આખ્યા જે જગ્યાએ લમનું નક્કી કર્યું તે
 જગ્યાએ યુવતીઓએ તોગળે ગાંધી દીધા ઢાલીઓ આપ્યા અને
 વમાડવાનું શરૂ થયું જધા એને આમળવાને મદાને તે જગ્યાએ
 એમાં થયા અને પેતા યુવ- એ જગ્યાએ આ થો કે તગ્ન માગ
 માણુએ એને પડ્યો અને એ પાગ્યા ઉપર બેમાડી દીધો તરન
 પામેની રમના બારણા ઉધડયા અને યુવતીઓ લમના ગીત ગાતી
 બગાડ પડી એ- મ્હ્યા મોગે ધુમગે મરીને સામે પાગ્યે બેમી ગર્જ
 પેતા યુવને વડીબર તો એમ જ લાગ્યું કે ખરેખર લમ જ
 પ્રમાણે બજાત રે થવા મા-યા છે, પણ એવામાં તો મ્હ્યાએ
 ધુમગે મરી નાખ્યો અને લગભગ ૪૫ વર્ષનો, મોગે મૂડાવાળો
 એ વિદ્યુત, મ્હ્યાના વસ્ત્રો પહેરીને બેઠો હતો તેમ જણાયું આલીવાં
 આપવા જધા વડીયો પણ હા રે હા નેજાન આખરે રડી
 પડ્યો વરીતેએ બાજી રેગી, એનો પદ નર્તનને અમને મદાને
 યુવકો અને યુવતીઓને એમણે સાગી પેરે ધમ । યા કાને-અનને
 આશ્વાસન આપીને હડો પાડ્યો અને આ પ્રમાણે લગભગ ચારપાંચ
 મ્હાકના ધીગાણા પડી અમે છૂટા પ થા ।

ગજાઓ પૂરી થવા આવી અને મધાને સૌસોને ત્યા જવાનો
 સમય થયો એને જમણવાગે શરૂ થયું એ જ વખતે સત્રાગીઓના
 ગગ્ગા પણ રખાયેલા તે વખતે એ સત્રારીઓએ દારમોનિયમના
 ઉખાલ્લે ઉઠાડીને મને બેસાડેલો અને તેથી હું કુતાર્ક મરેલો એ વિશે
 મે બાનમાં પ્રશ્નરુપમાં ઉત્તેજ મરેલો છે એને હું અહીં પુન નથી
 દરતો પણ એ ગગ્ગા ગાતા ગાતા યુવતીઓએ રાનના મે તથુ

ગાડ્યા છતાં બંધ કરવાની ઈચ્છા બતાવી નહિ. આગળ ત્રણ ચાર જંગરા થયેલા એટલે અમે યુવતીઓને ગરબા બંધ કરવાને વિનંતિ રી પણ તેમણે તો અમને રોકકું જ પરખાવી દીધું કે હવે તો સનાતના ભાતિયાં ગાઇને જ બંધ કરશું ! આ ઉપરથી અમે છોકરાઓએ ચેચાર કરવા માંડ્યો કે આ ગરબા બંધ કેવી રીતે કરવા ? અમને તો ઈશું સૂઝતું નહિ પણ પેલા કન્યા બનેલા પીસતાગાસ વર્ષના હરથે અમને આર્ગ દેખાડ્યો અને પોતે જ એની સરદારી લીધી.

અમે બધાએ રસોડામાં જઈને ચાળા અને વેલણો લીધાં ત્યારે અમારા સરદારે હાથમાં મોટું ઝાકું લીધું. સિંગનજ થઈ એટલે મમે એ સનારીઓ ગરબા ગાતી હતી તેની પાસે જ વર્તુલમાં ઠાકવાઈ ગયા અને પ્રચંડ અવાજે અમારા મરદારે ઘેરિયાઓનાં ગીત જવાવવા શરૂ કર્યાં અને અમે તે ચાળા વેલણતી દીપા દીપ સાથે ઝીંકવા માંડ્યાં. પાંચ-દસ મિનીટમાં બધી યુવતીઓ અતિશય ક્રોધાવેશમાં આવી ધ અને પોતપોતાની જગ્યાએ જઈને મુઠ્ઠા ગઠ !

આજ એ પ્રસંગને ૩૨-૩૩ વર્ષ થઈ ગયાં. ફરીથી અમે છોકરા જન્મ શક્યા નથી. તે વખતના વડીલો-કાકાજી, ચંદુલાલ મુનસુફ, વનગુખલાલ મજમુદાર, છોકરાઓના માનીતા સરદાર દોલનરામ તેમ જ અમે છોકરાઓમાંથી પણ મંમજીદાસ મુનસુફ, નટુભાઈ, ચંદુલાલ વગેરે મૃત્યુ પામ્યા છે. તે વખતના યુવક-યુવતીઓ આજે વનમાં પ્રવેશી ચૂક્યાં છે કે પ્રવેશ કરનાની અણી ઉપર છે. તે સમયનાં આર્થા તોફાનોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જાણે હમણા જ બન્યાં હોય એમ લાગે છે અને છતાં કેટલાં વર્ષ વીતી ગયાં અને એ તોફાનોમાં બાગ લેનાર યુવક-યુવતીઓનાં જીવનમાં કેટલા પરિવર્તનો થઈ ગયાં !

મેં આગલા જ પ્રકરણમાં પ્રથમ પૂછ્યો છે કે ‘તો દું મારો ન પડ્યો દોન તો ?’ બહુ આંટીપુંટીમાં ન જીવરીએ તો જવાબ હજી સકાય કે તો જે યવાની અને પરમ ઇચ્છા હતી તે—દું બી. એ. અને એમ. એ. યાન, મોટી આવકવાળા નોકરી કરી રાખ, પૈસાની દૃષ્ટિએ મનુષ્યોની મદતારું માથે કાઢનાર વર્ગ—જે ધણી મોટી બહુ-મની ધરાવે છે—અને ડાલો માણસ કહેન, નવલકલા અને નવલિકા સાહિત્યનું વાચન આટલા વિચાર પ્રમાણમાં દું ન કરી રાખ, પણ સાથે સાથે કાવ્ય સાહિત્યનું વાચન પણ સુખ્યવસ્થિત રીતે મારાથી કરાવ અને દું કદાચ લેખક યાન કે ન પણ યાન ! અને વાત તો કદાચ જાહેરમાં લેખા લખનો દોન કે પછી ગુજરાતીમાં કવિ થયો દોન ! પણ દું મારો પડ્યો અને ગુજરાતને સુખાએ કે દુખાએ દારવરસનો અને નવલિકાઓનો લેખક થયો એટલે એ વિશે વધુ ઉઠાપોઠ કરવો નહાયો છે.

વડવાળામાં મને વાંચનાં આવડ્યું. તે જ સમયથી મેં ખૂબ વાંચવા માંડ્યું. પાલીનાણામાં પણ મેં ઘણું વાંચ્યું. પણ મૂરતમાં તો મારી માંદગીને કારણે મેં પુષ્કળ વાંચવાનું શરૂ કરી દીધું. ૧૯૦૩ સુધી મેં ગુજરાતી વાંચ્યું હતું. અત્યારે પણ માત્ર ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચનારને મુશ્કેલી પડે છે તો તે કાગમાં ત્યારે આટલા પ્રમાણમાં પણ ગુજરાતી પુસ્તકો નહતાં ત્યારે મારા જેવા ગુજરાતીના ખાકિધરા અને વાંચવા સિવાય કશું અન્ય પ્રવૃત્તિ જ નહિ એવા માણસને કેટલી મુશ્કેલી પડતી હશે, એનો ખ્યાલ સૌને સહેલાઈથી આવી શકશે જ

મારા ખાઉધરાપણામાં હું ગમે તે પુનઃ વાચતો, માત્ર તે હાથ ચડવું
જોઈએ પ્રાણીવર્ણન, ઇતિહાસો, નર્મકાવ્ય, નર્મકથા કેષ, દલપત
કાવ્ય, હાલ જે ' સ્ત્રીબોધ ' છે તેના અસલ સ્વરૂપ ' અસતરી બોધ ' ની
એ- જૂની કાષ્ઠલ હતી તે-એમ જે પણ મેં હાથ આવે તે હું વાચી
નાખતો મારા કામની છોટરી નહોતેનને ત્યાં કાપ્પાણ અને મર્જ-
બાનની પુબ્બ ચોપડીઓ ઉપરાંત ' ગપ-સપ ' ની કાષ્ઠો પડી
હતી, તે પણ મેં વાચી નાખેલી

ઈ સ ૧૯૦૨ની સાલમાં સૂરતમાં પંચે ચાનતો હતો એટલે
અમે છ માસ અમદાવાદ, ભદ્રમાં ઘર ભાડે રાખીને રહ્યા હતા ત્યાં
જુલ શુદ્ધ પ્રકાશનું ગુજરાતી સાહિત્ય ખૂબ વાચવામાં આવ્યું એ
વિશે મેં ' ૨૧ સર રમણભાઈ ' નામનું લેખમાં (' મીડી નજરે ')
(૨૦૧) નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે

" ઈ સ ૧૯૦૨ની સાલમાં, અમદાવાદમાં, ભદ્રમાં આવેલ
મ્મ પુ રચનિતરામના ઘરને બીજો મળ્યો-ડેરામાં એમનું પુસ્તકાલય
હતું દેશનેમત છુટકેસો કે કાચના બારણાના કપાટોને બદલે
પુસ્તકો જૂના કરડીઆમાં અને દેવદારની છાંય પેગીઓમાં ભરવામાં
આયા હતા આ પુસ્તકો સાફ કરીને તેમને કાષ્ઠ પધુ નિયમિત
' અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવવાનું કાર્ય ' મેં માથે લીધું જેના બદલામાં એ
મધ્ય પુસ્તકો અને ચોપાનીઆ વાચનાની મને રજા મળી ૨૫ નારામણ
લેખ્યદના ચોકકામધ પુસ્તકો એમાં હતા તે વચાઈ રહ્યા, સાદ
ચઈ રહ્યા અને ગોઠવાઈ પણ રહ્યા પડી બીજા પુસ્તકો લેવાયા
એ બધા પૂરા થયા કેડે ચોપાનીઆનો વારો આવ્યો-સુદર્શન, વસત,
બુદ્ધિપ્રદ અને જ્ઞાનસુધાનો એ જ્ઞાનસુધાની ફાઈલમાંથી મેં
' ભદ્રભદ્ર ' વાચ્યું "

અમદાવાદમાં અધિષ્ઠિત રત્નજી જાદુ અને જાનકાવલ્ય પ્રાપ્તિ,
સરસ્વતીય દ્ર અને ભદ્રભદ્ર વિશે અનેક પ્રશ્નો પૂછીને હું ગચ્છનિતરામ

તેમજ જયસુખનાસનો છવ સારી પેઢે ખાતો હતો બદબદના પાત્રો ઠઠ ઠઠ મૂળ વ્યક્તિ ઉપરથી લીધેલા તે પણ 'મે' એમની દાગ જાણેલું રણજિતરામના ઘર પાસે એ ખાવાજી રહેતા હતા, તે ૧૮૫૭ના બળવામાં રાણી લક્ષ્મીબાઈના હાથ નીચે મિર્જા તરીકે લડ્યા હતા એમની જોડે અમે ધણીનાર વાતો કરતા પણ 'ખાવાજી' તે વખતે પણ બગરાની ખરી વાત કહેતા ડરતા એટલે અને પોતે સારી પેઢે વૃદ્ધ પણ થયેલા એટલે બળવા મળ્યા રસિયા વાનો એમના તરફથી અમને મળેલી નહિ.

તે વખતેજ, એક વખત હું મારા મામા મગજમામા અને રણજિતરામના નાનાભાઈ ધનસુખનાથ કરવા ગયેલા અને ત્યાં અમે ત્રણેયે ખારેકી બોર ખાધા કેણુ જાણે કેવા મોર હશે કે પડી બોર માત્ર નિમિત્ત હશે પણ અમને ત્રણેને સખત ન્યુમોનીઆ થયો. હું અને મગજમામા મરતા જાયા પણ ધનસુખનાથ તો બિચારા મરી જ ગયા એ ધનસુખનાથ વગમમ મારી વચના પ્રાપ્ત મારા કરતા એમને બે વર્ષે મોટા હશે તે વખતે અમે બંને ત્રીજા અંગ્રેજી ધોરણમાં, એટલે તે અને ધણીનાર કહેતા કે આ ત્રીજા ધોરણથી માડીને બી એ વચમાં કેવલા વર્ષ લોહીનું પાણી કરવું પડ્યું એનો વિચાર કરતા અને એમ થાય છે કે એના કરતા તો મોત બહુ. હું એમને આ વાતમાં ટેકો આપતો એમને મોત પ્રાપ્ત થયું અને પરીક્ષાઓમાંથી એ જાગી ગયા મે જુદે જ માર્ગે પ્રયાણ કર્યું, એથી હું પણ પરીક્ષાઓમાંથી છટકી ગયો.

અમદાવાદનો એ અનુભવ મને ખાસ યાદ રહ્યો છે તે વેળા અમદાવાદમાં ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની બેઠક હતી અને પ્રમુખ તરીકે સર સુરે દનાય જેનરજી હતા હું તેમનું બાપણુ માબજવા ગયો તે વખતના મડપમાં લાહિડ રપીકર વગેરેની વ્યવસ્થા હતી નહિ એ નખનાની જરૂર નથી અમને એમના બાપણુની છાપેની નખ

છી હતી. એવામાં સુરેન્દ્રનાથે બાપણ શરૂ કર્યું. સાડા ત્રણ કલાક
કુદી એ હિંદના સર્વોત્તમ અને જગતજરમાંના ઉત્તમ વક્તાઓમાંના
એક વક્તાનેા વાદ્યપ્રવાહ એક સરખો, વણ તૂટ્યો, સમુદગર્જન પેઠે
ઘડીકમાં મૃદુ, કેમળ, મીઠાશબર્યો અને ઘડીકમાં ગેબી, પ્રચંડ નાદ
કરતો ચાલ્યા કર્યો. એમના બોલવામાં અને જાણેલાં બાપણમાં એક
અદ્વૈતવિરામ જોડલો પણ ફેર નહિ ! હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. વક્તૃ-
ત્વકલામાં આણું અદ્ભુત, અસાધારણ નૈપુણ્ય !

અમુક એક જ પ્રસંગથી જુદાં જુદાં મનુષ્યોને જુદી જુદી અસર
થાય છે, એ સામાન્ય રીતે સમજાય તેવી વાત છે. અબ્દુલ કરીમ
ખાન કે એમકારનાથ કે ફૈયાઝખાંના જલસામાં પોતે જઈ આવે અને
તેનાથી ઉશ્કેરાઈને, ઘેર જો રાતના ત્રણ વાગે આવ્યા હોય તો ત્રણ
વાગે સંગીતની રિયાઝ કરવા મંડી જાય, રામમૂર્તિ કે મુજન સેડોના
અંગબળના પ્રયોગો જોઈ આવીને તે દિવસથી જ વ્યાયામ કરવાને
પોતે આરંભ કરે—પછી બસે તે ત્રણ ચાર દિવસ માટે જ હોય—
પચરંગી ક્રિકેટ કુર્નામેંટ જોઈ આવીને પાછલા વાડામાં અમુક
અમુક ટ્રોફસની પ્રેક્ટિસ પોતે કરી નાખેઃ આવા પ્રકારનાં મનુષ્યો
મેં જોયાં છે. પણ એથી ઉલટી પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો પણ હોય છે. સંગીતના
નિષ્ણાતોનું સંગીત સાંભળીને, કસરતખાતેના અંગબળના પ્રયોગો
જોઈ આવીને કે ક્રિકેટ મેચ જોઈ આવીને અમુક કાળ પ્રયત્ન
સંગીત, વ્યાયામ અને ક્રિકેટની તાલિમ લેવાની વાત કરતા પણ
જેમને હોભ થાય અને જેમને એવા વિચાર આવ્યા કરે કે ‘ક્યાં એ
મદા નિષ્ણાતો અને ક્યાં હું અદ્વૈતમા ! હું કોઈપણ દિવસ એવો
નિષ્ણાત થઈ નહિ શકું.’ એવા મનુષ્યો પણ મારા જોવામાં આવ્યાં
છે. હું આ વર્ગનો માણસ છું અને એથી જ સુરેન્દ્રનાથની ભવ્ય
વક્તૃત્વકલા સાંભળ્યા પછી મારા હૃદયને એમ થઈ ગયું કે આ તે
વક્તૃત્વકલા ! એમાં આપણા પતા ક્યાં ખાય ? ત્યારથી અત્યાર સુધી

મને બાપજી કરતી વખતે અતિ દોષ થાય છે અને ત્યાં મુઠ્ઠી તો
 ૧. બાપજી કરવાની નાજ પાડી દઈ છુ બ્યોતીન્દ્રમાર્ષિ પહેના વર્ગના
 માણસ છે અને પોતે ઉત્તમ હાથરસિદ વક્તા છે એટલે એમને
 સમાયોજ ઉત્પન્ન થતો નથી એ વાત ગ્રહણીતી છે એ મને હમેશા
 આગ્રહ કરી કરીને બાપજી : વા જિભો કરે છે, તે વખતે હું ગમે તે
 રીતે મારી કરત અત : હું, પણ એમા મને રમ નથી કે આનંદ
 નથી કાઢત કે તે વખતે અમ વાઝમા ૧૯૦૨મા મુરેન્દ્રનાથે બાપજી
 કરેલુ તેની બધી પ્રતિબાનુ મને ગમરણુ થાય છે

અમલાનાદના ઠું ઘણીવાર પ્રાર્થનાસમાજમા પણ જતો
 વૈષ્ણવોના મંદિરમા જેમ દર્જાને આવનારમાથી ઘણા થોડા બાવિ
 ભક્તો હોય છે અને મોગાભાગને તો એમા એક પ્રમગ્ની મો : જ
 છે તેમ પ્રાર્થનાસમા : મા આવનારમાના મોટા ભાગને માત્ર સારી
 મોસાયગીમા જેમવાનો અને સંગીતની મોજ આપવાનો આનંદ
 થતો એમ મને યાદ છે મારા આના અનુભવને લઈને મને સમૂહ
 પ્રાથના પ્રત્યે જ : પણ શ્રદ્ધા નથી, એટલુ જ નહિ પણ અણુગમે
 છે એમ ડી રામય. મનુષ્યને પ્રાર્થના કરવાની ખરેખર ઈચ્છા થાય
 તો એણે એમતમા જ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ સમુદમા આપણુ-
 આપણામાના ઘણાખરાનુ-ધ્યાન બીજાઓની હિસચાન તપામવામા
 ગે છે, પ્રાથના પ્રત્યે ડોલુ જ નથી

અમદાવાદથી મુરત પાઠા આન્યા કેડે હું અગ્રેજી ચોથા ધોરણમા
 ગયો ને વેળા જયમુખનાને તથા રણજિતગમે મને કહ્યુ કે હવે
 ગુજરાતી બંદુ વાચ્યુ મારે અગ્રેજી વાચવાનું રહે છે મે તો તરત
 જવાબ આપ્યો કે એમા સમગ્રજી જ કેમ પડે ? જયમુખનાને આગ્રહ
 કર્યો કે સમગ્રજી પડે કે નહિ પડે પણ અગ્રેજી વાચને શબ્દ નહિ
 આવડે તે ડિશનરીમા જોવો કે નહિ એ વિશે મે એમનો મન
 પૂછ્યો, નરણુ કે કામગી હવ્યા ત્યાં મુઠ્ઠી વેગટરની ડિશનરીના

બાગ સાથે ને સાથે રાખતા. જ્યસુખતાને એ પ્રયાની સામા મત
જાણ્યો. એમણે તો કહ્યું કે કોશની મદદ લેવા રહેશે તો વાચતા
વટાગો આવી જશે માટે કોશને અડન્યા વિના ગુલાબો ગમ્. કોઈ
વખત કોશની મદદ લેવી એ ઠીક છે પણ આખો વખત એ જોનાય
તો પછી વચાય નહિ બીજાઓનો મત ગમે તે હો, પણ મને તો
આ સલાહ ગમી અને મને એથી ફાયદો પણ થયો. પહેલી જે ત્રણ
ચોપડીઓમા મને ચોછી સમજણ પડી પણ પછી રસ લાગી ગયો
અને ત્યારથી શુજરાતી વાચન ઓછું થઈ ગયું અને અગ્રેજી વધી ગયું

મને માત્ર અગ્રેજી સાહિત્ય પ્રત્યે આગળા ઓધીને એકનો
મૂકી દીધો. તેને બદલે એની જુદી જુદી દિશામા માર્ગસૂચન એમણે
ક્યું હોત તો મારું વાચન વધારે વ્યવસ્થિત થાત એમ મને હવે
લાગે છે કારણ કે તે વખતે વાચન એજ મારો પ્રિય વિનોદ હતો
અને જે પણ સાહિત્યના પુસ્તક મને આપનામા આવ્યા હોત તે હું
વાચી નાખત એ નિ સંદેહ છે વાચનના સબધમા મનુષ્યોની કટાક્ષ
લટ્પિત કેવી હોય છે તેનું એક દષ્ટાંત હું અત્રે આપુ

જ્યસુખભાઈ નાના હતા ત્યારે એમણે રેનો ડઝની નવનકથાઓ
વાચના માડી અને તે વાત કાઢાજીના જણનામા આવી તેમણે એમની
સખત કાટમણી કાઢી નાખી અને એના પુસ્તકો દી પણ ન વાચના
એવી આજ્ઞા ફરમાવી પગિણામે છાના છપના જ્યસુખનાતે રેનો ડઝની
બધી નવનકથાઓ વાચી નાખી અને આખે ચરમા વેના આપવા
કારણ કે તે વખતે એ ચોપડીઓના ટાઇપ બહુ ત્રીણા પતા મે
અગ્રેજી વાચનાનો આજ બન્નો પછી થોડા વખતમા 'રેનો ડઝ વાચુ ?'
એવો પ્રશ્ન મોટાભાઈને પૂછ્યા મોટાભાઈએ મારી સામે જોયું અને
પત્રી હસીને કહ્યું 'બીબત્ત સાહિત્ય વાચવું છે એટલા માટે ? વાચવો
હોય તો વાચજે પણ મોટા ટાઈપની ચોપડી મળે તો વાચજે બાકી
એમા બીબત્ત જોવું કશું નથી' આને પરિણામે મે રેનો ડઝની માત્ર

એક જ નવલકથા અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં વાંચેલી—‘સોલજર્સ વાઇઝ’ (ગુજરાતીમાં ‘સિપાઈ બટ્યાની સગની’) એક વખત તો કોઈ મિત્રના ‘મીસ્ટરીઝ ઓફ ધ કોર્ટ’ ઓફ લંડન’ના દસ ભાગ મારે ત્યાં છ માસ પડી રહેલા છતાં મેં એને હાય પણ લગાડેલો નહિ !

પહેલી અંગ્રેજી વાર્તા ‘ગોલ્ડન સ્ટોરીઝ’, ‘સનડે પિક્ચોરિયલ’ વગેરે ચોપાનીઆંઓ આવતાં જોમાં દરેક અંકમાં અંકેક સંપૂર્ણ વાત આવતી તેમાંથી મેં વાંચેલી. પછી પાંચ સાત એવાં ચોપાનીઆં હું વાંચી ગયેલો અને મને એમ જ લાગેલું કે ઉત્તમ અંગ્રેજી સાહિત્ય એ ચોપાનીઆંઓમાં જ હશે. પછી ખીજી ચોપડીઓ વાંચવાની શરૂ કરી પણ હું સૂરત રહ્યો ત્યાં મુધી વચમાં વચમાં તો એ ચોપાનીઆંઓ વાંચતો જ. જયમુખશાલ તે વખતે મુખ્ય કોલેજમાં બણતા. તે વેકેશનમાં સૂરત આવતા ત્યારે આવાં ચોપાનીઆં મુખ્યથી આઠ આઠ રતલને દિસામે બે એક રતલ જેટલાં લઈ આવતા. હું વાંચીને ત્યાંન મોઢીને ચાર આંને રતલ લેખે આપી દેતો, એટલે એક રતલ સાહિત્ય વાંચવાને ખર્ચ માત્ર ચાર આના પડતો !

જયમુખભાઈના કહેવાથી હું સૂરતની એન્ડ્રુઝ લાયબ્રેરીમાં મેંબર થયો. સાધારણ નિયમ તરીકે એક સભાસદ એક પુસ્તક અને એક ચોપાનિયું ઘેર લઈ જઈ શકતો, પણ તે વખતે લાયબ્રેરીઅન તરીકે મનદરશમ હરિશમ મહેતાના મોટા ભાઈ હતા, અને એ મને સારી રીતે ઓળખતા; એટલે ગમે તેટલાં પુસ્તકો અને ચોપાનીઆં લઈ જવાની મને છૂટ હતી. મારો વાંચનનો શોખ જોઈને એ મારા ઉપર ખાસ રતેદ બતાવના અને મને અનેક વેળા એમણે અમુક અમુક પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે એવી સૂચનાઓ પણ કરેલી. તે વખતે લાયબ્રેરીમાં જેમીને વાંચવાવાળાની સંખ્યા મોટી હતી પણ કોઈ ખાસ ઘેર પુસ્તકો લઈ જતું નહિ. જેકબ્ઝ, ઓસ્કાર વાઈલ્ડ, બારી પેર્સન વગેરેનાં પુસ્તકો લાયબ્રેરીમાં લાંબા કાળ મુધી પડી રહેલાં છતાં

વાંચતી વેળા એનાં પાનાં છૂટાં પાડેલાં ।

મેગેઝિનોમાં ફોયલ, પીઅર્સન, સ્ટ્રાન્ડ વગેરે નવાં તો હું વાંચતો એટલું જ નહિ પણ એની જૂની ફાઈલો પણ મેં ઉચલાવેલી. માનન ડાઈલની શેરલોક હોમ્સની વાતો અને અસલના ‘નાઈટ્સ’ ની કથાઓ ‘વ્હાઈટ ક્રોપની’, ‘સર નાઇગલ’ વગેરે મેં ‘સ્ટ્રાન્ડ’ની ફાઈલોમાંથી વાંચેલ. તે ઉપરાંત રણજિતસિંહના પરાક્રમો વર્ણવતા લેખો તે વેળા ‘સ્ટ્રાન્ડ’માં બહુ આવતા તે પણ મેં વાંચેલા. જયમુખલાલ ‘દાર્પર’ અને ડબલ્યુ. ટી. સ્ટેડનું ‘રીબ્યુ ઓફ રીબ્યુઝ’ એમ બે ચોપાનીઆં મંગાવતા. તે પણ મને નિયમિત વાંચવાનાં મળતાં.

હવે સુધારાવધારા કરીને ‘દાર્પર’નું મૂળ સ્વરૂપ જ તેમના સંચાલકોએ બદલી નાખેલું છે. હમણાં ચિત્ર તો એક પણ આવતું નથી. કાગળો હેવી આર્ટ પેપરને બદલે એન્ટિક ફેધરવેટ થઈ ગયા છે અને દરેક અંકમાં માત્ર એક કે બે નવલિકાઓ આવે છે. પહેલાંના ‘દાર્પર’માં તો પ્રત્યેક અંકમાં છ છ સાત સાત ઉત્તમ કક્ષાની નવલિકાઓ આવતી અને તે દરેક નવલિકા પ્રખ્યાત ચિત્રકારોની પીંછીથી અલંકૃત થતી હતી. તે ઉપરાંત, મુસાફરીના લેખો, સાહિત્યના વિવેચનાત્મક લેખો વગેરે આવતા. ‘એડિટર્સ ફોઅર’ નામે ત્રણેક પાનાં પહેલાં પણ આવતાં અને હજી પણ ચાલુ છે જેમાં હાસ્યરસિક રહેતો અને નિર્બીધો આવતા, અને આવે છે. મુનશીજીની ‘ગોમતિ દાદાનું ગૌરવ’ નામની નવલિકા આ કોલમમાં આવેલ એક રહેતો ઉપરથી લેવામાં આવી છે એમ મને સાફ યાદ છે. મેં પણ એ કોલમમાંથી ત્રણ ચાર વાર વસ્તુ લીધેલું.

સ્ટેડનના ‘રીબ્યુ ઓફ રીબ્યુઝ’ માં તે વેળા એક લેખ આવેલો જે હજી મને યાદ છે. તેમાં વિવિધ રંગે પોતે બે જુવાનીઆ હોપડ બોર્ડ અને વિન્સ્ટન ચર્ચિલનાં રેખાચિત્રો (સબ્-ચિત્રો) પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીમાં આપેલાં અને બવિશ્વવાણી બાબેલી કે “આ બંને

૧૬૮. આયમતે અલ્પવાળે

જ્ઞાનીઆ ભવિષ્યમાં ઇચ્છાકના વડા પ્રધાન થશે, એ સરતમા પડે છે પણ જીતશે એ કંઈવુ મુશ્કિલ છે આ હું એમ ધારું છું કે હોય ન્યોગ' એ સરતમા પડેલો આવશે. ચર્ચિત એની પછી વડો પ્રધાન થશે. " આટલે વર્ષે એ ભવિષ્યવાણી આવી ચમત્કારિક ગીતે ખરે પડી છે, એ વિલિખમ ગેડની વિચારશક્તિની વિરલ પ્રતિભા બતાવી આપે છે

તમિયન અને માનસ ઉભયને લીધે મને એમ્તા ગેડવાની અને એમ્તા મનમા વિચારસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને તેમા રહેવાની ટેવ પડી ગયેલી આવામા અગ્રેજી આદિત્યે મારા ઉપર આક્રમણ કરીને મારી વિચારસૃષ્ટિને વિશાળ તેમજ વૈવિધ્યભરી બનાવી દીધી. હું મારી દુનિયામા એટલો બેડો જીતી જતો અને હૂબી જતો કે જેથી મને વાસ્તવિક દુનિયા પ્રત્યે ઉદાસીન વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી જતી. અને એથી જ આ દુનિયાના પ્રમોગાનું નિરીક્ષણ હું તટસ્થ ગ્હીને કરી શકતો આ વાચન અને મારા માનમને વીવે મને ખીજ એક મુશ્કેલી એ પડેલી કે મારી વચના છોમ્શએ જોડે ૬ મૈત્રી બાધી શકતો નહતો એઓ કદાચ આ નાન જાણી નરેના શકયા પણ મારે મિત્રનાને માટે જય સુખનાના મિત્રોને ગોધવા પડતા

કામ મતેનકર જેવા વિદ્વાનો અરેમિયન નાર્થસ જેવા પ્રથો વાંચવાની સામે છે અન્ય કેટલાક વિદ્વાનો જીગ્રસા ઉત્પન્ન કરે તેવા પુનઃકો નાની વચના મનુષ્યોએ ન વાચવા જોઈએ એમ કહે છે હું મારા અનુભવ ઉપરથી એમ ખી શકું કે વાચનની સાગી માગી અસગનો આધાર આપણા પોતાના માનસ ઉપર અવલભે છે અમુક પુસ્તક વાચવું અને અમુક ન વાચવું એવો અકુચ માગ વાચન ઉપર કોઈએ કદી મૂક્યો નથી, અને હતા કોઈપણ પ્રકારના વાચનથી જોને અમારા જમાનામા અમે 'નીતિ' મમજતા તે નીતિના નિયમોથી ચલિત થવાની બદલ ગ્રેષ્ઠા અને મળી હોય એવું સમરણમા નથી.

ઉત્કૃષ્ટ, એ અતિ વાચનથી મારી તે વખતની ઉચ્ચ ભાવનાઓ ટકાવી રાખવાનું કાર્ય મારે સરલ થઈ પડ્યું, એટલું જ નહિ પણ સહજ થઈ પડ્યું.

તે સમયનું મારું માનસ નીતિ મંબધે કેવા પ્રકારનું હતું તે જાણવા એક દૃષ્ટાંત આપું: એક સાંજે વિક્ટોરિયા બાગની પાળ ઉપર હું અને મારી સાથે લણ્ણતા વિદ્યાર્થીઓ ગેઠા હતા. એ બધામ કદાવર અંગવાળા, ગાળાગાળામાં નિપુણ હતા. તે વખતે એએક બહુ ગરીબ વેશ્યા ત્યાંથી પસાર થઈ. તેઓ સાંભળે તેમ એ છોકરાઓમાંથી એકે ખરાબ એટ્ટા કરી અને બીજાસ વાક્યોચ્ચાર કર્યો. હું કદમાં બહુ નાનો અને અતિ નાજુક હતો, છતાં મેં ગંભીરથી કહ્યું: “મારી હાજરીમાં તમે કોઈ સ્ત્રી માટે આવું બોલશો તો આપણી વચ્ચે મારામારી થશે.” વિના વિચારે સામેથી ઉત્તર મળ્યો. “કેમ, તારી સગી લાગે છે?” એટલી જ ગંભીરતાથી મેં જવાબ વાળ્યો. “હા, એ મારી મા થાય છે.” સાંભળનારને અને એના સાથીઓને આ જવાબથી શી અમર થઈ દરે તે તો હું કહી શકતો નથી પણ તેઓ મૂંઝાયા તો ખરા, તેઓ શાંત થઈ ગયા એટલે મેં પાંગેક ગિતીટ રાગકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરેનાં નામ આપીને એક બાપણ લખાવી દીધું. પેલાઓએ વાત બદલી નાખી.

તે પ્રસંગે તો આમ બન્યું પણ જેમ જેમ હું દુનિયામાં વધુ ઘડાતો ગયો તેમ તેમ મને લાગતું ગયું કે આવાં વર્તનથી એક નાના અને નજળા માણસથી સામા માણસોને મદાત કરી શકાતા નથી. પણ તે તો આગળ ઉપરની વાત થઈ. તે વખતે તો હું આજ પ્રમાણે વર્તતો.

મારા વાચનમાં કશી વ્યવસ્થા ન હતી કે કશું કેશાણું ન હતું એ વાત હું આગળ કહી ગયો છું. ડિકન્સ, ડીલ્કોટ, હાર્ડી વગેરે પ્રથમ વર્ગના નવલકથાકારોની કૃતિઓની સાથે સાથે પેલા આઠ આને

રતક્ષના સાહિત્યનું વાચન પણ ચાલતું. તે અરસામાં વાઈલ્ડ, ઝોલ વગેરે પણ વાંચનામાં આવી ગયેલ. કોણ જાણે સાથી પણ એ રૂં લાયજેરીમાં અંગ્રેજ હાસ્યરસકારોનાં ઘણાં પુસ્તકો હત્યા એટલે માત્ર વાચનના આરંભ કાલથી જ જેરોમ કે જેરોમ, ડબ્લ્યુ ડબ્લ્યુ નેકબ્રા, બારી પેર્કિન, સર જેમ્સ બારી, આર એન્ડમ, માર્ક ટ્વેન મોરલી રોબટર્સ જેમલ હૉવડ, પેટ રિન્જ, ટોમ ગેલન વગેરે હાસ્ય રસકારોની કૃતિઓ મેં વાંચી નાખેલી. સાથે સાથે જ. એક વૉટસ હૉર્ડ લેઈટન. ઓસકાર વાઈલ્ડ, નેપોલીયન વગેરેની જીવનકથાઓ પણ મેં વાંચેલી. હાસ્યરસકારોની કૃતિઓ બાદ કરતાં મને તે વેળા ડિકન્સના 'પિક્વિક પેપર્સ' અને 'ડેવિડ કોપરફીલ્ડ' અને થોમસ હાર્ડીની 'વીસેક્સ. ટેઈલ્સ' અને 'લાઈફસ લિટલ આયર્નીઝ' અને ઓલિવ રીનરની 'ડ્રીમ્સ' એ ચોપડીઓએ વિશેષ આકર્ષેલો. એમાં પણ 'ડેવિડ કોપરફીલ્ડ' વાંચતી વખતે મને જે આનંદ થયેલો તેવો અને તેટલો આનંદ મને પાછળથી કોઈક જ વખતે થયેલો એનું કારણ એ હતું કે તે પુસ્તક મેં વાંચવાનું શરૂ કર્યું તે વેળા હું એક સખત માંદગી બોગવીને તેમાંથી સારો થતો જતો હતો. આવે સમયે જો સાડું પુસ્તક મળી જાય છે તો કોઈ અપૂર્વ પ્રકારનો આનંદ અને અસાધારણ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ડીટકટીવ કથાઓ મેં સેંકડો વાંચી હશે તેમાં કોનન ડોઈલનો શેરલોક હોમ્સ અને ચેરટરટનનો કાધર બ્રાઉન એ જે ડીટકટીવો મારા ખાસ પ્રિય ડીટકટીવો છે. એબટે લખેલી નેપોલીયનની જીવનકથાએ નેપોલીયનને મારો 'હીરો' બનાવી દીધેલ તે પછી મેં એ અમર વ્યક્તિ વિશે ડઝનબંધી પુસ્તકો વાંચેલ.

કોઈપણ વસ્તુ પ્રત્યેનો અણુધટતો પક્ષપાત એને વ્યસન બનાવે છે અને એ વ્યસનનો અનિરોધ એને દુર્વ્યસન બનાવે છે. મને વાંચનનું દુર્વ્યસન હતું એમ કહીએ તો ચાલે. દરે તો લાગલાગત કસાઓ સુધી

વાંચવું એ भारी તબિયતે અશક્ય જ બનાવી દીધું છે. પણ તે પહેલાં મને એનો એટલો નાદ દતો કે સારું પુસ્તક હાથમાં આવે તો હું અન્ય ગમે તે પ્રવૃત્તિનો ભોગ આપી શકતો અને રાતના બહુ વાગ્યા સુધી વાંચવામાં મને કશું અસામાન્ય લાગતું નહિ. કોઈકોઈ વાર હું અમુક પુસ્તકથી એટલો બધો આકર્ષાતો કે સૂલમાં કે ટેકનિકલ ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં તો શું પણ ઓફિસે જતો ત્યારે પણ ત્યાં ન જતાં આખો દિવસ એ પુસ્તક વાંચતો અને પૂરું કરીને જ અટકતો. હજી બચસ તો છે જ પણ આવા પ્રયોગો શક્ય બનાવે એવી તબિયત નથી.

અ. શરે ૧૯૦૪ માં જયસુખલાલનાં અને નાની બહેન રમન-ગવરીનાં લગ્ન થયાં. તે વખતે અમારી પૈસા સંબંધી રિયનિ સારી ન કહેવાય છતાં એ બે લગ્નો બડી ધામધૂમથી કરવામાં આવ્યાં. પોતાનો મોબો માચવવા અથવા તો કીર્તિ વધારવા કાકાજીએ આવું કર્યું હતું એ હું માનતો નથી. એમનું માનસ કેંક જુદી જ દિશામાં કામ કરતું. મૃદરથો પૈસાથી કરકસર કરે નહિ, આગળ જેમ લગ્નો કર્યાં, તેવી રીતે બીજાં લગ્નો પણ કર્યાં એમજ. આ લગ્નો પછી બીજાં લગ્ન જોવા બા જીવવાની નથી, જયસુખ કમાતો થશે પછી પૈસાની ચિંતા રહેવાની નથી આવા આવા વિચારોથી જ કાકાજી બધું કામ કરતા હતા અને ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરતા હતા. એથી જ એમના મરણ પછી સોડાએ એમ ધારેલું કે કાકાજી બહુ મોટી રકમ પાછી મૂકી ગયા હશે. જ્યારે વસ્તુરિયનિ એ હતી કે માત્ર ત્રણ હજાર રૂપિયા રૂપીથી બેંકમાં હતા અને તે ત્રણ કાકાજીના મૃત્યુ પછી વૂટી ગઈ એટલે ગયા !

લગ્નમાં ઈદનગ્નનનો મુજરો પણ લઈ ગયો અને અસલના રિવાજ પ્રમાણે લગ્નની આગળ છ સાત દિવસ અને પાછળ છ સાત દિવસ આખા મહોલ્લાના અમારાં પીતરાઈને જમવાનાં નોતરાં હતાં; એટલું જ નહિ પણ એઓ જમવા આવ્યાં હતાં પણ ખરાં. હવે તો લગ્નમાં એકાદ બે ટંક જમવાનું મળે છે. હું તે વેળા માત્ર ચોદ વર્ષનો હતો છતાં તે સમયમાં વિવાદને માટે લાલક વધતો મળતો હતો એટલે મારે ફેશનગલ ફરતું એ આવશ્યક હતું પણ તે સમયમાં મોટાનાં લૂગડાં નાના પહેરે એ રવૈયો હતો. મારે માથે જયસુખલાલ

અને મંગળ મામા બે હતા એને પરિણામે અને લગ્નમાં નવાં કપડાં મળે એવી વ્યાસા જ નહોતી. ખૂબ માયાબીદ કરીને મેં લગ્નને દિવસે પહેરવાનાં કપડાં ગોઠવ્યાં. વ્યસખમાઈની કીકડીકનીટોપી, મંગળ મામાનો લાલ મખમલનો કાચોળી કોટ, ચારેક ઇચીયા, રતાળુ રેશમી કિનારનું ધોતીયું (તે પણ કાઢ સગાતું) અને જૂટ મોઝન. આમાં જૂટ મોઝન મારાં હતાં. જૂટ 'ડોસન'ના રૂપિયા પાંચનાં હતાં. છુટનું સુવાળું તળાઈ હોવાથી લગ્નને દિવસે બેએક વખત હું ગબડી ગયો હતો છતાં મેં છોકરીઓનાં માથાપનુ સારું ધ્યાન બેઠું હતું એમ રમરણમાં છે. અમુક છોકરીઓનાં મામાં આવ્યાં પણ ખરાં, મારા કાકાની છોકરી નંદુબહેને એ બાબતમાં બહુ મહેનત પણ કરી પણ કાકાજીએ 'દોકરા બણે તો ખરા' કરીને એ આખી ચળવળ માંથી દીધી એ છોકરીઓમાયી જોટલીના નામની મને ખબર પડી તેટલીને મેં જોષ પણ લીધેલી. આપણે કુંવારા દોષએ ત્યાં સુધી ફરેક છોકરી ખૂબસૂરત જ લાગે એવી એ જમાનાની તાગીર હતી. હવેના જમાનાની આંખે કાંઈ જુદું જ લાગતું જણાય છે.

તે સમયમાં લગ્નસરાના મહિનામાં ૨૦-૨૨ ન્યાતો તો અમે જમેલા. અમારી ન્યાતો રાતે હોય અને અમે સ્ત્રીઓને પીરસવાનો લદાવો ચૂકવા તૈયાર ન હતા એટલે જમવામાં પણ બીજા ઘાલમાં જમવાનુ થાય અને પરિણામે અમે ઘેર બારેક વાગ્યાની આસપાસ પહોંચતાં. ખૂબસૂરત દેખાવાનો યત્ન કરવો એ પણ એક પ્રકારની નામદીઈ છે એમ કાકાજી માનતા એટલે મારે મારા કાકાને ત્યાં સુગંધી તેલ અને કાંસકી રાખવાં પડતાં. ઘેરથી નીકળું ત્યારે વાળ અસ્તબ્યસ્ત હોય. ખરાખર પાસેનું ઘર કાકાનું; ત્યાં જઈને માથે તેલ ધાતું અને વાળ હોળું એ પ્રમાણે મારે કરવું પડતું. આ બાબતમાં કાકાને ત્યાંના સ્ત્રીમંડળની મને સારી સહાય મળતી.

હવે ધણી ખરી ઝાતિઓમાં ન્યાતનાં જમણવાર ન્યાતોની

વાડીમાં થાય છે. કેટલાંય વર્ષો થયાં હું એવા જમણુવારમાં ગયો નથી એટલે હવે ન્યાતમાં-વાડીમાં જમતી ન્યાનોમાં કેવું વાતાવરણ જામે છે એનો મને અનુભવ નથી. પણ અમારા જમાનામાં કોઈ કોઈ પ્રમગે વાડીમાં અમે જમેલા ત્યારે તો મને લાગેલું કે જે પ્રકારનું પ્રેમ રસ ભર્યું, આનંદભર્યું અને ઉત્સાહભર્યું વાતાવરણ રમ્યા ઉપર બેઠેલ ન્યાતમાં જામતું તેનો સોમો ભાગ પણ ન્યાતની વાડીના ભોજનમાં જામતું નહિ. એનું મુખ્ય કારણ જગ્યાની સંકડામણ હશે અને કોઈ-પણ ઠેકાણે પણ એકાંત ન મળી શકે એ હશે. જાનનુઓથી ભરચક રસ્તામાં અમે જમવા બેસતાં હતા તે વેળા જે ‘બદ્રંબદ્ર’ માનું જમણુવારનું વર્ણન વાચેલું પણ એથી મને એવી જમણુવારો પ્રત્યે સૂગ આવી હોય એવું ધ્યાનમાં નથી. ન્યાતના જમણુવાર કરતાં બેત્રણ ગણી વધુ ખર્ચાળુ ગાડંનપાડી જેણે હમણાં હમણાં, કહેવાતાં સાદા અને સસ્તાં લગ્નના કાર્યક્રમમાં આડુંસ્થાન લીધું છે તે પાડીઓમાં પાઠો સનનને અનકાશ મળતો હશે એમ લાગે છે તો એમાં પણ રાતના અગીઆર-સાડા અગીઆરે, આઠાં અજવાળે રમ્યા ઉપર જમતાં જમતાં અને પીરસના પીરમતા જે સવનનયોગ્ય વાતાવરણ થતું તે થતું હશે કે નહિ એ મારા જેવાથી કહી શકાય નહિ પણ કદાચ આમ પણ હોય: અસવના યુદ્ધોમાં તરવાર બાખાવી જ્યારે થોડાઓ સામસામાં લડતા ત્યારે જે પ્રતિભા હતી, શૌર્યને માટે સ્થાન હતું તે નેપોલીઅનના મમથના યુદ્ધોમાં નહતું નેપોલીઅનિક યુદ્ધોમાં જે ઝીરવ હતું તે ૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધમાં નહોતું. અને ૧૯૧૪-૧૮માં જે કોઈ રહ્યુંસહ્યુ ઓગળ્યું હતું તે આ ૧૯૩૯થી શરૂ થયેલ યુદ્ધમાં નથી. છતાં દિનપ્રતિદિન એ યુદ્ધ વધુ વ્યાપક, વધુ ઉગ્ર અને તીવ્ર થતા જાય છે એમ પ્રેમયુદ્ધમાં પણ પરિવર્તન થયું જ હશે-થવું જ જોઈએ એ કુદસ્તનો સહજ નિષમ ગણાય.

છોકરાઓ-યુવકોનાં કપડાંની ફેશન પણ કેટલી અજવાઈ ગઈ !

મોખી મખમલના કોટ ઉપરથી રંગીન રેશમી ડગલા, ત્યાંથી સાદા કોડેક ચાપનાના રેશમી ડગલા, ત્યાંથી સાવ સાદા સેટિન ડગના ડગલા, વચમાં જાડી અને પહોળી પાતળી ખાદી અને દરે રેશમી મુંદર લોંગ્ક્લોયની કંઈની અને સુરત સૂરવાસ તથા શેરવાણીઓ ! માથે લપાની ટોપીઓમાંથી, મખમલની ટોપીઓ, તેમાંથી ચીનાઈ અને મિસ્ત્રીની હંગેરિયન અને બેંગ્લોર અને તેમાંથી માંધીશાહી ટોપીઓ કે બંગાળીઓની માફક ઉપાડાં માથાં. પગમાં ધોતિયાં ઉપર હોલબૂટ ઉપરથી બોરટોકનાં ચપ્પા, તેમાંથી રિલપર્સ, તેમાંથી મીક સેંડલ્સ, અશ્વધાની જોડા અને નાજુક ચંપતો કે મીરમલ જોડા.

ઝીઓમાં પણ નાજુક બદનથી ઉપાડાય પણ નહિ તેવી ઝીક કસબથી મટેલી ભારે સાડીઓ ઉપરથી શેર્વાઓ, જોગર્જેટો અને હાઈ છતાં સફાઈદાર અને ક્લામચ સાડીઓ અને સાણુઓ, કોણી મુધીની ચોળાઓ ઉપરથી કુચ્છાવાળા બાલ અને ત્યાંથી કપાની કપાતી બાલ તદ્દન અદસ્ત જ થઈ ગઈ તે ચોળાઓ, જવાહર જાકીટ જેવી બની ગઈ, વચમાં બ્લાઉઝ ઉપર કમ્પગ પણ આવી ગયા અને વળી હવે પાછી પદ્ બાંધી દેખાવા માંડી છે. પગમાં રિલપર ઉપરથી મોગ્ગડી અને હાલમાં તો અનેક પ્રકારનાં ચંપતો અને સેંડલો જ હિંદોગ્યર થાય છે.

સ્ત્રી-પુરુષોના પહેરવેશ-તેમાંથી મુખ્યત્વે ફરીને સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં જેમ પશ્ચિમમાં જાતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને ફેશન બદલાતી જાય છે તેમ સમજીને આપણે ત્યાંના દરજ્જાઓ ફેશનમાં ફેરફાર કરતા હશે એ મનાવું નથી. પણ ફેરફાર થાય છે એ વાત તો ચોક્કસ છે; એટલે ફેરફાર થયા કેડે આપણે જો જાતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એની તપાસ કરીએ અને સાથે સાથે પશ્ચિમની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ અને તેના પ્રતિવર્તે ચર્તા જતાં પરિવર્તનોનો ખ્યાલ રાખીએ તો સમાજના દૃષ્ટિબિંદુમાં ચર્તા ફેરફાર આપણે જોઈ શકીએ ખગા.

પર તુ આવી શાસ્ત્રીય વાતો વડીબર બાજુએ રાખીએ તો પણ એટલે તો ચોખ્ખસ કે આપણે ત્યાં સીઓના તેમજ પુરોના પડેરવેગમ રેફાર થયા કરે છે તે સ્થિતિ તો છે જ અનમત નેમ સ્ત્રી અં પુરુષનું શરીર જુદા પ્રકારનું હોય છે તેમ એમણે પડેરવે નોંધે તે પડેરવેના પણ જુદા પ્રકારનો હોવો નોંધે અને પછી સામાન્ય રીતે એ બંને બંધુ અસબવિત અને અશબ્ય છે એને પડેરનાં માત્ર એનું બ્યાન રાખતું ઘડે કે જે પડેરવેશ એ પડેરે છે તે એને કેટલું અધટિત નથી લાગતો સું ર અને શ્વામય પડેરવેગમા પૈમાને અમુક પ્રમાણમા રચાન છે પણ ભોડો ધારે છે એનું મોહુ તો નથી એ બ્યાનની ખાસ દૃષ્ટિ કેળવાયેલી હોય અને ખરીદ કરતી વખતે જગા માગજ અને મનેન લીધી હોય તો મનુષ્ય સારી રીતે ફરી સકે અને ગોણ દેખાય નહિ—અનમત, તેમ મનુષ્યોએ ઉઘડાયા ધરિયા લાગે તેજુ પણ પડેરનું ન નોંધે અને મગજ કે અરસ મુઘડ અને શ્વામય વચ્ચે અપણ પગિધાન એ સમજારનું લક્ષણ છે પણ વિચિત્ર લાગે તેજુ પડેરનું એ માત્ર એક પ્રકારનું ' એન્જિનિગનિગમ જ ગણાય ગણાયુ નોંધે

સૂરતમા મે મહિતો બધું આનદમા જતો તે વખતે ભરચ્છ લખસગ હોય એટલે રાગ અને મિરાના તેમજ અન્ય બેડોના અને મુદર શરણુર્ધ અને ચોડધના સૂચી વાતાવરણ આનદમર હોય જમ છુવાર પુખ્ત જામી પડી હોય સુવચ્—સુવતીએને તમે તેમના મુદરમા મુદર વેશમા જ જોતા હો આ બધા ઉપરાંત અમારી ન્યાતના સુવડોની સગ્યાએ કોન્સટી કરતી અને રમત ગમતોના મેળાવડાએ પણ કરતી અમારી સરચાના મામમજમા જયસુખનાત અને હુ પણ રચ્યા પચ્યા રહેતા ઇલોમ્યુશનમા નિવધોમા અજિનયમા એમ તો મે અનેક ઈનામો એ સરચાદારા ન્યાતના મેળાવડાએમાં લીધેના પણ સૌથી અજાજ તો એ હવે કે મે એક વખત લાકડી પટામા

ધનામ લીધેલું ! જેણે જિંદગી ધરીને તંદુરસ્તી બોજવી નથી તે માણસ લાકડીપટામાં પહેલું ધનામ મેળવે એ અસાધારણ નહિ તો બીજું શું ? પણ એ ઉપરથી જોઈ શકાય તેમ છે કે મારામાં પરીક્ષકને સંતોષવાની—એ વિષય મને જરા પણ ન આવડતો હોય છતાં ય—શક્તિ ખડુ સારા પ્રમાણમાં હતી, એ અસાધારણ અનુભવનો. ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે:—

ઠાપરથી એસોસિએશન તરફથી વાર્ષિક રમતગમતના મેળાવડા અને ટેન્સટો થતા; આમાં બેએક વર્ષથી લાકડીપટામાં પણ બે ધનામે મળતાં. બે વર્ષ સુધી પ્રસન્નભાસ દરે એ ધનામ લીધું. યુજન સેંડા મુંબઈ આવેલો અને તેના અંગનું ઉત્તમ સૌંદર્ય જોઈને પ્રસન્નભાસને કસરતની પ્રેરણા થઈ આવેલી. અને તે પ્રમાણે તેણે પોતાના શરીરને બતિ સુંદર બનાવેલું પણ ખરું. લાકડીપટામાં તે નિષ્ણાત હતા, પણ ત્રીજે વર્ગે પોતે નહિ ઉતરવાનો પ્રસન્નભાસે નિમ્ન જાહેર કરી દીધો એટલે મારું મન લસ્યાયું. પહેલું ધનામ સાત રૂપિયાનું હતું જે રકમ એ જમાનામાં ઘણી મોટી ગણાતી. મે મહિનામાં હરીફાઈ હતી અને બે માસ પહેલાં એની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. જેમને શીખવું હોય તેમને માટે ત્યાંના અનાયાત્રમમાં ઉસ્તાદ શીખવે એવો પ્રયત્ન હતો, પણ અનાયાત્રમ એટલે ખાસી બે અઢી માર્કિસની મજલ. રોજ એટલી મજલ કરીને એ શીખવા જવાની મારી તનની તૈયારી પણ નહોતી અને મનની તૈયારી પણ નહોતી. ચારેક છોકરાઓ ત્યાં જવા મંડયા હતા તે પણ મેં જાણ્યું. પણ મને મારી છુદ્ધિમાં વિશ્વાસ હતો. હોહ બે મહિનામાં લાકડીપટા શીખી શકાય એવું હું માનતો નહતો એટલે ખરું જેતાં એ કસાથી અજ્ઞાન અમે આરપાંચ જણા હરીફાઈ કરવાના હતા એમ જ હું તો માનતો હતો. પ્રસન્નભાસ મારા મિત્ર અને ગુલાબી માણસ. એમને મેં મારો વિચાર જણાવ્યો અને એ સાત રૂપિયા હું લઈ ચકું એવી મદદ કરવાની મેં તેમને વિનંતિ કરી. પહેલાં તો એ યુક્તજ હસ્યા કારણ કે મારો મંદવાડ, મારી નાજુકાઈ

૧૭૮ આચમતે અજવાળે

એ બધું જાણીતું હતું, છતાં આખરે મારા આમહથી એમણે એ કલા શીખવવાનું માથે લીધું. પણ શીખવતી વખતે પણ એ મારા વિચાર સમજ નહિ શક્યા. ખાસ દાવ શીખવા કરતાં મેં તેના આરંભના પેંતરા શીખવામાં વધારે કાળ ગાળ્યો અને ઘેર પણ એ પેંતરા કરવાની તાલીમ લીધા કરી.

નિર્ણીત દિન આવ્યો. અનાયાચમનો ઉસ્તાદ પરીક્ષક નિમાયો. મારી સામે એક હરીફ આવ્યો. આવી બાજતોમાં મનુષ્યોનું માનસ ઈર્ષ દિશામાં કામ કરે તે હું જાણતો હતો. દૂંડા વખતમાં કુસ્તી કે લાકડીપટ્ટા કે એવી કલા શીખવી હોય તો સામાન્ય રીતે માણસ પહેલાંની, ઉપયોગ વગરની, પ્રારંભિક ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરીને દાવપેચ ઉપર વધારે ધ્યાન આપે. વળી એટલા અલ્પ સમયમાં નિયમે શીખવા પાછળ પણ ખાસ ધ્યાન આપે નહિ. મેં તો આ એ વસ્તુ ઉપર જ વધારે ધ્યાન આપેલું. આથી આરંભમાં જ્યાં મેં કલામાં પેંતરા કરવાનો રાહ ક્યો કે તરત ઉસ્તાદના મોંમાંથી 'વાદવાહ' નીકળ પડ્યું. હરીફ તો આ કૌશલ્ય જોઈને ઠંડો જ થઈ ગયો અને પછીથી એ ઠાંધ પણ કરવા જાય તે પહેલાં તો નિયમો મેં બહુ પાકા કરેલ તથા સલામી થતાં મેં લાકડી મારી ને હું જીત્યો.

ખીજ બે છાંટરાઓ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી. બંને પેંતરા નકોના જાણતા એટલે જોનારાઓએ એમની સારા પ્રમાણમાં ટેકડી કરી. બાકી રહેલો પાંચમો તો મારો હોરો જોઈને જ હરીફાઈમાંથી ખસી ગયો એટલે પેલા ખીજ 'રાઈડ'માં જીતેલો તે મારી સામે ગોઠવાયો. તેના સ્વભાવ તીજો હતો. મારા વખાણનારામાંથી ઈર્ષિ અને ક્રોધ કે પહેલાં પેંતરા બેંતરા ધીજો અને પછી મેદાને પડાને. એટલે એણે ગાળગાળી કરી મુઠ્ઠા ને પરીક્ષકથી માંડીને ધણીની ખરખી વહોરી લીધી. પછી અમારા મુઠ્ઠોના આરંભ થયો એટલે મેં તો આસાનીથી પેંતરા કરવા રાહ કરી લીધા. પેલા એમનો એમ જીતો

લો, અને જાહેરમાં પોતાના અતીતનું પ્રદર્શન થયું એ જાણી વધારે ઉશ્કેરાયો એટલે એણે સલામી થતાં પહેલાં જ મને લાકડી ઝપેટી દાઢી. ઉસ્તાદે સ્વાભાવિક રીતે જ એને ચેતાવ્યો. આ ગરબડમાં મેં એની સાથે હાથ મિલાવી દીધો અને તે પછી તરત લાકડીનો ધાકરી દીધો. ઉસ્તાદે અવાજ કયો કે હું છુટ્યો ! પેલા છોકરાએ વધારે ઉશ્કેરાઈને મારા ઉપર હુમલો કયો પણ એનાથી જરા પણ વ્યથ થવાને બદલે મેં એ જ હાથે બહાદુરીથી પીછેહઠ કરી, ભવિષ્યમાં ઠંકકેમાં થયું તેવું વિધાન આદર્યું અને મારા મિત્રટંકમાં હું બરાઈ મયો. પેલાને બીજા બધાએ ઝાલી લીધો, અને ઉસ્તાદે તેમજ બધાએ સારી રીતે ઠપકો આપ્યો. આ પ્રમાણે મેં શારીરિક કસરતોમાં પહેલી વાર અને છેલ્લી વાર ઇનામ લીધું અને સાત રૂપિયાની ગાંઠવર રકમનો હું માસિક થયો.

કોનસોટો, લગ્નસરા અને રમતગમતો એ બધાંમાંથી દુરસદ મળતી સુસ્થિત હતી છતાં કાકાજી મને અને જયસુખલાલને બીજો ત્રીજો દિવસે પૂછતા કે ‘અભ્યાસ કેમ ચાલે છે ?’

સવારે વહેલામાં વહેલા છ—સવા છએ જીડીને, ચાહ પીને સાડા સાત આઠ વાગ્યે રીઠસંધો માટે જવું. પાછા આવીને જમવું. જમીને અમારા ત્રીજા માળના ઓરડામાં જવું. ત્યાં જુદી જુદી રમતો રમીએ કે પછી અભ્યાસ વગરનું સાહિત્ય વાંચીએ. તે પછી થોડીવાર તકિયાની સામસામી મારામારી કરીએ અને પછી જિંધ લઈએ. તે વખતે જયસુખભાઈ બપોરના અઢી વાગ્યાનું એલામ મૂકતા; કારણ કે નહિ તો ચાહ તૈયાર થાય તે વખતે અમને કોઈ ઉદાડવા આવે અને અમે પકડાઈ જઈએ તો અમારા બાર વાગી જાય ! આ તો અઢીનું એલામ વાગે એટલે અમે જીડીને ચોં ધોઈને તૈયાર થઈ જઈએ અને ત્રણ વાગે બહેનનો કે બાનો કે કાકાજીનો અવાજ સાંચ કે તરત અમે ચાહ પીવા નીચે ઉતરીએ. આ વખતે મને કાકાજી પ્રશ્ન કરે કે ‘કેમ અડ્યા,

૧૮૦ : આયમતે અજવાળે

વાંચવાનુ ચાતે છે કે ? ' એટલે હું દમગમા માયુ ધૂણાનુ. બાર્ડને પૂઠે એટલે ભાષ જવાન આપે 'એવળનુ 'રીવિઝન' પૂરુ' થઈ ગયુ' તે વખતે અમુક કામની નોપડીઓ તો એમણે ખરીદી પણ ન હોય !

આદ પીરા પછી તો થોડીવાર ગપ્પા અને પતી ફરવા જવાનું હોય કે રીટર્નને હોય કે પતી લગ્નોમા જવાનું હોય રાતના મ તો ન્યાનમા જમવાનુ મ તો ઘેર જભીને પછી મોગમનાજી કે પત્તા નહિ તો પતી પાંડા ત્રીજે માત્રે જઈને અભ્યામ મિવાયનું વાચન અથવા નિતેજ ગપ્પા ! આ અમાનુ એ મહિનાનુ જીવન હતું

આ રથજે, ૧૯૦૪મા, મુમઈમા રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સાથે થોડુ પ્રદર્શન ભરાયુ તે વેળા હું સર્વથી પ્રથમ ધગ્માથી છુટા થઈને બદારગામ ગયો તે દિવસની લઉં. એ પ્રદર્શન 'ઝોવન' ઉપર ભરાયુ હતુ અને મને એમ લાગે છે કે એટલા વિસ્તારવાળું બીજુ પ્રદર્શન મુમઈમા ત્યાં પતી ભરાયુ નથી મહાસભાની શ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ સર શ્રીરોજીશાહ મહેતા અને પ્રદર્શન કમિટીના પ્રમુખ સર વિદલામ ડી હામરલી હતા જયમુખભાર્ષિ તે વેળા એવફિરન હોતેજમા મણના અને નાનાભાર્ષિ જલજના કુટુંબીજનો નેપીઅન સી રોડ ઉપર આવેલા એમના દુકાને બગનામા રહેતા હતા તેમને ત્યાં રહેતા હતા ત્યાના મારી વચના હોશઓએ જયમુખભાઈદ્વારા ખૂન આમદ ક્યો અને મને મુજઈ જવાની ગળ મળી તે વેળા જિંદગીમા પહેલી જ વાર મારે પોતાને માટે નવો ડગલો તૈયાર કરાવવામા આ થો આરે અને વાર સોઘા ઘેરા જૂરા રંગના નેકનો એ ડગલો મને હજી યાદ આવે છે મમજના કહેવાથી નરસિંહ દરજીએ બાહને ખાસો દોઢ દોઢ ઇચીયા અતગમેવો મૂંચો હતો ટોપી પણ ત્યાં મુની મોટેરાઓની ઉતરેથી પડેરતો તેને બદને એ હજેરિયન ટોપી મને આપવામા આવી

મુંબઈ વિશે મારા ખ્યાલ કાંઈ અજ્ઞાન હતા, એમાં મુંબઈ
મે નામનું સ્ટેશન હશે એ ખ્યાલ મુખ્ય હતો. જાણે હું ઠાઈ મંડા
વિકટ અને દર દરની મુસાફરીએ જતો હોઉં તેમ હું અને ધરના
માણુઓ વ્યગ્ર થઈ ગયાં. હું મુંબઈ ગયો. ત્યાં રેંકળાથી માંડીને
વિક્ટોરિયાની લાંબી ને લાંબી હાર અને ધોડાની ટ્રામો જોઈને હું
બહુ આનંદ પામ્યો. નાનાભાઈને ત્યાં કુટુંબીજનોનું એક મોટું જુથ
હતું. એમનું સંલુક્ત કુટુંબ જેતણ વર્ષ પછી છટું થયું. દોલનરામ
જમીયતરામ અને તેમના ભાઈ ઝો, મા, પત્ની, કપીલરામ વકીસ,
દનૈયાલાલ વકીસ, કૃષ્ણલાલ નાનાભાઈના પુત્રો વગેરે બધાંયે મારી
ખૂબ જ પરોણાગત કરી. પ્રદર્શનમાં અમારી એક જંગી ફોજ ઉપડતી
અને ત્યાં પણ સારા પ્રમાણમાં તોફાનમસ્તી થતાં.

તે જ વેળા શ્રીરાજશાહ દસ્તુરે પોતાના ભાઈ દીનશાહ દસ્તુરથી
છૂટા પડીને જુદી ચક્ષમાની દુકાન ખોલી હતી, તેના લગભગ પહેલા
આઠકે તરીકે હું ગયેલો અને શ્રીરાજશાહે અને ચક્ષમા આપતી વેળા
કહેલું કે બન્ને વર્ષે ચક્ષમા બદલાવવાં પડે એટલી આંખ
ખરાબ છે; પણ હું એવો નંબર આપુ છું જેથી કદાચ એને એ
પ્રમાણે થતા અટકે. અને ખરેખર, એ જ નંબરનાં ચક્ષમા હું આજ
સુધી પહેરું છું. શ્રીરાજશાહ મરી ગયા ત્યાં સુધી કહેતા હતા કે
આ હોકરાની છબી મારે દુકાનમાં ટાંચવી જોઈએ, કારણ કે આના
કિસ્સાથી મારી હોશિયારી આગાહ સાબીત થાય છે.

શ્રીરાજશાહના ગુજરી ગયા પછી, જ્યારે હું લગભગ ૪૨
વર્ષનો હોઈશ ત્યારે મેં તે દુકાને જઈ ફરિયાદ કરી કે મારા વાંચ-
વાનો નંબર ફેરવાયો છે. ત્યાંના ઠાકતરે આંખ તપાસી પણ તેને
કશી સમજણ પડી નહિ, એટલામાં એ લોકો અંદર અંદર વાત કરવા
મંડયા કે આ દુકાન ઉઘડી ક્યારે ? મેં કહ્યું કે તારીખ તો હું
નહિ કહી શકું પણ ડીસેંબર, ૧૯૦૪ માં એ ઉઘડી હતી અને હું

૧૮૨ આથમતે અજવાળે

એનો લગભગ પહેલો માહક હતો. દુકાનમાંના બધા તો સાંભળીને ચડક થઈ ગયા અને તેમાંના એકે મને પૂછ્યું, “મિસ્ટર, તમે કેવડા હતા ત્યારે ચશ્મા લીધેલાં?” મેં જવાબ આપ્યો. “ચૌદ વર્ષનો હતો ત્યારે.” તેમણે તરત સવાલ પૂછ્યો, “એટલે, શું તમે ચાળાસની ઉપરના હો?” મેં દા પાડી. એમણે કહ્યું કે “આ વાન નીકળી નહિ હોત તો અમે તો મુંઝાયા જ કરત, કારણ કે તમને ચાળાસ વર્ષના ધારે કેણુ? તમને તો અમે અઢાવીસ-ઓગણીસ વર્ષના ધારતા હતા. પણ ચાલો, હવે સમજાઈ ગયું. તમને તો ચાળાસાનાં ચશ્મા આવ્યાં છે!”

મુંબઈમાં ધોડાની ટ્રામમાં બેસવાનો એ લડાવો પહેલો અને છેલ્લો જ હતો; કારણ કે અમે જન્યુકને માટે ૧૯૦૭ માં મુંબઈ આવ્યાં ત્યારે તો એ ધોડાની ટ્રામને બદલે ઇલેક્ટ્રિક ટ્રામ થઈ ગઈ હતી, એમ યાદ છે. એ ધોડાની ટ્રામમાં ચાલતી ટ્રેને ચડી જવામાં બહુ આનંદ આવતો. તેમાં પણ સવારનો ઠંડો પહોર હોય, બેને બદલે એક ધોડાની ટ્રામ હોય અને હાંકનારની પાસે પહેલી જ હારમાં જમા ખાલી હોય અને તેના ઉપર ચાલતી ટ્રામે ‘ચડીને બે!’ હોઈએ તો જે આનંદ અને રસ આવતો તે તો કંઈ અદ્ભુત જ હતો.

૧૯૦૬ માં બા મરણ પામ્યાં. ૧૯૦૭ માં કાકાજી અને અમે બંધાએ સૂરત સદાને માટે છોડ્યું. પરંતુ મુંબઈના જીવનનો પ્રતિદાસ આરંભુ તે પહેલાં સૂરતની ફેટલીક વ્યક્તિઓને એક વાર સંભારી લેવાની લાભ્ય છોડી શકાતી નથી. જ્યારે અમારાં અન્ય સર્ગા-વહાલાઓનો પરસ્પર સંબંધ એવો ને એવો રહ્યો છે ત્યારે અમારો, અમુક સંજોગોને લઈને, વચમાં તો છેક તૂટી ગયો હતો અને ફરીથી થોડાંક સર્ગાઓ સાથે સંધાયેવો. એટલે જે વ્યક્તિઓ જોડે અમે 'કેડું'બીજનો તરીકે ફરતાં તે અત્યારે અમને અપરિચિત લાગે છે. જે કે અત્યારે સર્ગાઓનો મોટો ભાગ તો મૃત્યુ પામ્યો છે છતાં રહ્યાં સહ્યાં પણ અજાણ્યા જોવાં જણાય છે. આમ જૂના સંબંધો તૂટી જવામાં અમુક પક્ષનો કે અમુક વ્યક્તિનો હોય હતો અથવા તો હોય છે એમ કહેવું ખોટું છે. સંજોગો અને સમય હમેશા બદલાતા જાય છે એટલે અસંખ્ય દૃષ્ટાંતોમાં એવું બને છે કે જોખના પશુ હોય વિના બધાં પોતપોતાને માર્ગે પ્રયાણ કરતાં પરસ્પરનું અંતર વધતું જાય ■ અને પછી એ અંતર પાછું કપાતું નથી.

આજના જમાનાની જ વાત લ્યો. સ્કૂલોમાં અને કોલેજોમાં અનેક સુવક-સુવતીઓ મળે છે, તેમાં અમુક સુવક-સુવતીઓ એકમેકની અતિ નિકટ આવી જાય છે, એમને એમ જ લાગે છે કે અમે એકબીજાં વગર રહી શકશું જ નહિ. પરંતુ કાળ અને સંયોગો આવા નિશ્ચયો, આવી ભાવનાઓ અને આવી મહેઞાઓ પ્રત્યે માત્ર હસે છે, અને પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે. અચાનક એ લોકો જુદાં જુદાં ગામમાં જાય છે. એમાંના અમુક જુદી લાઈન લે છે, અમુક પરણી જાય છે. અલ્પ

સમય પત્ર-વ્યવહાર નિયમિત ચાલે છે, પણી અનિયમિત ચાલે છે અને પણી અગ્રી જાય છે

તે પણી પાછા એઓ અસ્માન કોઈ સ્થળે મળી જાય છે તા બે પાય મિની એઓ વાત કરીને મૌન ધારણ કરી લે છે કારણ કે એમને મ્યા વિચાર ઉપર વાન કરવી એ સમજાતું નથી, વાન કરવી એ પણ એમને બયબયું લાગે છે પરિણામે તેઓ મૌન ધારણ કરે છે એ તેમને તેથી પણ વધારે બયબયું—અને એથી પણ ખરાબ—અને પ્રાચ્ય ઉપહાસભયું લાગે છે એમને ‘ચા આ લો મગથુ’ કરીને એખીજાથી દૂર નાસવાનો યત્ન કરે છે સ સારમા સ જોગવશાત અથડાઈ પડેના હોયઓ પાલ તેજ પ્રમાણે મજોગ વશાત દૂર જુદા જુદા પ્રવાહમા ધમડાઈ જાય છે—કોણ જાણે શા માટે તેઓ અથડાન છે, કોણ જાણે શા માટે તેઓ દૂર જાય છે, કોઈના હોવામા એ ઝખમેલી નિશાની મરખી પણ રહેતી નથી, કોઈ હોવામા એ ઝખમ વરી વીતી જાય છે હના એના ને એવા તાજ રહે છે અને ડખ્યા કરે છે ખચર.

દિવસ અને રાતનો ગમે તે સમય હોય, મા ૧૭ અને અમારા મમ ઉમિયારામ (જેમને અમે મોગાભાઈ મહેતા)ના પોતપોતાના મોરામા જિમા દોય ‘કૃષ્ણવાન, દેવાણાબાર્જના દીમ્મ સોવિમિમ્મ થયા.’ ‘હે, ખરેખર ઉમિયાગમ, ચાય તેજુ લામતું તો નરોતું’ ‘હા પણ અછ્છ ફેરવાયા હમે, દામ દરે દામ’ ‘હા, એમ હોય, પણ ત્યારે તો મોગીના થવાના હમે?’ ‘નછી થઈ ગયું ને જયુ પણ હજી સુરી આપણને તો’ ‘નો આઈ, એન વી આઈ, દી, એ દી આઈ, એ, એન મમન્થો?’ ‘એતારીની, ત્યારે આગલા વર્ષ આપણે નોતરા દીધા અને એમને આપ્યું તે મદનમા ગયું?’ ‘લાગે છે તો ખરું’ આ પ્રમાણેની વાતચીતો બે બાઈ વચ્ચે ચાલે.

એ મોગાભાઈ એટલે મદોત્વાના શાખાજી અને અનાજપાણી

લઈ આવનાર મોટા મનના મુરબ્બી. ન્યાતના અનેક કુટુંબોમાં શુભ કે અશુભ પ્રસંગો ઉઠેલવા હોય તો મોટાભાઈ ઉઠેલી આવે. ઘરમાં એમના ઢાળીયાં ને ટેવડના જુદાં જુદાં ખાનામાં જુદા જુદા કુટુંબના હિસાબ હોય અને પાસે પડીકામાં તેમના રોકડા રૂપિયા-પૈસા હોય. હિસાબ પાઈએ પાછનો. તોતેર ચુમેતેર વર્ગે મોટાભાઈ મુજરી ગયા તે પહેલાં થોડા મહિના સુધી એમણે આ પ્રમાણે સમાવડાણ અને પડોશીઓને શાકભાજી તથા અનાજપાણી લઈ આવી દેવામાં મદદ કરી છે. એમના મૃત્યુ પહેલાં તેરેક વર્ષ અમાઉ એમને લકવાનો હુમલો આવેલો એટલે ગમે તે ઋતુમાં પણ મોંઘે અને ગાંધે, કાન ઢંકાપ તેમ જ લીસો ગરમ ગળપટ્ટો બાંધતા. માથે ફિરમજી રંગની જૂની ચર્મ ગમેલી મોટી કાયરચશ્મા પાધડી, લાંબો દડકાળો સુતરાઉ ડગલો, ઘોતીધું અને પગમાં જડાં તળીયાંવાળાં જોડા. શાકભાજીનો ગમે તેટલો ખોજ હોય પણ મજુરજી એમની કનેથી સવાકો ખાટે નહિ !

અમે મુંબઈથી સૂરત જઈએ કે તરત હેતબયાં અવાળે આવકાર આપવા પોતે એટલે તૈયાર હોય જ. “કેમ કીકાભાઈ (જયસુખલાલ), ધનુ બાદશાહ (હું પોતે), આવી પહેંધિયા ૧ સારા તો છો કની ?” એમ બોલીને પછી અમારા નાનાભાઈને પૂછે; ‘હું કેણું છું તે ખબર છે ? અમે તો વાણીયા છીએ’ આવી મસ્કરીઓ-સાદી, સરળ અને ભાવભરી મસ્કરીઓ કરીને ચાહતી ગોઠવણમાં પડી જાય. પોતાને જાગરમાં જવાનો વખત થાય એટલે તરત અમારે ત્યાં આવે: ‘કેમ કમુદા (જયસુખલાલનાં પત્ની), શુ શાકભાજી લાવવાં છે ?’ આ પાછા અમારા કીકાભાઈ અથવા તો બાદશાહ જશે તો છેતરાઈને આવશે અને લટકામાં મજુરજીને બે સવાકા ખવરાવશે તે જુદા. અમે નહિ હોઈએ ત્યારે તો તમે તમારું રોડી લેજો. પણ છંદ્રએ ત્યાં સુધી તો સાચવી લઈએ.’ આમ બોલીને શાકભાજીની વરદી લઈ જાય. પાછા આવીને પાછા પાછના હિસાબ

સાથે શામ્ભાળ આપી દે

એમની આખી જિંદગી રેલ્વેની નોકરીમાં જ ગયેલી એટલે અમે સૂરત જઈએ કે જીન્ટ દિનમે મોટાભાઈ પાસે પહોંચીએ અને શાહી બનાવવાના જાણુડા રગના આગડા, એમદ બે હોદ્દરો, પાંચેક ટાક, બેએક પેનમિનો વગેરે વસ્તુઓ લઈ આવીએ “અરે ભાઈ, વાપરનાગ છે કે? લઈ જાએને ભાઈ,” કહીને અમને એ બધું આપે સદાના શાન મોટાભાઈને અતિશય જ જાણેના અને છેવટે રડી પડતા મે માત્ર એક વખત જોયેલા અને તે પણ મહા મરણ પામ્યા તે વખતે એમનું મો દામ્તી વખતે એ વડીતે રવાસ્થ પોથુ અને રડી પડતા પડતા જૂમ મારી “કૃષ્ણનાન, આખરે તું ગયો? ભાઈ! ગયો?” પણ તે એક ક્ષણ માત્ર જીજી જ ક્ષણે એક બાથમાં જથસુખવાન અને જીજી બાથમાં મને એમણે લઈ લીધા પોતાના પત્નીને જીજી બધાને સાન્તવન આપવાનું કહીને આખા પ્રસંગનું મેનેજમેન્ટ તેમણે લઈ લીધું

દામ્તીના મૃત્યુ પછી અમારી વિધવા જડેન તારાગવરીના પુનર્વિવાહની વાત આવી ઉમિયારામ મામ અતિશય જૂના વિચારના એટલે એમની સાથે આ વાત છેડતા અમને ધણે શોભ થયેનો, છતાં હું ખામ કુબંધથી સૂરત ગયો અને મે એમને આ વાત કહી તેઓ શાનિયા સાબળી રણા અને પછી બોલ્યા “ભાઈ, જમાનો ફેરવાઈ ગયો છે તે હું જાણુ છું આટલી ઉંમરે ફરે હું આવા લગ્નમાં ભાગ નહિ લઉં પણ એક વાત યાદ રાખજો કે આ લગ્ન કે એવા ગમે તે લગ્ન આવે છતાં તું અને તારા ભાઈઓ મારા બનીજ નથી જવાના નથી અને તારાગવરી મારી બનીજ ચતી ટળા જવાની નથી હું તમને મદદ કરી શકું એવું કાંઈ પણ મામ હોય તો પડેલાંની પેડે બેવાશ મને કહેજો અને જ્યારે પણ સુગ આવવું હોય ત્યારે બેધડ માથા આવજો હું તમારી પડખે બેઠો છું” સીતેર ઉપરની

વયના અતિ જૂના વિચારવાળા કેટલા વૃદ્ધના ગોંઠાથી આવ્યા શબ્દો નીકળે ? અને યાત્રિના ભયંકર પ્રકોપ વખતે પણ ઉમિયારામકાકાએ તો જાણે કશું બન્યું જ નથી, એ જ પ્રમાણેનું વર્તન અમારા પ્રત્યે દાખવેલું.

એમની છેલ્લી માંદગીના સમાચાર મુંબઈ આવ્યા. જયમુખલાલ એમને મળવા સૂરત ગયા. કાકાની સાથે વાન કરતાં કરતાં જયમુખલાલ રહી પડ્યા. ઉમિયારામ કાકાનો સદ્ગતો શાંત અવાજ નીકળ્યો. "કોકાભાઈ, જયમુખ, તને આમ દરવા મેં બહીં બોલાવેલો ? આ તો મને એમ કે જાઉં છું" સારે મારાં પાસેનાં સગાંને મળતો જાઉં. ગાંડા છો ? હું આ ઉમ્મરે ન જાઉં તો કોણ જીવનીયા ફાટી પડે ?" અને જાણે રેલ્વેની નોકરીમાં એક ગામથી બીજો ગામ જતા હોય એવી સ્વસ્થતાથી કોસાએ પોતાનું આખરી પ્રયાણ શાંતિથી કર્યું.

ઉમિયારામ કાકાનાં પત્ની અતિલક્ષ્મી જોને અમે સૌ બાબી કહેનાં, તેમની પ્રયંડ અને તંદુરસ્ત કાયા જોઈને બલમલા મરડોને શરમ આવે. પચાસ પોણોસો માણસની રસોઈ કરવી હોય તો બહારથી બટ બોલાવવાની જરૂર હોય જ નહિ એવી માન્યતાવાળાં બાબી ઠાઈ પણ દિવસ માંદાં પડ્યાં હોય એવું હું જાણતો નથી. સગાંવહાણાંઓમાં ઠાઈ પણ પ્રસંગે કામકાજના ખાતાંના ચાજીમાં એ હોય જ. જમાદાર જેવાં શરીરવાળાં છતાં એમને મેં ઠાઈ પણ દિવસ જીંવે સાદે બોક્તતાં સાંભળ્યાં નથી. એમની રસોઈ એટલે સૂરતની રસોઈનું ઉત્તમ દર્શાંત. એમના મગજૂત દાથે બંધાયેલી ભોટની કણકમાં મોણુ નહિ હોય છતાં દાંત વગરનાં છુદ્દાઓ પણ સહેલાઈથી આવી શકે એવી એની રોટલી કે કુલર્કા કે પરોઠા જનતાં. એમની દાળમાં વક્ષાઈ કાપ નાકાઈ આપ્યા મહોલ્લામાં ખજર પડે કે બાબીએ દાળમાં વધાર કયો. એમને મેં ચારેક વર્ષનો હતો ત્યારનાં જેવાં જોયેલાં

તેવા ને તેવા જ એ હમેશ રહેતા એટલે એમને મંદવાડ આવે અને એમનું મૃત્યુ થાય તે માગ સ્વપ્નમા પણ આવે તેમ ન હતું. છતાં હમિયારામકામના મરણ પછી હજોડ માસ વીત્યા બાદ મેં તેમને ત્રેયા ત્યારે અને કપાળી આવી ગઈ એ પહાડ જેવું બદન કાઢના જેવું ચર્ચ ગયેલું મંદવાડ વિશે ખબર કાઢી પણ એમને દૃશ્ય ન હતું. પાંચે મુઠ્ઠા આ યો અને અંધ મમયમા મમાયાર સાબળ્યા કે બાની ગુજરી ગયા છે.

અમારા મગજ મામાનું વ્યક્તિત્વ વળી તદ્દન જુદું તરી આવતું હતું. અમે એમને મંગળમામા કહેતા એમાથી વધીને આખી ન્યાનમા એ મગજમામા તરીકે જ જાણીતા ચર્ચ ગયેલા. લગભગ જ્યમુખ-લાનરી જે એક વર્ષે એ મોગ હોને અથવા તો મરણા હોને તળપદી મૂગતી વ્યવસ્થા મગજીઓમા એ નિષ્ણાન હતા-પણ પોતાની મરમરી એ મદન કરી રાના નહિ રાંત, મગજ જીવનને એ આદનારા હતા મેટ્રિક પામ થયા કેડે એમદ વર્ષે પણ એમણે મુગર્મમા કોટેજમા કાકયુ નહિ ત્યાં તો એ કટાગી ગયા અને વિદ્યાભ્યાસની પ્રગતિ છોડીને એ પાગ મૂગત આવી પડેઆ. એમની મોટામા મોગી હોમેડ તો મિનામા નાની, જાળજ વમરની નોકરી કરવી અને એ જગદની ડમચી રાખીને તેમા રોજ નોકરી પર જવું એ હતી. અને તે પ્રમાણે, એ મુવાન વયે મૃત્યુ પામ્યા હતા, એમણે અંધ સમય ક્યું પણ ખરું. કાકની ખારી પડેવી જગ્યાએ કામચનાઈ એમણે કામ કરેલું અને પોતાની ડમચીમા એ જતા પણ ખરા ધગના મુખી હતા એટલે તેઓ જિંદગી મુખી એમ મરી રાખ્યા પણ એટલામા એમને મદવાડ આવ્યો અને એમનું અંગે મૃત્યુ થયું.

મિત્રમડળમા એમની દાન્ટરીથી આનદના પૂર આવતાં એનની મરમરીઓ અનેક રૂપ હેની એ પ્રસંગ થાદ છે એ પોતે જે અંધ મમય મુગર્મ રજા તે પોતાના મોટાભાઈને ત્યાં રહેતા મોટાભાઈના પત્નીના એ મમા એ પરીક્ષામા બેઠેલા તેમનું પશ્ચિમામ

નેવા અને પાસ થાય તો તાર કરવાનું કામ મંગળમામાને સોંપવામાં આવ્યું. તે પ્રમાણે મંગળમામાએ પરિણામ જોયું અને તાર પણ મૂક્યો. પણ તાર મૂકવામાં એમણે શબ્દો આવા વાપ્યા : "Coincidence you pass." (આશ્ચર્ય. તમે પાસ થાઓ છો.) સૂરતમાં આ તારે પેલાનાં ઘરમાં માત્ર નહિ પણ આખા મહોત્તમાં તેમ જ અરધી કાયરથ ન્યાતમાં ખળભળાટ કરી મૂક્યો. થોડા એનો અર્થ એમ કહેતા કે તું નપાસ થયો હશે; અને થોડા એમ ધારતા કે 'તું પાસ તો થયો હોવો જોઈએ, નહિ તો આમ તાર મૂકે જ નહિ.' આવી ગડમથકમાં પરીણાના પરિણામને દિવસે ચાર વાગ્યાથી બીજે દિવસે સવારે છાપામાં પોતાનું નામ વાંચ્યું ત્યાં સુધી પેલા યુવકને તેમજ એનાં ઘરવાળાને મંગળમામાના તારે ટોક્કે ચઢાવ્યાં ! અલખત, જ્યારે બહુ જાણ્યું ત્યારે મંગળમામાએ પોતાને નિર્દોષ જણાવ્યા છતાં એમને સખત ખાસડાં પડ્યાં. પણ આવી મૌલિક મરકરીઓથી એમની કીર્તિ એમરે પ્રસરી રહી હતી.

મંગળમામાના ઘરની એટલે અમારાં મોસાળની પામેનું જ ઘર નૈષધભાઈ, પરીક્ષિત અને દિલિપ રામજીનું હતું. નૈષધભાઈ (બિલિ-મોરિયા એન્ડ કંપની, ઓડિટર્સના ભાગીવા) મારી વયના એટલે અમે નાનપણમાં સાથે ઘણી વાર રમેલા. નાનપણથી જ એ ત્રણે ભાઈ-ઓની શુભાખી મરતી ગમે તેવા દિવસ પીધેલાને પણ આનંદમાં લાવી મૂકે. એમની ફેર્ડ તે હીવાનજહાદુર ઠાકોરરામ કપીલરામનાં પત્ની અને તેમની પુત્રી ધરાવતી તે શ્રી. વિનાયક નંદશંકર મહેતા આઈ. સી. એસ.ની જોડે પરણ્યાં હતાં. ધરાવતી પણ નૈષધભાઈના ઘરમાં સાંજ સવાર હોય જ અને કાકાજી સાકભાજી લેવા બહાર નીકળે ત્યારે ધરાવતી જોડે પાંચ મિનીટ તકાકા મારે ત્યારે જ એમનાથી આગળ જવાય. નૈષધભાઈનાં કાકી તે રાવજહાદુર કૃષ્ણ-સુખરામનાં પુત્રી ગુણીબહેન એટલે એ ઘર જોડે એ પ્રમાણે અમારે બેવડો ત્રેવડો સંબંધ હતો. આજે પણ અમે સૂરત જઈએ તો એ

ચોટા ઉપર તડાકા માર્યા વિના અમારાથી આમળ વધાય નહિ.

એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે : શ્રી. વિનાયક નંદશંકર મહેતા આઈ. સી. એસ.ની પરીક્ષામાં પાસ થઈને સૂરત આવી પહોંચ્યા તે વખતે એમને માન આપવા નાનું જેવું સરખસ નીકળ્યું હતું. સૂરતના લોકો એક ગુજરાતી હિંદુ - સૂરતનો જ નાગર - ક્ષેત્રકંઠર થઈને આવે એ વાતથી આનંદથી ગાંડા જેવા થઈ ગયા હતા અને વિનાયકને જોવાને માટે હાંફળા હાંફળા આમથી તેમ દોડતા હતા. એ રીતે સરખસ જેવા જનારામાં હું એક હતો અને મારી છાતી ગર્વથી કુસાઈ જતી હતી.

હું આમળ કહી ગયો છું કે હું મારી વયના હોકરાઓ કરતાં જયસુખભાઈની વયના યુવકો જોડે ફરવાનો ધણો ચત્ન કરતો. તે વખતે ભાઈના સૂરતના મિત્રોમાં રણજિતરામ, કૃષ્ણલાલ મનસુખલાલ મુનશી (જેમને અમે બધાં 'કાકાભાઈ'ના નામથી જ ઓળખીએ છીએ), નંદસુખલાલ ઓચવલાલ વકીલ, બળવચરામ દશ, મનુભાઈ ખાનસાહેબ, તનુભાઈ ખાનસાહેબ વગેરે હતા. તેમાં રણજિતરામ ઉપરાંત કાકાભાઈ અને નંદસુખલાલ જોડે હું માઠ સંબંધમાં આવ્યો હતો. નંદસુખલાલ કસરતી અને ખેલાડી હતા. ગુજરાત કોલેજની અને વિંસન કોલેજની ક્રિકેટ ટીમના એક રમનાર હતા. ખી. એ. પાસ થયા કેડે અને એમના લગ્ન થયા પછી તરત જ ઝેરી તાવથી એ મૃત્યુ પામ્યા. કાકાભાઈની સાથેનો અમારો સંબંધ વખત જતાં પરિપક્વ અને ઊંડા મૂળવાળો થયો છે.

સૂરતના શાંત, ઊંડા, સ્થિર જીવનમાં ૧૯૦૫ ના જંગમંગ સમયે થોડા ધણે ઉશ્કેરણીનો સંચાર આવી ગયો તે હું અહીં કહી દઉં. અવખત, એ ઉશ્કેરણી પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી અને અમુક વ્યક્તિઓમાં જ આવી હતી. ખીમ - બહુ મોટા ભાગની શાંતિમાં આથી ખસેલ પડી નહોતી. પણ અમારા વર્તુલમાં જયસુખલાલ અને દોશન-

રામે મૂળ 'સ્વદેશી'નો ઝંડો ઉપાડ્યો હતો અને તેમાં હું પણ થોડે ઘણે અંશે એની અમરમાં આવી ગયો હતો. મખમલની અને ચીનાઈ તથા મિઠીની ટોપીઓને જલ્દી અમે શાલની ટોપી પહેરવા મંડી પડ્યા. દોલનરામ અને જયસુખલાલ તો ગોટા એટલે એમને કાઈ એ કશું કશું નહિ પણ હું તો નાનો, વળી પાછો વાળ જરા મોટા રખાણું અને જાડેરમાં હારમોનિયમ વગાડવા જેમું એટલે મને તો ધણા નાટકીયો અથવા 'માસ્તર ધનસુખ' જ દેહીને બોલાવવા લાગ્યા. પણ એ રીતે મને ખીજવનાર મારું માનસ સમજ્યા નહિ. એથી તો હું ઉઠીને છૂટે જરાયો અને ચુસ્ત સ્વદેશી વસ્ત્રો પહેરનાર થઈ ગયો. ૧૯૧૦-૧૧ સુધી આ આમકક એ રાખેલો. મુખર્મિમાં સ્વદેશી કોઓપરેટીવ સ્ટોર્સ અને તેના મુખ્ય દરજી વાસજીના અંગે પહેલા આલેખમાંના હતા. સ્વદેશી લૂગડાં પહેરવામાં તે વખતે મુશ્કેલી ધણી હતી અને અમુક બીજે તો ધણી ખરાબ મળતી હતી. સગનના ઉમેદવારની દક્ષામાં રહીને ખરાબ લૂગડાં પહેરવામાં કેટલી નૈતિક હિંમત જોઈએ છે તે તો એવા પ્રકારના સમયના વહેણમાંથી પસાર થયેલા જ જાણે. કાકાજી એમના વિચિત્ર સ્વભાવ પ્રમાણે કાઈ વાર અમને ધન્યવાદ આપીને બ્રિટિશ સરકારને સારી પેઠે ચોપડતા અને કાઈ વાર અમને ઝંપેટીને 'એ અંગ્રેજો વગર તમારા પાદો દરે એમ નથી' એમ કહેતા.

તે વખતે અમારા ઘરના પાછલાં ખાસણીનો રસ્તો વહોરવાડ દહેવાતો અને ત્યાં જ્યાં વહોરા જ રહેતા. આજે પણ એ રસ્તાનું નામ બદલાયું નથી પણ ઘર જ્યાં જીનોએ લઈ લીધાં છે અને જીનો જ ત્યાં રહે છે. અમારા ઘરની બરાબર સામે જ વહોરા ગૃહસ્થ રહેતા તે અસલ કરોડપતિ અને તેમને ત્યાં જન્મશેદજી નસરવાનજી તાતા માસિક રૂપ રૂપિયાની નોકરીએ હતા. એમ કહેવાય છે કે એક વખત એ વહોરા ગૃહસ્થ ફોરો ફાઈન્ટન આગળ ચાલતા જતા હતા, એવામાં જન્મશેદજી તાતાની કાર ત્યાં આવી. જન્મશેદજીએ પોતાના

૧૯૨ : આચમતે અજવાળે

આગલા શેઠને ઝોળખ્યા અને કાર લીધી રખાવીને ડાસાજીને બેસાડી દીધા. ખજર સમાચાર પૂછતાં ડાસાની આંખ ભગઈ આવી. તાનાએ પોનાના આગલા શેઠની કંગાલિયત જાણી લીધી અને એ જીવે સાં સુધી દોડ્યો ઉપિયાનું પેન્શન બાંધી આપ્યું. તે પછી ડાસા એક બગલનો એકલો રાખીને તેમાં ફગા અને તેમણે વરો સુધી રાત જીવન ગુજાર્યું.

અમારે ત્યાંથી લગ્નપ્રમંજે એમને ત્યાં જન્મવાનું જતું અને એમને ત્યાં એવા પ્રસંગે અમારા વાડામાં ખામ દિંદુ રમેલ થતી. સૌ સૌનો ધર્મ સાચવવો જ જોઈએ અને તેવી રીતે સાચવવામાં બીજા ધર્મવાળાઓએ મદદ કરવી જોઈએ એવી તે વખતના લગભગ બધા લોકોમાં દૃઢ બાવના હતી.

એવો બીજો દાખલો : માણેકશાદ બરુયા કરીને એક પારંગી ગૃહસ્થના કુટુંબ જોડે અમને ધણે મારો સંબંધ હતો અને અમે અચારનવાર એમને ત્યાં અને તેઓ અમારે ત્યાં આવના જતા. એમના મોટા પુત્ર વરો સુધી કોલેજા નિસ્લામાં ક્યેપ્ટર હતા. એક વખત એમને ત્યાં જઈને મેં મટનની એક વાની માગી. માણેકશાદનો મિંગલ ખસી ગયો હું વટલાઈ જવા માગતો હતો અને એવા અધમ કૃત્યમાં મને એમની મદદ જોઈતી હતી એવું ધારીને એમણે મને ખૂબ તનડાવ્યો અને ઈશિરે આપણને જે ધર્મમાં જન્મ આપ્યો હોય તે ધર્મને જ આપણે વજગી રહેવું જોઈએ અને તે એમાંથી કોઈ ચલિત થવા માને તો તેમ કરતાં આપણે તેને રોકવો જોઈએ; એવું એક બાળજી પંડુ એમણે મને મંબગાવી દીધું.

૧૯૦૭ નું વર્ષ જયમુખલાલે મુબારકમાં દિંદી વેપારી જેવરમાં એકેટરી તરીકે નોકરી લીધી અને અમારે બધાંએ મુગનનું ધર ઉઠાવીને ત્યાં જવું એવો તેમણે આમ્રદ ક્યો. દાસાજીને વનન ડાસનાં ધણું ખગલ લાગ્યું. એમણે મુબારકમાં ગ્વરથના ગ્રામ કરવાનો ધણે

કેલ ક્યોં પણ અમને એમ જ લાગ્યું હતું કે એમ વર્ષોના મૂળ એક સ્થાનેથી ઉજેડીને બીજે સ્થાને સહેલાઈથી રોપાતાં નથી. તેમાં પણ બાના મૃત્યુથી એ વાત લગભગ અશક્ય થઈ પડી. છતાં અંતરોર્મિ ખહાર ન જણાવા દેવી એવા દૃઢનિશ્ચયી કાકાજીએ એ કર્યું જણાવના દીક્રુ નહિ અને સૂરત છોડી મુબઈ જવાના બાઈના વિચારને સંમતિ આપી.

સાંતાક્રુઝમાં શેઠ હંસરાજ દામોદર ટોપરાણીના કંપાઈંડમાં એક નાનો ખંખો માસિક રૂ. ૨૫ ના બાડાએ બાઈએ રાખી લીધો. આને એ ખંખો પાડી નાખવામાં આવ્યો છે. બાઈએ કામ-ખર્ચાં એ નાનકડા ધરનો નકરો ચીનયો હતો અને તેમાં બારીની પાછળ દરિયો છે, એમ પણ લખેલું. આ જણીને, કુમસ અને હજારના દરિયાના આસક અમે બહુ આનંદ પામેલા.

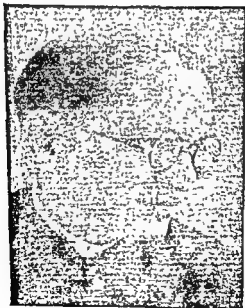
એક દિવસ સવારે સાડા ૭ ની ટ્રેનમાં (ખે રેશને ઊભી રહેતી લોકલમાં) સેંકડ કલાસ રીઝર્વ કરાવીને અમે સૂરતથી ઊપડ્યાં. કાકાજી, હું, તારાગવરી, કમુદાબાબી અને મધુભાઈ અમે બપોરે દોઢ વાગે સાંતાક્રુઝ આવી પહોંચ્યાં. વર્ષમાં બેએક વાર તો જરૂર સૂરત આવશું એવી ધારણા અમને હતી, એટલે સૂરત છોડતાં અમને બહુ લાગ્યું નહિ અને કાકાજી ૧૯૧૦ માં સૂરતમાં મૃત્યુ પામ્યાં ત્યાં સુધી એમ બનેલું પણ ખરું. પણ કાકાજીના મરણ પછી તરત જ અમારી બહેનનો અમે પુનર્વિવાહ કરાવ્યો. આ પ્રમાણે સૂરતની સાથે જોમતી એકતાનતા સંબાધ હતી તેના પિતાનું મૃત્યુ અને જૂના વિચારની જનતાને અલભળાવી મૂકનાર વિધવાવિવાહ એ બે કારણોથી સૂરત સાથેનો અમારો સંબંધ એકો થતો ગયો. એ સંબંધ છેક તૂટે નહિ એવું કરવાના અમે ઘણા ચત્રો ક્યોં ફના છતાં, આને હું અને જયમુખલાલ પહેલોના જેવા સૂરતને અપનાવી શકતા નથી. એમ મારે સખેદ જણાવવું પડે છે. સૂરત અમને અજાણ્યા ગણે છે

૧૯૪ : આથમતે અજવાળે

એવો અમને ભાસ થાય છે અને અમને મૂરત અપરિચિત લાગે છે એવું અમારા હૃદયને સતત લાગ્યા કરે છે.

દશ ઠોઠ ઠોઠ વેળા એ તાપી નદીનાં સાંન જળ અને જળીયાની પાળ યાદ આવે છે. તેના ઉપર બેસીને, સંધ્યાકાળે, સાંમરેલ વહાણોમાં ચતી રસોઈ, તેને લીધે ઊંચે ઊડતી અને સ્થિરતાથી ગેબ લાગના વાનાવરણમાં બગી જતી પક્ષગા ધુમાડાની સેર, લસણન આવતી આછી સોડમ; આ સર્વને બેઠતું મારું ચિત્ત અને મારું દેહું એ પાંચ ક્ષણના તરંગોમાં તો સાને સમુદ્ર ફરી વળનાં, અનેક સાલસો ખેડી લેનાં, કાંઈ કાંઈ ચીરના અને સંકટના પ્રસંગો માણી લેનાં અને પાછાં સૂરનના હંધાળાં દેવામાં વિઘ્નાંત લેનાં, સૂરનના માનસને સદજ એવા સાંન પ્રેમની વિઘ્નાંતિ અર્પતી પાંખોમાંવોટાઈ જતાં એની સ્મૃતિ તાજ થાય છે. હવે મૂરત બઈ હું ત્યારે એ પાળ ઉપર બેમીને એ વાનાવરણ, એ તરંગો, એ વિચારમાળા પુનઃ પુનઃ અનુભવવા ચલ કરું હું નવું વ્યર્થ ! ચૂંચાઈ ગયેલ સ્વપ્ન પાછાં સંધાનાં નથી !

આથમતે અજવાળે
ભાગ બીજો : ખંડ ત્રીજો
મુળક





શ્રી. ઉર્મિલા, શ્રી. નલિન અને શ્રી. લવંગિકા

મકરણ પહેલું

સૂરત છોડીને અમે મુંઝાઈ આવવા નીકળ્યાં ત્યારે મને પોતાને ખાસ દુઃખ થયું હોય એવું સ્મરણમાં નથી, પણ કાકાજીને તો ઘણું દુઃખ થયું હતું. આવી બાજતોમાં ધુવાનોને બહુ શોક કે ગ્વાનિ થતાં નથી, થાય છે તો તે પણ અલ્પ સમય માટે; પણ વૃદ્ધોનાં હૃદયમાંથી આવી વાતો સહેલાઈથી ભૂંસાતી નથી, જૂસવાનો પ્રયત્ન કરે છે છતાં.

૪ : આયમતે અજવાળે

આવા મે અનેક વહો જોયા છે, જેમની જિંદગી સુરતમાં ૦ મંદ હોય. તેમને છેક વહાવરધામાં અમુક અનિવાર્ય સંયોગમાં સુર છોડવું પડે તો તેઓ કરમાવા માંડે છે. તે જ પ્રમાણે જેઓ મુંઝમુંમાં જીવન વિનાડ્યું હોય તેમને મુંઝમુંમાંથી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈને સાંજેમવણાત સુરત કે બીજી કંઈ જગ્યાએ જવું પડે છે તે તેઓ અકાળે મૃત્યુ પામે છે. જુવાનોના પ્રેમની તીવ્રતા વધારે અને ઊંડાણ ઓછું, વહોના પ્રેમમાં ઊંડાણ વધુ અને તીવ્રતા ઓછી. આપણે યુવાવરધામાં જેટલી સરળતાથી મિત્રતા બાંધી શકીએ છીએ, એટલી જ સરળતાથી એ સરી જાય છે. મિત્રોમાં, સખીઓમાં કંઈ પણ ન્યૂનતા જણાય, દોષ દેખાય કે તરત આપણે એમની સાથેનો સંબંધ તોડવા તત્પર થઈ જઈએ છીએ. પ્રેમસંબંધ બાંધવા અને તોડવા ઉભય ક્રિયામાં યુવાનોનાં હૃદય વિવિધ ભૂમિઓથી રાગે છે. વહો નવી મૈત્રી બાંધનાં પણ અચકાવ છે, તોડતાં પણ અચકાવ છે; અન્યના દોષ જોવા કરતાં પોતાના દોષ જોવાની વૃત્તિ વધુ જોગદાર અને છે.

મમે તે દો પણ સુરત છોડનાં મને એટલો ખેદ થયેલો નહિ. ત્યાંની રકૂલ, ત્યાંનાં સગાંસંધીઓ અને મિત્રો વચ્ચેને જીવનમાંથી દૂર કરનાં કયાં ખાસ દિલગીરી થઈ નહિ. મમે સવારે સુરતથી નીકળ્યાં તે બપોરે દોઢ વાગે સાંતાકુઝના રોડેને આવી પહોંચ્યાં. દંસરાજ દામોદર ટોપીગણીના કંપાર્શિડમાં નાના ત્રણ બંધાર્થના. સોથી મોટામાં શેઠ રહેના. સોથી નાનામાં મમે રહેવાનાં હતાં. જયસુખલાલે સુરત મોકલાવેલ પ્લાનમાં 'બારી પાછળ દરિયો' એમ લખેલું. હુમસ અને હજીરાના દરિયાના આસપોસ મમે સાંતાકુઝનો દરિયો જોવા અનેક કુતૂહલભરી વૃત્તિથી ઉભાડી બારી તરફ ધસ્યાં. ધૂધવાન દરિયા કે પ્રશાંત સમુદ્રને જાહેર માત્ર એક જનું, ખડિવા ખડખડ થર અને આસપાસ ઉજાડ જગ્યા. એ જગ્યા સાંતાકુઝમાં રહેના કેટલાક શેઠિયાઓ સોયાદિ ક્રિયા માટે વાપરતા ?

આ દૃશ્ય જોઈ ને હું ખડખડાટ ફસી પડ્યો અને કાકાજી ચિડાઈ ગયા. તેમણે પૂછ્યું: "કીકાબાઈ, દરિયો ક્યાં છે?" જવાબમાં ધીમેથી ઉત્તર મળ્યો: "રસ્તો સારો નથી, બાકી અદીથી સીધા ચાલ્યા જઈએ તો જુદુંતો દરિયો આવે છે, પાસે જ છે અને વચમાં કોઈ બીજાં મકાન નથી."

તે સમયમાં જુદું જવું એ ચિઠ્ઠ કાર્ય હતું. એકલા તો જાણે કોઈને જવાની ઈચ્છા થાય જ નહિ. પણ રગને દિવસે, કોઈ કોઈ વાર અમે જતાં. અમારી પાછળના પેલા જૂના બંગલામાં દાંતના દાકતર ધારમજીર રહેતા હતા. એ બંગલાથી આગળ જઈ એ તો જુદુંના દરિયે એ માર્ગે જવાતું: એક તો એ બંગલાથી સીધા ને સીધા ચાલ્યા જઈને પછી પંદરેક શીટની પહોળા ખાડી આવતી, જેમાંથી સામે પાર જવાને અમારે માથાદીઠ પેમો પેસો હોડીવાળાને આપવો પડતો. બીજો માર્ગ એ હતો કે ધારમજીરના બંગલાથી ઉત્તર દિશામાં જઈને ત્યાંથી એક ફેડી આવતી તે ઉપર ધીમે ધીમે સંભાળપૂર્વક પગલાં બરતાં બરતાં એકેક માથુસ જઈ ચકતું. આ બંને માર્ગો ચોમાસામાં બંધ થઈ જતા. જુદું ઉપર પણ માત્ર તાતાનો એક બંગલો અને બાકી બધાં બૂખડાંઓ દષ્ટિગોચર થતાં. શેઠ શાંતિકુમારનો બંગલો તો ત્યાંથી થણે દૂર એટલે અમે તે સમયે તો ત્યાં ગયેલા જ નહિ.

સાંતા જમાં રહ્યાને શ્રેણી દિવસો થયા. તે વખતે સ્કૂલો અને કોલેજોના ક્લાસ ગ્રાન્યુઆરીમાં શરૂ થતા હતા એટલે અભ્યાસનું શું કરવું એ વિશે વિચાર કરવાને હાથ પર બે ત્રણ માસ હતા. સેવન્યની ટરમિનલ પરીક્ષાથી માફે અટકેલું હતું. એટલે મુંબઈમાં કઈ સ્કૂલમાં દાખલ થવું એનો નિર્ણય કરવાનો હતો. તબિયત ટ્યુમર ચાલતી હતી. એટલામાં નૃતવરલાલ જમિયતરામ અને કનેચાલાલ વડીલ, માથેરાનમાં સર ચીમનલાલ સેતલવાડનાં મોટી પુત્રી પદ્માબહેન તબિયતને અંગે રહેતાં હતાં તેમને ત્યાં ત્રણેક અઠવાડિયાં જતા હતા. તેમણે મને આગ્રહ

ક્યો. કાંઈ કરનાં મારી તનિષ્ઠ મુધરે એવા થતો કાકાજી તો ક્યાં ન કરતા હતા. અમને આ વિચાર મળ્યો અને મેં ત્યાં જવાનું નક્કી કર્યું.

કૈનાલાલ વણીલ એક દિવસ અમારે ત્યાં મહેલા એટલે જ નટવરલાલની માથે જવા નીકળ્યો. અમારા બેમાંથી કોઈને ખજાનું ન હતી કે માથેરાનું જવા માટે નેરલ રેલને જીનરલું લેઈ એ નેરલ ટ્રેન જીમી ગદી અને પછી લિપડવાની તૈયારી કરતી હતી ત્યાં મુધી અમે સ્વસ્થ ચિત્તે ટ્રેનમાં બેઠા જ રહ્યા. પણ એવામાં કોઈએ અમને પૂછ્યું અને એણે જ અમને સમજાવ્યું પાડી એટલે લગભગ ચાલતી ટ્રેને અમે નેરાલ જીનરી પડ્યા. ત્યાં જીનરી પછી પણ અમે ટ્રામ ટ્રેનની તપાસ ન કરી અને એક મંદા ઉપદારશ્રુદમાં નિશ્ચિત આ પીવા બેઠા. આ પિવાઈ ગદી પછી અમે તપાસ કરી તો જણાયું કે ટ્રેન તો ક્યારની લિપડી ગઈ હતી !

આ ઉપરથી અમે જવાનું બીજું સાધન હતું એની પૂછપરછ કરી અને તે જાણીને અમે ઘોડા મંગાવ્યા. ઘોડાવાળાએ અમને પૂછ્યું કે અમને ઘોડેસવારી આવડે છે ? એના ઉત્તરમાં અમે બપોરમાં જ જવાગ વાળ્યો કે અમને આવડે છે. પરિણામે ઘોડાવાળા અમને ઘોડા સોંપીને આવ્યા મવા. અમે મમે તેમ ચડ્યા અને પછી ઘોડાને માગી મૂક્યા, ઘોડા ટેવાપેલા એટલે ખરે માર્ગે મવા અને અમે એક દાયે લગભગ અને ગ્રીજ દાયે “સેડલ” પકડીને ઘોડા ઉપર ચીટકી રહ્યા !

મગ્ધીમનલાલને જંગલે પહોંચ્યા ત્યાં એમના વચલા પુત્ર જીવજીલાલ, એમની માસીના પુત્ર કેસવપ્રસાદ દેસાઈ, એમનો બનેલી મણિભાઈ અને કૈનાલાલ ફરવા જવાની તૈયારી કરતા હતા. તેઓ તો અમને ઘોડાવાળા વગર આવેલા જોઈને અજળ જ રહ્યા મવા. પણ તેમને પણ અમે ધાપ મારી કે અમને ઘોડેસવારી કરતાં આવડે છે. ત્યાં અમે જેટલા દિવસ રહ્યા તેટલા દિવસ જીવજીલાલ અને

એમનાં બહેન તરફથી અમારો ધર્યો સારો સત્કાર થયો. રોજ સવારે અમે બધા જુવાનિયા ઘોડા ઉપર ફરવા નીકળતા. જીવજીવાળ જરા ઓછા બોલા ખરા, પણ કેશવપ્રસાદ અને મણિભાઈ બંને વાર્તાલાપમાં નિમ્મણાત એટલે એક બાજુથી એ બે અને બીજી બાજુથી ફનીયાલાલ વડીલ અને હું અલકમલકનાં ગરખાં ચારતા. બયોરે જમ્યા પછી થેર ગરખાં, સાંતે પચપાળા ફરવા જઈ એ ત્યાં ગરખાં અને રાતે અગિયાર વાગ્યા સુધી ગરખાં ! આમ ગરખાંની મહેફિલ જમાવી અમે મુખર્ષ પાછા આવ્યા. ત્યાં મણિભાઈ, જીવજીવાળ, કેશવપ્રસાદ, નટવરમાલ અને મેં એક રૂપ છત્રી પડાવેલી, તે મારી પાસેથી હમણાં વર્ષ ઉપર જ બોવાઈ ગયું.

માથેરાનમાં મારી તબિયત સારી રહી હતી પણ સાંતાક્રૂઝ આવ્યો અને પાછા પટકાયો. કાકાજી અને બાઈએ મળીને નહીં કંઈ કે એકાદ વર્ષ રાહ જોઈને પછી મને સ્કૂલમાં બેસાડવો, એટલે વચમાં મને જો. જો. સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં જવા દીધો. પણ ત્યાં જણાયું કે હું 'કલર બ્લાઇન્ડ' છું એટલે ત્યાંથી છોડ્યું. વળી પાછી માંદગી. આખરે કાકાજીએ અને બાઈએ નિર્ણય કર્યો કે મારે વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી રેકનીકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં દાખલ થવું. ત્યાં પણ રેકરડાઇલને બદલે ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનિયરીંગ મેં શા માટે લીધું એ હવે કહેવું મુશ્કેલ છે. મને તે હો પણ હું રેકનીકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં દાખલ થયો.

અસલથી મને સાહિત્યનો શોખ. શારીરિક સ્થિતિને સર્જને શરીરને પરિશ્રમ પડે તેવું કાર્ય કરવાની અચકિત, મણિત વગેરે વિષયો પ્રત્યે અણુગમો, આ બધું મારામાં દીવા જેવું સાદ જણાતું હતું, છતાં મને ઇમેક્ટિકલ ઇજનેર બનાવવા શા માટે વડીલોએ આમલ રાખ્યો હતો ? એ દિશા પ્રત્યે મને વાળીને મારા કેટલાંય સ્વપ્ન તેમણે તોડી પાડ્યાં. મારા જીવનને આ પ્રમાણે આરંભથી જ તેમણે નીરસ અને Ambition વગરનું બનાવી દીધું. મારો અંગ્રેજી ભાષામાં નિમ્મણાત થવું હતું. બી. એ. અને એમ. એ. થવાની ઇચ્છા

સેવકામાં અ-પ આસપ પણ હતો. મેં મારી ઇચ્છા તથા ભાવના તેમના સમક્ષ રજૂ કરી. સુમસિદ્ધ રસાયણગ્રામી કપીલરામ વડોલ જેવાએ પણ જ્યમસુખભાષને કહેલું કે આને ‘આટસ’માં જ રહેવા દો. પણ અત્યારે શાંતપણે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે વડોલોનો પણ જેમણે જે નિર્ણય કર્યો તે નિર્ણય કરવામાં બહુ વાંક ન હતો. વર્ષમાં ત્રણ માસ માટે રહેનાર છોકરો જી. એ. થાય એમ કેમ મનાય? તે ઉપરાંત, તે વખતે બંગલોમાંની અસર સારા પ્રમાણમાં હતી. માત્ર વિદ્યાર્થીઓએ જાહેર ઔદ્યોગિક ડેંગરણી ફગ્ગર ફરજને સારું છે, એ ભાવના વડોલોમાં ઊડી ગિતરી મધ હતી. બાલ, પાલ અને લાલની હાકલ પણ વિદ્યાર્થીઓને તે જ દિશા તરફ ખેંચાતી રહી હતી. ઉપરથી હાકલોની ચેતવણી તો ચાલુ હતી કે છોકરો જ મહિનાથી વધારે જીવવાનો નથી. એટલે પછી એ મને ત્રે લાઈન લે એમાં કશું તુકસાન કે કશો લાભ થવાનો ન હતો એવી માન્યતા કામગીરીના મનમાં હતી. પરિણામે હું બાપબલ્લામાં વીજળીના ઇન્જનેરનું કામ શીખવા ગયો. ત્યાં રવ. નરસિંહરાવના પુત્ર નસિ-નની ઓળખાણ થઈ અને તેને લઈને નરસિંહરાવના કુટુંબ ભેડે નિકટ પરિચય થયો.

નરસિંહરાવ (અમે જ્યાં એમને નવુભાષ કહેતા) અને તેમનાં થોડાં કુટુંબીજનોને મેં પ્રથમ ૧૯૦૨માં અમદાવાદમાં જોયાં. હું આસ્ટોરિયા રસ્તે જતો હતો ત્યાં નરસિંહરાવ, દયારામ ગીરુમલ, સુશીલાબહેન, બિર્મિલા અને નસિનકાત ફરીને આવ્યાં હશે તે પોતાના બંગલોમાં જતાં હતાં; તે સમય મેં તેમને જોયેલાં નરસિંહરાવ એટલે સ્નાયુર અને કવિ ઉપરાંત આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર—જે પદવી મારે મન તે સમયમાં (અને સાચું પુઝવે તો થોડા પ્રમાણમાં આને પંજી) ધણી મોટી હતી એટલે એમને આમિથી જોવા એથી પણ હું લગભગ શેઠમાં આવી ગયેલો. તે વખતે અમદાવાદમાં નરસિંહરાવના બાઈ રૂબ્બરાવને ત્યાં કામગીરી ધણી વાર જતા, કારણ કે એમનાં પાત્રી

પ્રયવદા (અમે એમને ડગલીફાઇ કરેતાં અને કઢીએ છીએ) સૂરતનાં અને કાકાજીના સારા પરિચયમાં. કૃષ્ણરાવના પુત્રો વિપિનભાઈ અને સુધારકને હું ત્યારનો ઓળખતો થયેલો અને પછી એમની પુત્રી પ્રતિભાના સમાગમમાં આવ્યો. પણ નરસિંહરાવના કુટુંબ સાથે હું ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં જોડાયો અને ત્યાં નલિનકાંતની સાથે ઓળખાણ થઈ ત્યારથી જ સંબંધ બંધાયો.

નલિનકાંત મારા કરતાં એક વર્ષ અગાઉ ભાયખલા સ્કૂલમાં દાખલ થયેલા પણ નખાસ થયા. કોણે અમારી પરસ્પર ઓળખાણ કરાવી તે તો હવે મને યાદ નથી, પણ અમે મળ્યા. નલિને મને ખાનગીમાં કહ્યું કે “આવા બયંકર વાતાવરણમાં સંસ્કારી માણસો રહી શકે એમ નથી. એક વર્ષ તો જેમ તેમ મેં જેમ્સ પણ હવે તો હું કંટાળી ગયો છું અને આ શાળા છોડી જવા માગું છું. તમે પણ આમાં નહિ રહી શકો.” કારણ પૂછતાં જણાવ્યું કે ત્યાં અમુક પ્રમાણમાં આખા દેશના સુનંદા લોકો આવે છે અને તેઓ સારા માણસોના જીવનને બેહક ત્રાસ આપે છે. મેં જવાબ આપ્યો: “વાત ખરી હશે, પણ આ કારણને લઈને આપણાથી નાસી કેમ જવાય ? તો તો પછી આ દુનિયામાંથી જ આપણે ગાંસડા પોટલા બાંધીને ચાલ્યા જવું જોઈએ.” નલિને પાછું કહ્યું: “પણ તમને થનસુખલાલ, અહીંની અધમતાનો અનુભવ નથી અને ખ્યાલ પણ નથી.” મેં જવાબ વાળ્યો: “બાપ, હું સૂરત સરકારી હાઈસ્કૂલમાંથી આવું છું. એને પ્રાથમિક અભ્યાસ કરતાં બાળકો માટેની શાળાપયોગી આટલિ મળી લઈશું અને આને મોટામાં મોટી લાયબ્રેરીની આટલિ મળીએ તો તો જરાજર થાયને !”

નલિનને વિશ્વાસ તો એકો નહિ એટલે બેચાર દિવસ પછી મેં પાછું એમને કહ્યું: “જુઓ બાપ, એક મહિનામાં આ સ્કૂલમાંથી ‘કોઈ તમારું’ નામ લે નહિ કે તમને કોઈ સતાવે નહિ એવું હું કરી આપું. પણ એનો બદલામાં, હું જે કંઈ અહીં વિદ્યાર્થીઓ જોડે

બોલું કે વર્તન કરું તેનો અહેસાસ થેજ આવવો નહિ. ” ‘ નાના મરખ ગોરધનદાસ અને લૂગડાં પહેરે સો પચાસ ’ જેવો દુ-કારણ કે તે વખતે પણ નલિન મારા કરનાં કડમાં જાયા અને વયે મોટા દત્તા આવા ફડાકા મારું છું એ સાંભળીને એને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું, પણ તે મમય સુધી લગભગ એકલા ગહેવા માણસને મારા જેવો મિત્ર મળ્યો એથી એ આનંદ તો હજો પામ્યો અને અમારા ચાર વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં એમણે ઘેર ઠાઠ જાનના રિપોર્ટ નહિ આપવાનું વચન લગભગ બે વર્ષ સુધી તો પાળ્યું હતું. પછી મારી રમથી એમણે ઘેર થોડી વાતો કરેલી. નન્નુભાઈએ મારી પામેથી અમુક ખુલાસા પણ માગેલા, પણ તે મળી ગયા પછી અતિશય દસેલા. એ રૂઢિમાં અડફ્ટે ચડેલા લોકોને વશ કરવાનો નૂસખો એ હતો કે એ લોકો એમનાં લોકરવેડાનાં વર્ણનો કરે-એ પ્રકારનાં બધાં માગ અનુભવમાં આવી ગયેલાં છે એમ ઠીક, સડેજ પણ નાપમંદગી બતાવ્યા વિના એવાં બીજાં વર્ણનો એમની પાસેથી સાંભળવાં !

સુરતમાં, વેખ્યાની મસ્કરી કરનારની સામે ચનાર ધનસુખલામે પ્રસંગ અને સંયોગો બદલાયેલા જોઈ, વર્તન આટલું બધું શાથી બદલ્યું હશે ? નાનું કદ અને અચક્ત શરીરને લઈને ચતા નિરંતરના ક્ષોભને છુપાવા અને આપણે જે નથી, જે થવાના પણ નથી એવો થવાનો દંભ કરવામાં પણ ઉત્પન્ન થતો અમુક પ્રકારનો આનંદ માણવા મેં આમ કર્યું હશે ? ગમે તે હો પણ નૂસખો ફતેહ પામ્યો અને ત્યાં ગાળેલા ચારે વર્ષમાં અને એ લોકરપાટીમાં રનેદ અને મિત્રતા મળ્યાં અને નલિનકાતને કાઈએ ત્યાર પછી ખાસ હેરાન ન ક્યો.

નલિનને ‘ Hot house plant ’ ની જેઠે ઉછેરવામાં આવ્યા હતા. એના પ્રમાણમાં લવંગિકાને (નરસિંહરાવની બીજી પુત્રી) વધારે છૂટ મળી હતી. પણ જેમ જેમ મમય જતો ગયો તેમ તેમ નલિનને એ બંધનો સાવતાં ગયાં હતા. એ એનિનિયર થયા પછી એક વાર

જયસુખલાલ સાથે મદ્રાસ-ત્યાં તે વેળા કોંગ્રેસની બેઠક હતી-અમારા બંનેની નાનુબાઈ દરને ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં એમણે એ બંધનોને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલ અસરોમાંની ઘણી અસર ઠાઠી નાખી હતી અને એ જગ્યા હોત તો અનેક બાબતમાં નંનુબાઈ કરતાં જુદી પ્રકૃતિ પ્રેરણત અમે ધારીએ તો ખોટું નથી. ટેકનિકલ શાળામાં, ચાર વર્ષ અમે સારી રીતે ગાળ્યાં. દર વર્ષે પરીક્ષાની વખતે હું બપોરે નંનુબાઈને ત્યાં જમતો અને મારે માટે મર્યાવાળી અમુક વાની ખાસ બનાવવામાં આવતી એમ યાદ છે. પહેલાં બેએક વર્ષ તો એ રીતે રસોઈ તૈયાર કરવામાં મુદ્રિકાગહેનનો (હિંમતલાલ અંબ-રિયાનાં પત્ની) હાથ હતો. ઊર્મિલાગહેનના મૃત્યુનો આઘાત નસિનને બહુ સાથેય) અને તેમાંથી કદાચ તે સર્વ પ્રકારે તો મુક્ત નહોતા જ થઈ શક્યા. હું ટેકીઆદર ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે સૂરત હતો ત્યારે નસિન દસેક દિવસ ત્યાં આવ્યા હતા. તે સમય સુધી સૂરતમાં હેંટ પહેરેલી એ બેખમમમ્મું હતું. મારું નહિ માન્યું અને નસિને હેંટ પહેરાવી, એને પરિણામે અમારી સાથે પાંચ સાત નાનાં છોકરાંઓ 'આ તો મોટો સાહેબ છે, અમને બીક લાગે છે...' એવી જૂમ મારતાં દોડતાં આવતાં હતાં! અલગત, બીજા દિવસથી નસિને હેંટ ઊઝી મૂકીને બેંગ્લોર ટોપી પહેરવા માંડી. પહેલાંના નસિન હોત તો એ આ પ્રસંગથી લાલપીળો થઈ જત અને મારામારી કરવા તૈયાર થાત. પણ તે વખતે તો એણે એ બનાવને હાસ્યરસિક દૃષ્ટિથી જ અપનાવી લીધો.

અમારે ત્રીજે માથે બેસીને અમે મોડી રાત સુધી ગપ્પાં મારતા. આટલી શાંતિથી, આટલા મુક્તહૃદયે મેં અને નસિને કદી ગપ્પાં માર્યાં નહોતાં. નસિન ત્યાં હતો એવામાં ગોકુળાષ્ટમી આવી. નસિનને સવારના દહીં અને રંજ બિડતાં હોય તે વેળાનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. અમે બેએ બિચારું કંઈ કે સવારે પાંચ વાગે દર્શન કરવા જવું. પણ કમનસીબે રાતે અમે લગભગ સાડા ત્રણ

સુધી વાતો કરી અને પછી આડ વાગે બિઠ્યા ! તે વખતે દર્શન બે થઈ ગયા હતાં.

તે રાતે નસિને અચાનક મને પૂછ્યું : “ ધનમુખલાલ, તમે ‘પ્રતિબિંબ અને છાયા’ (‘જૂનના બડકા’ની એમ કૃતિ) યા ઉપરથી લખેલ ! તમને એવો અનુભવ થયેલો ? ”

‘મેં’ જવાબ વાળ્યો : “ તદ્દન તો નહિ પણ લગભગ. ”

નસિન બોલી બિઠ્યો : “ હંઅ, એએમ ? ધનમુખલાલ ! એ રોજ હું આશરે ડઝન વખત વાંચી ગયો હોઈશ. વાંચનાં વાંચનાં હું રડેલો પણ ખરો. ખરેખર, મને તો એમજ લાગેલું કે તમે ગમે લાંથી પણ મારી વાત જાણેલી અને મારે વિશેજ લખ્યું હશે. પણ તમે એ ક્યાંથી જાણો ! મેં કોઈનેજ કહી નહોતી. ”

આટલું કહેતાં કહેતાં એનું હૈયું બરાબ આપ્યું. વધારે પૂછવાનું મને મન થયું પણ તે બિમિં મેં દગારી. મનુષ્યોનાં હૈયાંની નગનતા નીરખવામાં આનંદ નથી. મને એટલું કહેવાનું યોગ્ય લાગ્યું એટલું એણે મને કહી નાખ્યું અને એને લઈને એનાં હૈયાંનો બાર હલકો થયો હોય એમ મને લાગ્યું. વાત એટલેથી પડતી મુકાઈ.

હા તે પછી નસિન મુંબઈઆબો. સરતથી હું જોધરે ગયો. જોધરેથી મુંબઈ. મુંબઈમાં નસિનને બહુ મળાતું ન હતું—ગંતેની જુદી જુદી નોકરીને અંગે અને એટલામાં નસિન ગુજરી ગયો—રૂઢમેટિક તાવની ત્રાસજનક બિમારીમાં. બહુ લાંબા સમય પછી નસિનની વાત નીકળી. મેં આ પ્રસંગ નનુભાઈને કહ્યો—સંભારણુ! ઉઠેલવાથી એમના હૃદયને કાંઈક સાંત્વન મળે એ હેતુથી. નનુભાઈ સાંભળી રહ્યા, મારી સામું સજ્જ નેત્રે જાઈ રહ્યા અને એમનાથી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકાઈ ગયો.

હું બિમિંલાલકેનના બહુ આછા પરિચયમાં આવેલો. સહસા એમનાં દયારામભાઈ જોડેના લગ્નના સમાચાર મળ્યા. પછી એમને જેવાં જેવાં, એટલામાં એક દિવસ સંખ્યાકાળે સમાચાર મળ્યા.

હું અને જયસુખભાઈ એકદમ ‘બંધુ બંધો’ ગયા. ત્યાં મૃત્યુ પામેલ ભિમિલાને મેં જોયાં. શાંતિ-આ બળબળતા સંસારમાં અનેક દિશામાંથી આવતી અગ્નિશિખાની ઝાળથી દાઝતાં દાઝતાં છળેલા એમના કુમળા આત્માને એ સર્વ બધામાં મુક્તિ મળતાં પ્રાપ્ત થતી પરમ શાંતિ અને એ પરમ શાંતિથી હિતવન્ન થતી અમુક પ્રકારની પારલૌકિક સુંદરતા મેં એમના મુખ ઉપર જોઈ. એવી મૃત્યુની પરમ શાંતિ, થોડાં વર્ષ પછી મેં સરલાના મુખ ઉપર જોઈ. એ જોતાં મૃત્યુનું મિહામણું રવરૂપ બદલાઈ જાય છે. મૃત્યુ એ મોક્ષનો માર્ગ છે એવું આપણને લાગી આવે છે.

નન્નુભાઈનાં સૌથી નાનાં પુત્રી લવંગિકા અંગ્રેજી ચોથાપાંચમા ધોરણમાં હતી, ત્યારથી હું એમને ઓળખતો થયો. બાધાની બાબતમાં એમના પિતા જેટલી ચોક્કસાઈ અને ચર્ચા તેમજ વાદવિવાદનો શોખ. પણ એમાં સારી રીતે ઓડાઈ જાય. જયસુખભાઈ અને હું ગમે તે વિષયમાં, જાણી જોઈને એમની સાથે ચર્ચામાં જોતરતા અને જરૂર પડે ગમે તેવી દલીલ કરતા, થોડી વારમાં લવંગિકા તપી જાય અને અને મોટે ઘાંટે બીજી દલીલો કરે. આવા પ્રકારના યુદ્ધમાં નલિન જીવતા હતા ત્યાં સુધી એમણે અમને સાથ આપેલો. આખરે નન્નુ-ભાઈ વચમાં પડે અને કહે: “અરે લવંગી, દર વેળા આ પ્રમાણે આ લોકો કરે છે છતાં તું સમજતી નથી અને ઓડવાઈ જાય છે !” ત્યારે લવંગી ઘાંટા પાડતી બંધ થાય અને શાંત થઈ જાય.

એમના શરીરનો બાંધો સચકત અને અંજ પણ રોગ વગરનું, ભિમિલા અને નલિન જેવું નાજુક નહિ. ખાવાનો શોખ પણ સારો. રીતબાતમાં બહુ મળતાવડી અને હસમુખી અને કોઈને ત્યાં પણ જાય તો આધુનિક ફેજવણી લીધેલી યુવતીઓની પેઠે માત્ર પુરુષવર્ગમાં જ ન બેસી રહે, પણ પહેલાં તો ધરતી સ્ત્રીઓ સાથે જ ગપ્પાં મારે અને તેમ કરવા રસોડામાં જતું પડે તો ત્યાં પણ જઈને પલાંડી મારીને બેસી જાય. એના અકાળે થયેલા

મૃત્યુ અમાડે માત્ર ત્રણ દિવસ પડેલાં હું ખારમાં નન્નુભાર્જને ત્યાં ગયેલો અને સર્વગિક્ષા સાથે ગરખાં મારેલાં તે વેળા એણે મારી ‘જૂનના બડકા’ (એ નામના મંત્રદ્વની પડેલી વાત) વિશે ચર્ચા ઉપાડેલી. એની માન્યતા એવી કે મુવક અને મુવનીએ મૃત્યુ સમીપ આવ્યું જાણી પરસ્પરનો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો અને પછી બંન્ની ગયાં ત્યારે એ બંને જુદે જુદે દેશોએ પડેલી ગયાં. એમ ચીનરવામાં મેં ઓળખતિતે અફમાન આપેલું છે. મેં એમને ધણું સમજાવ્યું કે ઓ અને પુરુષમાં ઓ ઉચ્ચતર ગુણથી ભરેલી છે એમ માનવું એ માત્ર પક્ષપાત છે. વસ્તુના ઉભય મરખાં છે, ગુણમાં તેમ જ અવગુણમાં. બીજું મેં મારાં પાત્રો ઉત્તમોત્તમ નથી ધડપાં, પણ સ્વાભાવિક ધડપાં છે અને જો એમની વિચારબેણી બધી ઓએને માન્ય દોષ તો તો વિધવાવિવાહ સંબંધે જ નહિ. આ બધાં કારણોને લઈને જો કોઈ ઓ પુરુષઅમુક પુરુષ કે ઓને અનન્ય પ્રેમથી ચલાવું દોષ તો પણ એ પ્રેમ લક્ષમાં નહિ પરિણમે તો એ ઓ કે પુરુષ અન્ય પુરુષ કે ઓ જોડે લક્ષ કરે એ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ નથી અને એવા પ્રસંગો સામાન્ય ગણાય. ચર્ચા ધણી ચાલી અને મારે સાંતા-કુમ પાછા જવાનો વખત થયો. સર્વગિક્ષાએ કહ્યું કે મને હજી સતોષ થયો નથી મારે ફરીથી મગસુ ત્યારે વધારે ચર્ચા કરેલું. બીજો દિવસે સવારે ખાંધી એ માંતાકૂક આવેલ અને અમને મગી ગયેલ. તેને બીજો દિવસે સાંજે અમને નન્નુભાર્જ તરફથી સમાચાર મળ્યા કે ‘સર્વગિક્ષા આ જગતને હોડી પ્રવુતાં ધામમાં ગઈ છે !’

કર્મિલાતા મૃત્યુ પછી એમના પુત્ર પ્રેમલને દયારામનાથ અને મુશીલાગદેને ઉઠેરવેલ. પ્રેમલ મેટ્રિક સુધી આવ્યો. એટલામાં એની રત્તિ ચિત્રકલા તરફ દગી ગઈ અને એણે એ કલા શીખવા માંડી. એમાં એણે ઠીક ઠીક પ્રગતિ સાધેલી પણ ખરી. પ્રેમલ સ્વભાવે પ્રેમલ છતાં નન્નુભાર્જના કુટુંબીજનો દગ્યાં દાંઝક જુની પ્રકૃતિનો હતો. એક દર્યાં એ મોહાર સૂઝમાં અગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં દગેં બધાને



પ્રેમલ

ગાંધીજીની ચળવળનો નાદ લાગેલો. શેર બજારો તેમ જ સ્ટુડેન્ટોમાં કોઈ હેટ પહેરવા દે નહિ. પ્રેમલ પણ મળવામાં ધોળા ટોપી લઈ ને ઉપાડે માથે ધરમાંથી સફાઈ જવા નીકળ્યો. નન્દુભાઈએ કહ્યું: “ હેટ પહેરીને જાઓ.” પ્રેમલે જવાબ દીધો: “ હમણાં કોઈ હેટ પહેરવા દે નહિ.” નન્દુભાઈએ કહ્યું: “ ત્યારે તું ઉપાડે માથે ફરે છે ? ” જવાબ મળ્યો: “ના, ધોળા ટોપી પહેરું છું—મળવામાં છે.”

નન્દુભાઈ ગરમ ચર્ચ ગયા: “તારા પ્રિન્સિપાલને તું આ વાત કહી દે. જો છેલ્લા કેટલાક દિવસ તેમનાં નામ એમને આપી દે.”

પ્રેમલે જતાં જતાં અંગ્રેજીમાં જવાબ વાળ્યો: “હું ચાડીયો નથી

૧૬ આયમતે અજવાળે

અને ઘરા માગતો નથી."

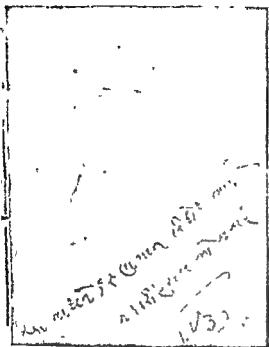
એની શક્તિઓ ખીલતી લાતી હતી પણ અંપૂર્ણ વિશ્વાસ પાત્ર ને પડેનાં મૃત્યુનો સાદ આપ્યો અને તે અમર ધામ બધી આપ્યો થયો. અદીની અર્ચ પ્રગ્લિઓ મહેલીને અને પોતાનાં પ્રિયજનોને ઠોડીને.

દુ ને વેળા કમળી હતો. મધ્યાહ્ન માંબળી દુ સડક દમ મયો. નન્નભાઈને દુ તે ય લખું એ મુઠ્ઠેનીમાં બેઠો દિવમ આજ્યા અને પછી માત્ર મેં એક પોગટ કાડું વખ્યો, જોના લખ્યુ કે "આ દુનિયાના બહિનગા અને નૌદર્શ તેને અનુભવ લાગ્યા હો એટલે જ્યાં એ પૂગ છે ત્યાં પ્રેમન ચાલ્યો ગયો. એને ઝેનય પણ કેમ ?"

કનાચીધો પાઠો આવીને દુ નન્નભાઈને મંથો તેનરો મને પોને મેનું એ- મધ્ય (મેનેટ) વચાખ્યું અને પછી પૂછ્યું: "કાઈ યા આવે કે ?" અને તગ નમસ્કયુ. માર કાંમાં વમેલો વિચારો એ-એ એ કાચ્યમા પુદો લીધા ત્યાં એ કાચ્ય પછી ત્યાં પ્રેમનને અર્પણ કરવાના ઉપમા પ્રતિદ્ધ પણ થયુ છે.

આપડે ૧૬૦૬નાં દુ નગમિ દનાવના કુટુંબને જોગબને થયો. વાંચના એનના ખ્યુ બગનામા આનંદના જોન મેં લેયેલા. પણ સદસા મૃત્યુની નીટ એ દુન ઉપર મહાર્મ ગર્મિના ગત, નહિન મયો, ધ્યાગમનાઈ મયા, નવમિશ મત, પ્રેમન ગયો અને છેવટે સુલીના પણ મળા.

પ્રત્યુના બપોતે હાંને નેરી મીને નન્નનઈ, એક પછી એ, વિવિધે દરેન ધાની પ-પના ડીવના મયા.



૨૫. નરસિંહરાવ
લોજાનાથ દીવેડિયા

પ્રકરણ બીજું

સ. ૨ રમણભાઈના રેખાચિત્રમાં, (“મીડી નજરે” નામના મારા સંગ્રહમાં) મેં લખ્યું હતું કે હું રમણભાઈના નિકટ પરિચયમાં કદી આવી શક્યો નહીં, તેમ નરસિંહરાવના સંબંધમાં ન બન્યું. નન્નુભાઈ દુર્વાસા ઠહેવાતા છતાં, મારા જેવા, મોટા માણસના નિકટ પરિચયમાં

આવનાં સરમાના માણસની સાથે એમણે આટલો સારો અને માઠ પરિચય ઝાંખો એ પ્રસંગ ઉપલક્ષિયા નજરે અજળ દેરાય, પણ મને પોતાને એમાં અજળ થતા જેવું બદ નથી લાગતું; કારણ કે નન્નુભાઈ કોપમાં ફૂટીશો તો શું પણ એમને પણ ટપી જાય તેવા દના છતાં એ મનુષ્ય દના, અનિ વિદ્વાન મનુષ્ય દના, ધર્મિય દના મનુષ્ય દના. પોતે દંભ કરી શક્તા ન દના અને, સદન પણ નહોતા કરતા.

માથે મોટી મોટા દેડ, ઘાટ વગરનાં પાટલુન, વાસકુટ, જૂની પૂમણી ટાઈ, ચિયાળામાં દારકોટ ઉપર કાસ્તિમરી ટગપો અને ચોમા-મામાં મોટા ખૂટ અને ચોવર કોટ અને તે ઉપરાંત ત્રણસો ને પાંચસ દડાગ છત્રી તો ખરી જ. કીર્તન કરતી વખતે અને ઘરમાં ધોનિયું; આ પ્રમાણેનો નન્નુભાઈનો પોવાક હતો. કદે કીંમતી, ઘરીરે જાડા તેમજ રથૂળ, ત્રણે ગોરા, વિચાળ કપાળ, મૂઠ મોટી પણ હેડા કાપેલા, ગાંઠ કૂમેલા, મોંના પ્રમાણમાં ઝીણી, જરા જીડી પણ મસ્કરી કરતી આંખ અને તેને કાંકણાં નાના કાચનાં સોનેરી ફેમનાં ચૂંકાં, એકબેમાં અવાજમાં મધ્ય કંકેશના તો ખરી. સ્વભાવ કોપી એટલે એમનાથી અનેક અન્યાય થયા હશે, પણ કોપી માનસના સ્વાભાવિક ભોળપણને લીધે ઘણા એમને દગી પણ મયા દશે. એમના મન અને નિર્ણય સહેલાઈથી ફેરે નહિ. નન્નુભાઈને મેં આવા જોયેલા.

૧૯૦૬-૧૦માં એમના સ્વભાવમાં જે ઉમળા દતી, સામાની નાની નાની નિર્મળતા મદન કરવાની કેવળ અચક્તિ હતી, તે જોમ જોમ એમના ઉપર ફર ધા પડતા મયા તેમ તેમ મદ પડતી ગઈ. દુઃખથી કેટલાંક મનુષ્યો કંચન બને છે, કેટલાંક કપીર થાય છે. નન્નુભાઈને જોમ જોમ દુઃખ પડતું ગયું તેમ તેમ તેમનામાં રહેલ ઉચ્ચ ગુણો વિકાસ પામતા મયા. દરેક મનુષ્યમાં પ્રભુતાનો અંશ થોડો ધણો તો હોય છે જ. નન્નુભાઈમાં પણ તે હોય તે સ્વાભાવિક છે. પણ દુઃખની પરંપરાથી તે સ્પષ્ટતર રૂપમાં બહાર નીકળ્યા આવ્યો;

છનાં સાથે સાથે હાસ્યરસની વૃત્તિ-ગ્રંથક અંશે સ્ફુટ હાસ્યની વૃત્તિ સુરતના લોકો સામાન્ય રીતે વાપરે છે તેવી તેમણે તજ દીધી નહોતી. છેક છેવટ સુધી, હસવાનો પ્રસંગ આવનાં નન્નુભાઈ ખડખડાટ હસી શકતા.

મેં નન્નુભાઈને જોયેલા ત્યારે પણ જો કે ખાવાનો શોખ એમને એવો ને એવો જ હતો, પણ બ્યાદિને લીધે એમને અમુક સંભાળ લેવી પડતી અને भरમાં વગેરે બહુ ઓછા ખાવાં પડતાં, એટલે એટલા પ્રમાણમાં એ શોખ અંકુશમાં રાખવામાં આવતો. વળી વહેંચી બહુ એટલે ઘરમાં તો તફાવત સાહે ખોરાક જ દરાવતા જરા વધુ પડતી સુધીથી સુશીલા બહેન અને નન્નુભાઈ ઘરના આકરો સાથે વર્તતાં એટલે બહુ નોકર જવડ્યે એમને ત્યાં દફાને રહેતા. આથી પણ રસો-ઇની વાનીઓ એમને ત્યાં સારી ન થાય એ દરાબાવિક છે. બાકી સારી સારી વાનીઓની એમને કદર હતી અને જ્યાં જ્યાં એમને જવાતાં કેદાણાં હતાં, ત્યાં ત્યાં જ્યારે પણ સારી વાની એમને આપવામાં આવતી ત્યારે એ બહુ રસથી ખાતા. જ્યાંસુધી એમના ઘરમાં દુઃખના વરસાદ વધ્યાં ન હતા ત્યાંસુધી વર્ષમાં એક વખત અમે એમને ત્યાં ઘેંસ અને બાજરા તથા મેથીની બાછના રોટલા ખાવા જતા. એ દિવસે ગરખાંની રમઝટ જામતી.

નન્નુભાઈ ચાહ પીતા અને ચાહનો એમને જોખ પણ હતો; પરંતુ એ ચાહ ઘણી જ નરમ એટલે મને જરા પણ ફાવતી નહોતી. પહેલાં પહેલાં તો શરમનો માર્યો હું પી જતો પણ પછી મેં મારી મુસ્કેવી એમને જણાવી કે હું તો દડક ચાહનો પીનારો છું. એ લોકો ચાર પાંચ ચાહના ચાલામા બાગ્યે એક કે દોઢ ચમચી ચાહ નાખે. એમણે દડક ચાહ બનાવી તે પણ મને ફાવી નહિ. એટલે નન્નુભાઈએ મને પૂછ્યું કે એક કપમાં તારે ચાહ કેટલી જોઈએ ? મેં જવાબ વાળ્યો કે આશરે દોઢ ચમચી ! એ તો અજમ અર્ધ ગયા અને મને એમણે દહુ કે 'ધતુભાઈ, તમે ચાહ પીઓ નહિ; પાકની પેડે

એના કદમ કરાવીને ખાઓ તો વધારે સારું.’

આપણા વડીલોમા અમુક અદંતા હતી એ વાત કબૂત પણ એની સાથે તેઓ પોતાનાથી જૂત ન થાય તેને માટે એટલા આતુર હતા કે ગમે તે માણસની સલાહ લેવામા શરમાતા નહિ, એમ કરવામાં એમને નાનમ લાગતી નહિ ‘વિવર્તલીલા’ના એમનાં પુસ્તકમા એમણે ‘જમસ્ત’ વિશે લખ્યું છે એ ચિત્ર વિશેની માહિતી મેં એમને પૂરી પાડેલી, અને તે ઉપરથી એમણે જેમ લખેલો ત્યારે એ પુનઃ છપાવું હતું ત્યારે મને યાદ આવ્યું કે મારા દેવેલા ઉપરથી જ એમણે એ લખેલું, એ પુરાવો એમણે જાતે જોયેલો નહિ પ્રદ સુધારીને એમણે મોકલ્યા નહિ પણ મારે ત્યાં નન્નુભાઈ આવી પહોંચ્યા અને મેં જે દકીમ્ત દેવી તે કાંઈ પણ ઠેમણેથી હું એમને વચાવી શકું નહિ એ વિગે એમણે મને પૂછ્યું. મેં એમને સર જોન મિનાઈની એના પુત્રે લખેલ જીવનચરિત્ર નામ આપ્યું અને રાયન એશિઆટિક લાયબ્રેરીમા એ પુસ્તક છે એમ મેં કહ્યું. આ વાત એક ફિલ્સ મવારે બનેલી બીજે દિવસ સનારે નન્નુભાઈ એ જીવનચરિત્રના બે ભાગ સાથે પાઠા મારે ત્યાં હાજર એમણે મને કહ્યું કે એ ચિત્ર વિશે લખાણ જડતું નથી મેં એમને શોધી આપ્યું એમણે તે વાચ્યું અને ત્યારે જ તેમને સતેષ થયો પછી બાજગડ એવી આવી કે ત્યારે તેમને જડતું કેમ નહિ? તપાસ કરતા એમ જણાયું કે એ ‘મોપ જમસ્ત’નું નામ યાદ રાખીને શોધતા હતા. ખરું નામ માત્ર ‘જમસ્ત’ (પગપોટા) હતું. પોને કાંઈ પણ દકીમ્ત ગ્રંથ કર તે ખજી છે કે નહિ એ તપાસવા માટે આટલો આગ્રહ ગમવો, એ ગયા જમાનાની ખામ પ્રકૃતિ હતી

એ જ પ્રમાણે એક વખત એમને સામગમતી આશ્રમવાળા સગીતશાસ્ત્રી ખરે સાથે દાદરા અને હોંચ એ તાન વિશે કાંઈ ચર્ચા ચાલેલી, તેને માટે નન્નુભાઈ મારી પાસે આવેલા. હું તે વખતે ગોદરજનના હિસ્તાદ તળાવી ખાસાડેલ સીદિકમીયા પામે તખ્તના

બિખતો હતો એટલે મેં ખાંસાદેખને બોલાવ્યા. એમણે તમલાં વગાડ્યાં અને મેં એનું પૃથક્કરણ કરીને ખુલાસો આપ્યો. નન્નુભાઈ એથી પ્રતોષ પામીને ગયા.

સંગીતનો વિષય નીચ્છ્યો છે એટલે લખવાની ઇચ્છા યાદ છે : ૧૨સિંદરાવભાઈ શ્રુતિઓ વિશે સંગીતશાસ્ત્રીઓ જોડે જિંઝાણથી ચર્ચા કરતા હતા અને એક બે વખત અમુક ગવૈયાને માપકવાડને ત્યાં રાખવો કે નહિ એના નિર્ણય કરવા માટે એક ગવૈયા જોડે પરીક્ષક પણ નીમાયેલા. આટલું છતાં એમનું સંગીતનું વ્યવહારુ જ્ઞાન ધણું પારમિત હતું. તાલમાં તો એ ધણા કાચા હતા અને એમનાં સંતાનો જિમિંલા, નલિન અને સરંગીએ ગાવામાં એમનું જ અનુકરણ કરેલું એથી એઓ પણ તાલ વિશે ખદુ જોણું બધુનાં હતાં.

મારા નન્નુભાઈ જોડેના બહુ લાંબા સંબંધમાં એ મારા ઉપર ચીડાયા હોય તો તે માત્ર એક વાર અને તે પણ આ સંગીતની જ મોહકાણુમાં. સાંતાક્રુઝમાં એમનું કીર્તન હતું. એમની સાથે માવામાં લવંગિકા હતી. મને હારમોનિયમ સોંપવામાં આવ્યું હતું. રીદસંલો બે ત્રણ અમે કરેલાં. કીર્તન વેળા આરબમાં તો ફીક ચાશ્યું પણ પછી એક બજનમાં એમણે અને લવંગિકાએ શ્રુતિમાંથી સૂર કાઢ્યો. સ્વાભાવિક રીતે મારો હાથ અટકી ગયો. મેં એમને જોયા કે નીચા સૂર ઉપર સ્થાપી કરવાનો ચત્ત કયો પણ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો એટલે મેં હારમોનિયમ વગાડવું બંધ કર્યું. બજન પૂરું થયું એટલે નન્નુભાઈએ પાછું જોયું અને ગુસ્સાથી કહ્યું : " વગાડવું કેમ બંધ કર્યું ? " મારાથી કહેવાઈ જવાયું કે સૂર શ્રુતિમાંથી હતો એટલે કઈ ચાંપથી સરગમ બાંધુ ? એમણે જવાબ વાળ્યો " સારું, મને સંગીત નથી આવડતું એમ ? તમે બંધ કરો. માધુભાઈ વગાડશે, કેમ માધુભાઈ ? " મારા નાના ભાઈ માધુભાઈએ તરત હા પાડી દીધી અને ત્યારથી નન્નુભાઈના કીર્તનમાં હારમોનિયમ મારતર તરફિં ધનસુખલાલર્ન બદલે માધવલાલ

નીમાળેલા. માધવલાલ એડન ગયા પછી એકાદ વખત પ્રોફેસર બર્વેને દિલરુખા લઇને બેસાડેલા પણ તે પણ મારી પેડે નિબળ નીવડેલા, એટલે પછી મનદરરામ દિલરુખા લઇને બેસના હતા.

વાત જરા અસંબદ્ધ છે પણ સંગીતનો વિષય છે એટલે બહુ વાંધો નહિ આવે: ત્યારે સાંતાક્રુઝ સંતકુંજ હતું, નાનકડિયું, લાડીકું ગામડું હતું ત્યારે લલિતજી ત્યાં અવારનવાર આરતા અને કીર્તનો કરતા. તે વખતે એમના અવાજમાં એક પ્રકારની મીઠાશ હતી એટલે બજનો ઠીક લાગનાં, પણ મંગીનમાં એમનું જ્ઞાન થયું જોણું. ગુજરાતીઓમાં તે વખતે અમુક પ્રમાણમાં 'લલિતયુગ' પણ હતો. એમના એક કીર્તનમાં હું દારમોનિયમ લખી બેઠો હતો. તે દિવસે એમણે બેતાપા અને બેચૂરા જવામાં હદ કરી હતી, એટલે આખરે કંટાળાને મેં પેટી બંધ કરી. એક બે વખત લલિતજીએ મોટીથી કહ્યું કે વગાડો: પણ મેં હાથ જોડીને ના પાડી કીર્તન પરું થયું એટલે કોઈ ડાણાએ કહ્યું કે દારમોનિયમ બંધ થયું એ ઠીક ન થયું. ચાલતું હોત તો વધારે જામન. મેં દંડમાં જ જણાવ્યું કે મને શાશ્વ જાણે સાથી પણ કાવ્ય નહિ. એટલે લલિતજીએ કહ્યું " મને પડેલેથી કશું હોત તો હું તમને કેકાણે લાવી દેત. મારો કંઈ એટલો પ્રામણ છે કે દારમોનિયમ ઉપર માત્ર કાગી ચાવીઓ જ વગાડવી જોઈએ. તમે વચમાં વચમાં ધોળી ચાંપ લેના હતા એ હું જોતો હતો. એથી દારમોનિયમ કંઈક થઈ જતું! "

મેં ચર્ચા આગળ ચલાવી નહિ.

તે જમાનાના ઘણા સાક્ષરોની પેડે નન્નુભાઈનું અમુક દિશામાં વાચન હોતું ખરું પણ જોણું. એમના જેવા ઘણા વિદ્વાનો અંગ્રેજી કવિતાના ક્ષેત્રમાં રોવી અને બાધરન, વર્ડ્ઝવર્થ અને રેનિસનથી અટકી ગયેલા. નવલકથાના સાહિત્યમાં ડિકન્સ, થોર્સ, માર્ક ટવેઇન વગેરેથી માંડીને ચારી કોરેલી વગેરેથી આગળ વધેલા નહિ. એ વિશેનો

એ પ્રસંગ યાદ આવે છે.

નન્તુભાઈ રોડ મેગેઝિન બહુ રસથી વાચતા-એમનું આપ્ત કુટુંબ વાચતું. એક વખત એથલ એમ કેવ નામની નવલકથાકારની ચાતુ વાતો એમાં આવતી કેવ અંગ્રેજ વિવેચકોને લિંગાને બીજ વર્ગની નવલકથાકાર હતી અને એ અભિપ્રાય હુ પણ સ્વીકારતો હોવાથી હું તે વાતો વાચતો ન હતો. નન્તુભાઈએ મને ત્યેક વખત એ વાચવાનું કહેલું એક વેળા નન્તુભાઈ અમારે ત્યાં બેઠા હતા તે વેળા એમનાથી પૂછાઈ જવાયુ, “ ધતુભાઈ, તમે રોડની ચાતુ વાર્તાનો નવો હપ્તો વાંચ્યો કે ? ” મેં ના પાડી નન્તુભાઈએ કહ્યું ‘ હા, હું બૂલી ગયો, તમે તો એ વાચતા જ નથી સા માટે નથી વાચતા ? ”

જયમુખભાઈથી બોલી દેવાયુ. “ લેખિકા બીજ વર્ગની છે માટે.” નન્તુભાઈ ઉત્તરેલા “ તમારો અભિપ્રાય છે કે ધતુભાઈનો ? ” જવાબ મળ્યો “ ધતુભાઈનો ” નન્તુભાઈએ હિતાવજમા બોલી નાખ્યું “ એમને શો હક્ક ? ” જવાબ “ વૌંનુ આના પ્રકારનું એમ્બારુ વાગન ” વાતાવરણ મરમ થઈ ગયુ હતુ અને હું હાજર હતો એટલે મેં વચમા પડીને એમની મરમી કાઢી નાખી પણ અમારા પ્રત્યેનું નન્તુભાઈનું આવુ વર્તન તે માત્ર અપનાદ રૂપે જ ગણાય બાકી તો ત્યારે એમને નવરાશ હોય ત્યારે એ મને એક સરસ નવલકથા પસંદ કરીને લાવી આપવાનું કહે એવી રીતે વારવાર મેં પસંદ કરેન નવનથા એમણે બહુ રસપૂર્વક વાંચેલી એ પ્રમાણે મેં એમને એક વખત એલિન સ્કીનરની ‘ રોટરી એન્ડ એ સાઉથ આફ્રિકન કાર્મ ’ આપેની એમને એ બહુ પસંદ પડેની અને તે વખતે એમ એ ની પરીક્ષામા બાબતર મટિનો ફકરો પણ એમાંથી જ એમણે કાઢેલો તદ્દ વાંચકોને સ્મરણમા દરો કે નન્તુભાઈએ પોતાની યુવાસ્થામા એ લેખિકાના ‘ ડ્રીમ્સ ’ (સ્વપ્ન) નામના અથમાંથી બે ત્રણ નાના રહેયના બાબતર કરેલા મેં પણ એમાંથી થોડા રહેયના બાબતર ક્યાં હતા અને તે મારા ‘ વાર્તાવિદાર ’ ના સંગ્રહમા છે

૨૪ : આયમતે અજવાળે

‘ ખમ્બુ ખંખતો ’ વાદ્ય દરિયાકિનારે હતો. ત્યાં હું એમને ગેર જતો આવતો થયો ત્યારે આજબમાં મારા વ્યાકરણ અને ગોડણીના અજ્ઞાનને લઇને નન્નુભાઈ વાગેઘડીએ ધાંટા પાડના પછુ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ હું તેમની નિમ્ન જતો ગયો અને પછીથી તો જે નગસિંદરાવ આ વિગેની જરા જોટલી ખૂબ જોનાં ગમે તેવા માણસની સાથે ચરબડી ઊઠે અને તેને ધૂમથી ભૂડેા ઠગી નાખે તે નગસિંદરાવને એ દોષો મારા સજબમા જોનામા પછુ નહિ આવતા હોય એવું ધર્મ રહ્યું.

નલિન, હું અને લવંગિયા એ ત્રણ મળીને જે ધાટા પાડીને ખમ્બુ ખગલામા વાતો કરતા અને લડતા એટલા ધાટા-એટલો અવાજ નન્નુભાઈએ બાંએ ડોષ બીજા પામેથી સદન ક્યોં દગો, અસવના અમુક વડીતો પેડે નરસિંદરાવભાઈ પછુ રતેડ અને વાતસત્યની તેમ જ સુખ અને દુઃખની ઊર્મિઓનું પ્રસંગ ન જ કરવું એવી માન્યતા ધરાવનાર હતા, એથી ધણી વાર આમા માણસને એમનાથી અસતોષ રહેતો પછુ એમની આખોમા એ ઊર્મિઓ છૂપાવી સમતી ન હતી નલિન મુલુ પામ્યો તે વેળા મારે અમસાને જવું હતું જવમુખમાઈએ ના પાડી પછુ મેં હાક કરી નન્નુભાઈએ મારા માથા ઉપર હાથ મૂકીને હતું “ નહિ, હું ના પાડું છું, તમે અહીં જ રહેો. ” એ પ્રમગે એમને થતી વ્યથા, છતાં મારી નવમી તમિષતને લઇને રાતના ચોમાચોમા મારે જવું સતમન નથી એનો ખ્યાન અને એ પ્રમાણેનો અમન એ બધું એમની આખમાથી હું તે સમયે જોઈ શકેતો.

એમને રોજોના ચેષીપણાનો નહોમ બદ હતો છતાં જેના પ્રત્યે મમતા હોય તે માદા હોય તો નન્નુભાઈ ત્યાં જરાનું ચૂકે નહિ એક વેળા મને ઓરી નીકળેલા એમને એની ખગર પડી ઘરમાં પ્રેમવ નાનો એટલે એમના દારા એને ચેષ લાગવાનો એમને બધ. છતાં દર બીજે દિવસે એ મને જોરા આવતા બહાર દરનામ આગળ ઊભા રહીને પાચ મિનિટ ઝીણવટથી તાવ વગેરે સજબી તપાસ

કરે ને પહી જાય.

ઘણા માણસો પોતાના કુખ વિશે કદપાન્ત ન કરે પણ ભૂત કાળના સ્મરણો સ્મરીને તેમના સુખી પ્રમગો વિશે તો વાતો કરે પણ નન્નુભાઈ એવું પણ પ્રમિત જ અને તે પણ બહુ દ્રુકમા જ હરતા એમને ત્યાં ઊર્મિના મધ, નલિન ગયો, લવગિમ્મ મધ, પ્રેમલ ગયો. ભયો ધરમા ત્યાં મૃત્યુ પામેલ સતાનોના સ્મરણચિન્નો અસખ્ય અહીં—તહી પડેલા હતા ત્યાં નરસિંહરાન અને તેમના પત્ની, ખારમા મરિન વિનામા જાણે ખાસ કશું કુખ એ ધરમા આવ્યું જ નથી એવી શાંતિ ધારણ મરીને તેમને મળના આવનારની સાથે વાર્તાનાપ કરતા હતા એ શાંતિમા મૃત્યુ કે મૃત્યુ પામેન પ્રત્યે ઉપહાસવૃત્તિ કે તિસ્મરવૃત્તિ ન હતી કે ન હતી ભીતિની વૃત્તિ પ્રભુના ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પાને તેમની કને માત્ર શાંતિ માગતા કોઇ જનમ નિદેહી જેવા નરસિંહરાન પોતાના સમમથી સૌને આશ્ચર્યચક્ષિત કરતા સુશીના કોઈ કોઈ વેળા એમના સાનિધ્યમાં પણ સ્વાસ્થ્ય ગુમાવી દેતા એ સમયે પણ નરસિંહરાન કુખની બટ્ટીમા પરિપકન થયેલ ગબીર અનાજો જોવાના " સુલીના ' સુશીના ' આ રીત નથી "

જનસુખનાન અને મારી સાથે નન્નુભાઈએ વરોના વરો સુધી એક્સરમે સમઘ જાળવી રાખ્યો એ જોઇને ઘણાને નરાઈ લાગતી ઊર્મિનાબહેનના લગ્ન દ્વારામબાઈ જોડે થયા તે સમયે જનસુખભાઈએ તેના લગ્નેતી સામા અગ્રેજીમાં લખાણો પણ કરેલા હતા અમારી સાથેના મબઘમા લેશમાત્ર પણ ન્યૂનતા એમણે આવવા દીધી નહોતી ઊર્મિવાના મૃત્યુ પહી જનસુખભાઈએ ' પાર્મિંગ ઓફ એ સોન ' નામે અગ્રેજી લેખ ' ધી ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ' મા છપાવ્યો, તે વેળા અત્યંત લાગણીભર્યો પત્ર નન્નુભાઈએ જનસુખભાઈ ઉપર લખ્યો હતો અને ખાસ મારી પાસે એનું બાપાતર મરાવી ' એક આત્માનું પ્રયાણ ' શીર્ષક નીચે તે વસંત ' મા પ્રસિદ્ધ મરાવ્યો હતો

પોતાનું નવું પુસ્તક બહાર પડે કે તરત નન્નુભાઈ બે નક્કો લઈને—એક જયસુખલાલ માટે અને એક મારે માટે—અમારે ત્યાં આવી જ પહોંચે. મારું પુસ્તક બહાર પડે અને તે મળવામાં વિલંબ થાય તો ઘેર આવીને ધાંટા પાડે.

જેમ જેમ વિધિના ક્રમ તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું તેમ તેમ એમનું મનુષ્યત્વ વિકાસ પામતું ગયું. જુદા જુદા સંજોગોને લઈને જેમ જેમ જૂની ઓળખાણો નષ્ટ થતી ગઈ, જૂના સંબંધો તૂટતા ગયા તેમ તેમ અમારા જેવા ગણ્યાગાંઠ્યા સંબંધીઓ તરફનો એમનો પક્ષપાત વધતો ગયો, મમતા વધતી ગઈ, હેન વધતું ગયું.

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે.

મેં અમુક બે વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પક્ષપાત બતાવ્યો. નન્નુભાઈ ખરેખર કચવાઈ ગયા અને તેમણે મને કહ્યું: “એ બે જણીઓ તારી મામે પણ હવે જોતી નથી છતાં તું ત્યાં માટે આમ કરી રહ્યો છે? તને સ્વમાન છે કે નહિ?”

મેં વિનયથી કહ્યું: “નન્નુભાઈ, હવે એ ભોક્ષા મારી સામે નહિ જોતાં હોય, કપૂલ છે; આપણે સેણદાર હોઈએ તો દેવાદારનું આપણું વર્તન આપણે નહિ ચલાવી લઈએ પણ આપણે દેવાદાર હોઈએ તો તે સેણદારનું ગમે તેવું વર્તન દોષ તો પણ આપણે દેવું ચૂકવવું જોઈએ! એમણે સેખક તરીકેના મારા જીવનના આરંભમાં મને પ્રોત્સાહન આપીને મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો હતો, તેનું દેવું અત્યારે જ્યારે હું સેખક તરીકે સારી કારિ પામ્યો છું ત્યારે મારે ચૂકવવું જ જોઈએ કેની?”

“હં અં એ દારણ છે! ત્યારે તો બીજું શું થાય?” કહીને નન્નુભાઈએ મને બીનચુનેદગાર ડેર્યો.

એક બીજો પ્રસંગ: એક વખત લગભગ બેએક મહિને હું ‘મલિન વિષા’ એમને મળવા ગયો. સુશીલાબહેને ટોકાર કરી: “કેમ, બદ

મોટા માણસ થઈ ગયા છે કે આટલે લાંબે ગાળે આવ્યા ?”

જવાબ દેતાં હું ક્યવાઈ ગયો. “ નન્તુભાઈ આગળ હું મોટો માણસ ? અને તેથી હું નથી આવતો ?” આથી વધારે હું બોલ્યો નહિ પણ મને થયેલ દુઃખ નન્તુભાઈ જોઈ શક્યા. તેમણે સુશીલા-બહેનને ઠપકો આપતાં કહ્યું : “ સુશીલા ! તમે એમની રિયલિટી જાણો છો. પોતાને ગમે તેટલું દુઃખ થતું હોય છે છતાં એ છૂપાવીને એ બીજાને હસાવે છે, પણ જ્યારે એમ કરવું અશક્ય જ લાગતું હોય ત્યારે એ અહીં આવીને શું કરે ? તમે આટલું પણ સમજતાં નથી !”

નન્તુભાઈની માંઠગી વધી. જિજ્ઞાસા થયા. હવે આ મંદવાક-માંથી એ જોઈ એમ જણાતું નહોતું. આંખતું તેજ હરાઈ ગયું હતું. આટલું છતાં એ અણનમ વૃદ્ધ યોદ્ધાએ પરાજય કબૂલ્યો ન હતો. અમારા બધાંની સાથે એનું એ જ સુક્ત હાસ્ય, એની એજ કાળજીથી પાંડિત્યભરી ચર્ચાઓ, ભાનુશંકર બ્યાસ, સુંદરજી ભેટાઈ, રામનારાયણ પાઠક કે રામપ્રસાદ બક્ષી સાથે. પણ એટલામાં વિધિએ છેલ્લો ધા ક્યો. બ્રહ્માજી છોડ્યું : વર્ગોથી પોતાનો ઉચ્ચ સ્વભાવ વેઠનાર, પોતાની તબિયતને જાળવનાર, સુખદુઃખનાં સાથી, સાગ્રાં સારાં, જેવાં હતાં તેવાં ય પણ પોતાનાં નિકટનાં નિકટ સંબંધી, પત્ની સુશીલા એ ત્રણ દિવસની માંઠગી બોગવીને, પોતે જે ખંડમાં સૂતા હતા તે જ ખંડમાં જ મરણ પામ્યાં. વર્ગો સુધીતું સુદ્ધ વિરમી ગયું. અનિત, વિરાટ શક્તિશાળી યોદ્ધાએ હાર કબૂલી અને સંયમરૂપી શસ્ત્રોનો ત્યાગ ક્યો. આટઆટલાં બાળકોને, રોહીએને, મિત્રોને વિદાય આપતાં જેણે પોતાનું સ્વાસ્થ્ય જૂમાબધું ન હતું તે નરસિંહરાવે સુશીલા જતાં હિંમત બોધ દીધી. એ સુક્તકંઠે રડયા, એકાંતમાં તેમ જ જાહેરમાં.

હજી એ ખંડમાંથી પત્નીના શયને બહાર કાઢ્યું ન હતું. એક પછી એક રોહીને પોતે બોધાવતા હતા અને જાણે પત્નીની સાથે પોતે પણ જતા હોય તેમ છેલ્લી વિદાય લેતા હતા.

‘ધતુભાઈ ! આખ્યા છે ને, આવી ગયા જ દોવા જોઈએ.’
નન્નુભાઈનો ધીમે, દુઃખભર્યો, દુઃસહાય્યો અવાજ તીક્યો.

હ પાસે ગયો. મેં એમના બંને હાથ મારા હાથમાં લીધા.

“ધતુભાઈ !”

“હ.”

“ગમન પૂરી થઈ, ખરું ને ?”

“હા હ.” કહેતા મારું હૃદય બગાડ આપ્યું. નન્નુભાઈ તે જાણી ગયા.

“ધતુભાઈ ! તમે ! તમને તો હં છાંતિની પ્રતિમા ધારતો, તમને જોતો ને મને છાંતિ મળતી; તે તમે અવાચ્ય ગૂમાવો છો ? પણ પછુ ગમન પૂરી થઈ દો !” તે પછી કષ્ટમગ્ન મૌન. બીજાના નામર્ત્ય મૃત્યુ થયું. હ ધીમે પગને એ ખંડમાંથી બહાર આપ્યો ગયો.

અમુક મયોગેને લઈને, વર્ષો પહેલાં કુટુંબમાં રહેલ થયેલો અને નગસિદનારને પોતાના પત્નીના પુત્ર કુમારભાઈ માર્યોનો ન સંધ તૂટેલો વર્ષો સુધી તે તૂટેલો જ રહ્યો હતો, પરંતુ જે દિવસે સુલીયાતું શબ તો હજી પોતાના ખડમા હતું, તે જ દિવસે, નન્નુભાઈએ ખૂબ મારી- “કુમાર આપો છે ?”

કુમારભાઈ આખ્યા. “કુમાર ! સુલીયાને અગ્નિનાકે તું કરો ? કોટલુ પૂડવાનો દક્ક તો મારો છે ને ?”

“નન્નુભાઈ ? આમ ન બોલો. સુલીયા નાગ મા હતાં. તમે જે પણ કુમારનો તે કરીશ.” વર્ષોનો તૂટેલો સમય મૃત્યુની હાથમાં પુન સંધાયેલ.

દુઃખની પરપરાથી કેટલાક મનુષ્યો મનુષ્યત્વ ગુમાવે છે, કેટલાક માનવતાને ઉચ્ચતમ સિખરે ચડવા સક્તિમાન થાય છે.



૨૧ મનમોહન દોશલાલ વર્મા
અને શ્રીમતી હરિલાલદેવ વર્મા

મકરંદ ત્રીલોક

જેણે હવે તે રમિયલ સ્થિતિમાં દાખલ થયે તેણે એ
અને સ્વપ્નોને નહિ ચના જોયા જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ

તેમ એ નષ્ટ થતાં સ્વપ્નોની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો.

આમ થવાનાં અનેક કારણો હતાં. તે સમયમાં એન્જિનિયરિંગ લાર્નિમાં જનારનું માન સમાજમાં ધરી જતું-માત્ર બી. એ. ની લાર્નિમાં જ પ્રતિષ્ઠા હતી. મારી પોતાની સુવાળી તબિયત અને સાહિત્ય પ્રત્યે દબેલું માનસ, અનિશ્ચિત સમયમાં દરવી પડતી નોકરી તરફ સખત અણુગમે. અને એન્જિનિયરિંગમાં બહુ જીંઘે થડાય એવી એ શાસ્ત્ર શીખવા અને પચાવવાની વૃત્તિ જ નહિ અથવા તો કુદરતી બક્ષીસ નહિ; આ બધાને લઈને એ જ લાર્નિમાં જતું પડ્યું, એટલે હું ધણે હતાશ થઈ ગયેલો.

મારે તો અગ્રેજ અને યુરોપીય સાહિત્યનો જીંડો અભ્યાર કરવો હતો. પણ સંયોગ જુદો હતા. પિતા અને વડીલ બંધુના નિષ્ઠુ સામે બળવો ઉઠાવવા જેટલી સ્વચ્છંદતા કે રુચિ મારામાં નહોતી. પરિણામે હું વીજળીનો ઈન્જનેર થવા બાયપાયે મયો.

ધીમે ધીમે નિરાશાના ધા રજાતા મયા, પણ હું 'આટ્સ' માં આગળ ન જઈ શક્યો, તેનો અસંતોષ તો હજી આજે પણ છેક નાબૂદ થઈ શક્યો નથી. આવા સંયોગોમાં અને આવાં પ્રતિકૂળ માનમે લીધેલ લાર્નિમાં રહેલમંદ થવાય નહિ એ સ્પષ્ટ થયેલું છે. છતાં મારે વર્ષ પરીક્ષા તો મમે તે રીતે સારી રીતે પસાર કરેલી, એ પરીક્ષા પસાર કરવાની મારી વિચિત્ર શક્તિને આભારી ગણી શકાય. બાકી એ ચાર વર્ષ પછી પણ વીજળી સંબંધી મારું જ્ઞાન ઘણું ઓછું હતું અને લાર્નિ છોડ્યા પછી બહુ જલદીથી તદ્દન બૂંસાઈ ગયું.

વીજળીના અભ્યાસનાં ચાર વર્ષમાં ખાસ યાદ રહે તેવા પ્રસંગો બનેલા નહિ, કારણ કે એ અભ્યાસ પાછળ મારું ચિત્ત જ ન હતું. મને માસિક રૂપિયા પાંચ ઘરમાંથી મળતા, તેમાંથી દામ વગેરેનો ખર્ચ તેમ જ રોજ માદ અને નાસ્તાનો ખર્ચ પણ લાડવાનો. ટ્રેનનો પાસ

ઘરમાંથી મળતો. આવા સંકુચિત બજેટને લઈને લગભગ રોજ, ચાર વર્ષ સુધી, બાયબલાના એક ધરાની રેસ્ટોરામાં રોજ બપોરે બે પૈસાની ચાહ અને બે પૈસાનાં ખાણં ગિરિસ્ટ મારે લેવાં પડતાં. સતત ચાર વર્ષના આ એકધારા ખોરાકથી હું વર્ગો સુધી ખારી બિરિસ્ટ ખાઈ શકતો ન હતો.

હું, નસિન, મગનલાલ વાલજી પૂનરા, બડો મહેતો (એનું ખડું નામ તો દમણાં મને પાઠ આવતું નથી) વગેરે સાથે ચાહ પીવા જતા. એ ચાર વર્ષમાં અમુક વખત અમે ગીરમામ અને ચોપાટી રહેણાં, એટલે તો દ્રામનો ઉપયોગ નિયમિત ક્યો વિના છૂટકો જ ન હતો. પણ પરાંમાં હતાં-મોનાફ્રૂઝ, મલાડ અને અંધેરી-ત્યારે એક આનો બચાવવા ધણીયે વાર હું મહાસદ્ગમી જિનરીને ત્યાંથી બાયબલા, વિક્ટોરિયા ગાર્ડ-સની સાથે હન્ડિટબુટમાં ચાલતો જતો. ત્યારે પૈસાની ધણી જરૂર હોય ત્યારે તો સાંજનાં પણ ચાશીને મહાસદ્ગમી સ્ટેશનેથી ઘેર જવાની ગાડી પકડતો.

એક પ્રસંગ સાંજે છે: દલાસમાં ધણીવાર હું સહવિદ્યાર્થીઓ તેમ જ પ્રોફેસરોનાં કારટૂનો અને સ્કેચો દોરવાનો અખતરો કરતો. મારી આસપાસ બેઠેલ છોકરાઓ આ વાતથી પરિચિત હતા. એક વખત 'ગીડેનિકસ'ના પ્રોફેસર ગાંધી જે ગોડી દુભવાળા હતા, તેમનું મેં કારટૂન દોર્યું. કારટૂન બહુ સારું આવ્યું એટલે પાસેના વિદ્યાર્થીઓ તે જોવા લીધું. ત્યાંથી તે અનેક હાથ ફરી ગયું અને હું તો એ જૂસી પણ ગયો. બીજો દિવસે એ પ્રોફેસરના 'અવર' માં ત્યારે મેં પાટિયાં ઉપર 'પટેડી સુનારક' એ શબ્દો સાથે પેલા કારટૂનને જોયું ત્યારે મારા હાંબ ગગડી ગયા. પણ હું કાંઈ કરી શકું તે પહેલાં તો ગાંધી દલાસમાં આવ્યા અને એમણે પેલું ચિત્ર જોયું. એનું ટપાલ ગરમ જ રહેતું એટલે આ જોઈને તો એણે ત્રાડ જ પાડી. તેમણે તો કહી નાખ્યું કે "આ ચિત્ર દોરનાર હરામખોરને હું 'રસિકેટ' કરાવું તો જ ખરો."

એણે વાગી વાગીને છોડ્યાઓને છુ, દમ દીધો પણ
 લાઈ વળ્યું નહિ એને એ ચિત્ર લઈને એણે મળવામા મૂક્યું
 ગાધી ગયા પછી જે પારસી છોડ્યાઓએ તોફાન મેલ્યું તેમણે
 મારી મારી માગી આ મને મળ્યું કે 'જો તું પકડાશે તો અમે અમારો
 ગુનો કબૂલ કરી દઈશું તને સજા ખમવા નહિ દઈએ' પણ
 એથી માગી મૂકવણુ ટાળી નહિ હું જરૂર જવાન અને મને ઈન્સીપ્યુ
 માથી લાય પાણીયુ તો નહિ મળત પણ માડુ એમદ વર્ષ તો
 ખમડત આવી વસ્તુસ્થિતિમા શીઝિમ્સના લેખરર પટેન મરી જે જવાન
 પારસી હતા તે મારી મદદે આવ્યા ગાધીને પટેલે ઉસ્કેરાયેની સ્થિતિમા
 જોયા એને એમણે મારણુ પૂજ્યુ ૧૨ણુ જણાતા તરત જ પટેનને
 તારા ઉપર શરૂ ગયો એમણે ગાધીને એમ્લમ ટ્રિન્સિપાન પાસે ન
 જવાનુ મળ્યું અને પોને તપાસ કરશે એમ મ્હીને પેલું મારટૂન ગાધી
 પાસેથી લઈ નીધુ ને કાઢી નાખ્યુ પાળળથી પટેલે મને એકાતમા
 જોલાવ્યો અને મને સમજણુ પાડી કે "ભવિષ્યમા આડુ થશે તો
 તારા બાર વાગી જશે, ૧૨ણુ કે આવા મારટૂનો તારા મિવાન ખીડ
 ડોર્લ ચીનરતું નથી અને તારી બધી નોટલુકો એમ ચિત્રોની સામીરપ
 છે" આપણુ ઢીલા થઈ ગયા અને મારી માગી લીધો ગાધી પણ
 વિવેકો જતા એ વાન જૂની ગયા અને પટેલે એમને એ જૂનરામા
 મદદ કરી

પોતાના છોડાઓને માનપો અમુક લાઈન લેવડાવે છે અથવા
 તો છોડ્યાઓ પોતે એ લાઈન લે છે ત્યારે તેમાના નેવુ ટમથી પણ
 વધારે માણુમેને એ લાઈન વિશેની ખબર હોય છે ખરી ? એને
 જ એ બધી બાજગડમા પડવાને બલ્તે જ્યારે છોડ્યાઓ સીધા બી
 એ થાય છે ત્યારે મને એમના ડહાપણુ માટે માન ઉત્પન થાય કે
 જો આપણુ માનસ એ લાઈન માટે ઘડાયેનું નહિ હોય એ લાઈનમા
 આવતી એની ખાસ અગવડો અને મુશ્કેલીઓ સદન પ્રવાની આપણી
 તૈયારી નહિ હોય અને આપણે એમા આપણી સર્વ શક્તિઓ અર્પી

દેવા તૈયાર નહિ હોઈએ તો પછી એ લાઈનમાં આપણે સારા ઈર્ષી રીતે થઈ સડીએ ? આવી આવી રીતે ઈર્ષીનેરી લાઈનમાં જનારા ધણા વિદ્યાર્થીઓ ખનતી ત્વરાથી એ લાઈન છોડી કલાઈની કે એવી લાઈનના લઈ લે છે એ આપણાથી અગ્રણ્ય નથી. એ વિદ્યાર્થી જેંગતોર જઈને વીજળીનો ઇજનેર થઈ આવ્યો તે પછી એને છ માસ એક કારખાનામાં કામ શીખવાનું ફરજિયાત હતું. એટલે તેવી રીતે તે કામ કરવા મુશ્કેલી આવ્યો. તે વેળા એનો પહેરવેશ એકદમ દોલેજિયન જેવો હતો. કારખાનાના મેનેજરને મળ્યા આવ્યો ત્યારે એને ખમર પડી કે ત્યાં તો સવારના આડથી સાંજના છ વાગ્યા સુધી કામ કરવાનું અને જપોરના જમવા માટે એક કમાકની છટ્ટી ! વચમાં કામ કરતી વેળા એસના માટે સ્ટૂલ સરખું પણ નહિ. એણે ઘેર આવીને આ બધી વાતનો રિપોર્ટ આપ્યો ત્યારે એ રડવા જેવો થઈ ગયો હતો. વીજળીનો ઇજનેર થયો ત્યાં સુધી એને એ પણ ખ્યાલ નહિ કે એના ધધામા એને કેવી રીતે કામ કરવાનું છે અને કેટલા કલાક કામ કરવાનું છે ? એવા માણસો એ ધધામાં નિબ્ધળ નીવડે જ ને ? આ બાબતમાં મને પહેલે વાક શીખનારનો લાગે છે, પણ બીજો વાક આ ધધા શીખાવનાર સંસ્થાઓનો લાગે છે. એ સંસ્થાઓએ પહેલેથી જ એવી રીતના અભ્યાસનો અને જાતે કામ કરવાનો ક્રમ રાખવો જોઈએ કે જેથી એ ધધામાં બિબ્ધમાં કેવી રીતનું જીવન ગાળવાનું આવશે એનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીને આવી જાય. પરિણામે જેમને એ પસંદ નહિ પડે તે પહેલેથી જ—છ મહિનામાં—એ લાઈન છોડી દે અને પોતાના ચાર પાંચ વર્ષ અને માગાપના પૈસા બગાડે નહિ.

ચાર વર્ષ હું વીજળીનું કામ શીખ્યો પણ મને એનો જરા પણ ખ્યાલ ન હતો કે જો મારે ખરેખરા ઇજનેર થવું હોય તો મારે તે વખતથી કામ કેવી રીતે શીખવું જોઈએ અને બિબ્ધમાં કેવી રીતે અને કેટલા કલાક કામ કરવું પડશે. સારી સ્ટૂલ કે કોસેજમાં જે રીતે

આસાનીથી છોકરાઓ કામ લે છે. અને સારી રીતે પરીક્ષા પસાર કરીને મંત્રોષ માને છે, એ રીતે મેં ત્યાંનું જીવન ગાળ્યું. પરીક્ષા પસાર કરતો એટલે મને ખાનસી હતી કે હું મારો સમય તેમ જ પૈસા બગાડતો નથી. જ્યારે કેટલાક હોશિયાર અને ઇજ્જતનેર યવાને લાયક છોકરાઓ નાના ડાયનેમો વગેરે બનાવતા, બદારથી બીજાં એ જ વિષયના પુસ્તકો લાવીને વાંચતા, મુખમુખી જુદે જુદે ઠેકાણે વીજળીના દારખાનાઓ વગેરે જોતા જતા ત્યારે હું અને મારા જેવા અન્ય વિદ્યાર્થીઓ વર્ગશોધમાં ખૂણેખાચરે બેસીને ગરબા મારીને વખતનો વ્યય કરતા હતા. છેલ્લે સુધી મુયારી કામમાં મને બગાડર રહ્યો વાપરતા પણ આવડે નહિ લેઈધ ઉપર રહેના કામની ચાવીઓ બનાવી બનાવીને દૂં મિત્રોને બેટ આપના દિગ્ગોળોમેદી, ઇતેદિસિની વગેરેના પુખ્તકોમાં મને જરા પણ સમજણ પડતી નહિ અને માર વર્ષ ૫૭૧ જ્યારેહું વીજળીનો ઇજ્જતનેર થયો ત્યારે મારી મિથિતિ થઈ કહેાડી થઈ ગઈ

હું મીઝ કોટન કપનીમાં કામ કરવા ગયો પહેલે જ દિવસે મારે ઇન્ડુવમેટ ટ્રસ્ટના મકાનમાં વીજળીના ઇન્સ્ટોલેશન માટે જવાનું થયું હતું નાપરિગ અને ચાગ માળનું મકાન મેં જે વાપરિગ કરેલું તે એ નાના ટેમ્પર ઉપર એટલે આ કામમાં મારી ચાચ કેવી રીતે ખૂંપે ? ત્યાં મીઝીઓને પૂછી પૂછીને કાંઈક સમજવાની મહેનત કરી પણ હું કંટાળી ગયો એટલે સાંજને સમજાવીને, એક મકાનમાં વિદ્યુત મૂંતું હતું ત્યાં ગયો પણ ત્યાં પણ મને સમજણ રાતી પડે ? મારા જેવી રિયલિટ લગભગ સીતે -એકા દમ જેટલા વિદ્યાર્થીઓની થતી હતી, એનું કારણકે એ ચાગ વર્ષના બહુનરમાં અમને 'પ્રેમટિકલ' અનુભવ આપવામાં નહોતો આવતો

તે પછી શું કર્યું એની સૂઝ નહોતી પડતી, એટલામાં અમારા એક સ્નેહી ધનપ્રસાદ દીરાસને (માગ કામની પુત્રી નદગવરીના સાવકા પુત્ર) -જેમની અન્તરમાં માયમ્સો અને મોટરકારો અને તેનો

સરસામાન વેચવાની એજન્સી અને દુકાન હતાં—મને અજમેરમાં રેલ્વેની મોટી વર્કશોપમાં ઠેકાણે પાડવાની યોજના રજૂ કરી. એ વર્કશોપનો મુખ્ય અમલદાર એમનો મિત્ર હતો.

ધનપ્રસાદભાઈ દોઢ બે વર્ષ ઉપર જ ગુજરી ગયા. પાંચ પચીસ માણસમાં એ જુદા પડી આવે એવું એમનું વ્યક્તિત્વ હતું. વાતોમાં—ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદીમાં—એ સામા માણસને મુઠ્ઠા કરી નાખતા. અંગ્રેજો જેવા ગોરા, ભરાવદાર શરીર, ગમે તેવો પોપાક પહેરે—પુલ અંગ્રેજી સુટ કે ધરકી કિનારનું ધોતીયું, લાંબો ડગલો અને સીલરિકનની ટોપી—તે જાંચી કિંમતનો અને સુધડ તેમજ સરસ. સ્વભાવે મોળા પથ્થુ ધણી તીખા અને રકુટ હાથરસિક મશકરીઓના—પોતાની નહિ—ભારે શોખીન. અને અજબ જેવા હાજરજવાખી અને કુનેહવાળા ધનપ્રસાદ અજમેરમાં મોટા મોટા અંગ્રેજ અમલદારો અને શેઠીઆઓમાં સારી લાગવગ ધરાવતા હતા. મુસાફરીનો એમને ખનહડ શોખ અને ફિરમતે એમને એ બાબતમાં જોઈએ તેટલી તકો પથ્થુ આપેલી. રાજપૂતાનાના અનેક નાના મોટા રટેડોના રાજ્ય મહારાજાઓની સાથે પથ્થુ એમને બહુ સારો નાતો હતો—અનેક વેળા એ યુરોપ જઈ આવેલ અને આ દેશમાં તો એમણે અનેક વેળા મુસાફરી કરેલી. મોઢરદારમાં અજમેરથી મુંબઈ પથ્થુ તે આવેલા.

હું એમના આગ્રહથી અજમેર ઉપડ્યો. ત્યાં મેં ધનપ્રસાદભાઈની એ નમળી કડીઓ જોઈ. એક તો એમને ખીટીકનો શોખ ભારે અને તેમાં જીતવાની ઈચ્છા ધણી. પહેલાં તો રાજ રાતે એ અને એમનાં પત્ની લલિતાબહેન અને હું અને ડો. ખાંડવાળા એમ રમતાં. પથ્થુ લલિતાબહેન રમવામાં જરા કાચાં એટલે જૂલ કરે અને ધનપ્રસાદભાઈ ઉરોરાઈ જાય. પરિણામે લલિતાબહેન રહે પથ્થુ ખરાં. આ જોઈને મેં બીલ્ડુઓ બદલાવી નાખ્યા. હું અને લલિતાબહેન ચંદ્રએ અને

ધનપ્રસાદે ડા. ખાંડવાળાને લીધા. આથી બધી તકરારોનો અંત આવી ગયો. બીજું એ કે લલિતાબહેન રોગનાં માંદાં એટલે એમને નેમ બને તેમ આછી તસ્તી આપીએ તો ધનપ્રસાદભાઈને ગમે. દાંડ બલભલા માણસો! ધનપ્રસાદભાઈને ત્યાં મહેમાન તરીકે ગયેલા અને એમની જોડે તકરાર કરી આવેલા. પણ હું તો લગભગ સાડા ત્રણ મહિના એમને ત્યાં રહ્યો છતાં જ્યારે હું પાછો મુંબાઈ આવવા નીકળ્યો ત્યારે એ પતિ-પત્ની રડી પડેલાં. કાઠને ત્યાં મહેમાન તરીકે રહેવાની કલામાં હું હિસ્તાદ છું, એવો ધમંડ મને છે અને એ બોળાં પણ ઉગ્ર સ્વભાવનાં પતિ-પત્નીને ત્યાં હું સાડા ત્રણ મહિના રહ્યો; એટલું જ નહિ પણ તે પછી પણ જ્યારે હું આવવા નીકળ્યો ત્યારે એમને આટલું લાગી આવ્યું એ, મારી હિસ્તાદીની ફોટો હતી એમ હું માનું છું.

ધનપ્રસાદભાઈનો પરિચય એમને વિચિત્ર સંજોગોમાં થયેલો: એમનો ઉગ્ર સ્વભાવ તો જાણીનો હતો. એક વખત સુરતમાં એમણે દાંધક બોલાયાલીમાં અમારા દાકા ઉમિયારામજીને તમાચો લમાત્રી દીધો. માર્યા પછી તરત આ નિખાલસ દિલના અને ઉમદા ખવાસના આદમીને પશ્ચાત્તાપ થયે, પણ પછી શું થાય? દાકા એમને ઘેર ગયા અને ધનપ્રસાદ પોતાની કારમાં બદાર ગયા. થોડી વારમાં અમારા મહેલમાં તો હોદા રુચી રહી. પ્રસંગ પણ જલ્દી ખરાબ બની ગયો હતો.

પ્રમાણમાં ગરીબ અને વયોજૈદ ઉમિયારામજીને આમ તમાચો મારનાર પૈસાદાર અને જુવાન એટલે ને સાંભળે તેને ખરાબ લાગતું હતું. દાકાએ તો કહ્યું કે હવે એમાં બીજું શું થાય? પણ દાકાએ પોતાના પુત્ર ઈશ્વરલાલને પડકાર્યો. ઈશ્વરલાલે એમને મદદમાં બોલાવ્યા. અમે પણ આ વિચિત્ર જોડાકી વર્તનથી ઉત્કેષાયેલા એટલે જિંદગીમાં કોઈ પણ દિવસ લડાઈને આવે પણ ચડેલા નહિ છતાં હું અને જયસુખભાઈ ડાંડા લઈને મેદાને પડ્યા. બીજા ચારપાંચ સગાઓ પણ તૈયાર થયા અને અમારું દાઉસન જાઉસન ધનપ્રસાદને સાસરે-ન્યાં

એ રહેતા હતા-પહેંચ્યું. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે ધનપ્રસાદ બહાર ગયા છે તે પાછા આવ્યા નથી. જેમ જેમ ન્યાતમાં ખચર પડતી ગઈ તેમ તેમ બધા જોવા જોવા થતા ગયા. સૌને સારે નસીબે, અમારા સગાઓમાં જે ખરેખરા લડવૈયા ગણાય તેવા બેને વેળાસર સમાચાર મળ્યા નહિ એટલે એ આવી રહેલા નહિ. એઓ દાગળ હોત તો હસવાનું ખસવું પણ કદાચ થઈ જત. કોઈ કોઈ માણસે આવીને અમને પાછા જવાની સિખામણ આપી પણ અમે તે માની નહિ.

એટલામાં ધનપ્રસાદની કાર આવી પહોંચી. દૂર જઈને એમના અમુક સગાઓએ એમને વસ્તુરિચિતિથી વાકેફ કરેલા અને એમ પણ કહેલું કે આજનો દિવસ તમે એ બાજુ આવો જ નહિ. પણ ધનપ્રસાદ વ્યવહારકુશળ માણસ એટલે એમ કહ્યું કે આવાં વેરઝેર મુસનવી રાખવામાં ફાયદો નથી પણ જોખમ છે, મારે એ તો આજે ને આજે જ પતાવી નાખવાં જોઈએ. આવું કહીને એ તમાર થઈને જ આવેલા. એમની કાર આવી. અમે અમારા ડંડા મજબૂતાઈથી પકડ્યા. ઈશ્વરલાલના પિતાનું અપમાન હતું એટલે એ અમારો નાયક હતો. ઈશ્વરલાલનું શરીર પહાક જેવું પણ હૈયું બાળક જેવું નરમ. એણે માંટો પાડ્યોઃ "વાહ ધનપ્રસાદ વાહ, સીતેર વર્ષના માણસને મારીને ઘણી બહાદુરી બતાવી ! હવે શું કહે છે ?"

તરત ધનપ્રસાદે જવાબ વાળ્યોઃ "જુઓ ઈશ્વરલાલ તથા જય-સુખલાલ, મારી બૂલ થઈ અને તે ગંભીર લૂલ થઈ. પણ એક તો હું લાંબી મુસાફરીએથી આવેલો અને મને હાર્ષ પ્લડ પ્રેશર છે, તેમજ માંડપણ તો અમારા કુટુંબમાં છે એટલે મારો મિનનજ ઘણી વાર હાજૂમાં રહેતો નથી અને હું અતરુ કરી બેસું છું. હું દિલગીર છું." આમ બોલતા જઈને એમણે અમને તો બોલવાનો સમય જ નહિ આપ્યો. "હવે એવું યાવ પણ શું ? મારા બાપને કોઈએ આવી રીતે માર્યો હોય તો હું પણ આ જ પ્રમાણે કરું, કદાચ તમારા કરતાં વધારે

પણ કરી બેસું. તમારે મને મારવો દોષ તો તમે બને [એક ઉમિ-
યારામજીનો દીકરો અને એક એનો બગીચો] એકે બગીચે ધપા
મારી ભો. બીજું શું થાય ? ”

એમણે આ એની રીતે હતું કે જ્યાં વિનય હતો, પ્રમાણ
હતો, પોતે ગુરમે થયા એનું ખરું કારણ હતું અને એમ આમ વીસમી
સદીમાં ડાંગ લાખે મારવા ગયા તે વિશે મદેજ ઉપદાસટ્ટિ પણ હતી.
આ સાંભળીને અમારા નાવકો મારામારીનો ઈર્ષક ટાંટો સર્જાયો અને
જયમુખબાઈનું તો પૂછવું જ શું ? એમ બધા તો સિંપાઈઓ હતા
એટલે અમારો મન ન હતો. ઈશ્વરલાલ અને જયમુખબાઈએ બેયાર
ગુરુનાં વાક્યો હતાં. મેં દૂરથી એકાદ વાક્ય કેં હતું. એ બધાના
જવાબમાં ધનપ્રસાદે પાછી પોતાની જૂલ હતી. એમણે ઈશ્વરલાલ
અને જયમુખબાઈ જોડે મેકેન્ડ કરી અને અમારું લગ્ન જે મારેલા
તમાચાનું વેર વાગવા નીજોલ તે લગનનું સરમનરેલી શાંતિ સાથે
અમારે ઘેર પાછું આવ્યું મધું. અમારાં કાજીએ આ વાત સાંભળીને
આખા લગ્નને અને ખાસ કરીને ઈશ્વરલાલને ફિટકાર આપ્યો. પણ
બધી વાત સમજ્યા પછી અભિપ્રાય આપવો એ મૂખીઈ છે એમ
ઈશ્વરલાલે બીજાં બધાંને હતું. આવા મંજોગેમાં, ‘યતુ સરજે આવે
પછી એને મરાય જ નહિ એવું જયમુખબાઈએ બધાને હતું. પાંચમી
વર્ગી સુધી ધનપ્રસાદ આ વાત સંભારીને દસવા દતા અને અમારા
મિત્ર ધનમુખલાલ મજમુદાર તો અમને એ મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી
એ બાળનમાં અને એમ કરેલી બહાદુરીભરી પીડેદડ જાળવ બનાવતા
હતા. એ પ્રસંગથી ધનપ્રસાદબાઈ અમારા નિકટ પરિચયમાં આવેલા.

એમની મજરી કરવાની રીતનું એક દર્શન ન્યાન જમતી હતી.
તે વખતે ન્યાનના ત્રિમાસિકમાં કાવચેલી ઉત્પત્તિના પ્રથ વિશે
બહુ ચર્ચા ચાલતી હતી. રજુજિતરામના મનાનુસાર કાવચે કાવચે
અને યજ્ઞોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, જ્યારે બીજો પણ કાવચે કાવચે
અને આજોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સાબીત કરવાનો ચલ કરતો હતો.

દ્વિતીય-બ્રાહ્મણના મતને ટેકા આપનાર એક મુદ્દરય ધનપ્રસાદ પાસે
આવીને ઊભા અને વાતો કરવા લાગ્યા. ધનપ્રસાદ અંગ્રેજો જેટલા
ગોરા હતા તે હું આગળ કહી ગયો છું. તેમની સાથે વાતો કરનાર
અક્તિ પણ ઔરવણી જ હતી પણ આસપાસ કાળો રંગ જ નજરે
પડતો હતો. વાતમાં ને વાતમાં પેઢી વાત નીકળી. ધનપ્રસાદે ઠાવકું
માં રાખીને કહ્યું : “ આપણે કંઈ સાક્ષર નથી, રણનિતરામ જેવા.
પણ આ બાબતમાં આપણે તો અરેબી મિનીટમાં આ બાબત પુરાવા
સાથે સાબીત કરી દઈએ. ” જેણે મિત્રને લાગ્યું કે પોતાના મતને
એક વધુ ટેકા આપનાર મળે છે એટલે એણે ઉત્સાહથી કહ્યું : “ ત્યારે
કહી નાખો ને, આવના અંકમાં છપાવી દઈએ. ” ધનપ્રસાદે કહ્યું.
“ આ મને અને તમને ખાદ કરે અને પછીથી નજર ફેરવી જુઓ,
તરત ખખર પડી જાય કે આ તે દ્વિતીય-બ્રાહ્મણ ‘ ડાંગિનેશન ’ છે
કે દ્વિતીય-શદ્ર ! ”

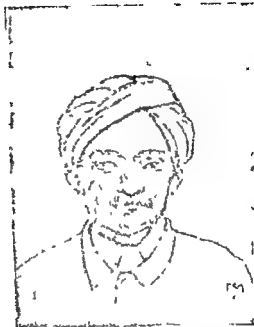
હું અજમેર ગયો. ધનપ્રસાદ અને તેમનાં પત્નીનાં મન મેં જીતી
લીધાં. રોજ સવારે હું એમની દુકાને બેસતો, બપોરે વાંચતો, સાંજે
એમની જોડે મોટરકારમાં ફરવા જતો અને રાતે બીજીક રમતો. આમાં
જેમી નોકરીનું તો નામનિશાન મળે જ નહિ ! હું ત્યારે ચાદ દેવડાલું
ત્યારે ધનપ્રસાદ કહે : “ અરે ઉતાવળ શી છે ? ક્યાં આપણે બહાર
એકા છીએ ? અને નોકરીમાં દાખલ કરાવવો એટલે પાંચ મિનિટનું
કામ ! ” પણ એ પાંચ મિનિટ આવતાં આવતાં ત્રણ મહિના નીકળી
ગયા ત્યારે આખરે ધનપ્રસાદભાઈએ નક્કી કરાવી આપ્યું. હું ત્યાંની
વર્કશોપમાં રોજના આઠ આનાના પગારે દાખલ થયો. એ રીતે
આઠ આનાના રોજ દાખલ થઈને માણસો કેવા મોટા પગારની નોકરી
સુધી ચડે છે એનાં ગુલાબી ચિત્રો મને ધનપ્રસાદે આપ્યાં, જે મેં
મારી તન અને મનની ચકિતનો વિચાર કરતાં ગળે ઉતાર્યાં નહિ.

જે જીવાન રોજનો મોઢો તે સવારે આઠ વાગ્યાથી વર્કશોપમાં
કામ પર ચડે અને સાંજે છ વાગ્યે છૂટે એ ટકી જ કેમ શકે ? છ

દિવસમાં તતડીને તાવ આવ્યો. આ તરફ મુખર્ષમાં જ્યસુખભાઈને મારી ગેરહાજરી સાલતી હતી. એટલે જુદી જુદી નોકરીની તલાશ કરી કરતા હતા. તેમણે એક નોકરી શોધી કાઢી. મને કાગળ લખ્યો. મારી તબિયત બેનાં ધનપ્રસાદને લાગ્યું કે આ કારખાનાના કામમાં નહિ ચાલી શકે એટલે એમણે પણ વાઘો લીધો નહિ. અજમેરના કારખાનાનું જીવન છ દિવસમાં પૂરું થયું. હું મુખર્ષ આવ્યો. પેલી નોકરી મને મળી નહિ; પણ તેનો જ્યસુખભાઈએ અને મેં બહુ સંતાપ ન કર્યો.

તે વખતે ક્વાર્ટેગ્યુલર ક્રિસ્ટ દુરનામેંટ ચાલતું હતું એટલે જ્યસુખભાઈએ મને કથું: “ નોકરીનું તો પછી ધર્મ રહેશે. હમણાં તો તું આ દુરનામેંટ બેવા ઉપડી જા ! ”

હું દુરનામેંટ બેવા ગયો.



શ્રી. બોમીન્દ્રરાવ દિવેદીયા

અકરણ ચૌધુ

હું બાળપણા વીનળીલું શીખતો હતો તે સમયમાં
અમે સાંતાક્રુઝ છાત્રીને મુખર્ષિ રહેવા ગયાં હતાં. સાંતાક્રુઝ અમે ૧૯૦૭માં
રહેવા માંડ્યું તે આજ સુધી રહીએ છીએ. અમાં દોઢ પોણા બે વર્ષ

જોડલા માગામાં અમે એને બેવડા થયેલાં. એ બેવડાઈની મુદતમાં અમે વિવિધ પ્રકારનો આનંદ કરેલો એ વાત ખરી પણ પાછા સાંતાકુઝ આવીને હરીદામ થયા નહિ ત્યાં મુઠ્ઠી અમને પોતાના ધરને આંગણે રહીએ છીએ એવી યાંત્રિ તો મળેલી નહિ જ; એ તો પાછા સાંતાકુઝ આવીને વસ્ત્રા ત્યારે જ પ્રાપ્ત થઈ.

અમે ચાર પાંચ મહિના, તે વખતના ચાપના બાગની સામા દરમણી દામણના માગામાં એક જ્યોતમાં રહેલાં. ત્યાંથી ઉપડીને પંદરેક દિવસ એક તારાવેની ગંદી ચાલમાં રહેવા ગયેલાં અને ત્યાંથી ચોપાડી ઉપર બાવનખાંની લેહનમાં એક તાલન સુરતી ટાઈપના એક માગના સ્વનંત્રધરમાં રહેવા ગયાં. વિશ્વન કોલેજની દોરારેલોની પાછળ એક નાની મઘીને બાવનખાંની લેહન નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ મઘીમાં એક મોટા કંપાઉંડ સાથેનો બંગલો, એક નાનું ઘર અને ખીજ તમેલા દતા. આ બધી મિશ્કન એક પારખી કુટુંબની હતી. તમેલામાં એમના માડીધોડા રહેતા, નાના ઘરમાં અમે રહેવા ગયાં અને મોટા બંગલમાં સ્વ. નાનાભાઈ જડજના મોટા પુત્ર સ્વ. જમિયતરામજી કુટુંબ રહેવા આવ્યું હતું.

ત્યારે નાનાભાઈ જડજજી કુટુંબ સંયુક્ત રહેતું ત્યારે વાલ્મીકીયર પર નેપીયન સી રોડ પર એમનો પોતાનો મોટો બંગલો હતો તેમાં રહેતું. ૧૯૦૪માં હું મુગઈ આવેલો ત્યારે એમને ત્યાં હું એ મોટા બંગલામાં રહેલો. જ્યોતખખાઈ પણ એમને ત્યાં બી. એ. નાં બે વર્ષ અને એમ. એ. નાં બે વર્ષ ત્યાં રહેલા. સ્વ. જમિયતરામના મોટા પુત્ર સ્વ. દોલતરામ પોતાનાં સાવકાં મા અને બાઈમહેનો જોડે બાવનખાંની મઘીમાં રહેવા આવ્યા. નાનાભાઈના બીજા પુત્ર સ્વ. દરદેવરામના પુત્ર દીપીવરામ સાંતાકુઝ રહેવા ગયા. ત્રીજા પુત્ર કૃષ્ણલાલ ચોપાડી ઉપર રહેવા ગયેલા. ચોથી નાના પુત્ર સ્વ. મનુભાઈ પણ સાંતાકુઝ રહેવા ગયા. એક પુત્ર જે સોલિસિટર દતા, તે તો મહેયેલી છતાં પડીને બાવનખર આવ્યા ગયા દતા.

૨૧. દોનતરામને બધા સારાભાઈ નામથી ઝોળખતા. સારાભાઈ એટલે સુરતની વિશિષ્ટ મસ્કરીઓના એક અપૂર્વ નિષ્ણાત ચોદમા મકરણુમા વર્ણવેન હજીરા ખાતેની મસ્કરીઓમા પણ એમણે સારે જેવો ભાગ ભજવેવો સરદાર સારાભાઈની આસપાસ બ્યારે જુઓ ત્યારે આઠ દસ વ્યક્તિઓ હોય જ અને હાહાપીડી ચાનતી જ હોય જેમ મસ્કરીમા તેમ પરોણાગતમા પણ સારાભાઈ પડેદે નબરે, અને તેમના મા વાવાકાકી આ પરોણાગતમા પૂરેપૂરો સદકાર આપે. ત્યા સાજના મળવા જનાર માણસને ત્યાંથી જમ્યા વગર પાછા ઘેર જવું હોય તો મહા મુશ્કેલી ઊભી થતી કોઈ છત્રી સતાડે તો કોઈ ટોપી સતાડે જોડા તો જડે જ નહિ અને આ બાજુથી વાવાકાકી, સારાભાઈ, તેમના પત્ની લીલાવતી (સવિતામહેન) વગેરેનો આમલ તો ચાલુ હોય જ !

બાનનખાની લેખનમા અમારા જે કુટુંબ વચ્ચેનો સબધ ધણો ગાઢ થઈ ગયો હતો આજ તેત્રીસ વર્ષે હું અને જયસુખભાઈ ૧૮૪૨ના મે માસમા કુમસ વાનાકાખીના જમાઈ અને અમારા પરમ મિત્ર કાકાભાઈ (કૃષ્ણલાલ મનસુખલાલ મુનશી) ને ત્યા આઠવાડિયુ ગયેલા ત્યારે વાવાકાકી અને કાકાભાઈના પત્ની વિલાગવરીના રનેહ બર્મા આમલથી અને રવામતથી એ સરમતણો તાજ થઈ ગયા હતા

અમે બાનનખાની ગતી છોડીને મનાડમા માણેકલાલ મજમુદાર ઈન્તેરના બગલામા રહેવા ગયા ઉપર એમનું કુટુંબ રહેતું અને અમે ત્રીયે રહેતા ત્યા અમે છએક માસ રહેલા અને ખૂબ આનંદ દેરેો માણેકલાલના મોટા પુત્ર ન દલાલ તે સમયે વિલાયત જવાની ગોઠવણુમા હતા ત્યા જઈને તે જેરિસ્ટર અને અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાત થઈ આવેના રીડનહેમ કોલેજ ઓફ કોમર્સમા પ્રાધ્યાપક તરીકે જીવન શરૂ કરી પોતાના પચાસેન્ વર્ષે થયેલા અકાળ મૃત્યુ વખતે તે તાતા સંસના બાગીચા થયેના આનડી મોતી પદવીએ ચઢેલા દર વર્ષે નિયમિત ઈંગ્લંડ જનાર અને તાજમહાન હોટેલ કંપનીના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

૪૪ આયમતો અનવાળો

તરીકે, હિંદુસ્થાનમાં હોય ત્યારે તાજમદાલમાં જ રહેનાર નંદલાલભાઈ પોતાનાં કુટુંબીજનો જોડે તેમ જ અમારી સોની સાથે અતિથય મિત્રનસાર રવભાવથી વર્તતા.

માણેકલાલના બીજા પુત્ર તે વદનલાલ હિંદુ ધનસુખલાલ હિંદુ તોફાનભાઈ. નંદલાલના તે સાવકા ભાઈ અને મારી સગી ફાઇની છોકરીના છોકરા. અમે મલાડમાં હતાં ત્યાં સુધી હું, તોફાનભાઈ અને અડુભાઈ (હરદેવરામ ઘેલાભાઈ દીવાન) લગભગ સરખા હારમો-નિયમ વમાડનાર ગણાતા. પણ પછી હું અને અડુભાઈ હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યા અને તોફાને એ ક્ષેત્રમાં એટલી પ્રગતિ સાધી કે થોડાં વર્ષમાં મોટામાં મોટા ઉસ્તાદો સાથે મિત્રલક્ષમાં પોતે હારમોનિયમ વગાડતા અને સાધારણ ઉસ્તાદોની સાથે તખત્તાં પણ આસાનીથી વગાડતા. મલાડમાં અમે સંગીનની મહેરીયો ધણી કરેલી. તે વખતે તો એ અખાડામાં પણ જતા અને અડમ કસરતમાજ હતા. છેલ્લાં છેલ્લાં ૧૯૨૬-૨૭ ની સાલમાં પણ તોફાનભાઈએ અનેક જલસા અમારે લાં સાંતાકુંડમાં મોઠવેલા; જેમાં તમલચી ખાંસાડેમ સિદ્ધિક, સંગીતશાસ્ત્રી વસંત વગેરે હાજરી આપતા.

મલાડનો એક પ્રસંગ મારા રમરણપટે સાફ ચોંટી રહ્યો છે.

એક રવિવારે કાકાજી ઘરમાં નહોતા. અમે બપોરે જમીને આટલે બેઠાં હતાં, તેનામાં એક વૃદ્ધ બાલણ ત્યાંથી નીકળ્યો. અમને બેઠેલાં જોઈને એણે સવાલ નાખ્યો કે તમારા હાથ જોઈ આપું ? અમને બીજો ધંધો ન હતો એટલે અમને ઈચ્છા થઈ આવી અને અમે પૈસા સંબંધી પૂછ્યું: જવાબમાં એણે કહ્યું કે હાથ દીઠ આનો આપશો તો ચાલશે. અમે એક પછી એક હાથ જોવડાવ્યા. મેં, કુમુદાબાબીએ, જયસુખભાઈએ, તારાબહેને, માધુભાઈએ વગેરેએ. એ કહેતો ગયો, અને અમે સાંભળતાં ગયાં. ઘણીખરી બવિધ્યની વાતો એટલે એ ખરી છે કે ખોટી તે સમજાવ પણ શી રીતે ? એમ કરતાં.

તારાબહેને પોતાનો હાથ બતાવ્યો. તે સમયે તારાબહેન બાળવિધવા અને સંયોગો જોતાં એમનાં પુનર્જનનો સંજવ એક ટકા નેટલો પણ નહિ. તેમના હાથની રેખા જોઈને પેશો વૃદ્ધ બોલી બિંધો: ‘આ બહેનના હાથમાં હજી દસ વર્ષ ધણીનું મુખ છે અને એમને છ સંતાન થાય જેમાંથી પાંચ જીવે.’

આ સાંભળીને અમે ખડખડાટ હસી પડ્યાં અને બહેનનું મોં પડી ગયું. વૃદ્ધે તરત કહ્યું: “તમે બધાં હસો છો એ ઠીક નથી. હાથ જોતાં મને નહિ આવડતું હોય એ બનવાજોગ છે, પણ હું બ્રાહ્મણ છું અને જોઉં છું કે આ બહેને કપાળમાં ચાંસો કયો નથી તેમ જ હાથમાં કાચની ખંગડી નથી. વળી જાંચી વર્ણનાં એટલે વિધવાવિવાહનો રિવાજ પણ હોય નહિ આ બધું હું જાણું છું છતાં મને તો મારા યુરએ કહ્યું છે કે તારે જૂઠું નહિ બોલવું; હાથમાં જે જણાય તે સાફ કહી દેવું. મને હાથમાં પતિનું મુખ અને સંતાન જણાય છે માટે કહું છું. તમારે માનવું હોય તો માનો.”

અમે મુદત પૂછી. એણે એક દોઢ વર્ષ પછી જણાવી. એને તો અમે એક રૂપિયો આપ્યો અને વિદાય કયો પણ પાછળથી જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એની ભવિષ્યવાણી સોચે સો ટકા ખરી પડી-માત્ર તારાબહેન સંબંધી નહિ પણ અમારા બધાં વિશેની !

મલાડમાં ચોમાસામાં મેવેરિયા થાય છે એમ સાંભળ્યાથી અમે અંધેરી સ્ટેશન પાસે, ગોંદિવલી રોડ ઉપર એક નાના બંગલામાં રહેવા ગયાં, ત્યાં અચાનક કાકાજીને મરડો સર થયો અને એમને એમ લાગ્યું કે મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે એટલે પોને મૂરત ગયા; ત્યાં રોગ વધ્યો અને અમને તાર દરવામાં આવ્યો. જયમુખનાઈ વહેલા ગયા હતા. હું પાછળથી ગયો. રાતના હું ત્યાં પહોંચ્યો. મળરકામાં દાકાજી મૃત્યુ પામ્યા.

અમે પંદરેક દિવસ સુરત રહ્યાં, એટલામાં જયમુખમાર્ગ અંગેરીય ધર ફેરવીને સાંતાકુઝ સર્પ આમ્યા. આ વાત ૧૯૧૦માં બની. અં તે પછી સાંતાકુઝ છોડ્યું નથી.

કાકાજીના મૃત્યુ પછી અત્ય સમયમાં અમારી વયલી બહે તારાગવરીના પુનર્વિવાહનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. અમારી ન્યાનના જ દિન્દી મરકારના જૂનારખાનાના અમલદાર નાનુભાઈ ડાઘાભાઈ દા જે વિધુર હતા તેમણે વિધવાવિવાહ કરવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી. અમારા કુટુંબમિત્ર મનહરરામ હરિદરરામ મહેતા અને દેવીદાસ સોલિસિટરે આ બાજનમાં જયમુખસાક્ષની સાથે વાત કરી. ૧૯૧૦ ના જમાનામાં વિધવાનાં લગ્ન કરાવવાની જવાબદારી હાલવામાં શી ગેમી મુશ્કેલીઓ હતી તે આજના જમાનાના લોકો બાગે જાણી શકે. એ બધી મુશ્કેલીઓનું પૂરેપૂરું બાન હોવા છતાં જયમુખમાર્ગએ પોતાના સિદ્ધિતાને વળગી રહીને વિધવાવિવાહ કરાવવાનો નિર્ણય ક્યો. એ કાર્યને પરિણામે જે ભોગવવાનું આવે તે ભોગવવા પોતે તો નિશ્ચય ક્યો હતો, પણ પોતાના કુટુંબનાં બીજાં માણસો બળાતકારે એને ભોગ બને એ એમને ઠીક ન લાગ્યું. એથી એમણે પોતાનાં પત્નીને કશું કે જે ન્યાતબહાર જવા તૈયારી ન હોય તો લગ્ન પોતાને ઘેર કરવાને બદલે બીજે કોઈ ઠેકાણે કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે.

જૂના જમાનાની પત્નીને સિદ્ધાંત તરીકે વિધવાવિવાહ માન્ય ન હતો છતાં પતિને એકલા રહેવા દઈ પોતે અને પોતાનાં બાળકો ન્યાતમાં રહે એ રિયલિ પણ એમને સ્વીકાર્ય ન હતી. પરિણામે એમણે લગ્નમાં હાજર રહેવાનો નિશ્ચય ક્યો. તે પછી મોટાભાઈએ મને પૂછ્યું, મારે માટે માત્ર એક જ પ્રશ્ન ઊભો હતો : ન્યાત બહાર મુકવાને કારણે કદાચ ન્યાતની કન્યા ન મળે અને ન્યાતબહારની કન્યા લાવવી એ તે જમાનામાં સહેલું કાર્ય ન હતું. આ ત્યાગ સામાન્ય દૃષ્ટિએ બહુ મોટો લાગે પણ મારી તે સમયની મનોદશા જેનાં—હ તે સમયે

એટલું જ નહિ પણ મને પૂછવા નેટલી શંકા પણ બાઈના મનમાં
કોઈ ચર્ચ તે વિશે મને ખોટું લાગ્યું.

માધુભાઈ તે વખતે બહુ નાના એટલે એમનો તો સવાલ જ
ન હતો. નાની બહેન રમનગવરીના પતિ બ્રહ્મભાઈ દોહતબદા
તરફથી આ બાબતમાં વિરોધ દર્શાવવામાં ન આવ્યો. માત્ર મોટી બહેન
તનુગવરી વિશે ચિંતા હતી. તારાગવરીના પહેલા પતિ તનુગવરીના
મામાસસરા થતા હતા, એટલે એમનાં સાસરિયાં તરફથી સખત
વિરોધ હોય એ સમજી શકાય તેમ છે. અમારા મોટા બનેલી
વામનલાલને ખાનગીમાં વધી ન હતો પણ બહારથી એ પ્રકારની
લાગણી એઓ બતાવી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતા. પરિણામ એ
આપ્યું કે આ પુનર્વિવાહ પછી મોટી બહેનને અમારે ત્યાં લગભગ
બે વર્ષ સુધી આવવા દેવામાં નહોતી આવી.

ત્યારે પગલું બરબું ત્યારે પૂરા પ્રચારકાર્ય સાથે બરબું એવો
જયસુખલાલ અને નાનુભાઈ હજી બનેએ નિર્ણય કર્યો એટલે જૂના
વિચારવાળા વધારે છેડાયા. મુખર્ષ, સુરત અને અમદાવાદનાં લગભગ
બધાં અમગણ્ય ગુજરાતી છાપાંઓએ આ બાબત ઉપાડી લીધી અને
વિધવાવિવાહના પક્ષમાં બારે ઉદાપોહ કરી મુક્યો. માત્ર મુખર્ષનું
'ગુજરાતી' અમારી સામે લખતું રહ્યું ગલીય ગાળોથી બરેલા નનામાં
કાગળો અસંખ્ય આવ્યા, જેમાના કેટલાકમાં તો અમને માર મારવાની
ધમકીઓ પણ હતી. પણ એથી તો જયસુખભાઈનું જીવાન લોહી
વધારે ઉશ્કેરાયું અને અમારા પક્ષનાં ભાગ્યો તથા લખાણો વધારે
દડક બનતાં ગયાં.

સાંતાક્રુઝમાં જ ૧૯૧૦ માં તારાગવરીનો પુનર્વિવાહ અમે
કરાવ્યો અને હાજર રહેનારાઓમાં મદારાજ માયકવાડ, જરિટસ
ચંદાવરકર, સર રમણભાઈ વગેરે હતા. અમારી નાની સરખી ન્યાતમાં
બારે ગરબગટ ચર્ચ રહી અને હું જૂલનો નહિ હોઉં તો રપેશલ ટ્રેન

જેવી દરીને પણ અમારા ન્યાતીના મૂરન સમામા હાજરી આપરા ગયેના । ન્યાતે જ્યમુખનાને અને કુમુભાણીને ન્યાત બહાર મૂક્યા, પણ મને ન્યાત બહાર ન મૂક્યો પડેના તો ન્યાતીલાને એટલે સુરી વિચાર હતો કે એ સમગ્રસરે હાજર નેનાં બવાને પણ ન્યાત બહાર મૂકવા પણ સમમા હાજર નેનાતી સખ્યા મદુ જ થઈ પડી એટલે નાનમડી ન્યાતમથી એટલાને ન્યાત બહાર મૂકે તો થોડી વાગમા ન્યાત બહારનાતી સખ્યા ન્યાતમા રહેના કરના વધી જાય એ બધથી ન્યાતે માત્ર જ્યમુખવાને અને નાનુબાર્ડ હ, તેમના પત્ની અને આરિમા તેમને સતાન થાય તો તે સતાનોને ન્યાત બહાર મૂકીને સતો । માન્યો પાછળથી ડોના મોટા થયા ત્યારે છાંમ્રાએને પણ ન્યાતમા સત્ર લેવામા આયા

તે વખતના માગ માનસનો જાળે વિચાર મુ ધુ ત્યારે મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે ' સડે નનો લડનારો દે ના જેવી વૃત્તિએ મારા ઉપર માત્રાજન મેળ મુ હતું એમ મ્હી શકાર એક તરફથી જૂના વિચારવાગાઓની સામા તક મળના સામનો નવો, ખીજ બાજુ અરવિન્ધેલ ને દત્ત મુશ્કાવિની થાય વગેરેના નામોથી અમાગ રોમાય ખ । થઈ જતા અનગના ઉડાજુમા સર શીરોજશાહ મહેતા, સુરેન્દ્રનાથ મેનગજ વગેરેને મારેનું માન હતુ ખરુ પણ બહાર આવવા જેવુ એનામા જગ ન્યુ ન હતુ પરંતુ રીજ બાજુથી સાહિત્ય-નેન વાચન અંત વખત-મને અ-ની ન્યુ હતું અત્યારે તગ્ગયનાથી વિચાર મ્હતા લગે છે કે આ ત્રણ આ રીજુમા સાહિત્ય પ્રત્યેનું આ રજુ મારા જીનમા સૌથી આગળ પડતુ હતુ અને છે

તે સમયનું માનાક્રમુ જીન રાન, મેહમર્સુ એક નાનમડી દુનિયામા નાના નાના પાય રાન પ ર દુહો વસના હોય એવુ હતુ થોડે થોડે અનરે કોઈ કોઈ મૃદરથને ત્યા જાણને એકા યવાનું હોય. મોગીન્દ્રગવ દીવેટના મનદરર મચેના, ધનસુખસાન મજમુદાર

ચન્દ્રશંકર ખંડયા, મનમુખવાય માસ્તર દિમનતાન અંગરિયા, રણુજીતરામ અને વગેરે મળીએ; લલિતજી, બોગીન્દ્રરાવ ચન્દ્રશંકર વગેરે સંગીતનું ખૂન કરે અને એમાં હું એક ભાગીદાર તરીકે હાર-મોનિયમની પેટી માથે હાજર હોઉં ચાહ, ચેવડો, બીન્કિટ વગેરે ખાનાનામા હોય, સાહિત્ય અને બીજા વિષયોની ચર્ચા ચાતે શાત સધ્યા જેવા બોગીન્દ્રરાવ પોતાની શાન હમે કાંઈક હાવકુ, વ્હાવકારુ ગાનથી ભરેલું બોનતા હોય તો પેની બાજુ ચન્દ્રશંકર બાવણુ કરતા હોય તેમ મોટે અનાજે પણ રનેદબચાં આવેશમાં કાઈક સબ-બાવતા હોય. એક તરફ રણુજીતરામ ગીરો વિનોદ કરતા હોય તો બીજી તરફ મનદેશરામ અને ધનમુખનાન મગમુનાર તદ્દન સૂરતી હામ્પરસનો હથોડો મારતા હોય અને વચમાં જનમુખનાન નડિકમાં જૂના વિચારનાળાઓ ઉપર તો ધડિકમાં નિમરનો ઉપર પ્રહારો કર્યે જતા હોય આની પાળીઓમાં ચન્દ્રશંકર એકના ભાગે જ આવતા એમની સાથે હમમાં હમ દસ-માર જણા તો હોય જ એ ઉપરથી અમે ચન્દ્રશંકર અને એમની બીની એ નામથી જ એ બીજા દસ-મારને ઓળખતા.

ચન્દ્રશંકર સાથે મારે બહુ તો નહિ પણ રીક રી- સંમધ તો ખરો. જાહેર જીવનના આરબકાગમાં ચન્દ્રશંકર બહુ મારા વક્તા શુજરાતી જેમ જ અગ્રેજીમાં હતા કેટલાક નૃસિંહદાસ વિભાવરને ચદ્રશંકરથી ચડિમના ગણતા હશે પણ હું તો ચન્દ્રશંકરને જ જિયા ગણું વિભાવરમાં કૃત્રિમતા ધણી હતી સરાકત અવસ્થામાં ચન્દ્રશંકર નેતા ચર્ચ શકે તેનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા નિમરલોના સાન્ધ્યમાં અને હોમરનના ઉષ કાનમાં ચન્દ્રશંકર હોયતા હતા ધોણુ પાટલૂન, લાગો કાગો કગતો અને માથે નડિયાદી પાથડી માધારણુ બરાવદાર મૂછ, મમતાજરતી આખ અને ગીરાશભર્યો છતા મોટે અનાજ, નિખાસ, ખડખડાટ હાસ્યના તરંગો પોતે ગર્ભશીમત ખી એ. એલએલ. ખી, સારા, આશાસ્પદ વક્તા, સર ચદાનરવરના પદશિખ્ય

જેવા, ઋષિ, સાક્ષર, જોવર્ધનરામના મનથી, મોટા સ્વપ્ન એવનાર, તેજમાં આવવા અને રહેવા ઇચ્છના મદતનામદી પુનાનને આથી ખીજી કંઈ વગર મદદ જોઈએ ? બાવિ ઉજ્જવન હતું સાધનનો અભાવ ન હતો, મયોગો અનુકૂળ હતા અને ચન્દ્રશરનું ચન્દ્રશરત્વ પૂરમ હારમાં ખીજુ હતું પણ કાણુ જાણે શાથી—એમને જ્યોતિષમાં શ્રદ્ધા હતી એટલે પ્રતિકૂળ ગ્રહોને લીધે એમ મ્હી શમય—ધીમે ધીમે વસ્તુરિયતિ બગડતી ગઈ ચન્દ્રશર હમણા મોટા થશે, હમણા મોગ થઈને આખરે હાઈકોર્ટમાં જડજ થશે એવી કંઈ ચલેલ ધારણા ખોટી પડવા માડી મર્મશ્રીમતાર્થ આસરવા માડી, શરીરે રંગો દીધો, છુદ્ધિના ચમતારમાં તેજને બદલે વાયડાર્થ જણાના માડી. હૃદયની મીઠાશ રૂંધુ મીઠી થના સામા મનુષ્યોને અમાલ થઈ ગઈ એ શાકડી પાધડી, લામો કોટ અને પાનૂને બલે ધોળી રોપી અને કફની, ગમે તે મારણુ હો પણ ચન્દ્રશરને શરીરે મેમ નહિ મુનાર્જના રાજ્યનીતિનો, ગુજરાનના માફરો અને અને સગમરી મનુષ્યોના ત્રિય સામરશ્રી ચન્દ્રશર કે નાના આનાડીઓને મોઝે અને તાથે “મ્હીતાન” ના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામવા લાગ્યા એમની માથેના, એમનાથી નીચી પદવીના હરસિદ્ધમાર્થ જડજ થના, લુભાઈ મુનરતી ગુજરાની સાહિત્યમત્રા, આગેવાન ધારાસભી અને ગૃહમંત્રીય થયા મનમુખ લાય માનુષ અને સનમુખવાત પડયા દિલ્લી લગમમ એ પૂરી વડાગુવડાની મનનીના પ્રાણ થયા વિજા રે પણ નદિ નદિ કરતા થોડીધ ની કાનિ પ્રાપ્ત કરી પણ ચન્દ્રશરને શામે એમાનું કથુ ન આનું આને પરિણામે થયેલી નિરાશાથી થણા મ મનુષ્યો જમનને ધિજારના થઈ નથ ચન્દ્રશર નુ નમ થઈ, વધુ વિનવી બની વધુ રને બનાવી એ નિરાશા જીવવાનો મિત્ર થત મરવા લાગ્યા

પાસા મરગા પ થા દોન તો ચન્દ્રશર હાઈકોર્ટના જડજ થયા
દોન પોનાને જે પ્રિય હતું તે હાર્—અને માદિત્ય અને અન્યના

રસિકોને જોવાનીને તેમની પરોણામનનું—ચૂં હોત. પહેલા વર્ગના નહિ પણ બીજા વર્ગના તો ખગ એવા ખિંચ્યા હોત. સાગ શુભની વિચેય થયા હોત. જીયા પ્રમારના વક્તા થયા હોત. કુનિયામા કાળા મળાના હોત સાદિયતી અને પ્રદત્તિઓના પ્રાણ મળી ગયા હોત. પણ પાસા જીધા પડ્યા દિમ્બન'

ચન્દ્રશેખર જ્યારે આગના બાગમા પૂર દામ્યા રહેતા હતા ત્યારે પણ હું એમને ત્યાં અનારનાર જતો, એમની ઉત્તમરચામા પણ કોઈ કોઈ વખત હું એમને મળતો, માગ પુત્રકો એમને મોકલતો અને મને એ બળી વાર પત્રો પણ લખતા, જેમાના નાશ પામતા બચી મળેના પાથ પત્રો 'માનસી'ના કિમેન્દર, ૧૯૪૦ના અંકમા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે એમને હામ્પરમના ક્ષેત્રમા મારા અને જ્યોતીન્દ્ર પ્રત્યે સારો પક્ષપાત હતો. છેક જેવટની દલામા એ હતા ત્યારે મને એમણે પૂછેલું કે તમે જે સમર્થ હામ્પરસદાર છો પણ જેમાથી વધુ લોન્પ્રિય કોણ અને શાથી? જ્યોતીન્દ્રને પણ આ જ પ્રશ્ન એમણે પૂછેલો કે નહિ એની મને ખબર નથી

મેં તો તરત જ જવાબ આપ્યો કે 'જ્યોતીન્દ્ર'. આ જવાબથી એમને આશ્ચર્ય પણ થયું અને એમણે કહ્યું કે જ્યોતીન્દ્ર સરકુન, તત્વજ્ઞાન, વેદાત વગેરેના નિષ્ણાત અને એમના લખાણમા પણ વારે વારે એના સૂચન થયા કરે છે જ્યારે તમે તો તદ્દન સરળ લખો છો છતાં જ્યોતીન્દ્ર કેમ વધારે લોકપ્રિય? મારો જવાબ હતો કે જ્યોતીન્દ્ર-બાઈની આ મધી લાયકાત એમની લોકપ્રિયતાની આડે આવતી નથી, કારણ કે એમના લખાણો આમ અને વિદ્વાન ઉભય વર્ગને કાવે તેવા છે જ્યારે મારા માત્ર એ વર્ગ અતિસૂક્ષ્મ હામ્પરસ સમજી શકે તે વર્ગને ગમે તેવા છે ઉદાહરણમા માત્ર બનેલો એકેક રહેલ બસ થાય જ્યોતીન્દ્રનો 'ધાનીને ખુતો પન' (રગતરગ) અને મારો 'ત્રેમના પ્રાચશિત' (વિનોદ નિહાર) એમને પૂરેપૂરી ખાતરી

દર્શનદિ એમ મને લાગ્યું તે પત્રી લ્યોનીન્ડમાર્ડ જોડે ચર્ચા કરતાં એમણે એમનું હિમેર્વુન્ડે મને માયુ ત્રાસે છે-કે માણ્યો ભાવજુના લ્યોનીન્ડ અને લેખ-લ્યોનીન્ડ એ બે એ-જ વ્યક્તિ ગણે ન અને એથી બાવજુ નો લ્યોનીન્ડની લા પ્રિયતા એ જ લેખ લ્યોનીન્ડની લા પ્રિયતા પણ છે એન એઓ નાની લે છે હો

દિમતગવ અગ્નિરિણ સાનાકુજના જૂના નેમીએનાના એ-તેમના પત્ની સુદિમાવડેનને તો ૬ નરમિંડગવને ત્યાં એ ગેના હતા ત્યારથી આજુ ખે જમાનો એવો ૫ દો કે ત્યારે ‘ ૧૫ નાધુર્ષ’ પુત્રકે સદિયના તનમા ખગમગા મચારી નુ ચોદના મરકાી શુ ૧૧ની પામે એ ‘ ૩૫ માધુર્ષ’ની નમ્દ તા ૧૫ જ જયમુખસામભાજને તો એમના લગ્નપ્રસંગે એ મિત્રે એ પુત્રને એ આપેનુ

મન્યવિવેચનમા ‘ દિ ગ અગ્નિરિણ’ના નમના સિદ્ધા પડના બેગી બધા હતા ગૌરવણી, પ્રથમ મ્વે ૧૧ ૨૨૭ મુપડ અને સ મરીને ૫૨૩૩ ધોનીયુ ગમે અને ૧૮૦ અને ૧૧થી ખાગીનું પણ એમની જ મ્વે ૨૭, નુધડ અને મ મ રીને ૫૨૩૩ ધોનીયુ, ગમે અને ૧૮૦ ગા અગ્નિરિણ સરસ વમ્ના હતા પણ એમના વમ્નતમા એ વિચિત્ર ખામી હતી—પને તો ત્યાની હતી પેમતા બોલવ મા લકાર્ડ હતી, પડમર હતો, મુદ્દનું આમત્રણ હતું અને સારે સારે સ્થિતિ વિદ્યાર્થીએને ધમકાવતા ૧૧૧ તેથી આજુ હતી

હામડ વમ્નાએ પોતાના શ્રોતાવગન પોતાની નાથે કર્કને અમુક સામાન્ય શત્રુની મામા દુનના ૨ ત્યારે અગ્નિરિણ ત્યા બોલતા ૧૧૧ ત્યા શ્રોતાવગને જ શત્રુ હતી કર્ક એમની વિરાગ મેલી મામા એવા ‘ એ-ત ૬ આજુ ૧૧૧ અને ૧૧૧ ૧૧૬ એમના તમ નણે ન દોષ’ તવો દેખાવ મ્વે—એમનારી એવું કર્ક જ જણ અને આ દોષ જેવો નેવો નથી આખી એમનામા

વન્તુવન્ના સારા પ્રમારની હતી. એમની વાગધારા અસ્ખલિત, કર્ણપ્રિય બાપામા સતત પછા કરતી એમના બાપજોમા અમુક પ્રમારની નીડગતા અને ગમે તેવા ગોદા પ્રતિસ્પર્ધીની શેદમા ન અન્નર્ધ જનાની ઈચ્છા હતી, અને આ બે વસ્તુ જનાનના આપદમા એ શ્રોતાઓને સહકાર શુભાસના એમ મને લાગે છે, છતાં વૈચિત્ર્ય તો એ હતુ કે એમના નખાણોમા એથી જુના પ્રમારનો સવમ, દરીકતુ તેમ જ કોઈ વ્યક્તિત્વ જરા પણ મન કુખાય નહિ તેની વધુ પડતી કાળજી વગેરે એટલા પ્રમાણમા જણાતા કે આ વાણી સ્વાતચ્ચના જમાનામા નાયકોને એ લખાણુ શીક્ષા લાગના માગ્યા

સાકાર્થનો ઠટાજો તેજમા રહેરા ગાંટે અમર્યાદિત પ્રયાસો જનાની મેદ નગી, છપાની ગખવાના ચત્ત કરના છતાં પણ બકાર નીકળી આવતી એમની વધુ પડતી જીર્મિત્વના, પોતાના કાર્યની કદર ન થાય તો મનમા ધણુ સાત પણ એ પ્રત્યે એક પ્રમારની ઉદાસીનતાની દત્તિ ટેળવાની પ્રકૃતિ વગેરે મારણોને લઈને ‘દિ ગ માહિત્ય-ક્ષેત્રમાથી માર્કે બધુ વહેતા નીમ્બા ગયા એ નીમ્બા જનાની ક્રિયામા નિરોધ દર્શાવના કોઈ રણુજીતરામ પડ મે હોત તે કદાચ જુદુ પરિણામ આરન મે તો એમને પાનો ચગવના ધણી વાર ચત્તો કરેલા એ એમને અનેક વેળા મ્હેતુ કે “અન્નરિયા, એક વખત ગમે તેને—જોઈએ તો મને જાહેરમા મુખત્ત મે ગાળ દો અને પછી જુઓ તમારા બાવ સાહિત્યના બજારમા કેના ઉછળે છે તે.” પણ અન્નરિયા એમની ઉદાસીનવૃત્તિમાથી ચળિત થતા નહિ અને પોતાના કુટુમ્બ અને સ્નેહી વર્ગના વર્તુલમા તેમ જ સ્ત્રીકેળવગીના જગતમા સ કેનાઈ જમ્મને શાત જીવન ગાળ્યા કરે છે અન્નરિયા અને મુદ્રિતામડેન સાથેનો મારો સગધ આજ વર્ષો થયા એવો ને એવો મારો રહ્યો છે, એમા કોઈ વિધન આવ્યુ નથી છેક હમણાનો પ્રસંગ અન્નરિયાને હું માર્ગે મળ્યો મને ૧૯૪૦ના વર્ષ માટે ત્રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો છે

એ મનલગતો પત્ર આમથે દિવસે જ મને મળ્યો હતો તે વાત મેં એમને કરી. પોતે સાંભળી રહ્યા અને પછી બોલ્યા: “આમાં તમને અભિનંદન આપવા જેટલું તો હોય જ નહિ; કારણકે વર્ષો પહેલાં તમને એ આપવો ભેઈતો હતો. આટલે વર્ષ પછી સાહિત્ય સભાને એ તમને આપવાનું સૂઝ્યું તે જાદૂ તોને અભિનંદન થટે પછી તે તમને આપવાથી કશો અર્થ સરતો નથી !”

અમારા તે જીવંતમાં બોગીન્દરાવ સૌથી શાંત અને ગંભીર હતા. વાતીલાપમાં હાસ્યરસ ઝડપથી પડડના અને મુક્તકંઠે હસી શકના હતાં પ્રકૃતિએ જાદુ પાતળી ચામડીના હતા. તદ્દન કુર્બાન શરીર અને તેને ઠાંકવાના પ્રયાસમાં ફોર્મ પછી પ્રકારની કાળજી વાપરવામાં આવતી ન હતી તો કલાને તો રચાન ક્યાંથી જ હોય ? ચોમાસાના દિવસોમાં માથે જૂની બેંગલોર ટોપી, સુનરાકે કાળા રંગનો લાંબો ડગલો, સળ વગરનું ધોળું પાટલૂન અને તેના ઉપર ગરમ પટ્ટી ધુંટણ સુધી બાંધેલી અને ટોપલામાં લઈને ફરતા બેથાઓ પાસેથી લીધેલાં જૂદાં, આ બધા ઉપર ઓવરકોટ અને હાથમાં વાંસના હાથાની છત્રી; આ બોગીન્દરાવનો પોશાક. એને પોતે ‘બોડીઆર્ડ’ કહેતા, અને રુકમે જવાનો એમનો આ રીનસરનો સ્વાંગ. બાકી તો ધોતીયું અને હાથ કોટ એ પહેરતા.

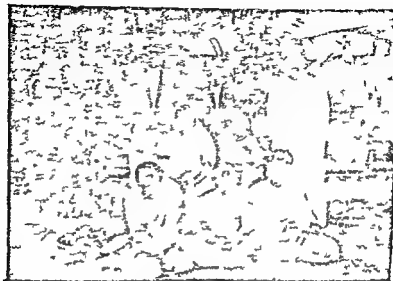
બારે ગરીબાર્થમાંથી એમણે દિવસો પગાર કરેલા એની અસર એમના માનસને ઠેક સુધી ઘેરી રહી હતી. પોતાના જગતમાં એ સતોષ માનના અને આનંદ માણવાનો યત્ન કરતા. છતાં પણ પોતે ગરીબ એટલા માટે જ સાહિત્યની દુનિયામાં પણ એમની કદર ઓછી એ વાત એમના મનમાં ચોવીસે કલાક ઘૂંટાયા કરતી અને એમને કાંઈક અંશે ખારા બનાવતી. પંદર રૂપિયાના માસિક પગાર ઉપરથી પન્નાલાલ મૃદુલમાં સવાસો દોડ્યોના માસિક પગાર ઉપર ગયેલા અને તે ઉપરાંત કલમના આધન વડે પણ એ ડીકડીક કમાના. તે સમયે એમણે શરીરને થોડું ઓછું ધર્યું હોત, જરા ઓછી કમાણીથી

સંતોષ માન્યો હોત તો અકાળે એમનું મૃત્યુ ન થાત એમ કહી શકાય.

ગોવર્ધનરામની સર્વવ્યાપી અસર નીચે ઉત્પન્ન થયેલ અનેક શ્રેષ્ઠકામાં ભોગીન્દ્રરાવ એક હતા. વધુ કહ્યા હોત તો એ અસર અમુક પ્રમાણમાં નજાગી પડી હોત. એકસામટી ચાર ચાર ચાલુ વાતોએ ચોતાના રૂલના કામ ઉપરાંત લખવી અને તે માટે પ્રસિદ્ધ-કર્તાઓ પાસે માંગ ઉત્પન્ન કરાવવી એ ખાવાના ખેત્ર નથી. વાંચ-કોના ઉપલા વર્ગને બાદ કરીએ તો ગ્રીષ્મ વર્ગોમાં ભોગીન્દ્રરાવ મધ્ય સોફિસ્ટ હતા. એમનું પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું વાચન ઘણું પરિમિત એટલે એમની વાતોએનું વિધાન મોણું રહ્યું. અને જેમ લલિતનાં ઉત્તમ કાવ્યોને વખાણનાં રજુશરારો લખેલું કે લલિત ગમનવિદારી કવિ નથી પણ તાના ઘરની આગલી ઓશરીમાં બેસીને મીઠાશખીયો ગીત ગાનાર તેમ ભોગીન્દ્રરાવ પણ એવી ઓશરી કે પરશાખમાં બેસી ત્યાંના ગમનનાં દિલ બહેલાવનાર હતા.

મેં ' પ્રતિભાની પ્રતિમા 'નો અનુવાદ ગ્રીકો તે વેળાએ એ ભોગીન્દ્રરાવને વગાવેલો અને તેમણે એમાં એક પ્રકરણ લખવાની ખાસ ક્ષમ્બા બતાવેલી. મારે વાંધો ન હતો એટલે એમણે ' પુનામાં જાન ' એ પ્રકરણ અને લખી આપ્યું હતું. એક વખત પોતે ગરીબ હતા એ વાત એ જૂઠ્યા ન હતા એમ હું આગળ કહી ગયો છું. ' સરજનરાજની સુષુપ્તિ ' નામનું કાવ્ય નરસિંહરાવે લખીને પ્રસિદ્ધ કર્યું એથી ભોગીન્દ્રરાવને (એમનું કૌટુંબિક નામ ' સારજંદરાવ ' હતું) બહુ ખોટું લાગ્યું હતું અને ત્યારથી તેમણે નરસિંહરાવના કુટુંબ જોડેનો સંબંધ પણ તોડી નાખ્યો હતો. નરસિંહરાવે આખું પરિણામ એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરતી વેળા ધારેલું નહિ; નહિ તો કદાચ એ કાવ્ય એ પ્રસિદ્ધ ન કરત.

લગભગ ૧૯૦૮થી માંડીને ૧૯૧૨-૧૩ સુધીનું અમારું જે વિલાબ્યાસંગી મંડળ ગણાતું તેની કાંઈક આછીપાતળી રૂપરેખા અહીં રજૂ કરી છે.



જેવા : જુલાઈ મુનશી, ધનમુખલાલ નવમુખલાલ
 વચ્ચા : આમજી, લામજી
 અગ્રણી દાર : નોકર, માધુભાઈ ને ડ્રાઈસ ક નાનુભાઈ વેચ

મકરણ પાચમું

ૐ આ પ્રજાના નિર્ણયી ગમે તે વર્ણવના જેવા મીઠા સેવના
 વર્ણવના પણ તે નાની દુનિયાના અમિતલ ધગવના દના અને તે દ્વારા
 પણ અમે ધરે, આનંદ લેતા

વચ્ચા એક વાત કી દઉં. સામાન્ય શુદ્ધિ એટલે મૂળ ન
 હો તેવી સમજાવ અમુક લોકોની વસ્તુઓ આપણે જ્યારે પડે તો વાર

જોઈએ છીએ ત્યારે કેવો અચ્છનીય, તીવ્ર આનંદ થાય છે ! પણ પછી એની પુનરાવૃત્તિઓમાં એ આનંદની તીવ્રતા કે અચ્છનીયતા રહેતી નથી. ધોડા વગરની ગાડી રસ્તામાં ચાલે છે તેવી વાતો મેં સાંભળેલી પણ માનેલી નહિ. તેથી અમદાવાદમાં ૧૯૦૨માં પહેલ-વહેલી મેં મોટરકાર જોયેલી અને આસપાસ સો દોઢસો માણસોનું ટોળું દોડતું હતું તે પણ બાળેલું. તે વખતે જોવી મનોવૃત્તિ 'થયેલી તેવી જ' મનોવૃત્તિ ૧૯૦૫-૦૬માં સુરતમાં મેં પહેલવહેલી ચલિત મિત્રોની દ્વિતમ જોયેલી ત્યારે થયેલી અને તે જ અરસામાં સુરતમાં એડિસનના ફોનોગ્રાફની ચુડીઓ સાંભળેલી ત્યારે પણ હું આશ્ચર્યના સમુદ્રમાં ગરકાવ થઈ ગયેલો. મુંબઈમાં પહેલી સાયન્ટિફિક દ્વિતમ બનાવનાર થીએટર અમેરિકા-ઇન્ડિયા નામનું મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીના મકાનની પાસે, જ્યાં ધણું વર્ષ જોખે સ્વદેશી કાઓપરેટિવ સ્ટોર્સ હતો ત્યાં આવેલું હતું. તે જગ્યાએ અમે-દ્વં, જયસુખલાલ અને કમુદાબાઈ-માત્ર બન્ને આનાની ટિકીટ ખરીદીને ધણી વાર ગયેલાં અને પિંઢ કલાસના બાદગાઓ ઉપર આસાનીથી બેઠેલા. તે વખતે એમ કરવામાં અમે કોઈ પણ પ્રકારની વિચિત્રતા દાખવીએ છીએ એવો અમને ખ્યાલ જ ન હતો ! એ પણ જમાનાની તારીર !

અમારું રમતનું મંડળ સરસ જામ્યું હતું. મને ક્રિકેટનો શોખ, જરા પણ રમતાં આવડતું નથી છતાં, તો જન્મથી જ હતો અને પાંછી મુંબઈ તો ક્રિકેટની યાત્રાની જૂમિ; પરિણામે એ રમત તો અમારું મૂળ આકર્ષણ હતી. સાથે સાથે હોકી, ગીલ્ડીદંડા, બમરડા, કબરડી (હાલતુ), આટપાટા, બાઈ બાઈ ચારણી વગેરે બહારની રમતો અને પાનાં, શેતરંજ, ફાફ્ટ્સ, સોગહાં વગેરે ઘરની રમતો પણ તે સમયમાં અમારા મંડળમાં ખૂબ ચાલતી.

ક્રિકેટ રમવાનાં સ્થળો અનેક હતાં : નાના વાડાથી માંડીને સાંતાક્રુઝના ગોળીખારના મેદાનમાં અમે ક્રિકેટ રમતા અને એક બે

વખત તો મુશ્કેલી મેદાનોમા પણ અમે હિમન બીડેલી વાડામાં અમે ઘણાખરુ ટેનિમના બોલે ક્રિકેટ રમતા તેના નિયમોમા પણ અમે સ્થળ પ્રમાણે અને સાધન અનુસાર ફેરફાર કરતા એ- વખત મનુભાઈ નાનાભાઈ હગ્ગિસ (જેમને અમે નાનામામ -ડેતા) જે મગનામા બાડે રહેતા હતા તે મગનાના કપાડિડમા સાત-આઠ મામ ક્રિકેટ રમેના પગિણામે નાનામામએ ધરધણીને બાગેલા કુડા અને બારીના મચલી નુ સાનીના સીત્તેરેક રૂપિયા ખરી આપેના છતા અમને એમણે ના નહિ પાડેની પણ અમે સમજીને અમારુ રમતનુ મચળ બદલેલું

સાનાકુમના ક્રિકેટજમતમા મે એવી જગ્યા લીધેની કે હું નાનામાં નાના છોખરાઓથી માડીને મોટા મોટા જોડે ક્રિકેટ રમતો એ રમ તના પુસ્તકોના વાચન દ્વારા અને મેનો જોવાથી પ્રાપ્ત થતુ જોડા જ્ઞાનથી હું આમપાસનાઓના મન ઉપર એવી અમર મરતો કે એથી 'તેઓ મને ક્રિકેટ રમતા જરા પણ આવ તું નડોતુ એ આદામા સાગી વાત જુની જતા '

જે પણ કાર્મ હું મરતો હોઉ એ માર્ગમા હું એટલો તહીન થઈ જાઉ છું કે ખીજી બાગતોમા હું તે સમયે રસ લઈ શકતો જ નથી એ- વખત નાના છોકરાઓ જોડે હું વાડામા રમરના બોલથી ક્રિકેટ રમતો તો એવામા કોઈ સાહિત્યપ્રેમી મારા દર્શને આવ્યો એને મનમા દરે કે કોઈ અતિ ગંભીર વ્યક્તિ જોડે સાહિત્યના દારૂ-રસ ઉપરાંત અનેક રસ વિશે બે ત્રણ મનાક ચર્ચા ચતાવશુ હું તો રમતમા એટલો પડી ગયેતો કે કોઈ મારા સાહિત્યખર તરીકેના દર્શન કરવા આવે એ નિયાર જ મને દમવા જેવો લગ્યો છતા આખરે હું રમત છાડીને મળવા ગયો તો ખરો પણ રમનનાં માનમરાળા માણુમ પામેથી ગંભીર ચર્ચાની આજ્ઞા કેમ રાખી રાખ ?

આનંદારે મને ગંભીરાઈથી પૂછ્યું કે "આપ નરસિંહરાવ વિશે

શું ધારો છો ! " મેં જવાબ વાળ્યો : " એમના અદ્વૈતાત્મક અંગ્રેજી પોપાદમાં એમને જોઈને હસવું આવે એવા છે. " એ જવાબથી જ એણે સમજવું જોઈતું હતું પણ તે ન સમજ્યો. ચાર પાંચ વાયા જવાળા આખા ત્યારે એને લાગ્યું કે કાં તો હું પેપો સમર્થ લેખક ધનસુખલાલ નથી; ક્રિતિ એ સમર્થ લેખક ગમે તે કારણથી ભેવફૂદ બની ગયો છે ! તે નિરાશ થઈને ચાલ્યો ગયો. મારાં એવાં વર્તનથી પણ મારાસો મારે મારે ખોટા ખ્યાલ ધરાવતાં થઈ ગયા છે. કોઈ મને ભેવફૂદ ધારે છે, કોઈ મને અજ્ઞાન ધારે છે, કોઈ ગાંડો ધારે છે અને એ પ્રમાણે હું શુભાની છુ, અનડો, અભિમાની, જરાજરામાં સામાને તોડી પાડનાર, લડકણો વગેરે વગેરે હું છું એમ તેઓ સાહિત્યની દુનિયામાં મને ગણે છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી મારી એ એઆમરુમાં સુધારો થયો જાય છે એનું કારણ વિજયરાય વૈદ્ય, જ્યોતીન્દ્ર દવે, બાનુશંકર વ્યામ, રમણિક સુખડીઆ ચંદ્રવર્તન મહેતા વગેરેએ મારી ઈચ્છાવિરહ મને મોટાભાઈ બનાવ્યો એ હશે એમ માનું છું પણ એ તો અહીં આડી વાત થઈ. ક્રિકેટનો અને સાહિત્યનો આ પ્રસંગ મેં " સાક્ષરો કેવા હોવા જોઈએ ? " (હાસ્યકથા મંજરી ભાગ ૨) નામના રહેતમાં મુક્યો છે

નાના છોકરાઓની ટીમમાં મારો નાનો બાઈ માધવલાલ, જયસુખલાલના માળા મન્દ્રપ્રસાદ, કનૈયાલાલ વડીલના નાના બાઈ મહનલાલ, શેઠ કાનઈ કરસનલાલના એ નાના પુત્રો આણંદજી અને ગોવિંદજી, બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેના ડિ. ટી. એસ. બી. મીનના પુત્રો હય અને વિલિ, વૈદ્ય છુડસેલસના જણ્યાર પુત્રો વગેરે હતા. તેમાંથી મોટાની સાથે રમનારામાં આણંદજી અને વૈદ્ય એ બે હતા.

જોડપાં ગુરુજીવજી (કાશ્મીર) કપડાં જતનપસાદ, તા. ઠાકર, પુરુષોત્તમ ગાડ, જમનાદાસ મહેતા અને બીજા અનેક હતા. અમને-અમારામાંથી વૈદ્ય સિવાય બીજા કોઈને સારી રમત આવડતી

નડોની પ્તા-મારી દીમે જોડે મેચો લેવાનો જોડો અમખરો તો જોડેએ અમે જોડ નવું વિધાન શોધી કાઢ્યું હતું અમારા કોર્ટના દા. દાખર અને વાપ્તમ કોર્ટના જલ્લમખવાલ, તે વખતે દા. દાખર માંડ મેડિયમ કોર્ટેમાં પ્રોટેસ્ટર દના જોડેએ ત્યાંથી જો મધાર્યા જેવા 'બેમ્પ' ગયું અને ધાકટા નામના ક્રિકેટરને બોર્ડારી લાવના આ જો જોડ આગ આપ ગઈડર દના. એ સિવાય મગનવાલ જુદા નામના શુદ્ધ અમાગ ઓળખીના દતા જે એમના જીવનના આગ-વાકાનમાં પ્રસિદ્ધ બોલર ચદાગણનો જોડ મળ્યાના. માત્ર ફેર જોડેનો કે ચદાગણ પોતાની જો રમનને વગી ગ્યા અને મમનનામે છોડી દીધેથી. આ પ્રમાણે ત્રણ નિષ્ણાન અને બાકીના અમારા જેવા અધ્યાત્મ જોલાડીઓની જો દીમ થની

જમનાદાસ મહેતા, પુરુષોત્તમ ગાડ (જી જી રેલ્વેમાં જો ગાડ છે), સુદનગય દીવેટિયા અને જો ધર્મિંગજની શુઆનમાં જનાર જેવાડીઓ મળ્યાતા-શા માટે મળ્યાતા જો દુ નથી જાણ્યો આ આગમાંથી પડેના જો દવામાં મેડ ફેરવના અને અનિ અપ સમયમાં ન જૂમાં પાડા કરેતા પાળ્યા જેને લાગા ફટકા મારતા આવડતા જ નહિ જોડેએ અમારો બાપામાં અમે દરેક બોનની મામાં " ફટકો જોમના " અને એથી અમે લાગા સમય સુધી દહી રડેના. અમારા વખાણનાગઓ અમને 'રોનલ્ડોવર' કહેતા જોડુ વર્ષો પડી હું મિ ધિયા ગીમ નેવિંગેન કપનીમાં રલો ત્યારે ત્યા ક્રિકેટ દીમ જોમી કરેની અને વર્ષો સુધી એક મત્રી તરીકે જો મમ કરેલુ, અને 'હાટ' ની વિમારો ન આવી ત્યા સુરી હું કોષ કોષ વાર રમતો પશુ ખરો. માગ ક્રિકેટર તરીકેના (હેલનામાં છેલ્લા વર્ષની ક્રિકેટમાં) લાગા જીવનમાં જો વધારેમાં વધારે રન ઠં કરેના ત્યારે સામેની દીમ લગબગ સ્કુનમાં મળ્યાતા છોકરાઓની દતી અને એમનામાં બોલર તરીકે કાલાપેમી પશુ દતો

અમલદારને દા. દાકરે મેચને માટે ચેરેન્જ ફેડેવી અને તે
 પછી તેને અમારી ટીમના જોરની ખામર નહિ જોટલે
 ક્રિકેટ રમનાર લઈને આવી પહોંચ્યો. ગમે તેમ
 હાસ થઈ ગયા અને પછી પેતા દાવમાં આવ્યા
 જમીન ઉપર 'પ્રેક્ટીસ' ચાલુ કરી મારના માસ્ટર બારે પાગ ઘેર
 આવીએ જમ્યા ન જમ્યા અને જમ્યા જવાની તૈયારીઓ થાય.
 રેસ્ટોગમાંથી બેએક પેટીમાં ડ્રિંકમનાં અને કાનજી શેઠને ત્યાંથી સ્વચ્છ
 પાણીનો મોટો કાડો લેવાડીને નાના છોડરાઓ મેદાનમાં ઉપડી જાય.
 દોઢેક વાગે અમે નીકળીએ. તે રખને લિસ્ટેરળીનો પાર નહિ હોય.
 જેની ઘડીએ અગીયાર નહિ થઈએ તો છોકરાઓમાંથી કોને લેવા
 એની ચર્ચા કરીએ મેદાનમાં પહોંચતા ખાનરી થાય કે સામાનાળા
 આવ્યા છે કે નહિ અને આવ્યા છે તો તેમના અગીયાર પૂરા થયા
 છે કે નહિ આવી મેંતોમાં ફટવાક અસામાન્ય પ્રસંગો બને છે.
 એવા મોટી મંચોમાં નથી બનતા બે ત્રણ દૃષ્ટાનો આવુ

અમારી ટીમે અધેરીની જ્યોતીન્દ્ર લ'ગુભાઈ સામળાસની ટીમ
 સામે મેંચ લીધેની એમની ટીમમાં વૈકુઠભાઈ લ'ગુભાઈ તેમજ સૈયદ
 અમલુના એનવી અને વીરમિત્ર ત્રિવેદિયા પણ હતા. હું પહેલો દાવમાં
 ગયો અનેમાત્ર સોળ રન કરીને ટેક સુધી નોટ આઉટ રતો. બીજા
 કોર્ડએ તો નહિ પણ જ્યોતીન્દ્રભાઈએ જાણી લીધું કે મને ફટકો
 મારતા આવડતો નથી. બીજા દાવમાં બેએક બૉલ રમ્યો જોટલામાં
 જ્યોતીન્દ્રે (ખુલ્લાએ) આવીને મારા બેટ ઉપરથી આવને પકડી
 લીધો બને ટીમમાં ખૂબ હસાદમ થઈ રહી અને મેં આ પ્રકારની
 મુકિતપ્રમુખિતઓ સામે મખત નિરોધ અપાયર કને દર્શાવ્યો, અપા-
 ચરે પણ મ્હુ કે એ નિરોધ ફ્લારે નોંધરામાં આવ્યો છે. અને હું
 તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે તથુ બણી ચાલ્યો ગયો. ફરીથી ત્યારે

લશ્કરી અમલદારને દા. હાકરે મેચને માટે ચેન્નૈ જઈ રહ્યા અને તે તેણે સ્વીકારેલી; પણ તેને અમારી ટીમના જોરની ખબર નહિ એટલે એ તો અગિયાર ફાંકડા રમનાર લઈને આવી પહોંચ્યો. ગમે તેમ અમે થોડા રતમાં ખલાસ થઈ ગયા અને પછી પેતા દાવમાં આવ્યા. એમણે તો ફૂટી ફૂટીને ફટકા મારવા માંડ્યા. એ મેદાન ઢાળવાળું એટલે દોડો ખડું દૂર ચાલ્યો જાય. રમનાર ચાર રત લઈ જાય એનો અમને વાંધો ન હતો પણ એ દોડો વારે ધડીએ દોડીને લઈ આવે ઠાણ ? વળી એટલે દૂરથી અમારાથી ધા પણ થઈ શકે તેમ ન હતું એટલે અમે તો કંટાળ્યા અને એ રમનાર પણ કંટાળ્યા, કારણ કે દરેક ફટકાએ રમતને ખોટી ધવું પડતું હતું. આખરે અમે એક માર્ગ બનાવ્યો. અમારી પાસે રમત જોવા આવનાર નાના છોકરાઓની એક ફોજ જેવી હતી અને તેમાંના દરેક છોકરા પાસે સાંકડલ હતી. અમે સામી ટીમને કહ્યું કે જો એમને વાંધો ન હોય તો ચાર રત જણાવ્યા પછી દોડો પેલા છોકરાઓમાંથી કોઈ પણ સાંકડલ ઉપર બેસીને લઈ આવે ! એ સાંભળતાં એમની ટીમ પહેલાં સડક થઈ ગઈ, પછી એ ખેલાડીઓ ખડખડાટ હસ્યા અને પછી ખીલો માર્ગ નહોતો એટલે એમણે એ પ્રભાણે કરવાની દ્વા પાડી. અમે ચારે ખાજુએ ખાઈડરી ઉપર નાના પોરિયાઓને ઊભા રાખ્યા અને તે દરેકની પાસે સાંકડલ. જાણે એમ જ કહોને કે ૧૯૩૯ના મહા યુદ્ધમાં જેમ 'યાંત્રિક લશ્કર' તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તેમ અમે લગભગ ૧૯૧૨-૧૩માં એ યાંત્રિક 'ફિલ્ડરો'ની ફોજથી ક્રિકેટ રમ્યા !

એક વેળા મુંબઈની રમણલાલ વજીરની મોડર્ન સ્કૂલમાં વિજય મરચાંટ, એલ. પી. જર્જ વગેરે મથદાર ક્રિકેટરો જમવા આવેલા. તે વેળા વિજયે પહેલાં ક્રિકેટ ઉપર બાળજી આપ્યું અને પછી ધણીઓની ખાસ ધમ્મણી મેં પણ એ જ વિષય ઉપર બાળજી આપેલું અને તેમાં

૬૪ : આથમતે અજવાળે

મારા આના પરાક્રમો ડહોલા. વિજય, જાઈ વગેરેએ એ માનવાના જ પાડેલી—એમને એમ લાગેલું કે હું માત્ર હવાઈ ગોળા ઉડાવું છું !

અમારી આવી એક મેંચમા, મારી જિંદગીની પહેરી અંતિમ છે ની મારામારી મારે થયેલી અને તે સુવિખ્યાત લલિતના વિવેચક કનૈયાનાન વણીન જોડે : એ વિશે મેં ‘મીડી નજરે’ ન મારા સમગ્રમાં કનૈયાનાવના રેખાચિત્રમાં લખ્યું છે

તે સમયમાં થોડો વખત અમે આગાપાગ પશુ રમેલા અને તે પશુ ખાસ ખરીને રાતે અન્દના પ્રાચીમાં એક દીમના કપાન જયસુખભાઈ ચતા અને બીજાના જમનાદાસ મહેતા કાનજી શેતા બગનાના કુવારાભાઈ પાણી લઈને મેદાનમાં પાગ પાડતા અને રમત પૂરી થયે, રાતના બાર—સાડા બારે જમનાદાસ મહેતાને ત્યાં ચાહ પી બધા છૂટા પડતા

ધરને આજણે અમે ઘણી વાર ‘બાર્ડ બાઈ ચારણી’ રમતા તેમાં જયસુખભાઈ, કસુદાભાઈ, તારામહેન, દા હામર, પુરોદાસ ગાડ, હું અને અમારા ધરધણીની જે પુત્રીઓ કુચીમહેન અને મહેરામહેન, માધુભાઈ, ચંદ્રપ્રસાદ વગેરે બાગ લેતા હતા તેમાં પગ ધણી વાર બાર વાગી જતા અને પછી ચાહપાણી લેવાના

પાનામાં તે વેળા હોરેન્સ—સાત હાથ અમે ખૂબ રમતા અથવા તો જૂની જાતની કેમ્બ પશુ રમતા પાનાના મડળમાં પશુ જા હામર અમ બાગ બાળવાના ઉલગીન વૃત્તિથી રમનાર ખેનાડીઓ પ્રત બહુ લાગણીથી રમનાર હમેશ રમતોમાં ખરો પ્રાણ ચૂકી શકે છે દા હામર ઉપરાંત ધ પૂવાર મચ્છર ગસાણુચાચી કપીલરામ વજીત, ચકુલાવ બાલાભાઈ નાણાવડી વગેરે પશુ અવારનવાર રમતા, દા ધીયાની સાથે હું કસાકેના મ્લાકે ડાકન્સ રમતો

દા છેાગલાવ જોબારામ હાકર તે અમારા કસબના હામર.

જયસુખમાર્ગ એમને ૧૯૦૭થી ઓળખતા હતા. બચુરામાં એ ધણી હોશિયાર. મેડિક અને રફલ ફાઇનલ એમણે એકી વખતે પાસ કરેલી અને મેડિકમાં પહેલા દરજીની અંદર આવેલા. અંગ્રેજી બાપા ઉપરનો એમનો કાબૂ ધણે સારો. દેખાવમાં હીંગણા છતાં વ્યક્તિશાળી, ઉમર વ્યભાવના અને પોતાના રનેલીઓ અને જૂના દરદીઓ પ્રત્યે મમતા ખરી પણ એ બહાર દેખાવા દે નહિ એવી પ્રકૃતિવાળા દાકતર ઠાકરે એલ. એમ. એન્ટ. એસ. પાસ કરી કે તરત જ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૦માં સોંતાકુઝમાં દવાખાનું ખોલેલું અને એમના શરુઆતના દરદીઓમાં અમારું અને કપીલરાગ વઝીરનું એમ બે ફરુદો મુખ્ય.

વર્ષો સુધી માન્ટ મેડિકલ કોલેજમાં ફિઝિયોથેરાપી પ્રોફેસર તરીકે પણ એમણે કામ કરેલું અને સાથે સાથે દવાખાનું પણ એ ચલાવતા. ધણી વર્ષો પછી, એમની પ્રેક્ટિસ ઘણી વધી ગઈ એટલે એમણે પ્રોફેસરશિપનું રાજીનામું આપેલું. ઠાકરે પણ રમત, ધરતી કે બહારનીમાં, દાકતર રમવા તૈયાર થાય; એટલું જ નહિ પણ પોતાનું હૈયું એમાં ખરાબર મૂકીને એ રમનાર. આથી ઠાકરે પણ રમત એમને હાથે જલદી ચઢી જતી અને માણસો બેવકુફાઈબરી જૂલો કરે તો એમનો મિતળ જાય. કામના બોજથી હમેશ લદાપેલા છતાં હજી પણ એ ખુસ્તકો ગમે ત્યારે સમય કાઢી વાંચી નાખે ખરા-પછી બસે રાતના ચાર વાગ્યાથી સવારોસવાર હોય. મારાં ખુસ્તકો બહાર પડે એટલે હું એક નક્ક એમને આપવાનો જ અને એચાર દિવસમાં તો એ ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને પોતાનો એના વિશેનો અભિપ્રાય મને કહેવાને પોતે તૈયાર હોય જ.

બહુ જાંડી વ્યવહારુ ભુદ્ધિ અને દરદીઓના માનસનું ત્રીણું નિરીક્ષણ એમને એમના દાકતરી ધંધામાં બહુ યશ અપાવે છે. તે ઉપરાંત પોતાના ધંધામાં બહુ જ અપ-ટુ-ડેટ રહેવાનો પણ એમને આસક્ત હોય એ એક જાણતો આણું. હું ૧૯૨૪માં ત્રણ મહિના સપ્ટેમ્બરમાં ગયેલો. ત્યાં પેટમાં ફુગવા આવ્યું અને ત્યાંના દાકતરે કહ્યું

૬. એ. ' એપેન્ડિસાઇટિસ ' છે. દરંચીથી સાંતાકુઝ આપ્યો. તે જ દિવસે જ્યસુખભાઈ અને હું દા. દાકરને ત્યાં ઉપડ્યા. મેં બધી વાત કહી. દાકર મારી સાથે ગપ્પાં મારતા જાય અને બીજા દરદી-ઓને તપાસતા જાય. જ્યસુખલાલભાઈ જરા ઉતાવળા થયા એટલે દાકરે કહ્યું : ' હું તપાસું છું, ઉતાવળ શી છે ? '

બીજાં બધાં ગપ્પાં મારતાં, અચાનક દાકરે મને પૂછ્યું : ' સાચું કહેજો, ધતુભાઈ, દરંચીમાં ઓફિસમાંથી કેટલા દિવસ ગાપચી મારેલી ? '

મેં જવાબ દીધો : ' એક પણ દિવસ નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઇસ્ટરની રજામાં પણ અરધો અરધો દિવસ જમને બેઠેલો. '

દાકરે તરત જ્યસુખલાલને કહ્યું : ' તમને ઓફિસે જવાનું મોકું થતું હોય તો જાઓ. ધતુને એપેન્ડિસાઇટિસ નથી. શું છે તે હું તપાસીને તમને કહીશ. '

જ્યસુખભાઈને સમજણ નહિ પડી અને એમણે આશ્ચર્ય ખતાવ્યું કે ' નમે એને તપાસ્યો પણ નથી અને સા. ઉપરથી કંડો છે કે એને એ દરદ નથી ! '

દાકર દરયા અને બોલ્યા : ' આ દરદીને હું વગેં થપાં ઓળખું છું-એની પ્રકૃતિની મને ખબર છે. જે માણસ નજવાણુ હીમી તાવે ઓફિસે જાય નહિ તે એપેન્ડિસાઇટિસના દરદ સાથે ઓફિસે જાય એ હું માનું જ નહિ. હવે સમજ્યા ? '

જ્યસુખલાલને મંત્રોત્થ થયો. તપાસમાં મને ' લો બ્લડ પ્રેશર ' નો રોગ નીકળ્યો અને પેટમાં કુઝવાનું દાગળુ માત્ર દબાવવાનું હતું !

દા. દાકરની યાદગરના પણ અદ્ભુત છે. એક દાખલો : ૮મણાં જ, ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીમાં, મને દાટનો એટક (હૃદયરોગનો દુમતો) આપ્યો. તે શમ્યા પછી ચાર પાંચ દિવસ પછી માથું

હુઃખવાનો હુમલો શરૂ થયો. મારું તે દરદ અસહ્ય હતું એટલે મેં દાક્તરને કહ્યું: ‘ ધણી વર્ષ ઉપર મને તમે જિંધની કેપ્શ્યુલ બનાવીને આપી હતી તે આપો. પણ હવે તો તમને ક્યાંથી માદ હોય ! ’

‘ ઠાકરે દરોને કહ્યું: ‘ હું હજી જુદા થયો નથી. ૧૯૧૫ની સાલમાં તું રેનિસ રમતાં પડી ગયેયો અને તારું ઢીંચણ છોડાયેલું. તને દરદ બહુ થતું હતું તે જ્યારુખલાલ રાતના અગિયાર વાગ્યે જિંધની દવા લેવા આવેલા તે જ કેની ? ’ સત્તાવીસ વર્ષની વાત આટલી એમને માદ હતી !

સાંતાકુમના અમારા નાના જગતમાં તે વખતે શેઠ કાનજી કરસનદાસ અને તેમનાં પત્ની ‘ બાર્બ ’ બહુ અમત્યનું સ્થાન ભોગવતાં હતાં. હરિજીતનો કરનાં હોય કે સાંભળનાં હોય તો કાનજી શેઠના આનન્દભુવનમાં ! વડોદરેથી બાયલીકરને બોલાવીને સાંભળવો હોય તો કેાઠએ પણ બાર્બને કહેવું એટલે બાયલીકર આવ્યો જ છે ! લલિતજીનાં ભજન હોય કે ચારણના કુહા હોય પણ તે બાર્બના આશ્રય નીચે જ હોય. બાર્બ પરમદયાળુ હતાં, સાહિત્યરસિક હતાં, પોતાના સ્નેહીવર્ગને પણ કુટુંબીજનો તરીકે સ્વીકારી લેતાં હતાં. મારા પ્રત્યે એમની મમતા ઘણી હતી. અઠવાડિયામાં બેત્રણ દિવસ રાતના વાળુ કરવા તો મને એ બેસાડી જ દેતાં હતાં. એમના મથુ પુત્રો પુરો-ત્તમ, આણંદજી, ગોવિંદજી અને પુત્રી બાળી બહેનમાં પોતાના ગુણ ઉનારવા એ સર્વદા આતુર હતાં. કાનજી શેઠને સાહિત્ય વગેરેમાં બહુ શોખ નહિ હતાં એમણે કદી બાર્બની આવી પ્રવૃત્તિઓમાં વિન નાખ્યું નથી. પોતાના સ્નેહીવર્ગમાં બાર્બ પોતે અને પોતાનાં કુટુંબીજનો જોઈ પાયરીનાં છે-વધુ પેસાદાર હોઈ એઓ જોયાં છે-એવું કદી પણ જણાવા દેતાં ન હતાં.

૦ વળી સુધી એ પુરોત્તમ (કાકુબાઈ), આણંદજી (આનીબાઇ) અને ગોવિંદજી જોડે અમે ક્રિકેટ, રેનિસ, બેડમિન્ટન, રમત રેનિસ,

૬૮ : આયમતે અલ્પાણે

હડતુતુ, હોડી વગેરે રમતો રમ્યા છીએ કલાકોના કલાક મે કાકુ બાઇને ત્યા બેસીને ગધ્યા માર્યા છે ગોવિંદજીને માહિત્યનો નાદ લાગ્યો હતો આનંદીનાત પોદાર રકુનના પ્રિન્સિપાલ નામપ્રસાદ બક્ષી એમના મિત્ર, ફિલસૂફ અને ભોગિયા જેવા હતા ગોવિંદજીએ પોતાની અદ્ય નિદ્રાગીમા લેખક યવાની મારી આશા આપેની મારા હાસ્યરસના લખાણોમાથી પ્રેરણા મેળવી તેમણે અનેક સારા રહેશે લેખકો એ અને એમના પત્નીની જોડી કોઈની નજર લાગે એવી હતી અને ખન્યુ પણ તેમ જ.

સાનાકુઝમા ચોરોનો નાસ વધી પડ્યો હતો તેની સામા અમે સ્વયંસેવક ફળ જીબુ હું—આશરે ૮૫ સ્વયંસેવકો થયેના ચોમાસાનો વખત અને રાતે બાગથી ચાર ફરવાનું એટલે આડેક માઇલ ફરવાનું થતુ આમાસ જેવા ‘લસે મજનૂન’ સ્વયંસેવકો એમાથી માદા પકયા હું ત્રણ વખત ગયો અને ત્રણ વખત સખત શરદી અને નાવ આન્યા રતનવદનરામ કપુરરામ મહેતાને સરદીથી દમ લાગુ પડ્યો જેથી એ વડી મુશી પીકયા અને ગોવિંદજી એ એમાથી બાઈ ડિસીઝ થયો તમા ચાર પાચ વર્ષ કુ ખ બોગવી એ મૃત્યુ પામ્યા એમને બધાએ કહેન કે તમે માત્ર દૂધ, છાશ ફળ વગેરે ઉપર રહો તો નિદ્રાગીને જેખમ નહિ આવે મે પણ એમને એ રિશે મલુ મહેતુ પણ એમણે જવાન આપેનો ‘એવુ જીવન માટે નથી બોગવવુ’ રોગ શમી જાન અને પાડો હિયનો ખાય રોગ હોર ત્યારે જ ગોવિંદજીની મર્ગનટ્ટિ સતે ૮ થતી એમ એમણે અને કેનું, તે મને ૬૭ યાદ છે

છેલ્લો હિયનો પૂનામા થયો તે ન શમ્યો ગોવિંદજી એ પ્રમાણે અકાળે આવમી ગયા એમના પત્ની જન્મેનામહેન તે પછી થોડી મુ તમા જ મૃત્યુ પામ્યા હતા બામીમહેન અજાણે વિધવા થ ૬ સાતાકુઝનુ એક સમયનુ નગરમેહનુ કુર્બાન—નોકોના હૈરાએ નીમેન

નગરશેઠનું કુટુંબ—આ પ્રમાણે મુંઝાઈ ગયું. સમય ફેરવાયો, સંયોગ બદલાઈ ગયા. કાકુભાઈ રાજકારણમાં પડયા અને બજાએ વાર જોલમાં ગયા. સાંતાકુઝ છોડીને તેઓ મુંઝાઈ રહેવા ગયા. આજે આનંદ-ભુરનને જોઈએ છીએ એટલે એ સમયનાં સ્મરણો, એ બંગલામાં કરેલ નિર્દોષ તોફાનો, બધું આંખ સમક્ષ ખડું થાય છે અને વિરમી જાય છે.



શ્રી. કુમારી
નિરંજના
દેસાઈ

મકરણ ૭૬

આ ગણ વર્ણવી ગયો તે બધાંથી જરા બિન્ન અન્ય વર્ણનો
પણ હતાં. એમાં એકમાં મુખ્ય વ્યક્તિઓ માર્કન્ડરાય નંદરાંકર
મહેતા, ધનસુખલાલ માણેકલાલ મજમુદાર, મનહરરામ હરિહરરામ
મહેતા, શિવદત્તરાય દાવમા, ગણાબાઈ ચોખાવાળા અને અમે બધા
આવી જઈએ. તે વખતે સાંતાક્રામાં વસ્તી ઘણી ઓછી અને વ્ય-

કિતવાદ જોજો. એટલે કાંઈ પણ કામ કરવું હોય તેમાં સમિતિઓ અને નિયમોની બાંજવડ ચતી જ નહિ. દિવાળીનું ટાંકણું એટલે એક ત્રણ-ચાર લીટીનો સરકયુલર લખાય. નીચે જયસુંખલાલ સહી કરે અને હું પહેલાં શેઠ કાનજી કરસનદાસ અને શેઠ નરોત્તમ બાણજી પાસે જાઉં. એ લોકો પચીસ-પચીસ રૂપિયા મૂકી આપે એટલે પછી એ કાગળોયું લઈને માધવલાલ અને ચંદ્રપ્રસાદ બધે ફરી આવે. પરિણામે અઢીસોએક રૂપિયા એકઠા થઈ જાય. એમાંથી ગવૈયા ખોલાવાય, બાપલીકર જેવાને તેડાવાય અને બીજી ગમતો થાય. આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં જયસુંખલાલ, ધનસુંખભાઈ અને મનહરરામ મુખ્ય ગણાતા. શેઠીઆઓ તો સાદુ ઠહી કેતા કે અમે તો પૈસા આપી છૂટીએ, બાકીનું તમારે સંભાળી લેવું. અને એ પ્રમાણે અમે સંભાળી પણ લેતા.

શેઠ નરોત્તમ બાણજીનો વિલર વિલા વર્ગો સુધી સાંતાકુમનો ટાઉન હોલ ગણાનો. નરોત્તમ શેઠ પોતે (સાંતાકુમમાં એ 'કાકા' ના નામે જોળખાતા) તેમ જ એમના બત્રીંગા દામુભાઈ અને પમુ-ભાઈ એ બધાં ચ ઉદાર દિલના અને રંગીલા હતા. નરોત્તમશેઠને લાં તો અનેક વર્ગો સુધી, ખેસતા વર્ષને દહાડે અમે 'સાલ મુખારક' કહેવા જઈએ ત્યારે પુષ્કળ ખાવાનું, ચાદ, કેસરી, કહેલાં દૂધ અને નાના છોકરા હોય તેમને દરેકને બબ્બે રૂપિયા અને છોકરીઓ હોય તેમને રૂપિયો રૂપિયો 'કાકા' આપતા. છોકરાં નહિ લઈ જઈએ તો નરોત્તમશેઠ ગોટા ઘાંટા પાડે અને એમને તેડી લાવવા ઘેર માણસને પણ મોકલે !

સાંતાકુમમાં પહેલવહેલો ટેનિસ કોર્ટ શેઠ હંસરાજ ટોપરાણીએ બંધાવેલો. એટી, જીએરે, એમણે, એ. સ્પ્રિંગ, ધીમ્પલપતો, પ્રપાસ આદિ-બેલો છતાં એમણે એ સારી રીતે હાથ કરેલી. રવિવારે તો મુનઈથી સારા સારા ખેલાડીઓને આમંત્રણ હોય જ અને અમને બધાને

રમવાનું તદ્દન મદન. એ સાંનાકુઠ હોડીને ચાલ્યા ગયા પછી વિહર વિલામાં દામુખાર્થએ ટેનિસકોર્ટ કરાવ્યો. મજા વર્ષ એ ચાલ્યો દેનો. એમાં રીનસરતી શ્રી દેવાની હતી.

ત્યાંહોમાં ધનસુખમાર્થ અને મનદરગમ ખીચી નીકળના. જાને સૂતના અને ખાવાના ચોખીન એટલે પછી રમોદનું તો પૂરું જ થું ? એમાં રમી ' માગતી, મોટી ' સોલિસિટરોના બીજા મેને-જીંગ હાથો-ધનસુખમાર્થ પણ એમાં જ દના-ડાતામાર્થ ચોખાવાળા અને દિવસતરણ દાયમા પણ ખાવાની વાનીઓના નિખાન ગણના એટલે પરિણામે જે રમોર્થ થાય એમાં એક પણ વાનીમાં વાંચો હાથ નેમ રહેનું નહિ.

એક પ્રમંગ થાદ છે : નરોત્તમશેઠને ત્યાં તડાકા ચાલના હતા ધનસુખમાર્થએ કહ્યું : ' અરે બપ્પા, તમે પાપડીના લીસવાની ખીચી ખાવી છે ? ' કાકાએ ના પાડી પણ કહ્યું કે ખાવાની કમળ છે ધનસુખમાર્થએ માથે લીધું. આઠ દમ કુડુંબોની વ્યાકત નહોતી હરી. ધનસુખમાર્થએ એ ખીચી માટે પાપડી અને સાથેની મીઠાઈ લાવવા એક માણસ સૂત્ર મોક્ષાવ્યે. મુંઝ-માંગી સૂત્રી રમોર્થ દરવામાં નિખાન એવો રમોર્થએ પસંદ કર્યો. રમવાનું થયું. સૂત્રી લાક્ષણિક દગની રમોર્થ અને સાથે એવી જ લાક્ષણિક દદા મજરીઓ. ધનસુખમાર્થ, મનદરગમ, ડાતામાર્થ ચોખાવાળા, માર્કેન્ડરાય (માંજુમાર્થ), જલસુખમાર્થ, હું વગેરે મૂરતીઓ. નેકા મર્થએ પછી એમાં જાડી પણ મું ગદે ? જરાને જલુ આનંદ થયો અને મૂરતી વાદ વાદ બોલાર્થ મર્થ. એ વાદવાદ વરા મોળી ત્યારે પડી ત્યારે બિલ તૈવાર થયું અને ' માણસ તો મારા જ નથી રૂપિયા કાને આવ્યા ' ધનસુખમાર્થની વ્યાકતને ' માર્કેન્ડ ' આ !

ધનસુખમાર્થ માગતીને ત્યાં મેનેજિંગ કમર્સ દના. એમની

સાથે ડાહ્યાભાઈ ચોખ્ખાવાળા, મહાભાઈ અને શિવદત્તરાય પણ હતા. જૂના જમાનાની એ સોલિસિટરની પેઢી અને જૂના જમાનાના આ બધા. શેડીઆઓ એમનાં માન પૂરેપૂરાં સાચવે. શેઠ અને નોકરના સંબંધને બદલે લગભગ મિત્રો જેવો એમનો ગાઠો સંબંધ. ધન-સુખભાઈ અસહના સંગીતના શોખીન અને મુપદના ગાનારા તથા સંમિળનારા. જ્યારે એ રોજની તાલીમ લેતાં ત્યારે વિશ્વંજિત મુપદ ગાઈને બલમલા પખવાજીને હંફાવતા. રસોઈના શોખ વિશે તો હું આગળ લખી ગયો છું. કપડાંના પણ તેવા જ રસિયા. વચમાં ખાદી પહેરતા ત્યારે પણ જુદી જુદી ખાદીના કટડા એમને ત્યાં ડગલા મારે, કંઈની મારે, ખમીસ મારે પડેલા જ હોય. દસ બાર જોડા ધોતિયાના પણ કપાટમાં હોય જ.

ધનસુખભાઈની આકૃતિ જાંચી અને બરાવદાર, કપાળ મોર્હું, સગાર ઝીણી ભરતીખોર બાંજો, સંગીતની તાલીમથી તૈયાર થયેલ મરદાની છતાં સૂરીસો અવાજ, માથે પહેલાં એગથોર અને પછીથી કાળી બનાતની ઝવેરી કેપ, લાંબો કાળો ગરમ કે રેશમી કે આસ-પાકનો ડગલો, ધોળી પાટલૂન અને કાળાં શૂઝ એ એમનો આદિરમે જનાનો પોપાક. માથે લાલ ચટક, ઇસ્કી કાયરચલાહી પાધડી, લાંબો સફેદ સુતરાઉ કે રેશમી ડગલો, ઝીણું ઘાતીયું અને ઘાટદાર પીળા રેશીપર એ એમનો આદિસજ્જદારનો. પણ મોભાદાર પોપાક અને સાંતાકુઝમાં ચપલ, ધોતિયું, હાથકોટ અને માથે જાંધી કેપ. દિવસમાં ચાર પાંચ વાર ચાલ, અનેક વેળા પાનસોપારી અને દેરી કે વિજા-યની બીડી તો મોંમાં હોય જ. જુવાનીમાં સંગીત પાછળ ધણુ ઉજમરા એ કૃતા અને એમના કાંદાચડીમાં આવેલા મકાનમાં જલસા પણ ધણુ ચતા. પણ સાંતાકુઝમાં આવીને વસ્યા પછી એ બધું લગભગ જાંધ થઈ ગયેલું.

સંગીતની મરતી વિશે એમણે એક વેળા મને કહેલું કે

‘ધત્તમાઈ ! એનું દર્દ જુદું જ છે. એક વેળા એક અહંગ નિશ્ચાત પ્રપદિયો ગાઈ રહ્યો હતો, ઉસ્તાદ પખવાજી પણ તાલનો ઠેઠા ‘ધા ધા ધિંતા...’ અને તેની આડ અને પરણે! ઠાઈ અવનવી ઉસ્તાદીથી વગાડી રહ્યો હતો તે વેળા મને લગભગ પંદરથી વીસ મિનીટ સમાધિ આવી ગયેલી. હું આ જગતનું બાન બૂલી જ ગયેશો. એ સમાધિદેશમાં મને જે આનંદ થયેશો તેવો પુનઃ મને આખી જિંદગીમાં ઠાઈ પણ દિવસ થયો નથી. એ થઈ ગયા પછી લગભગ એક મહિનો હું ઉદાસ ફર્યો ફર્યો હતો. ’ એમને ગંદા, ઘેંધા, અન્યવસ્થિત પોપાક પડેરનાર પ્રત્યે ઘણી મુગ હતી.

સંસારના દુઃખોની હારમાળાથી પણ એમનો ગુલાખી સ્વભાવ બગડ્યો ન હતો. પણ શરીરમાં ધીમે ધીમે અનેક રોગ દાખલ થતા ગયા. ન્યુરોસાયેનિયા થયો. તે મદ્યો અને દાંધ બ્રહ્મડ પ્રેશર થયું. તેમાં પોતાના એકના એક નાના બાઈ મનદરબાઈના અકાગે થયેલા મરણનો કારી ધા લાગ્યો. એમનો ગુલાખી સ્વભાવ અને એવી જ ગુલાખી તબિયત તૂટી ગયા. મુંબઈના પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય હરિપ્રપન્ન શાસ્ત્રી એમના કુળ હતા. એમને દવાને માટે કહ્યું. હરિપ્રપન્ને જવાબમાં જણાવ્યું કે “આઠ દિવસ ચાહ, પાન સોપારી અને બીડી બંધ કરો અને પછી મારી પાસે આવો. હું જરૂર સારા કરી દઈ.”

ધનસુખમાઈએ સાચ્યા સૂરતી સડેલાણીની લાક્ષણિકતાથી જવાબથી વાળ્યો: “અરે બધા, જનમ્યો ત્યારથી ચાહ શરૂ કરેલી, ચાર પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારથી પાનસોપારી ખાધેલાં અને સાત વર્ષનો થયો ત્યારથી બીડી તાણુત્રા માંડેલી તે હું પાંચઠ વર્ષ તારા કહેવાથી છોડી દઈ ? અને તો હું અમર રહેતાનો ? ના રે ના, એ વસ્તુઓ વિનાનાં ચાર પાંચ વર્ષ મારે નથી જોઈતાં !”

મુંબઈથી નિવૃત્ત થઈ સૂરત રહેવા ગયા ત્યાં એમને જોઈએ તેવું ગોઠવું નહિ. તબિયત વધુ બગડતી ચાલી અને અદ્ય સમયમાં

આ ગુલામી, આનંદી જીવ -આ વધુ ગંભીર, વધુ દુઃખી, વધુ વ્યથિતાભરી થતી જતી દુનિયા છોડી ચાલ્યો ગયો.

મનહરરામની આકૃતિ એનાથી તદ્દન જુદી. સુદામા જેવું શરીર અને પોપાક પણ હંગામડા વગરનો. તબિયત અસહ્ય સારી હતી એમ મનહરરામ અમને હમેશાં કહે છે પણ અમારાથી એ મનાતું નથી. મસ્કરી હાકામાં સૂરતની આખરુ રાખે તેવા, મહેશીયોના શોળીન અને અવેતન રંગભૂમિના રસિયા. જૂના સર્નાકુઝના આનંદી જીવડાઓ- માંના એ એક. જ્યાં મનહરરામ ખેડા હોય ત્યાં વાર્તાવાપમાં હાસ્યની ઝડી સ્વાભાવિક ગણાતી. આમ ને આમ ચાલ્યા કરત તો મનહર- રામ એવા ને એવા આનંદના પૂજારી રહેત પણ એક નાના પ્રસંગે એમના માનસમાં પકટો આવ્યો.

સૂરતમાં સાહિત્ય પરિષદ બરાવાની. ત્યાં મહિનો માસ રહીને બધી તૈયારી કરે એવો એક માણસ રણજીતરામને જોઈતો હતો. અંગ્રીયાએ મનહરરામનું નામ સૂચવ્યું. રણજીતરામે તે સ્વીકાર્યું અને મનહરરામ સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી થયા. જાહેર જીવનમાં આવ્યા. નેતા ગણાવાની એમને પિપાસા થઈ. આવી પિપાસામાં કંથુ ખોલું નથી પણ એને પરિણામે અમે-એમના બળે પેઢીથી ચાલ્યા આવતા રોહીઓએ-એક નિર્ભેજ આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર રોહીને લગભગ ગૂમ્વાયો; અને એવા આનંદ કરનાર અને કરાવનારની સંખ્યા આપણા સૌના જન્મતમાં એટલી ઓછી હોય છે કે આ પરિણામે અમને બહુ દુઃખ આવ્યું, એ હામ્ય ગણાવી શકાય. હજી પણ જ્યારે મનહરરામ પોતાના જાહેર જીવનને બૂની જઈ શકે છે ત્યારે એમની સાથેનો વાર્તાવાપ જિંદગીની એક મોંઘી મોઝ બની જાય છે. જૂના જમાનાના સૂરતી, નિરંકુશ, નિર્ભેજ, મસ્કરીહાકા, જૂનકાળનાં એમનાં સ્વરમણો દ્વારા વેરાતો ગરમાગરમ હાસ્યરસ અને રોહીઓ પ્રત્યેની મમતા, રોહ વગેરેથી આપણે આ ખારા જન્મતમાં

કેટલીક મીઠી મોંઘી સોનેરી પળોનો ઉપભોગ કરીએ છીએ. પણ એવી પળો બહુ દુર્લભ બનતી ગઈ.

સાહિત્ય પરિષદમાંથી સાહિત્ય સંસદના મંત્રી થયા; સાથી પરિષદ મંડળ કે મધ્યસ્થ સભા એવા દશાઝમાં મંત્રી થયા, અને મનકરરામ જાડેર જીવનમાં પડ્યા. મનકરરામના સાહિત્ય, અવેતન રંગભૂમિ, નૃત્ય, ગરમા વગેરે વિશેના વિચાર જરા જૂનરાણી ગણાઈ જાય તેવા ખરા. એમના ‘રામછંદ’નો પ્રયોગ લગ્ન સુધી કોઈ બીજા કવિએ ક્યો નથી એ વિસ્મયકારક છે. બાકી અમુક પ્રકારના કાવ્ય માટે એ છંદ સરમ રીતે ઉપયોગમાં આવી શકે ખરા. હમણાં જ એમણે મેઘદૂતનું જાણતર પ્રેમાનંદની રીઠીમાં ક્યું છે એ. એમના જૂના સાહિત્ય પ્રત્યેના પક્ષપાતનો પુરાવો છે. મારી સાથેના વાનોલાપમાં એમણે એક વાર કરેલું કે “એક સમય એવો હતો કે મારે કવિ થવું કે હારપકાર થવું એ એક ચર્ચા-સ્પદ વિષય હતો. મેં કવિ થવાનું પસંદ ક્યું અને હારપકારને છોડી દીધો એમાં કદાચ મેં ભૂલ પણ કરી હોય!!”

હશે! જાડેર જીવનના નાદમાં કોઈ કેટલાં મનુષ્યોએ નરી સરસતા અને નૈમર્ગિક માનવતા ખડિત કરી છે, એમાં આ એક વધુ. એમના રનેલીઓનાં એવાં નસીબ !

એ અરમામાં માર્કેન્ડરાય નંદશંકર મહેતા પણ ત્યાં રહેતા હતા. એ જુદા મૂરતી મસ્કરીઓમાં અમને બધાને ટપી જાય એવા હતા. અમે જોયા તે વેળા તો એ વકીલાનમાંથી નિવૃત્ત થયેલ અને દમતા વ્યાધિથી પીડિતતા હતા. એમને એમ લાગ્યું કે કોઈ સામાન્ય મળવાનું સ્થાન તો જોઈએ. આ ઉપરથી એમના આપદથી અમે બધાએ પોલિમ જેટની સામે મોડીની ચાવમાં મોખરાની રમ જાડે રાખી અને તેમાં પ્રાર્થમ્ય રટવ, પ્યાવા, રકાળી, દીલ્લી, જાજમ, તકીયા, પાનાં વગેરે વસાવીને કલમ શરૂ કરી. અખમત, તે

જમાનાની પ્રણાલિકા પ્રમાણે નહોતું તે કલગનું નામ કે નહોતા તેના નિયમો કે બંધારણ. શોભાને ખાતર અમે માર્કેન્ડરાય (માંજુભાઈને) તેના પ્રમુખ કહેતા. ધનસુખલાલ મજમુદાર અને મણીલાલ નાણાવડી તેના મંત્રી કહેવાતા અને હું તેમનો આસિસ્ટન્ટ કહેવાતો. સાંઝના માંજુભાઈ પોતે સૌથી વહેલા ત્યાં આવીને બેસે અને પોરિયાને અમને બધાને તેડવા મોકલે. ધીમે ધીમે અમારું રાવણું જામે. ધનસુખભાઈ, મણિલાલભાઈ, મનહરરામ, જયસુખલાલ, મારા મોટા બનેલી વામનલાલ મહેતા, ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર મુકરજી, હું વગેરે બેગા થઈ જઈએ. છાકરાઓમાં વેદ, માધુભાઈ, ચન્દ્રપ્રસાદ, આનીભાઈ વગેરે આવે. માંજુભાઈ એક પછી એક વિષય છેડે કે છેડાવે, જોનો વારો આવી લાગે તે બરાબર જીંચકાય, મસ્કરીઓની ઝડી વરસે; તેમાં નાનામોટાનો બેદ નહિ. કોઈ કોઈ દિવસ સંગીતની મહેફિલ પણ જામે. ગાયમાં ધનસુખભાઈ અને વામનભાઈ, દિલરુઆમાં મનહરરામ અને પખવાજમાં મુકરજી. એ કલગ દ્વારા અમે બહુ આનંદ લૂંટ્યો પણ ધીમે ધીમે સાંતાક્રુઝમાં વરતી વધતી ગઈ અને એ વધતાં એનું માનસ બદલાતું ગયું. કોઈ જુદા પુરુષ ધીમે ધીમે કથા પણ રોગ વગર ગળાતો જઈને મૃત્યુ પામે છે તેમ, યુવાન છતાં પણ અમારી કલગ ગળતી ગઈ અને અકાળે મરણશરણ થઈ ગઈ. એના પ્યાલા, રકાબી, કીટલી, પ્રાપ્તમસ, જાજમ, દીવા વગેરે કોઈ કોઈને ત્યાં અલપજલપ દેખાતાં અને પછી તો તે પણ દેખાનાં બંધ થયાં.

જેમ દિવાળીના તહેવારોમાં અમે મેળાવડાઓ અને મહેફિલો કરી મજા કરતા, તેમ હોળીમાં પણ દરવાનો અમે યતન કરેલો અને ત્રણેક વર્ષ એ પ્રમાણે કરેલું પણ ખરું. પણ પછી એ પણ બંધ થયેનું. એક વર્ષનું તોફાન મને ખાસ યાદ છે: સવારથી અમારી ઘેર નીકળા. બાલદીઓમાં, શીશીઓમાં, લોટામાં પાણીના રંગ અને પડીકાંઓમાં ગુલાલ લઈને કનૈયાલાલ વજીવ, પુરુષોત્તમ બાટિયા,

આનીબાધ, ગોવિંદજી, દુઃ, માધુભાઈ, ચન્દ્રપ્રસાદ, દામુભાઈ, વૈદ્ય મદનલાલ વડીન વગેરેનું સરઘસ માંતાકુટુમ્બ નીડળી પડ્યું. જેટલો જોળખીતો હતા એમને ત્યાં જઈને બહાર બધા મતાઈ રહે અમારામાથી હું ખાસ કેરો રહેતો તે અદર જઈને બે ત્રણ જણો કોઈક બહાનાથી મહાર બોલાવું. તેઓ બહાર આવે કે ખનાસ બધા ઘેરેયાઓ તૂટી પડે. એના અમારા શિઝારમા તે વાં વિનોા માઈન્ડરાય મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર માઈન્ડરાય મહેતા, જયસુખભાઈ ભોગીન્દ્રરાય વગેરે ઘણા આવી ગયા હતા. બારેક વાગના સુધી અમે આ તોફાન કરેલું બપોરના નિશ્રાંતિ પછી સાજના ચારથી અમે નવું શોધી કાઢ્યું અમે તે વખતે રિનર વિલામા રહેતા હતા. ત્યાં આગળ હોજ અને ફૂનારો હતા જે પણ અમને-ધરધણી નરોત્તમ ગેઠ, દામુભાઈ પંચુભાઈ, ભોગીન્દ્રરાય અને અમને-મળવા આવે એને સ્વયં સેનકો બિચકીને હોજમા ફૂમકી મુગવી દે! આના તોફાનો બે ત્રણ વર્ષથી વધારે તે કેમ આવે ?

૧૯૧૦થી ૧૯૧૪ના આગ વર્ષમા અમે માતાકુટુમ્બ ત્રણ ચાર મકાન ફેરવેના. રોટ્ટન ઉપરનો ફૂનાશનો બગતો, રિનર વિના અને ચોકશી કોટેજ એમ ત્રણ તો મને ચાલ છે. ચોક્શી કોટેજમા આગનો ભાગ અમે લીધેનો અને પાછળ બન્ને રૂમના આળા હતા તેમા અમુક બહુઆન બદલાયા જતા હતા એક વખત પ્રખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રી ગોપાળરાવ બર્વે (હમણાના મસદૂર સંગીતકાર મનહર બર્વેના પિતા) પણ અમારા પડોતી હતા અને મનહરની અદ્ભુત શક્તિઓ ત્યાં જ પ્રકાશમા આવેલી મનહર તે વેળા ચારેક વર્ષનો અને તેની બહેન નિર્મળા છ-સાત વર્ષની એક વેળા બર્વે ઘેર આવીને જુએ તો મનહર રડતો હતો અને નિર્મળા પણ તેમા સુર પૂરાતી હતી કારણ પૂછતા જણાય કે નિર્મળા મનહરને જુડો દેતી હતી બાઈ બને સંગીતકારને ત્યાં બીજી કઈ રમત રમે ?

નિર્મળા હારખોનિયમની ગમે તે ચાંપ દામે તે મનહરે વરતી જતી અને મનહર જ્યારે દામે ત્યારે નિર્મળાએ શોધી કાઢતી. બહેન ધણુખરુ' ખોટી પડવા લાગી પણ મનહરનો વારો આવ્યો ત્યારે દરેક વેળા એ સાચો પડે ! બર્વેએ એ એક ચાંપને બદલે ધીમે રહીને એકી વખતે એક પછી એક બે ચાંપ વગાડી. મનહર 'સાચું' બોલ્યો. ત્રણ ચાપ-ચાર ચાંપ-પાંચ, ચાંપનો સડેલો આલાપ વગાડ્યો, મનહર તે પ્રમાણે બોલી ગયો. સંગીતના નોટેશનની બાબતમાં મનહર 'આઈફ કોડિંગ' છે એમ પૂરવાર થયું અને પછી ગોપાળરામ બર્વેએ હોકરાનું શિક્ષણ એ પ્રમાણે શરૂ કર્યું. અંધ સમયમાં પાંચ-છ વરસનો મનહર બર્વે સારા હિન્દુસ્તાનમાં મશહર થઈ ગયો.

ચોકથી ડોટેજમાં એ અરસામાં ગ્હી ગયેલ બાકુનોમાં ચાર કુટુંબો જોડે અમારે કૌટુંબિક સંબંધ હતો અને છે. તેમાંના એક દરદેવગમ શેલાબાઈ દીવાન—હાલમાં નિવૃત્ત ચર્ચ સુરત રહે છે એટલે નિયમિત મળાણું નથી. પણ બાકીના ત્રણ કરણજીવ પ્રજાશંકર છાપા, ક્રાંતિવાદ વિક્રમરાય દેનાઈ અને બાણુ સૂર્યનારાયણ તથા તેમના નાનાભાઈ હરનારાયણની સાથેનો અમારો સંબંધ આજ સુધી ૧૯૪૪ સુધી—એવો ને એવો ચાલુ છે.

અમે સાંતાક્રુઝમાં ગમે ત્યાં રહેતાં હોઈએ અને ક્રાંતિબાઈ ગમે ત્યાં રહેતા હોય પણ અમારી માતની એટલા-મિજલસમાં ખરા. હાસ્યરસની આપલે થાય, ગંભીર વાતો થાય, દુઃખના વખતમાં સામસામાં આશાસન અપાય અને લેવાય. અમારા 'કુટુંબના દરેકે દરેક જણના ક્રાંતિબાઈ મિત્ર ! આટ-આટલાં વર્ષોમાં ગમે દરેક ક્રાંતિબાઈ ને કાંઈ કાંઈ ખાનગી વાતો કરી હશે પણ એક કાને પેકેલી વાત એમના મોંમાંથી કદી પાછી નીકળી નથી. કેટલા માણસોને માટે આમ કદી શકાય ? એમની પુત્રી નિરંજના પણ

અમારા ધરમાની એ- હોમરી તરીકે જ ગણાતી એનો કંઈ જુરો
અને સૂરીતો હતો સગીનના ક્ષેત્રમાં એને પારખત દરવી એવ
એના માતપિતાની કસ્ટ બાગિની અમાજ તરફના એક કોન્સર્ટમ
મેધાણીના 'બાલિદાન' નાટ્યમાં બેવજુ ગીત આપીને મે એ
ખાસ 'કેપિટોન' ના ગ્રેજ ઉપર ઉતારેતો અને આખા ઓડીય-
ન્સની એણે વાદવાદ મેળવેલી પણ મળી ખીલી ન ખીલી
ને કરમાઈ ગઈ

માનાકુળમાં નવરાત્રિનો ઉત્સવ હતો એ- દિવસના ગરમાના
કાપક્રમમાં નિજના સુખ્ય ગવડાવનાર હતી શરીરમાં થોડો તાવ
હતો વડાલમોથી માએ ગરમામાં જવાની ના પાડી એ- પુરી
પુત્રીએ છદ્દ લીધી આખરે ગાડીમાં બેસીને તે ગઈ ગરમા
ગવડાવ્યા, ઘેર ગાડીમાં ગઈ અને ત્યાં જઈને સૂતી તે સૂતી પાછી
હોતી નહિ પાચ સાત દિવસના તાવમાં, પૂર તદુગસ્તી ભોગવતી,
યૌવનના પ્રથમ મોડાને ઉમેતી નિજનાએ ('મજુ') અદાર વાંની
વયે મૃત્યુના આમત્રણ સ્વીકાર્યા માનાપિતા અને સ્નેહીઓ એ
જખમ હતી રૂઝાવી સંકષ્ટ નથી

કરજીવાન પ્રગલ્ભ રાખા રોજ તો નહિ પણ ત્રીજો ચોથ
દિવસે તો અમને મળે જ નહિ તો અમને અને એમને ખાવાનું
ન બાવે ચોમ્દી દોટ્ટેન્માં હતા ત્યારે એમના પત્ની કુશળ મહેન
પણ જીવતા પરન્થાતની થોડી ઘણી બહેનો મને બહેવે નાખડી
ખાવતી અને હજી બાધે છે, તેમાના કુશળજેન એ- ચો-તી કોટ-
છોડ્યા પછી, અમુક મમય વીત્યા બાદ એક સુવાવડમાં કુશળજેન
યુવાન વયે યુગ્ગરી ગયા તે વેળા એમને એ- નાનો પુત્ર હતો
કુશળજેનના એ રમ જી-ચિહ્ને બાલ્યાવસ્થામાંથી જ રોમ સાગુ પ-યે
કેઈક જ પિતા મે તેની વાલ્સ-ગમગી મારગ્ગ કરવામાં વિધૂર
પિતાએ વયો વિના યા પુત્રની જિંદગી માટે, જેણે કેઈની મામા

યુદ્ધ આદ્યું ન હતું-તેણે તે વિધુર પિતાએ-યમની સામે યુદ્ધ આદ્યું અને પોતાની તપશ્ચર્ચાને બળે એ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો. બચ્ચુભાઈનો રોગ મટ્યો. એ મોટો થયો, પરણ્યો અને હાલમાં બે નાના તંદુરસ્ત પુત્રોનો પિતા પણ બન્યો છે. પિતામદ દરણુલાલે 'અન્યના કલ્યાણ અર્થે' શ્રવન છે' 'જો સૂત્રનો સાચો અર્થ' પોતાની આસપાસના મનુષ્યોને સમજાવ્યો છે.

ધીમે ધીમે, પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્રી અને સત્કર્મોથી દરણુલાલ મનુષ્ય મરીને પરાપકારની સંસ્થા જેવા થઈ ગયા. પોતાને ગમે તેવું દુઃખ સહન કરવું પડે, ભોગ આપવો પડે તો તેમ કરી લે પણ દરણુલાલ બીજાનું દાઈ કરે લારે જાપે. અને ૧૯૪૨ના 'દેશુઆરીમાં 'હાર્ટ'નો હુમલો થયો. તેમાંથી હું જીટ્યો તો ખરો પણ તે લાંબી મુસાફરી માટે સર્વ તૈયારીઓ કરી લેવાની મને જરૂર જણાઈ. મેં મોટાભાઈ, કનિષ્ઠાઈ અને દરણુલાલભાઈ એ ત્રણને જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું; પછી નિશ્ચિતે અન્ય કાર્યોમાં મન પરોગ્યું. પણ દૈવની ગતિ વિચિત્ર નિવડી. અચાનક રેનેડીઓને સમાચાર મળ્યા: "દરણુલાલ માંદા છે!" દોડાદોડ થઈ રહી. એમનાં મૃત્યુ પહેલાં વીસેક મીનીટ અગાઉ મેં એમના ખંડમાં પગ મૂક્યો. હું એમના પલંગને અડીંગીને બેઠો રહ્યો. મારી નાજુક તબિયતને માટે નિરંતરની કાળજી રાખનાર દરણુલાલભાઈએ મૃત્યુ પહેલાં માત્ર વીસ મીનીટ અગાઉ, પોતાની સર્વ સંકીર્તિઓનો સંચય કરીને મને કહ્યું: "ધતુભાઈ, જીભા મા રહેા બેસો." અદ્ય સમયમાં તે પરાવકસ્તી સંસ્થા સંકેલાર્થ ગઈ. આવા રેનેડીઓ 'ધેર ધેર સીતા ન નીપજે' ની પેઠે દરેક મનુષ્યને મળતા નથી.

સૂર્યાનાસયણ આજે પણ અમારી જોડે હિન્દીમાં વાત કરે છે અને અમે એનો જવાબ કોઈ જુદી જ ભાષામાં આપીએ છીએ. નાનાભાઈ દરનારાયણ હિન્દી લગભગ શૂલી ગયા છે એટલે ભાંગ્યા

૮૨ આથમતે અજવાળે

તુલ્ય ગુલામીમાં અમારી જોડેનો વ્યવહાર સાચવે છે

અમે ચોખ્ખા ને જે તમારો દેશ તે વેળા છ મામ માટે ગદુધાન ગોપીનાન કુ ગુપ્તમાં આવેના અને સાનાકુલમાં / ગાર્ડની સાથમાં ગેલા તે વેળા એ આનંદ જનનાતમ મળેતા પગ ગેના અમે એમ જેવેનું કે એ વિચાર રાતે ગદુધાનને ત્યાં, એક દિવસે ને જનના સ મહેતાને ત્યાં અને એ વિચાર રાતે અનારે ત્યાં અમારે મજાનું અને વાર્તાનું તેમ / સગીતમાં એ બધી પ્રાપ્ત માનવા જેને ત્યાં વારા રોડ અને ત્યાં ચાલપાણી બેડે ગાવામાં ગદુધાન, તેમના ભાઈ કુલનિદારી, તેમની બાણે ત્યાંના અને મંગળ, શક્તિભાઈ વગેરે હતા હાગેનાનિયમ કે દિનરૂપા હું વગાડને કે માધુભાઈ વગાડના અને તમના હજાર જનનાતમ મળેના હાથ અભાવના તે વખતે જ્યેષ્ઠના અને મંગળને 'મુમુક્ષુ પગ વાર્તા જાહે, નામગ નહ' એ ગરબો અતિ પ્રિય હોના અને એ બધું સગસ ગીને ગરબવા આ / સુની પ્રતિભાઈ, નરસિંહભાઈ વગેરે એ ગરબાને અને એ ગાના ગરબનાગને યાદ કરતા

તે સમય પછી લોડીવારે મળા / કીસન નામના શુદ્ધે સાતાકુલના યુવનમાં યોગ વર્ષ માટે પ્રવેશ પ્રાપ્ત, પણ એમને વિને થોડું ધણ બધી લખી નાખી નો વાધા જેવું નથી એમ લાગે છે મદારાજ કીસન એ ગી બી એન્ડ મી આઈ જેવેના મોગ અને મશહૂર અમલદાર બાથુ ચિન્મોહનનાનના માળા અને રમોન કે કીક કોર્ના દાનના વ / નામ છન્ડના / જુના નમા મામા સાથ પડછદમર એ વ્યક્તિ બીમને ન મદારાજ નસા પણ વધુ પ્રતિભાશાળી લખતી પણ એવા વ્યક્તિત્વ સાથે એમની યુવનના અનેમને આનંદો નાજુતી, મરમીમ ગયતી, મીઠી કીલી આખો અને પ્રયત્ન અદ્દારય એમના મુખ્ય આર્થિક હતા સપૂર્ણ દિલ્લીશાદી પોતા કે સપૂર્ણ અગ્રેજ પોતા અમે તે દો, પણ એમને સર્વ રીને

ગોળનો. ઘરમાં રાજવશી લુકો અને બહાર સીંગાર, ડિમામ બર્નું પાન અને પત્રી હિન્ની જગાનમાં એમની મસ્તૂગીઓ. નાનામાં નાના છોકરાઓને લગ્નને અગે મેદાનમાં ગમતા હોઈએ ત્યાં અચાનક મહારાજ કિસન એમની એક બહુ નાના કદની પ્રિય દૂતરી લઈને આવી ચડે, રમન મધ પડે મહારાજ કિમનને કહેવે તો તે જ રમતમાં એ પોતે ભાગ લે, નહિ તો પછી અમને ડગરડી [હુડહુડ] રમાડે અગે સાત આઠ એમને પકડીને ખસેડવા મગીએ પથ્થુ એ પરત પેઠે જીભા રહે એ રમતમાં અમારા બચાના પડેરણુ અને ધોતીયા એટલા ફાટના માડેનાં કે ચોક દાનજી કમનદાસનાં પત્ની 'બાઈ' એ અમને બચાં એ રમન ગમવા માંદરપાટના પહેરણુ અને ગોટર્મ રીવડાવી આપેનાં.

અસખતા એ જમીનદાર અને સંગીતના વ્યસન પાછળ એમણે હજારો રૂપીઆ ખરચેલા સાગ હિન્દુસ્થાનમાં ગવૈલા અને બજવૈયાઓમાં મહારાજ કીસનનું નામ બાણીતું કોઈ પણ એમાંનો કનાકાર મુબઈ આવી ચડે અને એને ખમર પડે કે બાણુજી સાનાકુમરમાં છે તો રાતને વખતે ગમે ત્યારે એ આવી ચડે, અને એવો કોઈ આવ્યો કે અમારી બચાની કમમખી. રાતના દસ થયા હોય કે અગિયાર, શનિ હોય કે ગમે તે વાર હોય પણ મહારાજ કિસનના માથુસો છૂટે. ધનસુખમાઈ, મનદરરામ, હું, દાસુબાઈ (નિવર નિયાનાળા) બધા સત્તા હોઈએ તો બીને પણ એમને ત્યાં જવાનું જતસાં આતે સરારોસનાર.

મહારાજ કિસન ત્રીણુ ધોતિયુ અને કળીવાળુ શરમતી મનમલનું પહેરણુ પકેરીને તપ્પારે બેઠા હોય. પાસે લાની નાળવાળો રૂપાનો લુકો હોય અને તેમાંથી થોડી થોડી વારે મહારાજ કિસન લામો દમ લઈ સુગંધી ગડકુના ધુમાડાના ગોટ ફાટતા હોય. ગોમા સુગંધી તંબાકુનાનું પાન રહી ગયું હોય. કાનમાં મોસમ પ્રમાણેના અતરનું પુગડું એ અતરની સુવાસ નાના ખંડમાં.

પ્રસંગી ન્હુ દોય પામે મોની દારમોનિમની પેગી હોય અને
જેમ જેમ જતા જાય એ તેમ તેમ મદારાજ મિસન લયામથી
આતમર આપના જાય “આછો આછો ધનમુખનાવજી, ઓગેડો
દત્તમાઈ તથરીક લાગ્યે આદા’ જયમુખનાવજી બી આ ગયે.
, મો સખતનિડક, થેમ્બુ વેગી મય, જયમુખનાવજી’ આ પ્રમાણે
બોલતા જાય અને કાચગે જામે

લિયામા ભી આ ‘મ્યામિમ્ન’ સગીનની રમજમા હું, ઈન્દ્ર
નાગનજી એમના નાના બાઈ મૂનનાગવજી વગેરે ક્યવાતા અને
મદારા / મિસનને વિનતી જતા કે અમારે માટે મધક તો રાખો
એ હસતા અને પડી જાય અને બેની વચમા મજન, ૨ વાલી વગેરે
શમ્ય હોય તે અમને સબજ વગ

મદારા / મિસનની વ્યવહારુ મરજીઓ અસખ્ય પણ એ બધી
મ્યા વધુવવા બેસુ ? એક દષ્ટાન જેમા માટે બોલે ન એમણે મર રી
મરેની તે જ આપુ

હુ દેવીમાઈ ઇ મેમ્બુ દનો, સપૂર્ણ અમેજી દેમાસમા દનો
અને રેન્દે ક્રમખાનામા દેવીન ગમવા જતે મરારે માગ સારા
બેલાડીઓ આવના માગના માત્ર મ મો અને મા । જેવા બેવજી
પુરુષો જતા મડમેને દેવીસ શીખરવાની કૂટના પણ હું મને
મારા મગજમા ધીમે ધીમે નાગ પ્રમાણમા મર્ડ બેગી થર્ડ દલી
કે હું પણ કોનક દેનિસનો બેવારી છુ । મનાગજ મિસનનું શરીર
ભારે અને વાંચી દેનિસ નિરમિત ગમના નહિ એવે હું એમને
હરાવનો અને જનાવના.

એક વખત સજ દલી હુ એમને માગજી શીખરનો એવ
માની મન પર મુવ થોડે તરફેક અગવ યુવનીઓ ત્યા ક્રમ
ખાનામા દલી હુ કોઈ નિવ ન અને કોમ્બેને શ માવે તેલી અલી
એમને દેનિસના જુલા જુલા રોડાસ શીખરનો અને એ દશા વિગે

ગમે તે ફેફસો જતો હતો એટલામા મહારાજ કિસને એક લગભગ જીંધી ગયેલા, રથૂન શરીરનાગા દિલ્હોવાળા ગૃહસ્થને લાંબને આગ્યા સામસામી ઓળખાણે થઇ, દંતધૂનન થયા. પેલા જીંધા ગૃહસ્થને મને મહારાજ કિસને સાતાક્રમના એક અઠગ નિષ્ણાત ખેલાડી તરીકે ઓળખાવ્યો. હું બધો કુનાઈ ગયો. મારી સાથે પેનો ગૃહસ્થ 'સિંગલ્મ' રમે એવી યોજના થઇ. હું પહેલી રમત આસાનીથી જીત્યો. આગલ યુવતીઓએ તેમજ મહારાજ કિસને ખૂબ તાગાઓ પાડી બીજી રમતથી પેલા જીંધા જેના લાગતા ગૃહસ્થે પોતાની રમતને રંગ અચાનક બદલ્યો. એણે અતિ ગૈરાલયથી હડો આમથી તેમ મૂકના માડ્યો. હું હોડના ઉપર ચડ્યો. ગમે તેટલો ચલન કરું પણ હડોને મારાથી સ્પર્શ પણ થઈ શકે નહિ. બીજી રમત, ત્રીજી રમત, ચોથી રમત એમ એક પછી એક ગેઈમ એક પણ પેઈટ વગર મારા હાથમાંથી પેના ગૃહસ્થે લઈ લીધો મહારાજ કિસને ખડખડાટ લક્ષના લાગ્યા. મહા મહેનતે મે સેટ પૂરો કર્યો જેમા ૭ ગેઈમ પેલા ગૃહસ્થની અને મારી માત્ર પકેની.

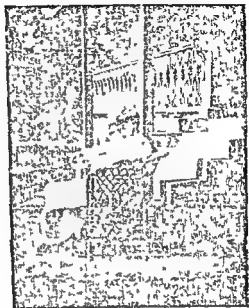
હું મહારાજ કિસનેની મસ્મરી સમજ્યો—બધો મોડો સમજ્યો અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને હું પણ હજ્યો અને મે પેલા ગૃહસ્થનું ખરું નામ પૂછ્યું, ત્યારે મને જણાયું કે એ તો દિલ્હીનો તે વર્ષનો એમ્પીયન હતો.

પેના ગૃહસ્થે મને બધી વાત કરી અને મ્હું કે હું દિલ્હીગીર હું પણ મહારાજ કિસને મને ખૂબ આગ્રહ કર્યો એથી મારાથી એમને ના ન કહેવાઈ. પેની આગળ યુવતીઓએ 'મી મહેતા લક્ષ્મી મિક દના એટને એમનાથી જરાગર રમાયુ નહિ' એમ મ્હીને શરુની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા નમ્રો ચલન કર્યો મારે તો બીજાને માર્ગ ન હતો એટલે મહારાજ કિસને પ્રારબ્ધ રૂપે આપેલી સીંગારેટના ધુમાડામા મેં મારો માનભંગ જીલવાના ચલન કર્યો

દોડે- વર્ષ ઉપર બ (જાન્યુઆરી, ૧૯૪૨), લગભગ સીતેઃ વર્ષની આમપાસ પહેલેલે મદારા-૨ મિલન પાત્ર સાત્રાકુજ આગા દના તે સમયે અમને મેવા. એ પાંદડ કાયા દવે મડે / નમેતી હતી. એ કુટુંબવ્યવહાર ધીમું પડ્યું હતું એમની પેલી તોફાની અને ઉવનના અને-ને- આનંદ માણી ચૂકેલી ત્રીણી મીની આખો જાખો ચર્ચ હતી મે એમને પૂછ્યું ; ' મદારા-૨ મિલન, દવે સુગીનની મહેરિશો થાય ' ૨ ' મદારા-૨ મિલનની પેલી જાખી પડતી આખોએ કાણુબજ અસરનો પ્રમાણ પાડ્યો પણ પુનઃ જામી પડ્યા મહા એમણે જવાબ દીધો ' ધણુમાર્ગ, વેા મહેરિશો મ જમ ના પડ્યા ગયા જોર ગયા વખતે દાય આના નદિ ' કુતું ? મલ રીઝ કહેના હું ! ' કા.૧ વર્ષ પડેલાની એમની વાચાઓડાની ગનિથી ચાપતી પ્રચંડ આકૃતિ ધીમા ડમ બગતી ચાલી ગઈ.

મને દિવ્વ સાવની પમિઓ યાદ આવી

“ વેા ગમા ન થી, વેા જરમ ન થી,
વેા મુજાદ કે અદેરે જરમ ન થ,
બમ, વાદ તિલિનેથી ખાવર,
એક અબર પદે પડવાના થા



શ્રી. નયમુખસાલ મહેતા

૨૬૧૭૭ સાલમું

કેટલાક બાપજીનાંઓને પોતાના બાપજીમા કહેવાની ટેવ છે, તે પ્રમાણે જો હું કહેવા માગું તો કહી શકું કે મારા વડીલ બહુ નય-મુખસાલને હું લગભગ ચોપન વર્ષ થયા ઝોળખું છું એ મારાથી માત્ર ૭ વર્ષ મોટા છતાં હું પચામનો થયો, ત્યાં સુધી ધણા માત્રમો મને ઐયનો પુત્ર ધારતાં !

પડેનેથી જ જયમુખવાન મને પોતાના નાનાભાઈ મરનાં મિત્ર તરીકે વધારે ગણતા. અવસર, મોટાભાઈ તર્કિકની જવાબદારી ઠાઈ પણ દિવસ એમણે ત્યાગી નથી અને નાના ભાઈ તર્કિકની ઉચ્છ્વસનના મે કદી છોડી નથી

વઢવાણમા મોટા ભાઈએ ધડેન નિયમાનુસાર અમે બે ક્રિકેટ રમતા અને મૂરત પણ અમુક વખત એ ગમ્મત્શી રમત અમે લૂગા-ધોનાના ધોમ્બણાની ગમેન અને હેડના હેડના સાતાકુત્ર પણ અમે સાથે રમેલા. એ પ્રમાણે ક્રિકેટ ઉપરાત બેડમિન્ટન, ટેનિસ, ગેનિમ, પત્તા, ફ્લૂટમ, કેગમ, ટેનિસ વગેરે રમતો દુ' એમની જોડે રમેતો ફરેમા દુ' એમને સડેવાર્થી દરાવી ત તે એ ક્ષેત્રમા માત્ર એક બામનમા મને એમણે દરાવેતો અને તે તરવાની મગામા. લગભગ સાત આઠ વર્ષ જયમુખવાન એક મોગી ટોળા સાથે ડો. નાના મહેતા, વિશુભાઈ હઝગત વગેરે પણ એમા દના-નવેબરથી એપ્રિલના અત સુધી દ રોજ સાનાકુત્રના દરિયે નાદરા જતા. દુ' એ રીતે તો માત્ર એક વર્ષ ગયેતા પણ પગી મડુ થા- લાગવાથી મે છોડી દીરેનું અમારી પ્રકૃતિ પ્રમાણે અમે એનું માદિત પણ સાગ પ્રમાણમા વાનદુ પણ કેણુ મળે વાથી દુ' હાથ ખગી રીતે ચનાવેતો અને પગ ખોગી રીતે એટલે પરિણામે દુ' અગેરો હાથ તરુ' પણ રડુ જ્યાનો ત્યા' આવી મતિથી તરનારે નિનાત પાસે જ રહીને તનુ જોઈએ એ મમમય તેનુ છે, અને અમે એ સત્ય મમજેલા

એક વેળા અમે બહુચ ગયેતા તે વેળા અમે બે એમ ધાગતા દના કે અમને તરવાની કના સાધ્ય થઈ ચૂકી છે. તે વેળા ગદુવાલ ગોપીનાથ મ બહુચમા દના અને અમે એમને ત્યા જ રહેવા. મડુ-ભાઈએ અમને ના પાડી પણ અમે દઢ મીને મુમ મુ. એટલું માડુ હતું કે ચાગ આના આપવાના કરીને અમે એક માગીને સાથે

હિતારેલો. અમે પાણીમાં ગયા અને પગ ઉંચકી લીધા તે જ ક્ષણે અમે નીચે ! અને નીચે એકેક કુટ કાઢવ ! ઉધરસ ખાતા, પાણી મોંમાંથી બહાર કાઢતા, અને ખૂબ તરકડિયાં મારતા અમે પાણીની સપાટી ઉપર આવ્યા એટલે માછીમારે નિસ્કારથી અમારો એકેક હાથ પકડીને અમને કિનારે કાઢી નાખ્યા અને ટીકા કરી કે તરવાનું ખાન મળે નહિ અને નાહકના કાંકાં શા માટે મારવાં ? ત્યારથી અમે નહીના તારા નહિ પણ દરિયાના તારા છીએ એમ અમે કહીએ છીએ.

બાસ્બાવરદામાં જયમુખલાલનું કાઠું પણ નાજુક, રંગ ગૌર અને માથું શરીરના પ્રમાણમાં ઘણું મોટું. એમના માથાનું કદ ૭૬ ઇંચ એટલે ચીનાઈ કે મીસ્ત્રોની ટોપીઓ પણ એમને પા ઈચ નાની મળતી. વિસાવતી હેટ પણ એમને સડેલાઈથી તો મળતી જ નહોતી. મુ'બઈમાં આવ્યા ત્યાં એમનું શરીર કસરતી થયું પણ ત્યાં સુધી મોટાં માથાને લાઇને એ જરા ત્રિવિત્ર લાગતા એમ કહીએ તોપણ ચાલે. આ મોટાં માથાને લાઇને એમને એમના નાના માથાંવાળા મિત્રો જોડે એક પ્રકારની મસ્કરી ધણી વાર થતી. નાનાં માથાંવાળાનાં મગજ પણ નાનાં એમ જયમુખલાલ કહેતા. પેલા સામા જવાબ વાળતા કે મધેડાંનાં પણ મોટાં માથાં હોય છે !

સ્કૂલ તેમ જ હોલેજમાં જયમુખલાલ સારી રીતે પાસ થતા પણ અણિત પણ કાચું એટલે પ્રથમ વર્ગ એમને મળેલો નહિ, એટલું જ નહિ પણ મન્ટરક્લાસમાં તો એને લઈને અને સાહિત્ય અને ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં વધારે બિનરી જવાથી એ અને રથુછનરામ બંને એક વર્ગ નપાસ પણ થયેલા. મેટ્રિક સુધી એ વડવાણની દાઝરાખ દાહરકૂલમાં બણેલા અને ચોદમે વર્ષે મેટ્રિક થયેલા પડેલેથી એમને અંગ્રેજ સાહિત્ય વાંચવાનો શોખ ઘણો પણ વડવાણથી અમદાવાદ ગયા ત્યાં, મુઘી અનેક રીતે, જયમુખલાલ સામાન્ય વિદ્યાર્થી ગણી

જવાબ હું પણ મારાથી બનતાં લંબાણથી આપતો. તે સમયે મને કોઈક ગુરુની જરૂર હતી અને તે સ્થાને મને મુખ્યપલાલ અને પછી એથી જરા ઓછા પ્રમાણમાં રણુજીતરામ મળી ગયા. એ બંનેનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો શોખ-શ્રગભગ વ્યસન, સ્ત્રી પ્રત્યે સન્માનવૃત્તિ, સામાજિક રીતરિવાજો સામેની બંડખોરવૃત્તિ, ધર્મના કર્મકાંડ પ્રત્યે વિરોધ છતાં ધાર્મિકતા અને નીતિની છાંડી બાવના વગેરે જે એમના તરફથી ત્રીવચા માંડ્યાં. છંદાયેલાં-ક્યગાયેલાં પ્રત્યેનો એમનો પક્ષપાત મારામાં પણ સાગ પ્રમાણમાં ઊંડો છે, અને આ પક્ષપાતને લઈને મારે અનેક વેળા સારા પ્રમાણમાં વેઠવું પડ્યું છે.

જયમુખલાલમાં પિતા પ્રત્યે અજબ પૂજ્યભાવ હતો. એને લીધે જ્યાં સુધી પિતા જીવ્યા ત્યાં સુધી અમુક અન્યાયો અને સિદ્ધાન્તો વિરુદ્ધ વર્તન પણ એમણે સદન કરી લીધેલું. આ સર્વને પરિણામે એમનામાં જે શિસ્ત હતી અને છે, તે અત્યારે બહુ થોડી વ્યક્તિઓમાં જોવામાં આવે છે. એ શિસ્ત એટલા પ્રમાણમાં મારામાં ન ઊંડરી શકી એટલું કારણ માત્ર એટલું કે હું પાછળથી કાકાજીના પ્રચંડ ક્રોધબર્ષો વાતાવરણને બાંહે જયમુખલાલના શાંત, સ્નેહાળ અને વાત્સલ્યબર્ષો વાતાવરણમાં ઉછર્યો.

જેમ જેમ જયમુખલાલ મોટા થતા ગયા, તેમ તેમ એમનામાં રહેલ ગણ પણ વિકાસ પામતા ગયા અને દૈનંદર થતા ગયા. કાકાજીએ અચળ શ્રદ્ધાથી એમ મારી લીધેલું. કે પોતાના પછી જયમુખ પોતાના કુટુંબને હિતમ રીતે પાળશે અને પોષશે. આ શ્રદ્ધા, કદાચ એમણે માન્યું હતું તેના કરતાં પણ ધજાર વધારે પ્રમાણમાં સફળ થઈ છે એમ મુક્તકંઠે અને ન કહીએ તો અમારા જેવાં બીજાં કોઈ કૃતદેન ન ગણાય.

પિતા ત્રણેક દહાસર રૂપિયા મૂકી ગયેલા જે સમીચી ગોંઠમાં

પિતાના ઉગ્ર મિત્રજની હાથમાં ઉછરેલા મોટા ભાઈએ પોતે ઘરમાં લગભગ પ્રખ્યાતતાક રાખ્યતાં રચાઈયું. એ તો અમને બધાંને સ્નેહથી શિખામણુ આપે. પછી એ માનવી-ન માનવી એ અમારી ધંધાની વાત ! મારી નોકરીની વાત જ લઈએઃ કારણ હોય કે ન હોય, હોય તો નોકરી છોડવા જોઈશ મહત્વનું ન હોય, પણ મારા મગજમાં આવ્યું કે નોકરી છોડી દેવી છે એટલે મોટા ભાઈ કહે કે ‘હા, ત્યારે છોડી દે !’ અને આજે હવે પોતાના પુત્રને માટે પણ એ એમ જ કરે છે. આ એમના મનની નિર્ગલતા નહોતી અને નથી, પણ પોતાનાં સ્નેહીઓ પ્રત્યેનું અનહદ વાતસલ્ય છે.

વચસી બહેન બાધ્યાવરથામાં વિધવા થઈ, તેના પુનર્વિવાહનો પ્રસંગ તો હું અગાઉ વર્ણવી ગયો છું. તે સમયમાં, તેના પ્રતિકૂળ સંબોગોમાં માત્ર સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની ન્યાયવૃત્તિને લઈને અને બહેનને પુનર્જીવન બક્ષવા પોતે આટલું દુઃખ ભોગવવા ફેટલા ભાઈઓ કટિ-બદ્ધ થયા હોત કે આગ તૈયાર થાય ? સાથે એટલું પણ માદ રાખવું ઘટે કે તેમની પત્ની જૂના વિચારની હોઈ તેમના ખાનગી જીવનમાં પણ તેમને અનેક આડકતરી રીતે સડન કરવું પડ્યું હશે. એ બધું એ પ્રથમથી બાણતા હતી, છતાં એ ડબ્બા નહિ.

એ જ બહેનના સંબંધમાં બીજી એક વાતઃ ૧૯૧૪-૧૮નું યુદ્ધ વિરામ પામ્યું હતું મોટાભાઈને હિન્દી સરકારે લંડનના એસિસ્ટન્ટ ટ્રેડ કમીશનરની નોકરીનું કહ્યું અને મોટાભાઈએ તે કબૂલી પણ ખરી. તેમણે બંધી તૈયારી કરી. એ નોકરી એમણે લીધી ફોત, પોતાની પત્ની, પોતાનાં સંતાનો વગેરેને લઈને એ ત્યાં ગયા હોત તો આજે એમના કુટુંબની આર્થિક રિયતિ જુદી જ હોત. પરંતુ આ બાજુ એ તૈયારી થઈ રહી અને પેદી બાજુ એ જ બહેનના પતિ મૃત્યુ પામ્યા. વિધવા બહેન અને નાનાં નાનાં છ છોકરાં. પૈસા-ટકાની વ્યવસ્થા પણ બરાબર ન હતી. આવે સમયે, બહેનની પાસે પોતાની હાલતનીની જરૂર હતી જ

વચ્ચેની મૈત્રી મોળી થઈ જાય છે. મૈત્રી સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે હોય તો આમ થવાનો સંભવ વધારે જણાય છે; હા, મોટી વયનાં હોય તો બહુ વાંધો આવે નહિ કારણ કે એમના છવનમાં સંયોગોનું પરિવર્તન એટલા મોટા પ્રમાણમાં થવાનો સંભવ નહિ. આથી કોઈ મૈત્રી મોળી પડે, કોઈ ગંધ જ પડે અથવા તો કોઈ મિત્રનું સ્નેહી-ઓનું વર્તુલ વધે તો જ્યસુખલાલનું હૃદય તે કળૂકવા અશક્ત બની જાય છે અને બારે આધાન સદન કરે છે. મારું હૃદય એટલો જ આધાત સદન કરે છે એ ખરું પણ એ સત્ય કળૂકી તો લે છે જ. પરિણામે એમને થયેલા અનિવાર્ય ધા રજાના જ નથી; મારા રજાનાં બહુ વાર લાગે છે પણ પછી, લાંબે સમયે તે રજાય છે ખરા, અથવા તો કદાચ એમ કહીએ તો વધારે સત્ય કહેવાય કે, એ રજાય છે એમ હું માની લેવાનો યત્ન કરું છું.

પાંત્રીશ વર્ષના એમના એખ્ખરનાં મંત્રીપદાંમાં એમને દોઢથી બે હજારના પગારની અનેક નોકરીઓ મળી હતી, પણ આ સંસ્થાને હું બેવકા કેમ યાદિ એ વિચારથી એમણે એ બધી નોકરીની ના પાડી હતી. એમની જગેર જનતાની સેવાના કાર્યો બદલ ઇલ્લાહ આપવાની સરકાર તરફથી આકસ્તરી ઇચ્છા પ્રદર્શિત થયેલી પણ તે તેમની મદાસભા પ્રત્યેની વફાદારીને લઈને તેમણે સ્વીકારવાની ના પાડેલી અને આ બધું એમને ન મળ્યું એનો એમને કદી શોક થયો નથી, પણ જગતનું બેકદરપણું એમને માત્રે છે ખરું.

એમનાં માયા, મમતા, સ્નેહ, ન્યાયી વૃત્તિ વગેરેને ઘણા મનની નખખાઈ ગણે છે. પણ સામાન્ય વસ્તુઓની દેદર પણ બહુ ઓછાં મનુષ્ય કરી શકે છે, તો માનવદૈર્યાંનો કદર તો કેટલાં કરી શકે ? અમારા દાકાઈને એક વાત બહુ પ્રિય હતી અને એમણે એ વાતની સેંદેડો આવૃત્તિ અમારી આગળ કરી હતી. દાકાઈએ પોતે બનનાં સુધી એ જ પ્રમાણે વર્તન રાખેલું અને જ્યસુખલાલે એ જ વર્તન રાખ્યું છે:

એક સાંધુ નદીમાં નાહવા ગયા. એમનો એકો કિનારે ઊભો

રહેશે. નાહીને સાધુ બહાર આવ્યા એટલે એમણે એક વીંછીને તણાતો, નેચો. પાણીમાં જઈને એમણે એને પકડ્યો અને બહાર આવીને જમીન પર મૂકવા ગય છે એટલે વીંછીએ એમને ડંખ દીધો. સાધુથી ખૂબ પડાર્થ ગઈ. થોડી વારમાં પાણીનો હીસોળો આવ્યો અને વીંછી પાણીમાં તણાશે. સાધુએ લૂગડાં બદલવાનું છોડીને પાછો વીંછીને બહાર કાઢ્યો. પાછો વીંછીએ ડંખ દીધો ! આમ ત્રણ વાર થયું એટલે એલાથી હસી પડાયું. કારણ પૂછતાં એણે શરૂને કહ્યું કે ‘ મહારાજ, તમે આવા શાંતી થઈને આટલું સમજતા નથી કે વીંછી પોતાનો જાતિ-સ્વભાવ કદી છોડવાનો છે ? તો તમે બચાવવા ગયો છો શા માટે ? ’ સાધુએ જવાબ વાળ્યો : ‘ તું તો મારા વર્તનથી દરેકો પણ તારા વર્તનથી મારે હસવું કે રડવું ? તું મારી સાથે આટલાં વર્ષો રહ્યો તો ય તને આટલું જ્ઞાન પણ મળ્યું નહિ ! વીંછીને તો પોતાની જાતનો-પોતાના પ્રાણનો સવાજ હોય, છતાં એણે પોતાનો કુદરતી સ્વભાવ જે ડંખવાનો છે તે છોડ્યો નહિ તો હું માનવજાત-જેનો કુદરતી સ્વભાવ ‘ હવા ’ હોયો જોઈએ, તે બે નાના ડંખથી મારો સ્વભાવ છોડી દઉં ? ’ અપકાર ઉપર ઉપકાર કરવો એ મનુષ્યોનો સદૃજ સ્વભાવ છે-હોયો જોઈએ, એવી દૃઢ માન્યતા જ્યસુખમાર્ગ સેવે છે અને તે પ્રમાણે એ વર્તે છે.

જ્યસુખલાલ આજન્મ અહિંસક છે. ગાંધીજીના અહિંસાના સિદ્ધાંતના પ્રચારથી એમના પોતાના વિચારને માત્ર પોષણ મળ્યું. દુનિયાનાં દુઃખો, અન્યાયો, અસહિષ્ણુતા, હૃદયની હુદ્દતા વગેરેથી એમનું અતિ ભિન્ન અને કામળ હૈયું બહુ દુઃખ પામે છે. છતાં એમને મનુષ્યો વિશે હલકો અભિપ્રાય નથી. માનવીમાં એમને શ્રદ્ધા છે અને એટલે જ એઓ આશાવાદી છે.

પરો સુધી એમના વિચાર તે મારા વિચાર જે અણુલા. પરો સુધી એમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં જે યથાશક્તિ ભાગ લીધેલો. બંગ-

૯૪ . આયમને અજ્ઞાને

એમ એમણે માન્યું. મોટાભાઈએ પોતાનો, પોતાના કુટુંબનો શબ્દ મર પછી વિચાર કર્યો ના દિન્દી મરમરને નોખીની ના પાડી દીધી, અને જાણે કેટલું જાણ્યું ન નથી એમ પાલ દિન્દી વેપારી એમજમાં નોખીએ ચડી ગયા !

અને દિન્દી વેપારી એમર પ્રત્યેની એમની વધારાગી ! જો લક્ષ્મી પ્રત્યે આટલી વધારાગી બનાવી તેન નો એ લક્ષ્યાધિપતિ દોન, સગમરી નો-ગીમા આ પ્રનામનો અથગ પરિશ્રમ વેક્યો દોન તો આને એની ટોચે પડોઆ દોન-અને વૃદ્ધીના સમ્બોમાં મ્હીએ તો ને આટલી સુનિ ર્ધી, આટલા ઉત્સાહથી, આખી એકાગ્રતાથી પ્રનુભક્તિ દગી તેન નો એ મોક્ષને પામ્યા દોન ! પણ એ “દોન” કાઢી નાખીએ તો આને ૧૯૦૭થી એ દિન્દી વેપારી એમરમાં- ૧૯૧૪-૧૯ના મહાયુદ્ધના ત્રણેક વર્ષ નાદ ન્તા-મત્રી તરીકે છે એની રૂપિયાર્થી આરબ નીને આને વર્ષ થયા એક હજાર રૂપિયાના પમાટે પડેઆ છે-વધારે પમાડ વેવાની એમણે ના પાડી દની આને એમને એ મર્યાએ બાતમરે પાયમો રૂપિયાનો વધારો નીને પમાડ પદમો રૂપિયાનો ની આપ્યો છે એક નાની, અજાણી સરથામાથી એમજને એમણે દિન્દમરમાં આગેવાન એમજ બનાવી છે. હાવની ફેડરેશન એફ એમર નેવી સરથાને પણ જન્મ આપનાર જયમુખનાન જ છે જનમેવાના અનેક કાર્યો અને તેને લઇને જીવી થની મુશ્કેલીઓ અને ઉપાધિઓ એમણે હમને અને મૂએ ગોએ મારે ચડાવી લીધી છે

મહાસમામા ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૦ સુધી કાર્ય કરી મુખ્યત્વે ખાદીપ્રચાર મટે અને હરિજન સજલે અવિરત પરિશ્રમ એમણે કરેતો અને પરિણામે માનીજના અતિ નિમ્ન પનિયમમાં એ આવેના પણ પ્રતિકૂળ સયોઓ અને પ્રમાણિનાના અતિરેખી એમને મહા સમાની જલદ પ્રવૃત્તિઓથી છૂટા થવું પડ્યું ત્યારથી જયમુખનાલ બાંધીજના સંસર્ગમાં આજ્ઞા ત્યારથી અગતિન સુધી એમનો

ગાંધીજી તરફનો ભક્તિભાવ એવો ને એવો અચળ રહ્યો છે. એ અપૂર્વ ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને એમણે ‘ પૂજારીને પગલે ’નું પુસ્તક લખ્યું છે અને કરી પણ અતિશયોક્તિ વિના એટલું નિઃસંકાય કહી શકાય કે એવી નિર્બેળ ભક્તિથી તરબોળ છતાં ઉચ્ચ કલાથી અલંકૃત બીજું એકેય પુસ્તક ગાંધીજીના સંબંધમાં ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયું જાયું નથી; જો કે ગાંધીજીને ગુજરાતી ભક્તોની ખોટ નથી. અને તોયે, સત્ય ખાતર આટલું જણાવવું જોઈએ કે ન્યારથી અમુક અનિવાર્ય સંયોગોને લઈને એમને મહાસભાની સાથેના સીધા સંબંધ છોડવો પડ્યો, ત્યારથી એમને સામાન્ય મહાસભાવાદીઓ તરફથી જ માત્ર નહિ પણ ખુદ ગાંધીજી તરફથી પણ અનેક રીતે અને અનેક વેળા અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવ્યા છે. લક્ષમણની ભક્તિ તૂટી જાય એવાં એમના પ્રત્યેનાં વર્તન છતાં આજે પણ જયસુખલાલ ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિ અને મહાસભા તરફની અમુક પ્રકારની વફાદારીનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, એ એમના માનસનો એક પ્રકાર તાદસ્ય બનાવી આપે છે. ગુજરાત રેલસંઘટ નિવારણ ફંડના મંત્રી તરીકેની એમની સેવા એટલી તો જાડી અને અપૂર્વ હતી કે પરદેશીઓનું ધ્યાન પણ ખેંચાયેલું-તે સમયના ગવર્નરે એમને સી. આઈ. ઇ. નો ઇલ્કાબ આપવા પણ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરેલી-છતાં એમને જયસુખલાલ ખુદ અને ઇસુના અવતાર માને છે એ પયગંબરના મુખમાંથી કે કલમથી એક પણ શબ્દ નોંધરૂપે પણ નહિ નીકળ્યો; ત્યારે જયસુખલાલનાં અમૃતભર્યાં હૃદયમાં પણ કડવાશની લહર આવી ગઈ હતી, એ મેં જોયું હતું, અને લહરની પેઠે જ તે પાછી અદસ્ય મર્ધ ગર્ધ હતી, તે પણ હું જાણું છું.

જયસુખલાલ છપાંતું આચક છે. હું પણ એવો જ છું. પણ મારામાં અને એમનામાં અમુક ફેર છે. દુનિયામાં સંયોગો બદલાતાં, સમય બદલાતાં મનુષ્યોના માનસમાં પણ કાંઈ એવા ફેરફાર થતા રહે છે-રહેના હશે કે ઘણીયે વાર ઠાઈના પણ દોષ વિના બે ગિન્ના

ભંગની ચળવળ વખતે મોટાભાઈએ આગા દરી એટલે સ્વદેશી વસ્ત્રો મેં પહેરવા માંડ્યાં—અને તે વેળા સ્વદેશી કપડાં પહેરવાં એટલે દેશ-
નને તિલાંજલિ અર્પવી ! ખાદીની ચળવળ શરૂ થતાં મોટાભાઈએ
દુકમ આપ્યો અને વિધાયતી દગળા પોષાકો અને હેટા છતાં છતાં
માથુમેને આપી દહન મેં સુરવાળ—શેરવાળીનો પોષાક પહેર્યો. સમાજ
અને રાજકારણમાં આમ વર્ગો મુધી એમની પ્રેરણા ઉપર મેં મારું
હવન ધડ્યું. પણ તે દરમિયાન એમણે મને કોઈ દિવસ ખિસ્તી
ધર્મે અપનાવવાનું કહ્યું નથી અને મેં કહ્યું નથી. હેતુમાં નવ—દસ
વર્ષ થયાં એમની તબિયત બગડી અને એમની પોષાદી માનસિક
શક્તિ ટીકી પડી ત્યારથી અથવા કહેા કે લગભગ દસ બાર વર્ષથી
મારા વિચારોમાં પરિવર્તન થવા માંડ્યું અને હવે અમુક બાબતમાં
અમે સામસામા વિચાર પણ ધરાવીએ છીએ.

પિતાના મૃત્યુ પછી મારી અને મારાંની બધી જગલણ એમણે
વહેારી લીધી. મને સાહિત્યકાર બનાવવામાં મૂળ હાથ એમનો અને
રણજીતગમનો. રણજીતરામ તો ગુજરી ગયા પણ મોટાભાઈ તો હજી
મુધી મારા એકેએક લેખના કડક વિવેચક. એમના જેવા વડીલ હોય
તો આજે પણ સંયુક્ત કુટુંબની સંરક્ષા એના અનેક લાભ સાથે
સારા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય.

જ્યસુખલાલનાં પત્ની કમુદામવરીનું જેવું માનસ છે તેવું ન
હોત અને કાંઈક મુધરેલા જમાનાનું હોત તો જ્યસુખલાલનું હવન
કેવું હોત ? અમારાં બધાનું હવન કેવું હોત ? કેને ખતર ? જૂના
જમાનાનાં, નિયમિત શિક્ષણ વગર સંધાયેલ સંસ્કારી માનસવાળાં
કમુદાભાણી બારનેર વર્ષે સાતરે આવ્યાં અને ચૌદ વર્ષે તો એમણે
આખા ઘરનો બાર ઉપાડી લીધો અને એ ઘરમાં પણ કાગળ જેવા
ઉચ્ચ વડીલ, જ્યસુખલાલ જેવા અબ્બવદારુ, માત્ર આકાશના તરંગોમાં
રમનાર પતિ અને અમારા જેવા દિવેરો વસે !

વર્ગો સુધી મારી માંદગી, મારી પત્નીની માંદગી, મારી બે પુત્રીઓને જન્મથી ઉછેરીને મોટી કરવાની, માધુભાઈને પણ આઠ વર્ષના હતા ત્યાંથી જણાવીમણાવીને, પરણાવીને ઠેકાણે પાડવા, પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ૧૯૧૦ની સાલમાં નહુંદના પુનર્વિવાહમાં ભાગ લેવો અને એના પુનર્વિધવ્યમાં પાછાં એની મદદે રહેવું, આ બધું સૌદ વર્ષની વયથી એ કરતાં આવ્યાં છે અને હજી ક્યાં કરશે. આવાં કાર્યોમાંથી એમને સ્વતંત્રના મળવાની જ નથી. 'દારણુ કે અમને મોટા ક્યારે, પોતાના છોકરાઓને અને મારી પુત્રીઓને મોટાં ક્યાં લ્યારે હવે છોકરાનાં છોકરાં અને પોતાની મણી લીધેલી મારી પુત્રીઓનાં સંતાનોની ખરદાસ્ત એમના માથા ઉપર આવ્યા કરવાની.

હવે તબિયત લથડવા માંડી છે પણ અત્યાર સુધી એમની તબિયત લોખંડી ન હોય તો અમારા મંચુલા કુટુંબનું નાવ કયાંય અથડાઇને ડૂબી ગયું હોત. અમારા કુટુંબમાં એમનું સ્થાન કેવું છે એ જાણવાને એક દૃષ્ટાંત ખસ થશે. ૧૯૩૩-૩૪ની સાલથી મને જોશીઓ કહેતા આવેલા કે ૧૯૩૮ ના ઑગસ્ટ માસમાં મારી પત્નીને અતિશય મંબીર માંદગી આવે અને તેમાંથી કદાચ મૃત્યુ પણ થાય. એ વર્ષ આખું ને એ માસ પણ આખો. અચાનક કમુદાબાબીને ભયંકર ખિમારી આવી અને એ મરતાં મરતાં બચ્યાં. જોશીઓએ પોતાની બૂલ કબૂલ કરતાં કહ્યું કે તમારી મા અથવા તો એને સ્થાને હોય તે સ્ત્રીને માથે સંઘટ હતું પણ તમને મા નથી અને તમારી ઉંમર મોટી એટલે અમે તમારી બાબી તમારી માને સ્થાને હશે એવો વિચાર ન કર્યો.

અમે જે બાધઓની તબિયત લઘુ ગઈ છે અને ત્રીજો નાનો બાઈ દેશવરમાં રહેતો થઈ ગયો છે. એને પરિણામે કમ્પોઝિટોર્સ, ટોશન, મસ્ટરી, ન્યુક્લિયર, બેરોન, અફા, અરે, આલિસ્ટ, ધર્મ, મુસ્લિમ, વગેરે વિશેની રસમયી ચર્ચાઓ આજે કાળના પડદા પાછળ વિદ્યમાન

૧૦૦ : આંધ્રમંતે અજવાળે

દર્ધ ગયાં છે. અક્ષિમનસ્વાનંદ્યમાં માનનાર યુવક-યુવતીઓના નમાનામાં અસહના ડાપરાઓ લગભગ અવશ્ય બન્યા છે. લથડતી તબિયતને કષ્ટને પરેલાંતી ઉમળાણીઓ, પર્યાટનો વગેરે અસંભવિન દર્ધ ગયાં છે. છતાં અમે સાથે રહીને કંઈ કંઈ તોડાનો સર્વાં અને હજી ને ને આવશે ને સહેવાનું સામર્થ્ય પ્રજા આપી ન્દેશે એવી શ્રદ્ધા અમને છે. આ વેળા નવનુખખાઈએ 'માનસી' ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૦ ના અંકમાં મારે વિશે લેખ લખનાં મેંથી આરનોદ્દના કાવ્યમાંથી એક ઉનારો આપ્યો છે તેની છેલ્લી પંક્તિ અને સાંભરી આવે છે:

We, We only are left;
With frowning foreheads, with lips
Sternly compressed, we strain on,
On and at nightfall, at last,
Come to the end of our way,
To the lovely inn and the rock.



મકરણ આઠમું

હું કવી રીતે લેખક થયો ? શાથી થયો ? સ્કૂન ઑફ આર્ટસમાં ગયો હોત અને પરિણામે ચિત્રમર કે પાટિયા ચીતરનાર થયો હોત તો તે સમજાય તેવું હતું પણ અમુક મનુષ્ય લેખક થાય, કવિ થાય એ શાને લઈને થાય એ જાણવું એટલું સહેલું નથી. લેખક થયા પછી, એના આસપાસના સંયોગો, લેખકના માનસનું

ધડતર વગેરે ઉપરથી આલુ પાતળુ, સમગ્રય ખડુ પણ એટલી માથાકુટમા ઊંચી પડી ' જોઈ ' ' ગર અને નીચ્છો જી હર ' જેવી વાત થાય ' મને તે હો પણ અમારા પિતરાઈઓ વગેરેમા ખીજ નધા ધધા કરનારા મળી આવે પણ તેખ તરીકે, વાતીઓના સર્જક તરીકેનો ધધો ધરનાર મીજુ કોઈ નહોતું જ્યાવિવેચ તરીકેનું પોતાનું જીવન અમારા પિતરાઈ મૈરાનાન નખે જુ મોકુ ગર હરેલ જ્યસુખમાઈએ પોતાના અમનાદના રહેણાણ દરમ્યાન ખ્રિસ્તી ગીતોના થોડા ભાગતર ગણના ચરૂપે કરેલા પણ તે પાચે નેટલા હશે અને ત્રણ ચાર શબ્દચિત્રો ગણમા લખેના એમાના ગણાવ્યો વિશે નાનો સરખો પ્રસંગ જુ થાયેલા છે

એમણે એના નણે જીન આચાર્ય આનન્દશ હર મુન ઉપર 'વસન્ત' મા પ્રનાશન માટે મોના ના તેમા તખ્તનુસ તરીકે ' દીન ' શબ્દ ગણેતો અને ખડુ હામઠેમાણુ આપેલુ નહિ આનન્દશ પ્રભઈએ એ ગીતો મણિશ કરે રતનજ બદે લખેલા હશે એમ ધારીને એમના ઉપર પાછા મો નાખ્યા અને માથે પિતરાઈ જાણાવ્યું કે " ગીતો સારા છે છતાં ખ્રિસ્તી ધર્મના હોઈ સિદ્ધાન્ત ખાતર હું તે ' વસન્ત 'મા પ્રસિદ્ધ કરવા માગતો નથી

મણિશ પ્રે મીડવાઈ ગયા અને તેમણે સામે ઉત્તર આપ્યો કે " શૈલી ઉપરથી કોઈ પણ મમજી શકે કે મારા નથી આનન્દશ કરે આ વાત અજી રીતે રજૂજીતરામો કડી ત્યારે બધો બે. ખુલ્લો અને પછી તો મણિશ પ્રે પણ જ્યસુખમાઈ ઉપર એ વિશે મારા પત્ર લખેતો

હું આગળ લખી ગયો છું કે મને વાચનનો શોખ હતો મુજ રાતીમાં ઢેમ્મા ઢેમ્મી માગીને સાંભા સાડુ વાચન વાંચી નાખ્યું પડી મેં એકમે વરો અગ્રેજી વાચનનો આરબ ખ્યો અને મારે મુખાગે સુતની એન્ડ્રુ લાનમેરીયા જેરોમ, જેમ્સ, માર્ક ટવેન વગેરે હામ્યરમખરોના પુસ્તકો હતા, તે મારે હાથે ચડી ગયાં હું આડેક

વર્ષનો હતો ત્યારથી મોટાભાઈને પત્રો લખતો અને તેમાં રણુછત-
રામને પણ સંડોવતો. તેરમા ચૌદમા વર્ષથી રણુછતરામને પણ સ્વતંત્ર
પત્રો લખના માડયા અને સૂરતમા અમે અવારનવાર મળ્યાએ ત્યારે
પણ મારી વાતોમા લેખનવૃત્તિ અને દારવરસ વધુ પડતા જણાઈ
આવતા આ ઉપરથી રણુછતરામે મને -હું કે “ તું લખે તો કેમ ? ”
તે વખતે મારે મૂક્ય જનાતું તો નામનું જ હતું એટલે સમયનો બાધ
ન હતો ચોક્કસ તો કહેવાય નહિ પણ મેં આશરે ૧૯૦૬મા પહેલી
વાર્તા કંઠો કે રંગે કંઠો એવું લખ્યું હતું રણુછતરામને મેં તે વાચના
મોકલ્યો અને તેમણે મારી જૂનો જનાવી તે ફાડી નાખ્યો આ પ્રકારનો
પ્રયોગ બેએક વર્ષ આપ્યો અને પછી મને મારા લેખો પ્રસિદ્ધ ઢરનાની
પરનાનગી મળી ધણુ ખરું આ પ્રથમ વાર્તા તે ‘ વિનોદવિહાર ’ના
સંગ્રહમા પ્રસિદ્ધ થયેન ‘ ન્યાય ’ નામની વાર્તા આ દ્વંદ્વી વાર્તામાં
ગદ્યની શૈલી મેં ‘ બદ્રબદ્ર ’ ઉપરથી અનુકરણ કરીને લખેલી છે.
તે વાચ્યા પછી રણુછતરામે હું અને મને પણ લાગ્યું કે કોઈના
અનુકરણથી કશું વળનાનું નથી એથી તે પછીના રંગેમા મેં મારી
મેળ જેવું લખાય તેવું લખના માડ્યું

આરબમા જ્યારે રણુછતરામને લાગેલું કે હું લેખક થઈ શકું
ત્યારે એમણે મને સંસ્કૃત શીખનાનો આગ્રહ કરેતો અને તે પ્રમાણે મેં
લગાતર નહિ જેવો યત્ન પણ કરેતો પણ જેને ‘ અભ્યાસ ’ નામે કંટાળો
તેનાથી સંસ્કૃત કેમ શીખાય ? મેં તે યત્ન ઝાડી દીધેતો અને રણુ-
છતરામ નારાજ પણ થયેલા વર્ષો પછી જ્યારે હું લેખક તરીકે અને
મારી લાક્ષણિક શૈલીને લીધે સારી જેવી કીર્તિ પામ્યો ત્યારે રણુછતરામે
મને કહેલું કે ‘ તું સંસ્કૃત નહિ લીખ્યો તે સારું જ કયું ’ ને શીખ્યો
હોત તો તારી બાપામા તારાપણુ-તારી લાક્ષણિકતા ન રહેત ’

જેમ એક વખત વાચના માડ્યું પછી એનું વ્યસન જ મને
લાગ્યું છે તેમ એક વાર લખવા માડ્યું અને તેલખાણુ પ્રસિદ્ધ થતા

માંડ્યું' ત્યારથી એનું' પણ મને વ્યસન જ થઈ ગયું છે--અસમત, વાંચન નેટલું નહિ. સેખનમાં આપણે સામાન્ય છાપાળવાં સેખનને બાદ કરીએ તો બાળીનાં, બાપાંનેરા, અનુવાદો, દલાવિવેચનો અને વાર્તાઓના કે રોચોના સ્વતંત્ર સર્ગનોમાં મને 'Mood,' અમુક પ્રકારની યોગ્ય મનોદશાની જરૂર જણાય છે. અને સ્વતંત્ર સર્ગનોમાં તો આ 'મૂડ' ઉપરાંત, મને 'પ્રેરણા'ની પણ આવશ્યકતા લાગી છે.

આ 'પ્રેરણા' એ શું છે ? દરેક સર્ગકર્તાને એની જરૂર જણાય છે, એ ક્યારે આવે, શા માટે આવે, શા માટે ન આવે એ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર હું સતોષકારક રીતે આપી શકું એમ નથી. કેટલાપ સર્ગકર્તાને-સેખકર્તાને આ પ્રેરણાની જરૂર નથી જણાય અથવા તો એમને તો એ હાજરાદશુર છે એ વાત પણ હું જાણું છું. મુનશીજી મને વારંવાર દેવતા કે 'લખનાં લખનાં ઘરડો થયો તો યે 'પ્રેરણા'ની પાછળ શું મંડ્યો છે ? હાથમાં હાથજ અને પેન્સિલ લીધાં કે લખાવા માડે; એમાં બીજી કોઈ વસ્તુની જરૂર જ નથી.' પણ ક્યો છતાં મને આવી સુગમતા આવી નથી.

સમરસેટ મૉમ જેવા, જેમ ઓફિસે જનારા નિયમિત ઓફિસે જઈને કામ કરે છે તેમ, દિવસના અમુક દલાક સેખનકાર્ય કરે જ છે, ત્યારે ડગલુ. ડગલુ. લેક્ચરની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ જુદી જ હતી; એને એક મિત્રે શનિ-રવિ માગવા પોતાને ત્યાં બોલાવેલ. સવારે છું એકાંત માગીશ એમ લેક્ચર દેવું એટલે સવારમાં તેને કોઈ એ બોલાવ્યો નહિ. બધાં ધારનાં દનાં કે એ પોતાના ઓરડામાં બેઠો બેઠો એની લાક્ષણિક ગૈરીમાં વાનાં લખતો દગે પણ એજે તો આદનારનો લઈ બગીચામાં આંટા માર્યો ક્યો અને પાછવ પાંધા કરી ! આ વિશેનો ખુલાસો મિત્રે પૂછ્યો ત્યારે એણે કહ્યું કે "એ એકાંતમાં મેં મમજમાં વાનાંનું વસ્તુ મોઢી લીધું. દરે એ હાથજ ઉપર લખવામાં મને જરા પણ મુશ્કેલી નહિ પડે. ગમે ત્યારે હું એ લખી નાખીશ"

વર્ષો પહેલાં વિજયરાયે પોતાનાં 'કૌમુદી' (ત્રૈમાસિક) માટે આપણા લેખકોને 'મારી લેખનપદ્ધતિ' એ વિશે થોડું થોડું લખવા નાંતી કરેલી, પણ ધણા લેખકોએ એ વિનંતીને માત્ર ઉપદાસ કરેલો. અપવાદમાં રમણભાઈ, 'ધૂમકેતુ' અને હું હતા. અમારા શ્રેયના લેખ ચૈત્ર ૧૯૮૧ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આવા ૧૫૦ ઉપર લેખ લખી મોટલવામાં નાનમ શી છે, તે મને હજી મળતું નથી. ગ્રેરણા વિશે જિંડા ઉતર્યો વિના હું એટલું કહી શકું સર્જનની શક્તિ કોઈ જુદા જ પ્રકારની શક્તિ છે. તે આપણામાં પારે હોય છે અને ક્યારે નથી હોતી તે આપણે-હું પોતે જો જાણી શકું. એવી શક્તિ આપણામાં હોય છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રસંગ નાનામાં નાનો ધિનંએને તદ્દન સામાન્ય લાગતો-મારી દૃષ્ટિએ જુદો જણાતો. અને આ અમુક પ્રસંગમાંથી એમ ને એમ કે આટલા ફેરફાર સાથે વલિકા કે રોક્ય લખી શકાશે એમ મને થતું. કોઈ કોઈ વાર તો શા પણ કારણ વગર, પ્રતિકૂળ લાગતા સમય અને સંગોગોમાં, પાખી સંપૂર્ણ નવલિકા કે રોક્ય મગજમાં તૈયાર થઈ જતો. પછી એ આપાય ગમે ત્યારે. હા, પાછી એક ખીજી વાત ખરી: 'કૌમુદી'માં 'લખ્યું' હતું તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી એ નવલિકા કે રોક્યનું થોડુંક મારાથી જોડવાય નહિ ત્યાં સુધી મારાથી કામળ ઉપર એક ખુદ પણ પડાય નહિ. એ પ્રમાણે થોડુંક નામ નહિ મળવાથી મારી પ્રેમનાં પ્રાવધિત (વિનોદ વિહાર) મારા મનમાં આશરે છ વર્ષ ટી રહી હતી.

આગળ જે વાર્તા વિશે લવંગિકા મહેતા સાથે મારે ચર્ચા થાતી હતી, એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો; તે મારી પ્રિય વાર્તાઓમાંની મેક 'જૂતના જાડકા' (જૂતના જાડકા એ નામના સંપ્રદર્શ છે) નું વસ્તુ પહેલાં મારા મગજમાં ધડાયું. મૃત્યુ સમીપ હોય એવે સંજોગે જ, એ સમયમાં નાવિકા પ્રેમનું અસ્તિત્વ કળૂવે એવું મારે આવું હતું. આને માટે કાં તો આગ, કાં તો દેનનો અકસ્માત કે

કા તો સમુદ્રનો અક્ષમાત સભવે બીજા મે મને અસંભવિત
જણાયા એટલે આમનો પ્રસંગ ગૂંથી લેનાનો નિશ્ચય મ્યો મનમાં
ઘણી ગડમથન પછી નામ પણ યોગ્ય જડી આધુ પછી રહી
મુસ્કેની આમને નહાવાની તે વખતે ઉપેરી પરવાની પ્રથા પણ નહિ
કે આગ જોનાર

અચાનક એક વેળા જુનિની ટેકનિકન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાંથી
કોર્મ જતો હતો ત્યા-પ્રાનગાદેવી રોડ ઉપર, બાગનાડી થીયેટરના
આગલા પાંચ માળના હાથીનાળા મકાનમાં પ્રચંડ આગ લાગેલી
દ્રામ ત્યા આવતા જ અટકી ગઈ આખા રસ્તા ઉપર ઉશ્કેરાયેના
માણસો વ્યવસ્થા સાચવના કરના પોલિસો, બબાનાળાઓ વગેરે
બરચા થઈ ગયેના મારે નસીરે અતિ ઠરુણ દશ્ય જોવાનું હતું

પાંચમે મળતે નાના ઢોરામાં એક માણસ બીજો રહી
ઉંમદો પેટે એની નાની જગ્યામાં આમથી તેમ દોડનાના મિથ્ય
ચલન કરતો હતો અદરની અમિશિખા કરાન અરૂપે બહાર ઢોરામાં
પણ આનની હતી અને તનો તાપ અમલ દશે એમ ક પી
શકાતું હતું હજારો મનુષ્યોની આખો આ દશ્ય જોઈને હરી ગઈ
હતી અને હૈનામાં ઉદ્દેમથી, અનુપાથી, હવે શુ થશે એની કારમી
અનિશ્ચિત નિશ્ચિનતાથી વ્યાકુળ થઈને તેઓ તીવ્ર વેદના અનુભવી રહ્યા
તા બબાનાળાઓએ સીડી બચી શ્રી તે ટૂંકી પરી તારપટ્ટીના
હાદાખરથી શુ શકમાં બચી સીડીઓ મગાનવામાં આવી હતી પેના
માણસથી આખરે નહિ રહેવાયુ તે કૂચો, સીડી સાથે અથડાઈ
વીજળીના તાર સાથે અડક્યામાં આ રો અને જમીન ઉપર પડ્યો
કોઈ મજૂર બચેથી પડે અરો જેમ તેનો હુદો થઈ જાય તેમ આ
માણસનો હુદો થઈ ગયો મે આગ આ પ્રમાણે જોઈ એ
દશ્યની કારમી ઠરુણના જૂનના થોડો સમય ગયો અરો પછી મે
'જૂનના બ મ'ની વાર્તા પૂરી કરી

આવી રીતે પ્રેરણાની મદદથી જન્મ પામતી વાતો જુદાં જુદાં સાધનથી અને સંમેલોથી ધકારી. અપવાદમાં માત્ર એક વાતો ગણાવી શકાય: 'સાસુજી'ના સંપ્રદમાંની 'નાટક' વાતો. એક શનિવારે જાપોરે ઓદિસમાંથી છૂટીને હું અચ્ચેટથી એક લોકલમાં બેઠો. બારીમાંથી ઘન્ય ચિત્તે બહાર માર્ગ નીરખી રહ્યો હતો, એટલામાં આ વાતો જાણે આખી સંપૂર્ણ મારી આંખ આગળ ખડી થઈ ગઈ-એના નામથી માંડીને એના અંત સુધી 'મારે માત્ર ગમે ત્યારે તે લખી નાખવાની જ રહી! આવી સંપૂર્ણ દશામાં કેઈક વાતો આપણને મળી આવે છે

મારું પહેલું પ્રકાશન તે 'ડિટેક્ટિવ બહાદુર શેરલોક હોમ્સ.' અને તેનું આવું વિચિત્ર નામ પાડનાર તે એ પુસ્તકના પ્રસિદ્ધતા ડી. લખમીલાલની કંપની. આ પુસ્તક 'સ્ટડી ઇન રકોર્ડેડ' નું ભાષાન્તર છે અને હવે બજારમાં મળતું પણ નહિ હોય. એ ભાષાન્તર કરવાનું કારણ જરા વિચિત્ર છે. તે વખતમાં મોટાભાઈ અને બીજા મોટા સગા હોય તો તેમનાં નાનાં પડેલાં કપડાં નાનાભાઈને પહેરવા પડતાં મને એ પ્રમાણે જ્યસુખલાલનાં કપડાં મળ્યા કરતાં, ડમલાને, ખમીસને અને પાટલૂનને સુદ્ધા અંતરસેવાજરી બરીને હું તે પહેરતો. ટેકનિકલ લાઈનમાં હું ગયો ત્યાં સુધી મારી દશા આ હતી, અને મારા જેવા સુદ્ધિમાનીને આથી કેટલું દુઃખ થતું હતું તે કહી શકાય તેમ છે. અમે મુજબમાં બાવનખાંતી લેઈતમાં રહેતાં હતાં. અમને વેકેશન હતી. બિવિધમાં આનંદ જીવે વેકેશનમાં એટલે કે મે મહિનામાં અગે સરત જવાનાં હતાં અને લગનસરામાં 'મકાલવાનાં હતાં; છતાં કપડાંની બાબતમાં મારી આ સ્થિતિ હતી!

લાંબા વિચાર પછી, જ્યસુખલાલની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી મને આ વિચાર આવ્યો. સાડા ચાર આના ખર્ચાને હું 'સ્ટડી ઇન રકોર્ડેડ' ની 'સિદ્ધસ મેરી' આજીવિ લઈ આવ્યો અને રેકનના આર કલાક કામ કરીને બાર દિવસમાં ભાષાન્તર પૂરું થયું. મોટાભાઈ

જી વખતી મને જરાતરા ઓળખના હતા, એમને આપણે એની દુકાને, બજાર ગેમ્મા બીગી ગયા અને ત્યાં મધા પાચડા પાડયા એ ॥ મનમા પણ રામ વસ્યા અને મને પચીમ રૂપિયા આપ્યા કે પડી ચાવીમ પણ હોય, દલે ગ્રાદ નથી રૂપિયા ગજવામા પડ્યા કે કે નરત બાળી સાથે જોઈને સ્વદેહી કોઓપરેટિવ ગ્રોસર્સમા વાનગી દરજીની પામે ચાર ખમીસ અને એક ગરમ અને એક મુનરાઉ મધ ગળાના નામા ડચના ગયા એક સગસ જોગે ધોતીયાનો અને 'એન' જાનની મેગનાર ટોપી અને એક ઇસ્ક્રી રિતપરની જોડી લીધા મને પંખિનથરે ચોપડીની પચ નમ્ન આપેની ' આમાથી એક ન ન મે રજુજીતગમને આપી અને સાથે આજો જતાત લી, જોધી એ ખૂબ દસ્યા અને પડી એમણે 'શુ કે' એવી રીતે કુરસદે ખીજા બાના ન્તર પણ રજો કે જોધી પૈસાના પૈસા મળશે અને સૈની મધાજે આ ઉપરથી પાળાથી મે ખીજા બે મેગ્નો હોમ્સની ચોપડીના આપાન્તર મેના

નવા ૮૫ : અને પેની ચાર નમ્ન લાઈને મધી દિમન એકરી કરીને દુ મમજી આગળ ૧૧ ૧૨ થયો મને મ્પડા પહેરાવી જોઈને મકાજી હમ્યા ચોપડી જોઈને એમને મર્વ થયો અને મારા ઉપર ગુસ્સે થવાને બ ન મે બધુ મળીને જોગ ખરમ્મુ હતુ એમુ એમણે મને રોડમા આપી દીડુ અને મ્મુ કે આગળ રૂપિયાથી તારે બેમ્મા ખાતુ ઉધાડુ એ પ્રમાણે મે ખાતુ ઉધાડવેન અને તેમા લગભગ પોણા મસો રૂપિયા બેગા થયેલા, એનામા બેક તુડી અને અમે પાઠા હતા એવા ને એવા થઈ રહ્યા

મે જનારે વખતનો ચાર બ થો તારે આપણે ત્યાં બડ ઓઝ શિષ્ટ મામિકો હતા 'વસન્ત', 'ગાનસુવા', 'સાહિત્ય', 'મુન્દરી મુગેવ' અને 'સમાતોચ' એમલા મને યાદ આવે છે, જો કે ખીજા દો ખરા આમા પહેલા બે પોતાના અનિયમિતપણાને

માટે બહુ યશ ખાટી મળ્યાં છે. તેમના ગ્રાહકોની સંખ્યા પણ ન મનાય એટલી ઓછી હતી-હું જુદ્યોઃ અત્યારના જમાનામાં, ગુજરાતના ઉત્તમ ત્રિમાસિક 'માનસી'ના ગ્રાહકોની યાદી કરતાં તો એમની યાદી મોટી હતી. આ વ્રાત લખતાં પણ મને પોતાને સંસ્કારી કહેવડાવતા ગુજરાતીઓ માટે સરમ આવે છે.

હું 'સુન્દરી સુખોધ' અને 'સાહિત્ય'માં પણ લખતો, પણ 'જ્ઞાનસુધા' માટે મને ખાસ પક્ષપાત હતો. આને પરિણામે મને લેખક તરીકે ઓળખનારાંની સંખ્યા ધણી વર્ષ સુધી ઘણી ઓછી હતી. 'જ્ઞાનસુધા'ના મારા લેખો વાંચનારમાં લેડી વિદ્યાગરની નીલકંઠ, ગુલુલાલ ગોપીકાલ કુ, જ્યોત્સ્ના મહેતા, સરોજ મહેતા, જમસુખલાલ મહેતા અને રણછતરામ મહેતા અને ઠોઠક ઠોઠક વાર દિં. ગ. અંબરિયા, ભોમીન્દ્રરાવ, ચન્દ્રશંકર વગેરે હતા. મને ઘણા કહેતા કે ઠોઠ વાંચે નહિ-બહુ ઓછાં વાંચે-એવાં માસિકમાં તું શા માટે લેખો આપ્યા કરે છે ? પણ એવા લોકો મારું માનસ સમજી શકતાં ન હતાં. આટલે વર્ષે પણ મારું એ ખાખતનું માનસ એવું ને એવું રહ્યું છે. આજે પણ હું મારા લેખનો મોટો ભાગ સૌથી ઓછી ધરાણી ધરાવનાર 'માનસી'માં જ આપું છું. આનાં ધણાં કારણો હશે પણ એમાંનું મુખ્ય કારણ તો હું, જે કે 'Stobbs'નો દટી શત્રુ છું. છતાં High Brow છું-હોપશ એ મને લાગે છે. માનવ-મેદનીમાં હું એકલો પડી જાઉં છું, શોકનિમગ્ન યર્ષ જાઉં છું. જે ચાર પાંચ માણસો હોય, એકેકને મીડી નજરે નિહાળતાં હોય ત્યાં હું મારું હૈયું ઉઘાડી શકું છું. મને મારી કલા માટે અતિ પક્ષપાત છે, જેવો દરેક લલિત કલા માટે-દરેક કલા માટે તેના પૂજક કલા-કારને હોવો જોઈએ તેવો જ. આથી મને પ્રચંડ લોકપ્રિયતા આકર્ષક લાગે છે પણ એ પ્રાપ્ત કરવાનાં બધાં સાધન અને અકારાં લાગે છે. કેટલાંકને માનવસમૂહ જોઈને પાનો ચડે છે-જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચન્દ્રવદન

મહેતા વગેરેને. મને એનાથી ચડેલા નથી પણ જિતરી જાય છે. અને એથી જ કોઈનો અતિ આગ્રહ હોય ત્યારે જ હું બાપણો કરવા તત્પર થાઉં છું. રંગશ્રૂતિ ઉપર તો જનતાં સુધી હું ચરમા કાઢી નાખું છું જેથી હું પ્રેક્ષકોને એમ થકું નહિ. આને પરિણામે હું મારી સ્વસ્થતા જાળવી થકું છું. જ્યોતીન્દ્ર દવેને આને લીધે જ એકાંત ઓરડામાં મૂકેલા 'માર્કેટ' આગળ બોલવું ગમતું નથી, અને મને ગમે છે.

'વસન્ત'માં લખવાની શરુઆત વિચિત્ર રીતે થયેલી. હું અને નહીન દીવેટિયા ટેકનિકલ હિસ્ટ્રીયુટમાં. એક વાર વાનમાં ને વાનમાં નહિને મસ્કરી કરી કે 'જ્ઞાનમુખા'માં લખવું સહેલું છે પણ 'વસન્ત'ની વાન જુદી. મેં કહ્યું કે લખાણમાં સ્વતંત્ર કૃતિ જ ગણાય કે બાપાનર અને અનુવાદ પણ ગણાય ? નહિને ત્રણેની હા કહી. મેં જવાબ દીધો કે ત્યારે તો હવેની મારી કૃતિ 'વસન્ત'માં જ પ્રસિદ્ધ થશે. એ પ્રમાણે હવેને લખી મેં રિચર્ડ લ ગેલિયનની 'પ્રિન્સેસ એન્ડ ધ મિસ્ટર'નો અનુવાદ 'રાજકન્યા અને ભરથરી' ('વાર્તાવિહાર') એ નામથી કરીને 'વસન્ત' ઉપર મોકલ્યો અને તે પ્રસિદ્ધ પણ થયો. તે પછીથી અમુક દ્રષ્ટી વાનાંઓ મેં મોકલાવેલ પણ ધણી વર્ષ પછી, આનંદચંદ્ર મુવની ખાસ હજીથી મેં એમને 'અસાધારણ અનુભવ'નો આર. એન્ડમ નામના લેખકની 'આઈડેન્ટીટી એક્સપ્લેન' નામની વાર્તાનો અનુવાદ આપ્યો હતો અને તે કહે કહે એમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. પ્રો. બાનુચંદ્ર વ્યાસ જેવા આજે પણ એ વાતને સંભારે છે અને 'વસન્ત'ની કાલ્પનામાંથી એ કાઢીને વાંચે છે અને હસે છે.

તે જમાનામાં પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવામાં ધણી મુશ્કેલી પડતી. પૈસા તો નહિ જેવા આપે પણ કેટલીક વાર તો સામા પૈસા પણ પ્રકાશકો માગતા ! તે સમયે દિમનલાલ અંગ્રાજિયા અને બોમ્બેઈન્દ્રસાવ દીવેટિયાએ મને જાદુ કહેલું કે એક વખત પાંચમો-છમો રૂપિયા દરર

કરી નાખ અને પ્રકાશનો તું જ છપાવ્યા કર. આજે આટલે વર્ષ
એમ લાગે છે કે એ સલાહ માની હોત તો સારું થાત ! પણ
વખતે પાંચસો રૂપિયા એટલે લગભગ અસકય સ્વપ્ન !

મને પહેલેથી જોડણી વિશે બહુ પંચાતી પડી હતી. અને
આપણા સાહિત્યમાં કાંઈ કાંઈ મોટા લેખકોને આજે પણ એ પંચાતી
પડે છે. તે વખતે તો કાંઈ ટેલિ જોડણી પ્રચારમાં હતી. વિવિધ
પ્રકારની જોડણી જોઈને મારું મગજ એટલું અમિત થઈ ગયું કે મારી
જોડણીનો જોટો જ ન મળે ! એક દાખલો આપું : નરસિંહરાવની
જોડણીમાં ય અને હ બહુ. 'ક્યાં'ને બદલે તેઓ 'ક્યાં' લખતા.
આથી હું ઉદ્દેશ્યો અને મારી એક વાર્તામાં મેં 'આ ક્યાં તો પેલું
એ વાક્યમાં પણ 'આ ક્યાં તો પેલું' એમ લખી નાખ્યું અને તે
'છપાયું પણ ખરું' ! નરસિંહરાવે આ વાંચ્યું ત્યારે એમને એટલું હસવું
આગ્યું કે એમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. ધણી માણસોને—
મને પણ વર્ષો સુધી એમ જ હતું—એવો ખ્યાલ હોય છે કે સંગીતમાં
તાલના જ્ઞાનની જરૂર નથી તેમ ધણીને એમ લાગે છે કે ભાષામાં
જોડણીનો પ્રશ્ન મહત્વનો નથી. પણ હવે ધીમે ધીમે એ ખ્યાલ
લેખકોના હૃદયમાંથી નીકળતો જાય છે અને પરિણામે આપણાં પુસ્તકોમાં
એકમારી જોડણી વિશેષ પ્રમાણમાં દ્રષ્ટિગોચર થતી જાય છે. ગુજ-
રાત વિદ્યાપીઠના મોટા તથા નાના કોષોએ અને વિજયરાય વૈદ્ય,
જ્યોતીન્દ્ર દવે અને બાનુશંકર વ્યાસે અને આ બાબતમાં સારી મદદ
કરી છે, પણ અસલનો પાયો કાચો એટલે સોએ સો ટકા તે વસ્તુસ્થિતિ
સુધરવી મુશ્કેલ છે. આરંભથી જ એકધારી જોડણી શીખવામાં આવે,
એના પ્રત્યે ધ્યાન આપવામાં આવે તો આ ગંભીર દોષ દૂર કરવો
સહેલો છે. અંગ્રેજીની અધરી જોડણી આપણને આવડે અને આપણી
સહેલી નહિ આવડે એમાં આપણી, આપણા શિક્ષકોની અને આપણી
જનતાની ભેદરકારી જ છે.

ગુણધર્મ આપ્યા પછી અને ૧૯૧૪માં ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્ટીટ્યૂટર થયો
ત્યાં સુધીમાં મારું વાંચવાનું તો ધમધોકાર ચાલતું જ હતું. ગુજરાતી

ઝોણુ થતુ જતુ હતુ અને અગ્રેજી વાતુ હતું હતુ મૂરના આર નમા
મે થાગી નાખેલી પણ નુમદમા તે બધ દેવી એટલે હવે મોક્ષમ
ખ્યાલ નથી કે મે અ. મજામા શુ રા વાચ્યુ વાચનમા ખાસ યી
અવ થા નહોતી પણ માનસના 'મૂડ' પ્રમાણે દુ વાચનો બારે
માલિય વાલીને - દાખા આવે-અપચો થાય ત્યાર પુ ના કીમતિવ
-થાઓ વાલીને તે મટાજો-ને અપચો દૂર યી નાખનો. કિન્નિવામ
કેનન મેનનો મેગેટો દોમ્સ અને મેગગનનો દાધગ ધાવન મારા
પ્રિય કિન્નિવ આજે પણ એમની નવલિમઓ માગ દાધમ આવે
તો પુન વામી નાખુ ખરા, જે પ્રમાણે નેરામ અને નેમ્મની
કૃતિઓન મુ હ તેમ

અ અ. મહાવુ તો નવલ સલિયના ઓન્નિવ રહીનરની કોરી
ઓફ એ માલિય આફ્રિન મન' અને 'મેમ્સ', હોલ કેપની 'હાર
નલ મિગી' તાગીની 'ટેમ ઓફ ધ ફુન વિન' અને તેની દૂધી
વાર્તાઓ નામોમા ઓગમ વાલદના નામો, અનમ્મઓમા બાવન,
મેલી જેવા વિઓની, સર બોદન મિન, હોર્ડ લેફ્ટિન, બન' બોન્સ
જેવા ચિત્રકારોની પ્રોગ્રા-નાર્ટિ સધની પ્રવૃત્તિઓ વિશેનુ માલિય,
દોમ્સની એટ ધ પ્રેમગગ ટેનલ 'ના પુમ્મકો વગેરે વાચ્યાનુ મને
યા આવે છે

માગ જેવો જ વાચનનો મોખ દાલ મારા નાના બત્રીજ
આગનના તિયો છે માત્ર સૌ વર્તો છે, જાએણે ખૂબ વાચ્યુ છે

આ અલસાના મુનની મેગ્નિસનાએ મોગીનીના 'કોમ્પ્રોમાર્કિઝ'
અને મેગ્નિ ના તત્તુ નિમધાના બામનતર મરવા માટે અનુક્રમે રૂ.
૧૦૦૦ અને રૂ. ૨૫૦૦ના દંડાઓ મળ્યા આ બને ધનાઓ માગેની
દરિદ્રાર્થીન થવાની હતી. મ લુ કે આવા ધનાઓ મુનરાની લેખકોએ
બાએ જ બજ્યા હતા. પ્રનિધિન લેખકો પોતાની ક્ષમ અને માટે
અજમાવવાના હતા એ દુ બલુનો હતો, જ્યા મારો કોષ વામો
શબડે તો દુ આમને પણ બાય બીડવા તૈયાર થઈ બઈ એવી મારી

પ્રકૃતિ દત્તી અને છે આ વાત જાણતા હોનાથી રજુજીતરામે મને મેટરલિન્ના નિમ્નધોના ભાષાન્તર માટેની હરિદાષ્ટમા સુખનનાનુ કથુ મે હા પાડી રજુજીતરામે લાયબ્રેરીમાંથી મેટરલિન્ની ચારેક ચોપડી મગાવીને મને વાચના આપી, અને કહ્યું “ માત્ર એ ત્રણ નિમ્નધો નાચનાથી લેખની શૈલી અને તેના વિચાર ધ્યાનમાં આવે નહિ અને એમ થાય નહિ ત્યાં મુધી સારુ ભાષાન્તર થાય નહિ માટે આ ચારે પુસ્તકો વાંચી જ્યાં પડશે ” હું વાંચી ગયો મેટરલિન્ અને ગ્રીન્ડ નાચની દિલસૂરી વચ્ચેના કેટલાક સામ્યને નજીકે ગીતાજલિ વગેરે પણ મારી પાસે એમણે વચાવ્યા અને તે પછી પેલા ભાષાન્તર માટેના નમૂનાના પાના મારી પામે તૈયાર બ્રાવ્યા.

પરીક્ષકોમાં જસ્ટિસ એફ સી એા પીમન સર લક્ષ્મીભાઈ શામળાસ, તન સુખરામ ત્રિપાઠી દી બ કૃષ્ણલાલ કવેરી જેના હતા. જારે પરિણામ જણાવુ ત્યારે સાહિત્યજગતમાં નાનો સગ્ગેા કોલાહલ ઘડી ગયો. હવે કેમકે ‘ કોમ્પ્રોમાઈઝ ’ને માટેનું ઇનામ રન મહાદેવ દેમાઈને અને મેટરલિન્ના નિમ્નધોનું ઇનામ ધનસુખલાલ મહેતાને ફાગે ગયા હતા. આમ તે સમયમાં લગભગ અપરિચિત એવા મે લેખકો સિદ્ધહસ્ત ગણાતા લેખકોનો પરાજય કરીને ઇનામ જીતી ગયા હતા. પણ ઇનામ મળ્યા પછી જારે ૧૫ પૂરુ મરવાનું આવ્યું ત્યારે મર્યાની કહિનના જણાવે રોજના ત્રણ કલાક ના ધોરણે ૭ સાન માસ મુધી સતત કામ કરીને મે એ ભાષાન્તરકાર્ય પૂરું કર્યું. પછી એ ગટુલાન ધુને જોણી સુધારના મો યુ ત્યાંથી પાછું આ ના કેડે મે એની માફ નકલ કરીને તન સુખરામને આપ્યું અને એ જોઈ ગયા પછી તેને હાપના મોકલ્યું આ નાનકડા પુસ્તકની ભાષા ઉપર ઈન્દુલાન યાત્રિક દિલા ચર્ચ ગયા હતા અને એમણે પોતાના તત્ત્રીપદે ચાવનાં ‘ નવજીવન ’માં ભારોભાર વખાણ કરતા જણાવુ હતું કે “ મેટરલિન્ડ જેવા, ભાષાન્તરને માટે મુશ્કેલ લેખકના નિમ્નધો આટલી સુદર રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારીને લેખકે એક નવી શૈલી અને બંબ ગવ લેવા કપો છે જેને માટે એ ખરેખર અમરરી લઈ રાકે ”



જયોત્સ્ના મહેતા
સરોજિની મહેતા

અકરણ નવમું

મેં અગાઉ જણાવ્યું છે, તે પ્રમાણે ૧૯૦૪ માં હું પડેલવડેલા કુટુંબથી છૂટા પડીને સુરતથી મુંબઈ ગયેલા, છતાં તે સમયે જ્યમ્મખભાઈ તો મારી સાથે હતા. પણ ૧૯૧૦માં જ્યારે મને મટખાઈ પ્રુએ પોતાને ત્યાં અમદાવાદ આવવાનું કહ્યું, ત્યારે તો મારે એકલાએ જ આવવાનું હતું, અને વીસ વર્ષનો-હું-આ અપદનથી લગભગ ૨૨ીં પડ્યો. પણ

મારા પ્રત્યે કાંઈએ દયા ખાધી નહિ અને મારે અમદાવાદ જવું જ પડ્યું. એ વખતે આજે ૧૯૪૪માં ચોત્રીસ વર્ષ થયાં. એ ચોત્રીસ વર્ષમાં હું અને મારાં અન્ય કુટુંબીજનો અમદાવાદ અનેક વેળા જઈ આવ્યાં. ૧૯૧૦માં મહેસો રનેહનથી આવકાર આજે પણ એવો ને એવો જ છે. દેર પડ્યો હોય તો એટલો કે તે સમયે પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષ હું મહેમાન ગણાતો હતો, આજે હું કુટુંબનો જ એક માણસ હોઉં એ પ્રમાણે મને ગણવામાં આવે છે.

૧૯૧૦થી લગભગ પાંચ વર્ષ તો દર વર્ષે હું અને મારો નાનો બાઈ અમદાવાદ ગુડબાઈને લાંબા હતા. તે સમયે માણેદી મોજ, ભોગવેસો આનંદ, કરેલી ધોંગામસ્તી વગેરે યાદ આવતાં આજે પણ નાની સરખી શોકની વાદળી હૃદયના ક્ષિતિજ ઉપર આવી જાય છે, અને ગયા દિવસ ખરેખર પાછા નહિ આવે એ વિચારથી દૈવુ દુઃખ પામે છે. તે સમય જોતાં અને સમાજનું માનસ જોતાં મારામાં લોકોને આશ્ચર્યવાની ઠીક ઠીક શક્તિ હશે એમ લાગે છે. દારમોનિયમ અને દિલરુખા ઉપર મારો કાબૂ સરસ હતો. પેનસિલ અને શાહીથી હું સાધારણ કાર્ટૂનો જેવાં ચિત્રો દોરી શકતો. લગભગ દરેક રમતમાં 'હમ બી ડીય' કરીને બાગ લઇ શકતો અને અડંગ વાંચનાર હતો. યજમાન તરીકેની આવડત અને લાયકાત મારામાં સારા પ્રમાણમાં નથી પણ તેને બદલે મહેમાન તરીકે રહેવાની શક્તિ ધણી હતી એમ સ્વાનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું તેમ છુ. અને મેં આગલાં પ્રકરણોમાં અમુક પ્રમાણમાં તે સિદ્ધ પણ કર્યું છે. સામા પક્ષે ગુડબાઈને લાંબા બધાં નાનાં મોટાં યજમાન તરીકે બહુ સારાં એટલે જ માણસ કુટુંબથી જરા જેટલો છૂટો નહિ પડેલો—તે બેત્રણ કલાકમાં ધરના માણસ જેવો થઇ ગયો. અને તે સંબંધ આટલે વર્ષે પણ ટકાવી શક્યો છે એ તે માણસનાં સદ્ભાગ્ય.

તે વખતે ગુડબાઈ પોનાના આસ્તોડિયાના મકાનમાં રહેતા હતા અને પાસેના ઘરમાં સર રમણભાઈનું કુટુંબ હતું. વિદ્યાબહેન, શારદા-

બહેન અને ગરુબાઈ જોડે હું ઘણાં ગપ્પાં મારતો. ગરુબાઈનાં માતાપિતા-બાળાખડેન અને ગોપીલાલજી સાથે છૂટથી બળતો પણ રમણુભાઈ જોડે હું નિકટના પરિચયમાં ન આવ્યો. મારો, 'કુંજભાઈનો' અને માધુભાઈ સાથે હોય તો તેમનો મુકામ બોંયતળીયે આગલા રૂમમાં રહેતો. મને ચાલવાનો કંટાળો પહેલેથી હતો એટલે બાળાખડેને મને અમદાવાદની ઘણી ઘણી જગ્યાઓ જોવાને કહેલું, તેની મેં મોઢમમાં 'હુંહું' કરીને હા પાડેલી. પણ એમ જુદી જુદી જગ્યાએ જવાને બદલે અમે—હું, કુંજભાઈ, રમણુભાઈનાં પુત્રીઓ વ્યોતરના ને સરોજ, માધુભાઈ વગેરે, ઘેરથી બાળાખડેન કરવા જવાને માટે સવારના ઠાકે ત્યારે ગરુબાઈના ઘરથી પાંચ મિનીટને રસ્તે બામ છે ત્યાં જઈને પાટલીઓ ઉપર બેઠાને તડાકા મારનાં, નહિ તો ત્યાં રમતો રમતાં. કોઈ કોઈ વાર 'લક્ષ્મીવિલાસ' હોટેલમાં જઈને ખાવાનું પણ ઉઠાવતાં.

એ પ્રમાણે આસ્વા કરત તો બધું નિર્વિધે પતી જાત અને અમદાવાદની સુંદર અને જોવાલાયક જગ્યાઓ હું ન જ જોત. પણ બાગમાં અમારી રમતોએ જરા દિસક રૂપ પકડ્યું અને અમારાં તોફાનથી કંટાળીને બાગના રખેવાળે રમણુભાઈને ફરિયાદ કરી. એ ઉપરથી એમ પણ જણાયું કે અમે કરવા જતાં જ નંડોનાં પણ પેલા બાગમાં બેસીને અથવા તોફાન કરીને ઘેર પાછાં જતાં ! આની શિક્ષા અમને એટલી ધર્મ કે રોગ સવારે બાળાખડેન અમારે ક્યાં જઈું તે નક્કી કરી આપે અને જગ્યા દૂર હોય તો ટાંચો બોલાવી આપે.

એક વેળા એવો પ્રસંગ આવ્યો કે એક નાટકના પાસ આવ્યા અને તે પાસમાં અમારું આજુ ટોળું નાટક જોવા ઉપડ્યું. અમને ઉપરની એક બોક્સમાં બેસાડ્યાં. કલાક-એ કલાક ગરુબાઈ સાથે દત્તા એટલે અમે બગમાં ખાતાં નાટક જોઈ રહ્યાં. પણ નાટક ધણું દુરો અને નટ-નટીઓ (ત્રીના વેસમાં પુરુષો જ) પણ બદમરન એટલે ગરુબાઈ ઘેર આસ્વા ગયા અને ટોળાંની સરદારી મારે અને કુંજ-

વિદારીને ભાગે આવી બોલસમાધી ખુશીઓ ખસેડાવીને અગે જનજમ પયરાવી અને તેના ઉપર આસાનીથી બેઠીને અમે નાટકની કદર કરના માડી દરેક ગાયન વન્સમેર કરવા માડ્યુ અને વન્સમેર થાય ત્યારે કુંજ, જ્યોત્સ્ના, સરોજ, માધુભાઈ વગેરેએ તે સાથે ગાના માહ્યું. આટલું કરવા છતાં પણ તે અત મુધી અમારાથી બેસાયુ નહિ એટલે મેને-એટના સદ્ભાગ્યે અમે બે અઠ પછી ત્યાંથી રખસ લીધી પણ પીન્ડે દિવસે મેનેજરે વિનયથી છતાં દડતાથી રમણભાઈને અમારી ટોળીના પરાક્રમે કહ્યા રમણભાઈએ વિદ્યાનંદને રિપોર્ટ આપ્યો અને ફરીથી અમારે સાથે નાટ-જોના ન જરુ-અમને ન જવા દેવા એવો નિર્ણય થઈ ગયો.

આ પ્રમાણે બાગ અને નાટક બધ થનાથી અમારા તોફાન બધ થવા નડેતા પાખ્યા સનાર-સાજ કરના જનાનું હતુ અને બપોરે બોયલગીયાના આગના ખંડમાં અમે નાનકો ભજનતા અથવા તો સંગીતની મરેદિનો ભરતા આવી વેળા બાગ લેનારની સખ્યા પણ વધી જતી સૌદામિની મહેતા, લીના મહેતા, સરના મહેતા, ચન્દ્રકાન્ત નીનમ્ક (કોઈ કોઈનાર), શાંતિનાન અને ડો કાંતિનાન શાહ વગેરે પણ એમા ભાગ લેતા રાતના પણ સાડા અગિયાર-માર વાગ્યે અમારુ તોફાન શાન થતુ છતાં ગોપીનાનંદ, બાળાનંદેન વિદ્યાનંદેન વગેરે કોઈ આથી કટાણતુ નહિ અને કટાણતુ તો અમને જણુવા દેતુ નહિ.

ગોપીનાનંદ (ધરમા એમને બધા માવાબાર્ડ મહેતા) એ જમાનાના વડીલોના જેવા જ હતા, અને અમારા કામજીની સાથે અને બાળકમાં સામ્ય ધરાવતા હતા ફેરફાર માત્ર એટલો જ કે અમારા કાકાજી ઉમ્મ રસમાનના ત્યારે બાનાબાઈને મે કદી સાધારણુ ગુસ્સે થયેના પણ જોયેના નહિ પ્રભુ પ્રત્યેની એમની શાત, બિડી બકિત સામા મનુષ્યો જોઈ સખતા લગ્નસમયથી બોળાનાથ સારા બાઈના કુકુમ જોડે જોડાયેલા છતાં એમના પડેરવેશમાં એમણે જૂની

હમ જ રાખેલી પત્રોતેર નરો મૃત્યુ પામ્યા ત્યા સુની પગમા અમ
 દાનાદી સિવાય ખીજ નેડા એમણે પડેલાં નથી એમની પ્રમાણિતા
 એમના વર્તુલમા મથકર હતી એમના સાગર જેવા એકાળ હૃદયમાથી
 એમના મોટા કુટુંબમા ફરેક વ્યક્તિ-નાની કે મોગી-ને એક મળી
 રહેતો નાના બાળકો બાનામાર્ધ ઉપર હમેશા મુગ્ધ રહેતા ગોખથી
 ખાધુ અને ખનડાવતુ એ એમની ખાસિયત હતી અને તેમા એમના
 પત્ની બાગામહેન અને પુત્રનધૂ કાન્તામહેન નાશુક તમિયનને લઈને
 પોતે ખાઈ શકતા ન હતા, છતાં પણ ખવડાવનામા તો પૂરી મલક
 મળતા સવાળના ચા સાથે શિયાળામા પાખ ખાનાની રીત, ઉનાળામા
 કેરીનો રસ પ્રાવતી વેળા જુદી જુદી અરધો ડાઝન કેરી ખાઈને કેરીની
 પમળીની રીત એ બધુ જોતો ત્યારે મારા પિતા અને ગદુભાઈના
 પિતામા મને ઘણુ સામ્ય લાગતુ એ વખતના વડીલો સરસ તમિયનને
 લઈને આના હશે દિવાળીને દહાડે સૂઈ રોજી ખાઈને અથવા પાઉં
 અને ચા પીને મગફળી લેનાર પ્રગાન માનસ તે સમયે જુ અ પ
 પ્રમાણુમા અસ્તિત્વમા હતુ

તે વખતે લેખક તરીકે ઝપના-વાને મને બેએક વર્ષ થયા હતા
 એટલે અમદાવાદ જતો ત્યારે ગદુભાઈ સાથે આન દસ મર, રામમો
 હનરાય વગેરે ઘણા સાક્ષી લેખકને મળ્યા હતા, પણ કોઈની સાથે હું
 ગા. પરિચયમા આવ્યો હોઉં એવુ લાગતુ નથી મારી લેખનપ્રવૃત્તિ
 વિશે મારી સાથે કોઈ અભિપ્રાય વાત કરે તો હું અચાર્જ જતો મારા
 સ્નેહીઓ સાથે જ એ વિશે હું વાત કરતો એમની પ્રશ્ન સા વડે
 મને ઉત્સાહ અને ઉત્તેજન મળતા આવ્યા સ્નેહીઓ મને તે વધના
 હો તેની મને પડી નહોતી, માત્ર મારે તો તેમનામા સાની કદર
 પ્રવાની શક્તિ હોય એ જાસ હતુ કોઈ મોના વખાણુ કરે, વાચ્યા
 વગર-સમન્યા વગર મારા લેખોની પ્રશ્ન સા કરે તો તે વખતે પણ
 હું કુ ખ પામતો અને હજી પણ પામુ છુ પરિણામે મારા પ્રશ્નકો
 પણ ઓળા જ રહેતા તે સમયે જ્યોત્સ્ના મહેતાએ અને સરોજ

મહેતાએ મારા દરેકેદરેક લેખ વાંચીને, તે વિશે મારી સાથે ચર્ચા કરીને મને મારા લેખનકાર્યમાં ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ૧૯૩૧ના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ મારો સંગ્રહ ‘હાસ્યવિહાર’ મેં આ જો બહેનોને આ નહિ જૂલાય તેવા આનંદમાં વીતાડેલાં વર્ષોની યાદમાં, અર્પણ કર્યો છે.

અમે અમારા સારો જોવો સમય સંગીતમાં પણ ગાળતાં. હું દારમોનિયમ વગાડતો કે દિવરુમા પર હાથ અજમાવતો. જ્યોતરના અને સરોજ ગરબા અને ગીતો કે નાટકની ત્રીજો ગાતાં અને કુંજવિહારી ગઝલો લલકારતા. કુંજભાઈ એ સમયે ગઝલો બહુ સુંદર રીતે, દર્દ ભર્યે અવાજે ગાઈ શકતા. એમનું ગાણું તાલમાં કાચું છતાં એટલું આકર્ષક હતું કે સાંતાક્રુઝમાં સંગીતનિષ્ઠાન મહારાજ કિસન પણ કુંજભાઈ પાસે ગઝલો ગવડાવતા. કુંજભાઈમાં રહેલ નૈસર્ગિક શક્તિઓની દૃઢ આજે-એ લગભગ પચાસના થયા છે ત્યારે-જોએ ટાંકાએ કરી છે અને એમને મોટા પગારથી પોતાના રટાક ઉપર રાખી લીધા છે.

૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલ મારો સંગ્રહ ‘વિનોદવિહાર’ મેં મારા ત્રણ વડીલ બંધુઓ-વડીલ બંધુ અને વડીલબંધુ જેવા-જયમુખલાલ, રણજીતરામ અને ગદુલાલને અર્પણ કરેલો. જેમ હું વયમાં વધતો ગયો તેમ તેમ એ વડીલપણ બટવું ગયું અને ગિતભાવ વધતો ગયો. અલગત, હજી પણ જયમુખલાલ કે ગદુભાઈ મારા ઉપર પત્રો લખે છે સારે એ વડીલપણ પાછું આવી જાય છે અને મને-ખાવન, ત્રેપન વર્ષના છુટ્ટાને-એઓ ‘ચિ. ધનમુખલાલ’ એમ સંજોધે છે !

આશરે ૧૯૦૫માં મેં ગદુભાઈને પ્રથમ જોયેલા. તે વેળા હું સુરતની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થી અને ગદુભાઈ-મારા ધોરણમાં નહિ-શિક્ષક. એ વેળા ગદુભાઈ ખરેખર સોહમણ હતા અને એ સોહમણપણ દીપી નીકળે તેવાં કપડાં પહેરતા અને વાળ હોળતા.

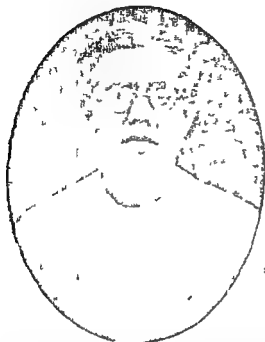
તે સમયના એમના મોટા કાળા વાળ અને તેની બગવર વચમાંથી પાડેલી મેથી, સુદૃઢ મૂઠ, કાચો ડગલો, ધાગી પાટવન અથવા સ્નેન ધોતિયુ વગેરેથી વિશ્વપિન ગદુભાઈ સરકારી હાઈસ્કૂલને ઓટલે જોમેવા અને મારી સાથે વાન કરતા હજી મને યાદ છે પણ ધીમે ધીમે એ પોતાક અને વાળની સફાઈ મોઝા પડતા મયા અને સાદાઈના અતિ-રેઝમાં એ ધસડાઈ મયા વડો મુઠી એમનો અવાજ અતિશય મીઠો રહી રહ્યો હતો તાલ વગરનું છતાં જે પણ ગદુભાઈ ગાતા, પ્રાર્થના, નાનાવાવના અને કેટલાક નાટકોના ગસ અને ખાવણા તેમાંથી અદ્ભુત મીઠાશ ઝરતી એમના જે પ્રિય ગીતો 'ગગિમ રસિયાને ગગ રમના રે' અને 'નિહાડી મારી કયા જોવાણી, મારા રાજ' હજી પણ મારા હાલમાં ગૂંજ્યા કરે છે માનપિતા, પત્ની, સુમાસબ ધીમે વગેરે પ્રત્યેના એકબાવ અને ફગ્ગ વિને એમણે અમુક હાલદા મનમાં ઘડી ગળ્યા હશે, તે હાલદાનું વિરલ દહનાથી પાવન અને અમુક સિદ્ધાંતો ઉપર પોતે ગ્વેય પોતાના જીવનનું ઘડતર, એ જે વસ્તુ એમના પરિચયમાં આનંદારને સખ્ત તીનતાથી દષ્ટિગોચર થાય છે જીવનનો મોઝા ભાગ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં મળેનો એટલે એ વિષયમાં એમને ગસ દોષ એ સદંજ છે, છતાં હજી પણ નાના બાળકો પ્રત્યેનું એમનું વનજી શિક્ષકમાં હોના જોઈએ એવા ઉચ્ચ ગુણોના સાક્ષીરૂપ છે એમનું વાચન અતિ વિશાળ નહિ પણ બિડ, સાક્ષરને જાગે તેનું હૃદય અતિ જીર્મિલ પણ પોતાના કાળમાં પૂરેપૂરા સયમી છતાં ખાવાના મોખીત-વ્યવહારકૃષ્ણ જતા હાથના છૂટા પોતાના સિદ્ધાંતોને સ્વીકૃતી વળગી રહેતા જતા સામાન્ય દષ્ટિબિંદુ શાંતિથી અનજી કરનાર પોતાને જે સત્ય લાગે તે કરવા કટિબદ્ધ થનાર છતાં સામાને જે સત્ય જણાય તે પ્રમાણે તેને આગ-ગાનો હજી છે એવું જીવન કરનાર આવી પ્રકૃતિ ધરાવનાર તે ગદુભાઈ નુ.

પેનશનમાં જોડા ખમી પણ જરા વહેના સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા એ ગદુભાઈનું પગનું, અત્યારે જેમ જેમ વિચાર કરું

હું તેમ તેમ, મને ધણું પ્રશંસનીય લાગે છે. જેઓને નિમ્ન દશામાં કોઈ પણ મારાં કાર્ય કરવાની શક્તિ અને ઈચ્છા હોય તેઓ આવી રીતે જગ વડેના નિમ્ન થાય તો મગાજને મારા કાર્યકરોની ખોટ ન પડે અને દેશને અત્યંત લાભ થાય એમા કશો શક નથી. ગદુભાઈની શક્તિઓનો પૂરેપૂરો વિકાસ એમના નિમ્ન થયા પછી થયો એટલો મોટો ચનાતું એક કારણ પણ ખરું સર ગમણભાઈના વ્યક્તિત્વથી એમનું વ્યક્તિત્વ બદલ આવી શકતું નહિ. ગદુભાઈ એ 'ન્યોતિર્ધર' નામે પખવાડિક કાઢ્યું અને જોતજોતામા એમણે પોતાના મલને મંજીર છતાં સરન, મન્નાગી અને કૃત્યપ્રિય બનાવી દીધું. આ શક્તિ એમણે જગ વડેથી વિશ્વાસી હોત તો ?

ગદુભાઈ સામાજિક સુધારાની જાગૃતમા ઉદ્ભવ નિચાટ ધગર નારા અને એમના પત્ની શ્રીદેવી ઉદેશ કાન્તામડેન જૂના વિચારના, તેમ છતાં પણ સમારવાત્રામા એમનો રથ અટકી પડ્યો નથી એ માટે એ ઉભયને અભિનંદન ધો અતિલપ દાવવા, રોજના માફ કાન્તામડેન પતિનું ગ્રામ્ય જાળવના વાત જેના બની જાય છે સાથુ બાળામડેની ઉચ્ચ પરોણાગતની મીનિ કાન્તામડેને જાળવી રાખી છે જેમને મેકીઓ તરીકે કાન્તામડેન મીનિરે તેમને માટે એ છવ આપે વગેરે થયા, બગેરને દિવસે રાખડી અને બાકીઓ માટે ખાનાતું કાન્તામડેન તરફથી અમારે લા આપે છે અને ખાનવાનુજ, એમા ફેર પડે જ નહિ પતિપત્નીને સુસાદરીનો ના- ધણું છે તેઓએ આખું દિહુરથાન ખેડી નાખ્યું છે હજુ પણ દેશની ગ્રિથિ સુધરતા તેઓ પર્યાટન ઉપર જશે એ ચોક્કસ છે, એનામા એકે ખગ્યે લાગામા લાખી સુસાદરી ઉભયના શરીર સાચવીને કચ્વી એ ના આ પત્નીને સાધ્ય છે

આને, ૧૯૪૪માં ગણુના બેસીએ તો લગભગ ચોતીસ વર્ષના આ કુટુબ બેડેના મારા સબધમા અરે ખડકો આ યા હોને, એ

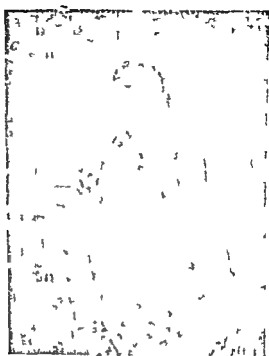


મહુભાઈ છુ

ખડકો ઉચ્ચિત નરવામાં કોઈકવાર મારી દસૂર હશે, કોઈકવાર એમની હશે એ ખડકોને બાનુએ રાખીને કુશળતાથી મૈત્રીનું નાવ હઠારવામાં કોઈ નાર મે દોશલ્ય વાપર્યું હશે, કોઈક વાર એમણે વાપર્યું હશે. આ લાના ગાળામાં, સયોગો અને સમયને લઈને, આ મૈત્રીના પાત્રોમાં પણ કેન્દ્ર પરિવર્તન થઈ ગયું.

કુળભાઈ દોલેજીમાં હતા તે બર્મા અને આફ્રિકા જઈ આવ્યા, પંચવા અને વિદુર પણ થયા અને આજે મહુભાઈના મોટાભાઈ તરીકે જોજખાય એવા સગીરે લથડી પડ્યા.

ન્યોહરના-સરોજ ગૃતર્માં જતી વિદ્યાર્થીનીઓ તે બી. એ. અને એમ એ થઈ પરબી સરોજની પુત્રી બી. એ. અને તે



કાન્તામહેન છું

પણ પગથી મઠ ધ્રેમથીના, સૌદાગિની, સરલા, વિનોદિની અને તર ગિણી-નાની, કો-મા ફરતી છોડરીઓ અને બેમીઓ આજ ફરેન મુનતીઓ અને અનેક સંતોનોની માતાઓ થઈ ગઈ

પણ આજ પણ હું અમદાવાદ જાઉં છું ત્યારે એનો એ , એના એ વિદ્યામહેન, એના એ મહુભાઈ અને એના એ કાન્તામહેન એમ મને લાગે છે, વચના ચોત્રીસ વર્ષ સરી પડે છે અને એથી જ ૧૯૪૧ ના સપ્ટેમ્બરમા મને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્ર આપનાની વિધિ અમળાયાદના પ્રેમાભાઈ હોલમા થઈ તે પ્રસંગે મારો પરિચય

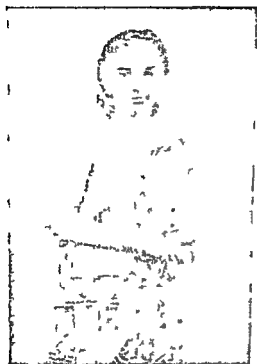
આવવામાં મહુભાઈ, મુવર્ણચંદ્ર-આપવામાં વિદ્યામહેન અને-તે
દમ્ય નિ-અવામાં નનામનેને જોઈને માડુ હૃદય વિચિત્ર ખેદમિ
મિત્ર આનદથી મદમદિત ચર્ચ મધુ હતું

અમાવાદમાં નગસિદ્ધગવના નાનાભાઈ કૃષ્ણગવ (નતુભાઈ)
ના નુમ નેડે પણ અમારે મારો સંમધ કૃષ્ણગવના પત્ની પ્રિય-
વ ને અમે ડમરીદોષ કહીએ છીએ કૃષ્ણગવ સગીનના સાન સાના
દના અને એમની એ નૈસર્ગિક- વસ્તિ એમના બીજા પુત્ર મુધાકરમાં
સાના પ્રમાણમાં નિતરી હતી એમની પુત્રી પ્રતિમાનો કંઈ પણ સારો
એ નાની ત્યારની દુ એને ઓગણું તો ખરો પણ રહડરના વર્ષમાં
અમે નર્મદની નગનીના બન્ની, તે વેળા પ્રતિમાએ એમા સારો બાગ
લીવેનો અને દુ તો એનો મત્રી એટલે એના ખૂબ પગિયમાં આવેરો.
એ અને એમના પતિ પ્રદનાદભાઈની એદમગી પરાણામન દુ અવાગ
નવાગ વાણુ દુ કૃષ્ણગવના ત્રીથી મોટા પુત્ર વિપિનવિદાગી તો
અમારે ત્યાં પણ હોય- મહિના ગદી મયેલા દદપારના નિખાવસ
અને બોળા દોષ એ જીવનમાં ક્ષેત્રમદ થયેના નહિ એમને સગીન
નહોતું આવ-તુ પણ એમની પુત્રી મીનાલીમા પાછું એ જીવનું
કે મીનાલીનો દદ અતિ નીચો અને ભગવદાગ છે એ ઉપગત
મીનામી એ- અગ્રી નવેનન અભિનેત્રી પણ છે

અમાગ એ બીજા નેહી કૃષ્ણગવના મનમુખનાન મુનવીતુ
નામ એ અમારે દીનતુ છે એન્ડ્રિયન નેતેન્મા કૃષ્ણગવનાર્થ
(મકામાન) નમમુખનાર્થની માથે અને પાછા એ ન્યાનના પુવાન
એટલે ન્યાનની એમોસોએવનમાં પણ સાથેના સાથે—આથી સગવ
મારો મેંપાયેને દુ વયમાં વધ્યો એટલે કાકામાઈના મિત્ર નગીકે
દુ પણ નમમુખનાર્થની સાથે દાખલ ચર્ચમયો મધ્યમ દિયાઈના
પણા ગોરા, ભરાઈ રંગીગવાળા અને મેનેરી ચરમાવાળા કાકામાઈની
આખમથી ન એમની દાસ્તવજ્જિ નણાઈ આવે છે. મૂરની મુદ
દાખરસથી માડીને મુદમમાં મુદમ દાખરસ પીજણવાની એમનામાં

સક્રિય છે એટલે અમારો સંબંધ ગાઢ થઈ શક્યો અને આટલો લાંબો દાળ દબા શક્યો. જે પાંચ મિનીટમાં ખીલી શકે એવી કાકાભાઈની પ્રકૃતિ નથી. એમને ખીલવામાં મુંવાળું વાનાવરણ અને સાથે બેઠેલાંઓ સાથેનો પાંખો પરિચય જરૂરનાં છે. વંદી મુધી-એમનાં લગ્ન થયાં ત્યાં મુધી કાકાભાઈ ગનિવાર સાંજથી આવી મોમવાર સવાર મુધી સાંતાકૂજ રહેતા અને એમાં સાદિત્યથી માંડીને ઠાઈ પણ વિષય ઉપર અમે ચર્ચા કરતા; એટલું જ નહિ પણ અનેક પ્રકારની મીંગામસ્તી પણ કરતા. દિવાળીના દરદાકમાં રાતે મોડી રાત મુધી અમે સાથે ફટાકડા ફેડના, અને જેમ જેમ અમારો ફટાકડાનો રોટાક ઓછો થતો, ત્યારે તેમ તેમ અમે લૂમ ફેડવાને બદલે એકેક છૂટો ફટાકો ફેડના, એટલું જ નહિ પણ દરેક ફટાકાના અવાજમાં વધારો કરવા ફેટલીક વાર અમે ગળામાંથી અવાજ કાઢીને પાત્ર આનંદ માણતા. એક એવી દિવાળી વખતે કાકાભાઈ ઉપરાંત કુંજભાઈ પણ હતા અને એમણે તો એકેક હાથમાં એકેક ઠોગી રાખીને, સાથે બબ્બે ઠોડી ફેડેલી અને સાથે ઠાઈ ઘેરું તાડવ નૃત્ય કરેલું. આ જમાનામાં આવી મસ્તી કદાચ કોઈને-પણને-નહિ મળે પણ અમને તો આવામાં ધણો આનંદ પડતો.

કાકાભાઈનાં લગ્ન થયાં અને અમારે ત્યાંની એમની શનિવારની મુલાકાતો ફરતી રીતે અટકી. આને માટે અમારે એમનાં પત્ની વિદ્યાબહેનને દોષ દેવો જોઈએ; પણ એઓ અમને અગળપણાં ન કરતાં કારણ કે વિદ્યાબહેન વાવાકાકાનાં પુત્રી અને સારાભાઈનાં બહેન થાય. એ એક સંબંધ હતો, એમાં કાકાભાઈનાં પત્ની તરીકેનો સંબંધ મળ્યો. આ બેવડા સંબંધને ચોગ્ય મમતા અને સ્નેહ અમને હમેશાં વિદ્યાબહેન તરફથી મળતાં આવ્યાં છે, એટલે કાકાભાઈની મુલાકાતો ઓછી થઈ ગઈ તેનો એમનો દોષ અમે માફ કરી દીધો છે. એમની પુત્રી રૂપારાણી છેક નાની હતી ત્યારથી નૃત્ય કરતી ચર્ચાઈ છે, કદા શીખવાની એને જાંડી ધમશ છે અને તાલનું બાન વધના પ્રમાણમાં



જ સરીખાળા

એને મારુ છે નમણી તમિષત એને આ દાના માર્ગમા વિધરે
 છે અને હજી એ વણી નાની છે પણ બે દિનપ્રતિદિન એ દવામા
 એ પ્રગતિ સાધ્યા છે તો ગુજરાતી અવેતન નતિશ્રીઓમા એ
 બવિધ્યમા મારુ ધ્યાન લે. વિદ્યામહેનની તથેક વર્ષની નાની પુત્રી
 સોનારાણી તો એમ મરત આત્મા છે અને સપૂર્ણ આઝાદ છે
 ૧૮૪૨ના મે મામમા ૧૦ એમને મગલે કુમસ ગયેથી ત્યાં એ
 મોના રાણી મારા ઉપર મુગ્ધ થયેન કે નહિ તે હું અણુનો નથી પણ
 ૬ દો એના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયેલા

કુમસર્મા એ વેળા હું વિદ્યાગૃહની નાની બહેન રમણિક-
ગરરીની પુત્રી અંસરીમાવાના પરિચયમાં આવ્યો. ચૌદેક વર્ષની તે
બાળા તે સમયે મેટ્રિકમાં હતી પહેલા મુબમ્બઈ અને પછી કરાચીમાં
હિન્દીને મોટી થયેલ આ બાળા સૃષ્ટો અને કોતે-જેમાં જતી આપણી
બાળાઓ કેવી હોવી જોઈએ એનો એક સગસ નમૂનો છે. સગસ
નમિપન, અમે છ ઉપર સાડું પ્રભુત્વ, સાદામાં માદા વસ્ત્રો કલામય
પહેરવાની આડત, જરાજરામાં ગમરાઈ જતી, ડરપેક ગુજરાતધુના
માનમને બદલે નીકરતા અને સાવધાનતાના ગુણમયુક્ત માનસ, સંગીત
નૃત્ય વગેરે લલિત-કલાઓમાં સ્વચ્છે વિહરવાની શક્તિ છતાં એની
પાળખ થેના થઈ જીવન વેકરી માગવાની વૃત્તિ પ્રત્યે તંદુરસ્ત તિરસ્કાર,
આવા આવા ગુણથી અનકૂલ એ ચૌદ વર્ષની બાલિકા અંસરીમાવા
મેળી થતા આ ગુણોમાંથી કેટલાનો વિકાસ માધી શકે છે તે જોવાનું
છે. પણ અત્યારે તો એના જેવી બાળાઓને જેવાથી, એનાં નિર્દોષ,
તંદુરસ્તીભર્યા તોફાનો અનુભવવાથી, ગુજરાતી તરીકે, સતોપથી આપણી
દાતી ફૂલે છે અને ફૂલની જોઈએ આધુનિક યુવકયુવતીઓમાં ઘણાં
'સોશિયલિસ્ટ' હોય છે, ઘણા 'સીનિક' જણાય છે, ઘણા નિરાશાને
વરેલા લાગે છે તો ઘણા અહંભાવથી પીડાતા હોય છે અંસરીમાલા
આ બધાથી મુક્ત છે જીવનમાં એમના જેવાઓએ જેવો જ્ઞાન હ
જોઈએ-માણવો જોઈએ તેવો જ્ઞાન હ તે મસ્ત હૃદયથી લે છે, માણે છે.
આવા મસ્કાર એણે સંગીત, નૃત્ય વગેરે લલિતકલાઓની સાથેસાથે
ક્રિયાથી વીંધ્યા છે ?



સરસા અને ઝી બનમુખસાથ

અકરણ કશનુ

અગાઉ મે લખ્યું હતું કે અત્યે ત્રી વુ પાઝ આવ્યો
તે વેળા સગરી પંચિસ વર્સ ડિપાર્ટમેન્ટમા ઝીલ્લિના હ તોરની
જમ્યા ખાની હતી તે માટે મે અગ્ર મી માગ મોતીના દાણા
તેવા અક્ષર બેબે અમલારે મને પસદ પણ મ્હો પણ મુનાકાન
પખતે ભેલે મને પડેલુ જ પૂછ્યું કે તને તેવના બેલિતો અવના
આવડે! મેં સાદ ના મ્હી

એણે બહુ ખેદ બતાવ્યો અને મને એણે સલાહ આપી કે 'આ પ્રમાણે સત્યને પથે ચાલશે તો તારે ધણું સહન કરવું પડશે. હા પાડીને તારે કામ પર ચડી જવું હતું. તારા હાથ નીચે ડોશિયાર ફિટરો હોત તેની પાસે તારે શીખી લેવાનું હતું. હવે ભવિષ્યમાં એટલો બધો સ્પષ્ટવક્તા થયો નહિ !' આ પ્રમાણે સલાહ અને શ્રીદ્વિજ લખનેહું ઘેર આવ્યો. એ સલાહ માની હોત તો મને પાછળથી પણ કાપદો ઘાત પણ નસીબમાં નહિ. સત્યવક્તૃત્વ અને નિર્દોષતા પક્ષ લખને-હાથ નીચેનાનો પક્ષ લખને ઉપરી અમલદાર જોડે લડવું એ પ્રકૃતિને લખને મને મારી રીતે સહન કરવું 'પડ્યું' છે; અને એ જ હાથ નીચેના જ્યારે ફરી જઈને આપણી કબર ખોદે ત્યારે મને મનુષ્યોની અધમતા જોઈને દુઃખ પણ થયું છે; પણ પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જાય એ ન્યાયે હજી પ્રકૃતિ ગેં છોડી નથી.

હ આઠ માસ નિરાંતે છૂવન ગાળ્યું એટલામાં બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. રેફરેમાં ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકેની નોકરી મને મળી. પહેલાં કામ શીખવા મારે વલસાડ જવાનું હતું. એક નવો મટ, નવો રટવ, તળાઇ, તકિયા, ફેલ્ડિંગ કોટ, હોલ્ડ-ઓલ, ફંક વગેરે લઈને હું વલસાડ ગિપડ્યો. ધરમાંથી છૂટા પડતાં લાગ્યું તો ધણું પણ તે વારે મને કાંઈએ કોઈું આપ્યું નહિ એટલે આપણે ઘાંત પીસીને, છાતી કઢણ કરીને વલસાડ ગિપડ્યા. ત્યાં તે વખતે ધમધોકાર પ્લેગ ચાલે. દાકતર તુળગરામ ખાંડવાળા તે વેળા ત્યાં દાકતર. હું એમને ત્યાં ગિતર્યો. ત્યાં ગમે એટલે જ દાકતર સાહેબે મને પ્લેગની રસી મૂકી. એકાદ અડવાડિયું ત્યાં રહીને એમના પડોશમાં એક પારસીના ઘરમાં હું રહેવા ગયો. એ મકાનમાં બરાબર સગવડ નહોતી, તે ઉપરાંત બરાબર શહેરના વચમાં એટલે આખી રાત મુઝાઈ જાય તેથી બિંધ બગડે અને હૈયામાં દુઃખ ચાય. આથી ત્રાસીને ગામજહાર, રેલ્વેની એન્જિન પાસે જ એક ચાલ હતી

ત્યાં ગેવા હું ઊપડી ગયો. ત્યાંનો કૂવો પણ ઘસેલો વખણતો હતો.

ત્યાં કેશવપ્રસાદ છોટાવાલ દેસાઈના એક સનેદી વૈદ્યશાળાના આનમૌના ટેલીગ્રાફ માનવરનું કામ ચીખવા આવેલા, તે મારી માથે ગેવા આવ્યા હતા. આનમૌવા સંસ્કારી અને સાદિત્યના ગ્રિયા એટલે વનસાડમા અને રીડ ગોરી ગયું હતું. માંગના અમે બે તીથન બાપુ દવા જના દવા અને સાદિત્યની ચર્ચા કરતા વલમાડમા હું બે અડી માસ દેનો તે વેળા મે મેટ્રનિકના નિત્રધોના બાનાનનુ કામ થઈ હતું હતું, અને લગભગ પૂરું પણ ત્યાં જ હતી દીડ હતું આનમૌનાએ તે માગ કરતા પણ પટેલા એ નોકરી છોડી દીરી હતી. દાન એ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ એન્ડ પ્રોડ્યુસ વીના કપનીમાં કેશવપ્રસાદના દાદા નીચે જ કામ કરે છે અને મને અવારનવાર મને ૬

વનસડ કામ ચીખીને હું સૂગન કામ ચીખવા ગયો. ત્યાં અમાગ મનમા મદનલાલ સુનીલાલ દીરાન, બી એ, એનએવ, બી બાપુન તરીકે જોતા દવા. તેમણે મને એક ગેસેડ કાઢી આપેલું અને નુવાનો બોડો પણ આપેલો. મનનાન પણ મારી માથે મગીનના રોખીન એટલે રાતે દિશરુના વર્ડને અમે બેમના માગ કામના પુનઃગ્યાલ અમાગી નામે ગેટા અને કેવેમા નોકરી કરતા દવા કેલ્વેલાળાએ નાટકના પૈમા ખરો નદિ એટલે અમે થબી વાગ નાટક જેવા જીવડના માગ પડે, હું અને મદનલાલ અમાગ હેગમાથી અને હપ્પલાલ એમના હેગમાથી તમાકા મારીએ એ નગમમાથી નાટકોની વાતો નીકળે, હમણા સુરતમાં દળ દળા નાટકો માને છે તેની વાન થાય અને તેમાથી એમ નિર્ભય દાય કે માને ત્યારે, આગ મતે ઊપડીએ.

હું મારા મહારાજ પાસે ડગાર્માં બાજગી અને તરફ યાક કરાતીને મૂમતી ર્ડ. જામી કરીને અમારી ટોળા ઈશિરલાલ,

હું, મદનનાન, ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ વગેરે-જિપડે એક ઠેકાણે નાટક જોવા બેસીએ, ત્યાંથી ખીણ નાટક જોવા જઈએ અને એમ કરતા કરતા સવારના ત્રણ-સાડા ત્રણ વાગી જાય પછી ડીપડીએ એકાએક ત્યાં દાંતણપાણી કરીને નગરશેઠની હોટેલના ચાલપાણી થાય, પાનપકી ખરાય અને સૌ સૌને રસ્તે ' આ પ્રમાણેનો કાર્યક્રમ આઠાપીને સવારના છ વાગ્યાની ટ્રેનમાં હું ઘણી વાર કામ પર પણ મળેતો . તે પેલા દામડામાંથી ખાવાનું ખાઈને રાતે પાઠો પેર પહોંચુ . હું સૂરત હતો તે વેળા નલિન દીવેટિયા આઠેક દિવસ ત્યાં આવીને સૂરતના જીવનની ઝાંખી કરી ગયેલ

સૂરતથી મારી બાઈ જોધરા થઈ ત્યાં આરેક મામ હું રહેતો. તેમાં પહેલાં બે માસ સ્ટેશન ચાર્જમાં એક નાની બગીચી હતી તેમાં હું રહેતો. આખી રાત યાદિગ કરતાં એ જિનો અને ગૂંડગંના ડમાન્ડા અનાજ, સિંચનના લાન-તીલા દીવા વગેરે મુંદર વાતાવરણ જમાવતાં હતાં એ ઉપરથી જ મેં ' પ્રતિબિંબ અને છાયા ' (જૂલના બાકા) લખેલી. તે પછી હું ગામમાં રહેવા ગયેતો. હું તો ત્યાં કામ શીખવા રહેતો. ત્યાંના જાથુકના ઈન્સ્પેક્ટર ગીરધરનાન માપડિયા નામે એક વનસાડના ગૃહસ્થ હતા. ખરેખરો ગુનામી માણસ, સંજીત અને વાર્તા-લાપનો શોખીન મેં એમની સાથે ગાળેના ચાર માસ મારા મનમાંથી કોઈ દિવસ ખરવા નથી પરોણાવત પણ એમની એવી મરો અને ઈંદા એ એમની ખાનાની રેપેરિંગની ' અનેક વેળા સવારના નાસ્તામાં એ અને હું તડામ મારતા બેઠા હોઈએ, તે વેળા એમના પત્ની ગરમાગરમ ઈંદા રસોડામાંથી લાવી આપતા જાય અને અમે મહાની માથે તે ખાના જઈએ હું ત્યાં હતો તે વેળા એમને એક પણ સતાન ન હતું તે પછી પાંચ છ વર્ષ સુધી અમારે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો પણ એકેકને મળાયું નહિ એટલે અબધ હીનો થતો ગયો. અને આખરે પત્રવ્યવહાર બધ થઈ ગયો મૈત્રી ચાલુ રાખવાને માટે

માત્ર પત્ર-પત્રના પૂરતો નથી—અને મળવાનું આવશ્યક છે. અંતગ્ય રનેદ વધે એ નાખ્યો અર્થ એટલો જ કે એ અતર અમૂ અપ દાળ મુધી હોય. દમરનું અતર મેલીને વિષ સમાન છે

હું વયસાઃ જન, ૧૯૧૪મા ગયો અને મૂળ પદોએ તે વેળા ૧૯૧૪-૧૯નું યુદ્ધ શરૂ થયું એ યુદ્ધને લઈને અમારા સૂરતી લાતાઓના બેન બે દામ કરવા મડી પડેલા અને ‘અમે ગધા મા લખ્યા પ્રમાણે દાંધ ઢેલલાઓએ જગમન પણ રીખવા માટે જોધરામા હું હતો ત્યારે એ- ડેપુટી રેસન માન્નરે અમને દહનાથી મહેનુ કે ‘હું ગઈ હતો ગાનપાળીમા હતો ત્યારે એ- એસ્થન મઈ હતી જેમાં આગના મનુષ્યમા ગાયકનાઃ અને પાલના સખૂતમા મદારાન જ્યો / પાચમા હતા !’

જોધરામા મારી તાલીમ પૂરી થઈ અને હું અધેરી ડિસ્ટ્રિક્ટને ડિસ્પેન્ટર નીમાયો એને સાતાકુત્રમા પાછો હું લખન થઈ ગયો અને મોટાભાઈને ત્યાં મેં મારી જગ્યા સબાળી લીધી હું જ્યારે વતસાન ગયો ત્યારે જે બટ મારી સાથે આવેલો તે બટ મારી સાથે સૂરત અને જોધરા પણ આવ્યો હતો અને પાછો સાતાકુત્ર આવતા એણે જયમુખભાઈને વિનયથી પગે લાગતા કહેલું ‘જેલુ, તમે મને નાનાભાઈને મોપેના તે હું આજે તમને પાલ મડીસનામન સોપુ છું’ આ પ્રમાણે જોનીને એણે રૂબરૂ લીધેની પછી મેં એને જોયો નથી અને જાનનામા એ બટ એક અનેખી જ અમ્મિ હતો

વયમા પીસનાળીસ—પચાસ પણ વાગ તદ્દન સફેદ થઈ ગયા હોવાથી તે બટ વૃદ્ધ લાગતો હતો ટીના ટપકા કરનામા એ નિષ્ણાત હતો, પણ એ ધર્મિષ્ઠ હોય એ હું માનતો નથી એની દિવસૂરી કાર્ક જુદી જ જણાતી હતી વલસાડથી એણે એ- વાત જોડીને વહેતી મૂકેલી તે સૂરતમા પણ ચાલુ રાખેલી અને જોધરામા પણ એને પડતી ન મૂકેલી એ વાત એ કે “મારા જે શેડ છે તે મોટા મિલ

માટેક અને લક્ષાધિપતિ છે અને વાલકેશ્વર પર મોટા બંગલામાં રહે છે. આ નાના બાઈને જરા દુનિયા બતાવવા અને એમને ઇજ્જતેરીનો શોખ છે તે પૂરો કરવા મોટાબાઈએ એમને આ પ્રમાણે કરવા મોકલ્યા છે અને સાથે વિશ્વાસુ માણસ તરીકે પોતાને મોકલ્યો છે. રહેલો પગાર તો ઠાઈ દિસાખમાં નથી. મોટા શેઠને ત્યાં ચાર બટ- માંનો એ એક બટ. મોટરકારોને ગાડીનો તો દિસાખ જ નહિ !” વક્તસાડમાં મને આ વાતની ખબર પડી નહિ, જો કે મને એટલું તો લાગેલું કે મારાં પડોશીઓ મને જરા વધુ પડતાં માનની નજરે જોતાં હતાં. પણ સૂરતમાં તો જ્યાં મારાં સગાં અને સાત પેઢી ઝોળખનારાં. અને એમાં પણ એ બટે તો પોતાની વાત પ્રસરાવેલી જ. મને તરત એ ચાર જણાએ આ વાત કહી. મેં બટને ટપકો આપવાનો યત્ન કર્યો પણ એણે તરત જવાબ વાળ્યો કે “એમાં નાનાબાઈ, તમે નહિ સમજો. પરદેશમાં મુસાફરી કરતી વખતે આપણે આમ વર્તીએ તો જ આપણો માનભરતખો સચવાય. મારે શું કરવું એ તમારે જોવાનું નથી પણ મોટાબાઈએ જોવાનું છે. હું એમને જવાબ આપીશ.” આ હિપરથી ચેતીને મેં ગોધરામાં ગીરધરલાલને પહેલથી જ મારા બટની કંપનાશક્તિથી ચેતવ્યા હતા. એ ખેલદિલી- વાળો માણસ હતો એટલે બટે જ્યારે એમને આ વાત કહી ત્યારે પોતે જાણે સાચી માની હોય એ પ્રમાણે જ એમણે દેખાવ કર્યો હતો.

મારા મહારાજની કરકસરની રીત પણ અજળ હતી અને તેની પણ મને મોડી જ ખબર પડી હતી. વક્તસાડ, સૂરત અને ગોધરા એ ત્રણે ઠેકાણે અમે છૂટક ચાકરડી રાખતા. વીસ, પચીસ દિવસ યાય એટલે બટ કળિયો કરે અને પછી એ બોલાચાલીને પરિણામે પેલી ચાકરડી ચાલી બપ એટલે બટ એને પગાર આપે નહિ !

હું મુગ્ધ હતો ત્યારે ક્યાંક કામપ્રમગ્નિ જયમુખભાઈ ત્યાં આવેલા. એમને બંદે કંઈ કે મુગ્ધ જાતને અચાણ મોકલી આપને કારણ કે થઈ રહ્યું છે. મોટાભાઈએ પૂછ્યું: 'હજી થોડા નિમ્ન તો ચાને એમ છે કે નહિ?' બંદે ચાંનિધી અને ધીમેથી જવાબ વાળ્યો કે "થોડા દિવસની વાત ક્યાં કોઈ હો? થોડા દિવસથી અચાણ થઈ રહ્યું છે, પણ નાના ભાઈને કાંઈ અચાણ વગર જમાડાય એટલે પડોલીની બગ્ગીચાથી ચોરી કરું છું. આજણુ થઈને ચોરી કરી પડે છે, પણ બીજું શું થાય?"

આવી બની નાના ભાઈ પ્રત્યેની વફાદારીની ટેવ બાદ કરીએ તો બીજી રીતે એ બટમા ખામીઓ પણ ધણી હતી. રસોઈમાં એને રોટલી, પૂરી અને નેસ્લા શાક સિવાય બીજું કંઈ આવડતુ ન હતું. એની રાંધવાની કલાની બેવડાઈની પરાકાષ્ટા સૂરતમાં એણે જાણેલી. સૂરતમાં તે સમયે પાપડીની મોમમ ધમધોડાગ ચાટે એટલે મેં પાપડીનું શાક બનાવવા કહેલું જાતી વખતે જોઈ હું તો આખી, વાખ પણ નહિ કાઢેલી, પાપડી એણે લોહિયામાં તળી નાખેલી. મેં વધી કાઢ્યો ત્યારે એણે કંઈ કે આ શાક ખાવા યોગ્ય જ નથી. મુગ્ધના તોડો ખાવ છે કારણ કે તેઓ મગ્ગરી નથી. ત્યારથી મેં એને રમાડાગ શાક કરવાનું કહેલું જ નહિ. મારી નજર ચૂમણીને મારા જોડા, મારું માથામાં ધાવવાનું તેજ વગેરે વસ્તુઓ એ આસાનીથી વાપરતો એ વેળા, હું મુગ્ધ ત્રણેક દિવસ માટે ગયો પાઠો આવીને જોઈ હું તો મારી 'જગાકુમ્ભ' તેડની ચીલીમાં અત્યંત તેજ અને અરણુ ધાસવેડ. તે વખતે મેં એને સમજણ પાડેલી કે એમ વાનવેડ નાખવાથી આખી બાટલી નમમી થઈ પડે છે, માટે તેડ વાપરવું પણ ધસવેડ નાખવું નહિ.

હું મુગ્ધ આપો અને સાંનાકુમ્ભથી વિરા- સુચીના ડિરિદ્મનો રોટીમાફ ઇન્સ્પેક્ટર નીમાયો. એમાં મેં જે દોરેક વર્ષ ગાળ્યું એમાં મેં નાનપણમાં વૈદી સુધી બીજાનાં જીવદેહાં કષ્ટ પડેલાં હતાં તેના

ખગ વાળ્યો મોઢાભાઈને ત્યાં રહેવાનું, સવાસો પગાર આવે તેમાથી રાત્રી પાછ મોઢાભાઈને આપવાની નહિ એટલે પછી મારે તો પેતી અગ્રેજી કસિતામા છે તેમ 'હું એકતો હતો ત્યારે મારા મજના પૈસાથી ખખડના હતા' એટલે બહાષ્ટઅવે, ઇવાન્સ ફેઝર, હોર એન્ડ ડપની વગેરે કુખતોમા જલુ અને ત્યાથી કાતરો, ટાઇ, સુટ વગેરે લેવા એમા હું ગૂંથાઈ ગયો. તે વેળા પોતાડનો શોખ ધરાવનારા અમારી ન્યાતમા ધણી યુવકો હતા એક યુવકને તો એટલો શોખ કે એમ નવો સુટ શીનકાવે કે તરત એ સુટમા હમી પડાવી લાવે. પણ એ શોખને કનાની દૃષ્ટિએ કેળવનાર પણ ચોડા હતા ધનસુખનાન મજમુદારના નાના ભાઈ મનહરનાન મજમુદાર, કિસનવાન દર, પ્રસન્નનાન દર, ચકુલાન હીવાનજી વગેરે આ બામનમા લગભગ ૩નામર જેવા હતા આમાથી મનહરભાઈ સાતાક્રમમા અમારી સામે જ રહેતા હતા એટલે તે આ નામતમા મારા 'મિત્ર, દિવસુદ અને ભોમિયો' હતા.

સારા વગ્રો, ઝોનર, ટાઇ વગેરેનો શોખ તો અમને હતો જ પણ મુખ્ય તો જૂટ પાછળી હું અને મનહરલાલ ગાડા હતા એસક્રિવથ, હોર, વાઇટઅવે અને ઇવાન્સના ૩નીઅરન્સ સેલને દિવસે ખગમર ઉધડવાને સમયે હું અને મનહરભાઈ ત્યાં હાજર જ હોઈએ એથી ટેટલાક સોદા અમને સરસ મળી જતા એક વખત પીસનાલીસ રૂપિયાની જૂટની જોડી મને માત્ર નવમા મળેતી. ત્યારથી આરભ મરીને લગભગ પાંચ છ વર્ષ અમે ઇંગ્લેન્ડથી બારોમાર જૂટ મંગાવતા હતા એમ વેળા એમ પણ બનેલું કે એમ સાહસિક વેપારીએ અમેરિકાથી જૂટ નમૂના તરીકે મંગાવેલા પણ ધધાની શરત બરામર બેડી નહિ એટલે તેણે મંગાવેલી જોડી મિત્રોમા મઢી નાખી આમાથી બેત્રણ પદર પદર ડોલરની જોડી હું લઈ આવેતો.

આ જોડી માટેની વાત યાદ આવે છે મેં એ પહેરેલી સાતા ક્રમમા બીજા બે શોખીનો વસતા હતા તેમણે આ જોડી એકે પ્રશસામા

કહી નાખ્યું કે જૂદ પહેરનાર ઘણા જોયા પણ આ શોખીનને કોઈ નહિ પડેયે. બીજાને આથી ચટકો લાગ્યો એટલે એણે કહ્યું કે એમાં એણે ધાડ ની મારી ? પૈસા ખગચીએ તો કોઈ પણ જોડા આપણે પણ પહેરી શકીએ પડેલાએ કહ્યું કે આમા એકલા પૈસાનો સવાવ નથી. બને વચ્ચે દસદસ રૂપિયાની શરત લાગી બીજાને માથુસ આઠ દિવસ સુધી મુખમંત્રી ઉત્તમ દુધાનોએ રખડ્યો પણ અમેરીકાના જૂદ એને અહીં કયાથી મળે ? પરિણામે એ દમ કપિયા દારી ગયેશે. મને આમાના પહેલા ગૃહમંત્રી આ સાત વર્ષો પછી કહેવી.

આ મારો શોખ કમ દહ સુધી જત એ કહી શકાતું નથી. મે જૂદને માટે ખાસ કમાટ ગણેલું અને રવિવારે મારો મૂળ ધર્મ એ મધા જૂદને સાફ કરનાનો એક દિવસ જયમુખબાઈએ આ જોયું એમણે જોડી ગણી તો સત્તર નીકળ્યા. એ જેમ આમા બની ગયા તેમ હું પણ આભો બની ગયો. સ્વાસ્થી મે એ શોખને અંકુશમાં ગણ્યો.

આ મારા શોખથી હું રેલ્વેની આખી લાઇન ઉપર મશહૂર થઇ ગયો હતો અમારો 'કોડ'નો શબ્દ 'આઈ પી આર.' હતો પણ માડુ નામ દીધા વગર મને જોળખાનવો હોય તો આખી લાઇન પર એ 'આઈ. પી આર'ની આગળ 'ફેશનમય'નો 'એફ' ઉમેરીને 'એફ. આઈ પી. આર' વાપરવામાં આવતો.

ઘણા વર્ષ પછી ફેતોશિખ રફૂલના મકાનમાં હું અને ચન્દ્રનદન બેઠા હતા ચન્દ્રનદનના હાથમાં તાજું પ્રસિદ્ધ થયેલ 'આમગાડી'નું નાટક હતું. એની ચર્ચા કરના મે કહ્યું કે રેલ્વેની ખામતમાં કાંઈ ક્યુબર તો થઇ નથી ને ? એણે હસીને કહ્યું કે કોઈ સાહિત્યકારની તાકાત નથી કે આમા જૂન કાઢે, હું પાના ફેરવતો જતો વાત કરતો જતો હતો એટલામાં મે 'આઈ. પી. આર.' શબ્દ જોયો અને એનો અર્થ એ ચોપડીમાં ટિપ્પાઈ ઇન્સ્પેક્ટર કરેતો તે મારી નજરે

ચડ્યો. મેં તરત કહ્યું કે કચુંબર આ રહી ! એમણે એ માનવાની ના પાડી ત્યારે મેં કહ્યું કે એમાં શક લાવવાની જરૂર નથી કારણ કે સેવક પોતે 'આઈ. પી. આર.' હતો.

નોકરીમાં ખાસ મુશ્કેલ કામ ન હતું પણ અચડામણ સારા પ્રમાણમાં રહેતી. સેકન્ડ ક્લાસમાં ફરવાનું અને અંગ્રેજ પોવાકમાં હું ફરતો એટલે મને ખીડી પીવાનો શાખ થઈ આવ્યો. આ વિશે મેં મોટાભાઈને વાત કરી એટલે એમણે મને એક સિગરેટ પીવા આપી. મને સારી રીતે ફેર ચડ્યા પણ હું હિમતથી એ આદતને વળગી રહ્યો અને ટેવ ધીમે ધીમે વધતાં હું રાજની પંદર-વીસ ખીડી પીતો થઈ ગયો. સારાં સારાં સિગરેટ હોદ્દરો અને કેસો વસાવવાનો પણ મને નાહ લાગ્યો. મિત્રો પણ જાણી ગયેલા એટલે ત્યારે મને બેટ આપવી હોય ત્યારે કેસ જ આપે. આ પ્રમાણે સુંદર કેસોમાં રમેશ દીક્ષિત, રમણિકભાઈ સુખડીઆ, શાંતિલાલ કાપડિયા વગેરેએ આપેલાં સિગરેટ-કેસો બહુ સુંદર અને નાજુક હતાં. મારી પચાસમી વર્ષગાંઠ કલમ મંડળે ઉગ્મવી ત્યારે મંડળે મને રમણિકભાઈની પસંદગીનું એક અતિ આકર્ષક સિગરેટ-કેસ આપ્યું હતું, જે હજી મારી પાસે છે.

ધીમે ધીમે, જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ સિગરેટ એ મારી માનીતી માથક થઈ ગઈ. એના સહવાસમાં હું દુનિયાનાં માનસિક તેમ જ શારીરિક દુઃખો ભૂટી જતો. કલમ મંડળની મહેદિલ જમી હોય કે હું કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ મિત્ર જોડે વાર્તાલાપમાં દૂબી ગયો હોઉં તે વેળા એ સિગરેટ મને ઝેરણા અર્પતી. પણ ૧૯૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં હું માંદો પડ્યો, મને 'કેરોનરી ગ્રામ્બોસિસ'નો હમલો થયો અને દાકતરે મારી સિગરેટ છોડાવી દીધી. આજ એ વર્ષ ચર્ચા મેં પીધી નથી અને હવે પાછી પીવાની ચર્ કરીશ કે નહિ એ પણ હું કહી શકતો નથી એટલે અત્યારે તો ૧૯૧૫માં સ્વીકારેલ માથકનો ઓગણત્રીસ વર્ષ પછી કરેલ ત્યાગનાં સંબારણાં માત્ર મને સાતે છે.

૧૭૮ : આથમતે અજવાળે

મારી નમિષન સુંવાળી, રેલ્વે ટ્રેનની મુસાફરી મને કાલે નહિ અને એથી હું 'નરવસ' પણ થઈ જાઉં. ચોતીમે દયાકારી નોકરી મારાં માનસથી વિરદ્ધ, આવું આવું હોય ત્યાં આ પ્રકારની નોકરી કર્યાં સુધી નહીં શકે. હું સૂરત પરજુલા ગયેયો ત્યાં મારા હિપર પત્ર આવ્યો કે સાંતાક્રુઝથી મારી બહુલી ગંગાપૂર સિટી થઈ છે માટે મારે મારી રજા પૂરી થયે ત્યાં બારોબાર જવું. આ બધી હિઝવેઝ વેડીને અને ખાસ તો કુટુંબ છોડીને મારે જવાની જરા પણ ઈચ્છા ન હતી. બાઈને પણ મારો વિયોગ માલનો હતો. આશરે પાંચ મિનીટમાં અમે બે બાઈએ નિર્ણય કર્યો કે નોકરી છોડી દેવી ! એ નોકરીમાં હોન તો બે ત્રણ વર્ષ પછી મોટી રકમ મેળવીને હું નિવૃત્ત થઈ શક્યો હોત, પણ દલાય ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા-જોટલી દરી છે તેટલી-ન હતી શક્યો હોત, કદાચ મંડળના બાઈઓએ અનિ રોડથી મારી પચાસમી વર્ષગાંઠ ભિજતી તે નહિ બિજવાઈ હોત, રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક પણ ન મળ્યો હોત, કુટુંબીજનોના રોડ અને વાતસલ્ય પામ્યો છુ તે ન પામી શક્યો હોત. આ બધાના બન્ધામાં શું થાત તે વિગે અટક્યો કરીને મિથ્યા સમય શા માટે ગુમાવવો ?



શ્રી દત્તપ્રસાદ જોશી

શ્રી ભાગીરથી જોશી

મકરણ અગિયારમું

હૈલીમાફ ઈન્સ્પેક્ટરની નોકરી છોડી રહે જીવનનો પણ ત્યાગ કર્યો. અત્યારે હવે લાગે છે કે એમાં રહી હોત તો એની સૃષ્ટિ પણ અનુભવવા નેવી હતી. અલગત 'અમે બધાં' માં રહેતાં માણસ મેં ચીત્યાં છે પણ તે હળવે હાથે. દૂર દૂરનાં સ્ટેશનો ત્યાં અન્ય મનુષ્યોની અવરજવર નહિ; આખા દિવસમાં એક ટ્રેન આવે અને એક જાય; તે સિવાય ખીજું કશું કામ કરવાનું જ નહિ; એને પરિ-

છામે ત્યાં કામ કરનારના ચારિત્ર ઉપર ઠેરી ઠેરી અસર થાય છે; તેમના માનસનાં કેવાં પરિવર્તન થઈ જાય છે, એમના અંસાર કેવા ધડાઈ જાય છે વગેરેમાંથી કલાકાર સેંકડો વસ્તુઓ શોધી કાઢી તેમાંથી નવલકથાઓ અને નાટકો રચી શકે.

‘હેન્સો કાલ’ના મારા સંગ્રહમાં ‘રેશન માસ્ટર’ નામનું એકાંકી નાટક છે. તેના મૂળ લેખકે તે દીવાલંડીનો રખવાળ અને તેના ઈન્સ્પેક્ટરના પાત્ર રચીને લખેલું. અનુવાદમાં મેં તેમને રેલ્વેના માણસો બનાવ્યા પણ તે કેવા આખાદ અંદર ગોઠવાઈ શકે છે ! એવાં એવાં તો કાંઈ દેવાનાં તોફાન અને વાવાઝોડાં રેલ્વેના પાત્રોની આસ-પાસ સરજી શકાય. હશે.

રેલ્વેમાંથી નીકળી હું દિલ્લી વેપારી ચેંબરમાં આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી થયો. તે વખતે રટાક બહુ નાનો. સેક્રેટરી, આસિસ્ટન્ટ, એકાઉન્ટન્ટ અને ટાઇપિસ્ટ એટલા જ એટલે ચેંબર તરફથી વેપારી માસિક એકલે હાથે જ મારે કાલું પડતું હતું. આ ઉપરાંત વેપારી લાઈનમાં ઉપયોગી નીવડે એમ ધારીને હું દાવરની કોલેજમાં દાખલ થયો. સવારે સાનની ટ્રેન પકડતો અને દાવરને ત્યાં જતો. ત્યાંથી રીધાં ચેંબરમાં, ચેંબરમાંથી સાંજે પાછો દાવરને ત્યાં અને ત્યાંથી પોણા આઠની ફાસ્ટ લોકલમાં ચર્ચમેટથી સાંનાકુટ જતો. આ ટ્રેન તે વખતે ‘બાદશાહી’ મજબૂતી અને સારા સારા લોકો એમાં જ જતા. તે વખતે હું પણ મુંબઈના એક વખતના વડા પ્રધાન બી. જી. ખેર, દીવાન બદાશર નર્મદાચંદર મહેતા, ડા. દોશી હાંચા વગેરે ગૃહસ્થોની સાથે ગપ્પાંના સંબંધમાં આ ટ્રેનને લીધે જ આવેતો.

દાવરને ત્યાં લંડન ચેંબરની વિસાબી પરીક્ષાના સંબંધમાં એક દસવા જેવો કિસ્સો બનેલો. એની પ્રીલિમિનરી પરીક્ષામાં મને સોમાંથી પાંચ માફ આપ્યા, આથી એ વિષયના પ્રેરેસર બાટલીગોઈએ મને પરીક્ષામાં બેસવા દેવાની ના પાડી. મેં એમને કાલાવાલા ક્યો અને

કહ્યું કે પૈસા મારા જામ છે એમાં તમે ના શીદ પાડો છો ? દાવરે પણ કહ્યું કે એને બેસવા દોને. બાટલીબોઇએ બેસવાની તો રમ આપી પણ મને કહ્યું કે 'પરીક્ષા એ કાંઈ નગીમની કે અકરમાતની વાત નથી, મમન્યા કે મી. મહેતા ?' મેં વિનવથી જવાબ આપ્યો કે મારા સંબંધમાં પરીક્ષા નસીમ અને અકરમાતની જ વાત છે અને એ હું આખિત કરી આપીશ.

પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું સાઠ વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા તેમાંથી ચાર ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયા, જેમાંના ત્રણ આવડતે વર્ગ નાપામ થયેલા નવામાં હું એકતો ' હું બાટલીબોઇને મળવા ગયો અને મેં ત્યાં કહ્યું કે હું ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયો છું. તેમણે તરત કહ્યું કે 'એ ગમે તેટો પણ હજી તને હિસાબની બારાખડી આવડતી નથી એમ હું માનું છું મેં જવાબ વાળ્યો કે 'માફ કરજો, પણ તે પ્રશ્ન હતો જ નહિ. હું હિસાબની બારાખડી જાણતો નથી એ તમારા મતને હું પણ મળતો થાઉં છું આપણે વાત તો પરીક્ષા પાસ કરવાની હતી ' '

તે સમયનો એક બીજો કિસ્સો. જેબરમાં પગાર હતો માત્ર પચામ રૂપિયાનો એટલે બીજા દામો પણ ધીમે ધીમે માથે લીધેલા હીરાના વેપારીઓની મંડળીના આસિ સેક્રેટરી તરીકે પણ મેં એ વેળા કામ કરેલું અને હિમામ શીખવવા માટે હું એક રફૂલમાં રોજ એક ક્લાક જતો પહેલે દિવસે મને કહેવામાં આવ્યું કે સિક્કરથ રટાંડક જેમાં હું શીખવવા જવાનો હતો તે સૌથી તોફાની વર્ગ છે કોઈ પણ દિવસ મેં શિક્ષકનું કામ કરેલું નહિ હિસાબની બારાખડી હું જાણતો નથી એવું પ્રમાણપત્ર મેં મારા પ્રેફેસર પાસેથી મેળવેલું અને પાઠા તોફાની છોડ્યા.

'માથે પડી વિમદેરા' કરીને હું તો હિંમતથી ક્લાસમાં ગયો સુભાગ્યે તે વખતે હું પૂરે હાથમાં ફરતો રોજના બહવાતા સુટ, અવનવી ટાઈ અને અપ-ટુ-ડેટ જૂદ અને શુઝ અને આ બધાથી છોડ્યાઓ

માના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયા મે ' દિસાળ ' એ વિષય ઉપર બોલવાનો આજ બં કયો પણ પગ ધૂળવા લાગ્યા વેપારી પત્રવ્યવહાર એ બીજો વિષય હતો એ વિશે પણ હું બેચાં વાંચ્યો બોલ્યો પણ મે જોયું કે પોતા અને મીઠા ટાપગીપથી ઉત્પન્ન થયેલી અમર દિસાળ અને વેપારી પત્રવ્યવહારના મારા જ્ઞાનના પ્રદર્શનથી હું ખોતો જતો હતો એટલે મે 'તુ' તુલ્લો અજમાવ્યો તે વખતે ચતુર મી ક્રિકેટનો અખાડો શરૂ થવાનો હતો અને તે વેળા તો આખું મુમર્ષ આગાતવૃદ્ધ, એ વિષય ઉપર ગાહુ જ હોય એટલે મે એ વાત ઉપાડી હોમ્સઓનું એ વિષયનું જ્ઞાન કેળું છે તે તપાસવા મે પ્રશ્નો પૂછવા માડ્યા એમને નદિ આવડે તેનો મે ખુનાસો કરવા માડ્યો મથુજિતસિદ્ધ, દા ડમથુ છ એસ વગેરેથી માડીને મે અનેક ક્રિકેટરોની યથગાથા એમને યોગ માડી મોડ ઉપર નમ્યા ચીનરી મે ફિલિંગની કના સમજાવવા માડી અને એ રીતે મોડ ઉપર લખવાનું મે શીખવા પણ માગ્યું ' હોમ્સઓ ખુડ ખુડ થઈ ગયા એણે બીજા વગતે વાત દરી મારા વર્ગોમા કોઈ પણ નખત તોફાન થયું જ નદિ એટલે બીજા મિશ્રકો પણ અજાન થઈ ગયા હોવાનું અને કેવા જૂ પડગીને મૂનમા આરીશ એ વિશે હોમ્સઓમા શરત પણ બંધામા આવતી ' શિશુનું જીવન મે વોંડ માણ્યું

એજનો પમાર પમાસ, પછી વધીને સાડ થયેતો, અને બાકીના સોએમ્ રૂપિયા બીજા મમમા પાડતો, પણ એથી હું ' ટાપગી મયો એટલે તે વેળા મુમર્ષ મરમરે ' ઈન્ડીઝ ડીપાર્ટમેન્ટ ' ઉપાડ્યું ત્યાં હું સવામોના પમારે મયો તે વખતે ડિરેક્ટર તરીકે પડેલા પી જે મીડ હતો અને પાછળથી આર ડી બેવ હતો બને ડિરેક્ટરો મારા ઉપર ઘણા ખુશ હતા, અને જ્યારે મે એ નોકરી છોડવા વાત કરી ત્યારે મી બેમે તો મને એટલે સુધી કહેવું કે તારું બેનું ખમી મયુ લાગે છે ' અને હતું પણ તેમ જ તે નોકરી છોડવાનું કાલ્પ માત્ર એમનું કે મે ત્યાં બે વર્ષ નોકરી કરી એમાં મારે ત્યાં ચાર માલુસ

મૃત્યુ પામ્યાં ! મારા બનેલી નાનુભાઈ દર, એમનો એક પુત્ર, મારો એક પુત્ર અને મારી પત્ની સરલા આ ઉપરાંત, મને એક વખત ડબલ ન્યુમોનિયા થયેલો, જે વેળા અમારા દા. ઠાકરે બીજાએને કહેવું કે આ માણસ આ વખતે મને કાળી દીલી અપાવવાનો ભાગે છે. અને એક વખત પેરા ટાઈફોઈડ ! આથી હું રોજ ઓફિસે જઈ ત્યારે મને વિચાર આવે કે સાંજે હું શું સાંભળીશ ?

એ ઓફિસમાં જુવાનીઓ, બી. એ., બી. એ. એસ. એસ. બી., બી. એસ. સી., એમ. એ., વગેરે કોલેજોમાંથી તરતના નીકળેલાની બહુમતી હતી. જાણીતા કવિ લલિતના ભાઈ જીવાભાઈ પણ ત્યાં હતા. હું ત્યાં એકાદ વર્ષ વધારે રહ્યો હોત તો ત્યાંથી ઇન્કમટેક્સ ખાતામાં હું સહેલાઈથી જઈ શક્યો હોત અને આજે છસો-સાતસો રૂપિયા કમાતા અમલદાર તરીકે દુનિયામાં કાલો ગણાતો હોત.

ત્યાં અમારા ઉપરીમાં એક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતો. તે અમને સારી રીતે પજવતો અને અગે પણ એને ઠીક ઠીક હેરાન કરતા. એક વખત એવું બન્યું કે એણે એક ધારો કાઢ્યો કે જે પણ માણસ માંદગીને લીધે ગેરફાળ રહે તેણે દાકતરનું સર્ટીફિકેટ લાવવું. અમે ખાનગી મમલત ચલાવી. આ ધારો રદ કરવા અમુક પગલા લેવાનું ઠરાવ્યું. સ્વયંસેવક તરીકે હું મેદાને પડ્યો. આપણે ત્રણ દિવસની ગાળડી મારી. ચોથે દિવસે ઓફિસે ગયો એટલે પેલાએ પૂછ્યું કે શું થયું હતું ? મેં મારો લખેલો કાગળ બતાવ્યો. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મને સખત પેટમાં દુઃખ વડું. પેલાએ કહ્યું કે એ નહિ ચાલે; દાકતરનું સર્ટીફિકેટ જોઈશો. મેં બીજો દિવસે મારા દાકતરનું સર્ટીફિકેટ હાજર કર્યું. પેલા ભાઈએ પાછું કહ્યું કે એ નહિ ચાલે-ભાખ-ખલાના સિવિલ સરજનનું જોઈએ. મેં જવાબ દીધો: " અરજા, એવું લઈ આવું ! "

એ સરજનના એક મિત્ર દ્વારા મેં એના ઉપર ચિઠ્ઠી લીધી. અને એને મેં બધી સમજણ પાડી. પેલો સરજન વૃદ્ધ પણ હાસ્યરસને

ચડ' કલાસની ટિકિટ લઈને સરસાહેબ પાસે ગયો. ત્રણે ટિકિટો ચડ'ની જોઈને સરસાહેબ બોલી બિઠ્યા: "અત્યા, તેં આ શું કયું?" આવી લાંબી મુસાફરી અને તે તું ચડ'માં કરશે? તું મારી માવજત કરવા આવે છે, મારી પાસે માવજત કરાવવા આવે નથી. જા, આ બદલાવીને સેકંડની લઈ આવ. અને જો ગરમ કપડાં નહિ હોય તો પૈસા લઈ લે અને ઓવરકોટ, ગરમ ડગલો અને બે ગરમ ગંજીકાક લઈ આવ અને બટ તથા નોકરને પણ ઘટતાં ગરમ કપડાં અપાવી દે." આવા મોડીઆઓ મયા. સાપ મયા તો મયા પણ લીસોટા પણ હવે તો નથી રહ્યા.

પૂનાની આ ત્રણ ચાર ટ્રિપમાં એક વેળા બનેસો પ્રસંગ હતો હું જુલ્યો નથી એક વેળા લેડી વિક્ટોરિયાસની ગ્રાઇવેટ સેક્રેટરી એક યુવાન અંગ્રેજ યુવતી પણ ત્યાં હતી. મારા રૂમની પાસેના રૂમમાં એનો મુકામ હતો. હું સમીસાંજે ત્યાં પહોંચ્યો ને સૂવા ગયો ત્યાં સુધી મેં યુવતીને જોયેલી નહિ કારણ કે તે બહાર અઈ હતી. તે આવી ત્યારે એને ખબર પડી કે એની રૂમની પાસેની રૂમમાં કોઈ આવ્યું છે. એણે બારણામાંથી જોયું અને મને હારપર મેજેઝિન વાંચતાં દોઢો. અમે એકેકની સાથે ઓળખાણ જાતે જ કરી લીધી કારણ કે કોઈ ત્રીજું લાગર ન હતું. કોણ જાણે સાથી, અમે એકેકને લાંબા સમયથી ઓળખતા હોઈએ તેમ ખૂબ ગમ્યાં માયાં. આખરે 'ગુડ નાઈટ' કરતી વેળા પેલી યુવતીએ બારણું દેવા માંડ્યું ત્યારે અમને બંનેને ખબર પડી કે વચનું બારણું બંધ જ નહોતું ચનું. થોડી વાર તો અમને મૂંઝવણ થઈ પણ પછી પેલી યુવતી દસી પડી અને એણે મને દસનાં દસનાં કહ્યું કે 'તમને વાધો નહિ હોય એવી મને આપ્યા છે.' બારણું ઓળંગ બિર્બા બિર્બા ફરીથી અમે થોડી વાર ગમ્યાં માયાં અને પછી 'ગુડ નાઈટ' કરી દીધી. બે ત્રણ દિવસ રહીને હું પાછો મુબઈ ચાલ્યો આવ્યો. મેં ફરીથી તે યુવતીને જોઈ નથી અને તેનું નામ પણ મને હવે યાદ નથી. અત્યારે આ સખાજી મુબની

વખતે મને ' જોહન ક્રિસ્ટોફર ' માનો આવો એક પ્રસંગ-રોવાંની અદ્ભુત ક્ષમથી ચીનરાયેતો-અમરણમાં આવે છે.

સર વિદ્યદાસ અકાળે મૃત્યુ પામ્યા. હું જે કંપનીને હેડ ક્વાર્ટર હતો તે કંપની ફરિયામાં ગઈ અને હું બેઠાર થઈ ગયો. ૧૯૨૦-૨૧ માં સિધિયાના જનમ્ય મેનેજર મનસુખલાલ ભારતરે મને બેત્રણ વાર કહેલું કે " અત્યા, સિધિયામાં આવી જાને. " પણ મને સર સાહેબની નોકરી છોડવી મહેલી નહિ. ૧૯૨૫માં હું એમની પાસે ગયો અને એમણે મને રાખી લીધો. મનસુખલાલ માત્ર, તેમના પત્ની તારામહેન અને તેમના અન્ય કુટુંબીજનો જોડે મને ધણા વર્ષોને પરિચય હતો તે પ્રમાણે સિધિયાના મેનેજર મનસુખલાલ પંડ્યા, તેમનાં પત્ની મનુમહેન, બાઈ પરમસુખલાલ અને પુત્રી મંજરી પંડ્યાને પણ હું લાંબા દાયકાથી ઓળખતો હતો. આને ૧૯૪૪માં હું સિધિયામાંથી માછીને લઈને નિવૃત્ત થયો છું.

આ નોકરી દરમ્યાન, ૧૯૨૬માં સિધિયાના એક અમનદાર સારાભાઈ નેમચંદ હાથ વડી ધારાસભા માટે ઇનાકાના દક્ષિણ વિભાગ તરફથી બિલા થયા હતા અને તેમાં હરીફ તરીકે પૂનાના કેળકર પણ હતા. હાથ તરફથી કામ કરના માટે ધણા જણ પૂને ગયા હતા એમાં હું પણ હતો અને મને હાથ ચેડથી છુ ઓ સી તરીકે ઓગળાવતા. અમે એ સુટણીની હરીફાઈ ખૂબ તીવ્રતાથી ઉપાડી હતી અને પરિણામે હાથને વિજય પણ મળ્યો હતો સુટણીને દિવસે કેળકરે હસતા હસતા હાથને ઠેલું " હું આટલા વર્ષથી આવી સુટણીમાં બિલો રહું છું પણ મેં અત્યાર સુધી પૂનામાં આવા વિધાનનાળા-નગમમ અમેરિકન વિધાનનાળા-સુટણી અનુભવી ન હતી તમારા પક્ષમાં એવું કયું બેઠું છે કે જેણે આ બધું ઉપાડ્યું છે ? "

હાથએ મને ઓળખાવ્યો " આ મારો છ. ઓ. મી, ધન-સુખલાલ મહેતા "

પીછાણનારો હશે એટલે એણે કશું કે હું બધું સમાવી લઈશ. આદિસ માયી બેત્રણ દિવસ હું વહેતો ગયો પણ સરજન મળ્યો નહિ એમ કરીને હું પાઠો આપ્યો. આમ કરતા કરતા મને પેટમાં દુખવા આવ્યું તું એમ મેં કશું હજી તે દિવસ વીતી ગયાને આઠ દિવસ થયા ત્યારે હું પેના મજનને મળ્યો. મરજને મને કશું કે હું તારા ડિરેક્ટર ઉપર નોટ લખી મોઝીયા બીજો દિવસે હું આદિસે ગયો ત્યારે તરત સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પૂછ્યું “કેમ લાખ્યા સર્જિફિકેટ ?” મેં જરા હીના થઈને જવાબ આપ્યો કે “સરજને મને આપવાની તા કહી એ તો માર્ગ બારોબાર ડિરેક્ટર ઉપર કામળ લખવાનું મહેતો હતો.” આ સામગીને પેતો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ખુશ થઈ ગયો અને બોલ્યો “હવે જ સમજાશે કે આ સરકારી નોકરી છે, એમાં મૂંઝાતો મહેતાણીપણ નહિ આવે.”

બીજો દિવસે સરજનનો નામળ ડિરેક્ટરને મળ્યો જેમાં દાક્તરે લખેલું કે આજ્ઞા મૂખોઈમિર્ગા ધાગ રાખવાથી ડીપાટ મેન્ટની આગળ થઈ છે માણુમના પેન્માં હું બે તે પડી આઠ દિવસે મારી પામે તપાસવા આવે એ કેવું બેદરદાર છે.

આ કામળ વાચીને ડિરેક્ટરે મને બોલાવ્યો મેં બધી નાત કહી અને સાથે એમ પણ કશું કે માત્ર અમને પત્તવવા આવા આવા ધારા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ગોધી કાઢે છે ડિરેક્ટરે તેને સારો જોવો કમ આપ્યો અને એ ધારો નીકળી ગયો.

ત્યાંથી નીકળીને એમને નોકરીમાં ત્રણ મામ માળ્યા અને પડી સર વિકલદામને ત્યાં એમની એક કપનીમાં—એગ્રિમિસ્ટરસ કમ્પાનીમેટમ કપનીમાં હું ફેડ હતાકે નરીકે જોડાયો અને ત્યાં આશરે સાત વર્ષે રહ્યો. આને વહેમ કહો કે મનની નિર્મળના કહો પણ મારે ઠેકાળે નોકરી કરવાનું મને એ પણ અદોબામ્ય ગણવા લેખએ જોતો મમય હું ત્યાં રહ્યો તેટલો સમય મેં શાંતિ અને આનંદમાં માળ્યો.

સર વિઠ્ઠલદાસ જૂના જમાનાના ઘોડા ઉચ્ચ પ્રકારના શેડીઆ .
 યદ મયા તેના પ્રતિનિધિરૂપ હતા. હવે એ પ્રકારના શેડીઆ શોધ્યા
 જડે એમ નથી. ક્રિયા-પ્રક્રિયાના સિદ્ધાંતાનુસાર આપણે કહી શકીએ
 કે એવા શેડીઆ ઉત્પન્ન થતા બંધ થયા એટલે સામ્યવાદ શરૂ થયો;
 અથવા તો એમ પણ કહેવાય કે સામ્યવાદનો આરંભ થયો એટલે
 આવા શેડીઆઓ અદસ્ય થયા. સર વિઠ્ઠલદાસને ત્યાં પાંચ પાંચ મિત્ર
 અને બીજાં પંદર જુદાં જુદાં ખાતાં પણ એ બધાં ખાતાંના કલાકો
 તો શું પણ દરેક હમાલને પણ સર વિઠ્ઠલદાસ નામથી ઝોળળે, ઝોઢિસમાં
 ગમે ત્યારે ગમે તે કલાકે કે હમાલ હડફેટે ચડે તો સર સાહેબ એની
 સાથે વાત કરી વગર નહિ રહે. ઝોઢિસમાંથી ઘેર જવા નીકળે ત્યારે
 ઝોઢિસનું ઠોઈ પણ માણસ મોટરકાર આગળ હાજર હોય તો તેને
 એમાં બેસી જવાનું કહે. પરિણામે, એવે સમયે ઠોઈ હાજર રહેતું
 જ નહિ.

પૂનામાં 'પર્ણકુટિ' તો પછી બંધાયું પણ તે પહેલાં સર વિઠ્ઠલ-
 દાસે 'મંગળદાસ હાઉસ' નામનું બાંધાનું મકાન ત્યાં રાખ્યું હતું.
 પોતાની ઝોઢિસના માણસોને હવાફેરની જરૂર હોય તો જઈ શકે એ
 આશયથી સર સાહેબે 'મંગળદાસ હાઉસ'ની વાડીમાં, પોતાને
 ખરચે બેત્રણ ગાળા ડબલ રૂમના બંધાવેલા. અને જે જાય તેને
 ગાડીધોડા વાપરવાની છૂટ. જે વેળા એ 'પર્ણકુટિ' બંધાતું હતું
 તે વેળા હું ત્રણચાર વેળા એમની સાથે પૂને ગયો હતો. પહેલી વખત
 ગયો ત્યારે રાતના અગીઆર વાગ્યે સર સાહેબ ચારી રૂમમાં બાવી
 પહોંચ્યા. હું એકદમ ગેડો થઈ ગયો. તેમણે કહ્યું: 'હું દિલ્લીર ખું.
 મારે કશું કામ નથી, મારે તો જોવું હતું કે તમને નોકરોએ મચ્છરદાની
 આપી છે કે નહિ; કારણ કે અહીંના મચ્છર તો મેલેરિયલ છે !'

એક વાર તેઓ પોતે સિમલા જવાના હતા અને મહેતાજી, બટ
 અને નોકરોને અગાઉથી મોકલવાના હતા. મહેતાજી એ પ્રમાણે ત્રણ

કેળકર થોડી વાર મારી સામે જોઈ રહ્યા અને પછી બોલ્યાઃ
“આમનો ચહેરો મને પરિચિત લાગે છે.”

મેં કહ્યું: “વાજપ્તી છે, હું જ્યમુખલાલ મહેતાનો નાનો ભાઈ થાઉં.”

કેળકરે કહ્યું: “હાંઆં, ત્યારે એમ કહેને. મોરનાં ઇડાં કાંઈ ચીતર્યાં પડે ?”

મને અચૂક જોશીઓ એમ કહેના કે તારા નરસીખમાં એક દરિયાની મુસાફરી છે, બીજા જોશીઓ ના પાડતા. સિંધિયાએ એ મૂંઝવણમાંથી મને છોડ્યો, કારણ કે હમેશ માટે મુખર્જીની બહાર જવાની તો મેં ના પાડી દીધી હતી પણ એક વાર ત્રણેક માસ માટે કરાંચી જવાનું મારે આવ્યું અને હું કંપનીની સ્ટીમરમાં કરાંચી જવા માટે ૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીમાં બેસ્યો. હોંચકાથી મને ફેર ચડના. હાલતો પાટમો હોય તો હું બેસી ચડું નહિ. વાહનોમાં જોધે મોઝે મારાથી બેસાય નહિ. આવી પ્રકૃતિવાળા માણસથી સમુદ્ર-ગમન થાય ? પણ મને અનુભવ હતો માત્ર સફનાં નાનાં વહાણોમાં સૂરતથી દહરડા જવાનો અને લોંચમાં મોસથી એલીફન્ટાની યુદ્ધ મુધી જવાનો, “એટલે સ્ટીમર ઉપર શું થાય તેની ખબર ન હતી. સ્ટીમર ઉપર હું ગયો અને મારી કેબિનમાં મેં મારો સામાન ગોઠવ્યો. જ્યાં મુધી સ્ટીમર મુખર્જીના બારામાં રહી ત્યાં મુધી તો હું કોઈ ‘ઓલ્ડ સી ડોગ’ હોજી એ પ્રમાણે છતક ઉપર ફરતો ફરતો કપ્તાન સાથે ગપ્પાં મારતો હતો, પણ બારું છોડ્યું અને મારું માથું ચડ્યું. મને બચકર ફેર ચડવા લાગ્યા. મારાથી માત્ર બંકમાં સીધા સ્પર્શ રહેવાય, એ સિવાય કાંઈ જ થઈ શકે નહિ.

પાશ્ચાત્ય વાર્તાસાહિત્યના સમુદ્ર અને તેના વિશાળ પટ ઉપર મુસાફરી કરનાર સ્ત્રીપુરુષોનાં ચારિત્ર આલેખનાર સમર્થ સાહિત્ય સ્વામીઓને મેં યાદ કર્યો. ડાઈનિંગ સલૂનમાં જમતાં જમતાં, ડિસ્સિંગ હોલમાં નૃત્ય કરતાં, છતક ઉપર ફરતાં સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચે ઉપસ્થિત

યતા પ્રેમપ્રસંગો રમરણુમા લાવવા મેં યત્ન કર્યો હિંદી વહાણના સગમતા પ્રશ્નને વધને દરેક હિંદીએ સમુદ્રગમન માટેનું માનમ ઠેળવવાનું રહ્યું એ પણ મેં યાદ કરવાના પ્રયાસ કરી જોયા પણ બધું વૃથા જરા પામું બદનવા જાઉં અને તીવ્ર વેદના થઈ આવે મારા શરીરની તમામ નસો વૂડે વૂડે થઈ રહી છે એવી મને ભાતિ થઈ. કપ્તાન દિવસમા ત્રણે વેળા આવીને મારી દયાગ્નનક સ્થિતિ જોઈને હસે તેથી મારા હૃદયમા વધારે થતો ગયો સાજા સારા શરીરે ખાનામા માત્ર મોમળીતો રસ અને ટમેટાના ઝકડા ' મારી પ્રિય સિમરેટનો તો વિચાર પણ થઈ શકે નહિ રંગીનર તોફાનમા ઝોના ખાતી હોય અને કોઈ કદાવર અને ખૂનસૂરત આદમી આયના સામે જોતો રહીને દળમત કરતો હોય અને સાથે સીસોગીમા ગાયન ગાતો હોય એ વા ચિત્રો મેં જાહેર ખમરોમા પુષ્કળ જોયેલા, પણ એ જાહેર ખમરનું જગત કેવળ અસત્ય હોયું જોઈ એ એની મને મારી સ્થિતિ જોઈને ખાતરી થઈ

માર દિનરો હું કરાચી પહોંચ્યો ત્યારે માર દિવસની હળમત વગરના જ મારે જિતરવું પડ્યું હતું હેલા હેલા તો મને આ જીવન કરતા મૃત્યુ વધારે સારું લાગ્યું હું સમુદ્રમા ફેલી પડું તો વધારેમા વધારે પદર-વીસ મિનિટ હું ખ બોગમવાનું અને જા તો મનાહોના કનાક અને દિનસોના દિનસ '

તે વેળા મને એમ પણ જણાયું કે સમુદ્રગમનની સામે કાયદા ધડનાર આપણા નિષિમુનિ જરૂર આ બામતમા અનુભવી હશે અને પોતે જે બયાનક ચાતના સહન કરી તેમથી જાવિબની પ્રગતને છોડાવવાના રુજ આશયથી જ એ સમુદ્રગમનનો તેમણે વિરોધ કર્યો હશે. પણ આદિ તેનો અત્ત પણ હોય જ કરાચીનું બદર આગ્યું હું નીચે જિતયો જિતયો પછી લગભગ આઠ કનાક મને જગત ફરતું લાગ્યું અને માત્ર હું સ્થિર છું એવો બાસ થયો. અમુક જોડીઓ કહેતા તે સમુદ્રયાત્રા પણ મને મળી ગઈ એટલે

અવિધ્માં મારે ધૂરોપ અને અમેરિકાની યાત્રા બાકી છે, ડોઈ વેળા હું પણ 'લ પારિ'ના 'ફેલી બરઝેર'ના થીયેટરમાં ડોઈ દેવ્ય મુવતી જોડે જોડો હોઈશ કે નીસના કાફેમાં 'મદિરાપાન' કરતો હોઈશ કે અમેરિકાના મેનફેસ્ટન આઈલેન્ડમાં આ ફુનિયામાં રહીને પણ સ્વર્ગનો અનુભવ લેતો હોઈશ એવાં મીઠાં સપનાં છોડી દેવાં પડ્યાં !

કરાંચીમાં ડોક્તરરાય માંકડ, ઇન્દુભાઈ ગાંધી વગેરે સાહિત્યકોને પરિચય થયો. હું અનેક વેળા એમનાં 'ભિમિ' ના કાર્યાલયમાં જતો અને વાનીલાપનો લાભ મેળવતો. ત્યાંના સિંધિયાના ઓકર જસરાજ-ભાઈ અને તેમના પુત્ર મીડુભાઈની સાથે પણ મીઠો સંબંધ બંધાયો હતો. જસરાજભાઈના ના કહેવા છતાં હું ઊંટ પર બેઠો, તેના આંચકાથી મને પેટમાં દુઃખાવો શરૂ થયેલો તે હજી પણ-દસ વર્ષ પછી પણ ડોઈ ડોઈ વાર થઈ આવે છે.

વધોના મારા રનેહી ઇન્ડિયન દેસાઈ (ઇન્દુભાઈ) અને તેમનાં પત્ની દેવયાની દેસાઈ (દેવીજહેન) કરાંચીમાં હતાં, એટલે હું તેમને ત્યાં રહેલો. એ બે જાણે કમ હોય તેમ તેમણે મને બીજાં પતિ-પત્નીને પરિચય કરાવી આપ્યો: દલપતરામ જોશી અને તેમનાં પત્ની ભાગીરથી જોશી. આ ચારે જાણે મળીને મને કરાંચીમાં જરા અગવડ તો ન પડવા દીધી પણ મને લગભગ લાડ લડાવીને રહી મૂક્યો.

આ ચાર અને હું એમ પાંચ મળીને કલાકોના કલાક વાર્તાલાપ કરતાં. રાતના પણ છેલ્લાં છેલ્લાં તો બાર બાર વાગ્યા સુધી અમે ગપ્પાં મારતાં. રોજ સાંજે કિલ્લટન ઉપર પણ અમે સાથે જ જતાં. કરાંચીના એ ત્રણેક માસ અને આ બે પતિપત્નીનાં જોડાં મને સર્વદા યાદ રહેશે. હું મુંબઈ પાડેા આવ્યો. થોડી મુદત પછી ઇન્દુભાઈ પણ અહીં આવ્યા અને સ્વતંત્ર ધંધામાં પડ્યા. દેવીજહેન અનેક જગ્ગોને વશ કરીને પણ જી. એ. થયાં. વારંવાર જોલમાં જવાની એમને ટેવ પડી. એમ આ પતિ-પત્ની મને વારંવાર મળતાં બંધ થયાં. દલપતરામ કરાંચીથી બાવનમર અને ત્યાંથી મુંબઈ આવ્યા.

અને મોડર્ન સ્કૂલમાં વાર્ષિક પ્રિન્સપાલ તરીકે રહ્યા. તારાબાગના એમના બ્લોકમાં દલપતરામ, ભાગીરથી બહેન, ઈન્દુભાઈ, દેવીબહેન અને હું એમ મળીને કરાંચીનું વાતાવરણ લિખું કરવાનો અદ્વજ પ્રયાસ કરવા લાગ્યાં. પણ એમ ગયેલા દિવસો કાંઈ થોડા પાછા આવે છે ? અને તે ૫ પાછા સુખ અને આનંદના ! તો પણ ન્યાં સુધી દલપતરામ મુબઈ રહ્યા ત્યાં સુધી અમે એ પ્રયાસ છોડ્યો નહિ. આખરે દલપતરામ એ પ્રયાસથી ઠંટાળીને કહ્યો કે પછી ગમે તે કારણને લઈને કહો ભાવનગર ડિરેક્ટર એાફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શન્સ તરીકે ગયા. દલપતરામ અને ભાગીરથી બહેન એ પ્રસંગે મને મળવા આવ્યાં હતાં. તે પ્રસંગ હજી મને ખરાબર સાંજરે છે; કારણ કે તે વખતે હું ગંભીર મંદવાડમાંથી તરતનો જ ઊભો થયેલો અને પથારીમાં માંડ માંડ બેસી શકતો. અમને ત્રણેને તે સમયે હૃદયમાં એમ હતું કે બિવિધમાં પુનઃ મળાશે નહિ. પણ સુભાગ્યે એ તક ખોટા પડ્યો અને હમણાં જ એ પતિ-પત્ની મુબઈ ફરવા આવેલાં ત્યારે અમે મળેલાં. પણ હવે મળવાનું તે આવું જ. કલાકોના કલાકો નિર્ભેળે ગપ્પાં મારવાને નહિ !

આ જ પ્રમાણે મારા નાના બાઈ માધવલાલ અને નાના બાઈ જેવા ચન્દ્રપ્રસાદ સાથે પણ હું લાંબો સમય અત્યંત સ્નેહથી રહેલો અને હવે તે બે બાઈઓ પણ પરદેશ વેકતા થઈ ગયા છે. ઉમળશી-ઓમાં, જુહુ, ચોપાટી, કુમસ કે હજીરાના દરિયે નાહવા જવામાં, ફરવા જવામાં, અને કાંઈ નહિ તો ઘરને આટલે બેસીને અમે જે આનંદ લૂંટ્યો છે તે અવર્ણનીય છે. પણ સમય અને સંતોગ બદલાતાં સ્નેહીઓ છૂટાં પડતાં જાય છે. જેમ જેમ વર્ષ વધતું જાય છે તેમ તેમ મિત્રો અને સ્નેહીઓની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે અને જ્યારે એ બધાંની ગેરહાજરી વધુ સાલતી જણાય ત્યારે જ તેઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન ઓછી થતી જાય એ પણ એક વિધિનું વૈચિત્ર્ય છે, પણ તેનો જિવાય શો ? નેટલાં સ્નેહીઓ હોય તેટલાંને સાચવી રાખવાના યત્ન કરવા એ સિવાય અન્ય માર્ગ કયો ?



સ્વ સરલા મહેતા

મઠવણુ બાવનુ

મારી 'માર ચિતા વચ્ચે'ની નાટિકા ('છેલ્લો ફાલ' અને 'સરી જવું સુરત') વાચનારને એમ લાગશે કે એમાં ઘણી અતિ શયોક્તિ છે, કોઈના ધરતું દામ આ પ્રમાણે ન ચાને, એમાં આટલું ડોડનાણું નહિ હોય. પણ વસ્તુતઃ એમ નથી એના વસ્તુમાં સત્યાથ ધણો છે. મારા નિવાહ જયશુભભાઈનાં લગ્ન થયા ત્યારે જ કે તે પછી થોડા અરસામાં થઈ જત, પણ કોઈ વખત મારી નનળી તબિયત તો કોઈ વખત છોકરી બધાને નહિ પસંદ આવે એવા એવાં વિધોને લીધે એ પ્રજા મુલતવી રહ્યા કરતો હતો. પિતાના મૃત્યુ



શ્રી પૃથ્વીમા મહેતા

પછી તો બહેનનાં પુનર્જન થયાં એટલે એ વાત જોર'એ પડી. પણ ૧૯૧૪માં હું રેલ્વેમાં જોડાયો એટલે એ વાત પાછી નીકળી. તે વખતે ન્યાતમાં પણ આગલી વાત વિસારે પડી હતી. માતાપિતા મૃત્યુ પામેલાં અને જયસુખબાઈએ તો ઘરમાં પ્રજ્વલતા રાજ્ય સ્થાપેલું એટલે પોતે રાજા કહો કે પ્રેસિડન્ટ કહો પણ સૂચના માત્ર કરે, આજ્ઞા નહિ !

આટલે વર્ષે હજી પણ, મહત્વના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ અમારે ત્યાં આવી જ રીતે થાય છે. જ્યાં જ્યાં હોય તેમાં નાનામાં નાનાં બાળકને પણ મતાધિકાર હોય. અમે ચર્ચાએ ચડીએ, મૂળ પ્રશ્ન બાજુએ જ રહી જાય અને બીજા પ્રશ્નો ઉપર જ ચર્ચા કરીએ; તેમાં

૧૫૪ આથમતે અજવાળે

ગરમ પણ ચર્ધ નહોતો અને એ પ્રશ્નો અવૂરા રાખીને સમા બ
ખાસ પણ ચર્ધ નય મનોમના વિવાહ વખતની જ વાત પ્ર
અમે વાત પ્રેરી અને નિર્ણય પણ પ્રેનો પણ મોગામાર્ધ એ બ
જૂની ગયેના જે દિવસે વિવાહ કરવાનું નક્કી કરેલું તે દિવસે બા
સવારે ફરીને મોડા આ યા અમે એમને કહ્યું “આજે અત્યારે
તો આપણે વિવાહ કરવા જવાનું હતું અને તમે મોડા કેમ આપ્યા?”

એમણે તરત ગુસ્સે ચર્ધ જાળીને કહ્યું કે “તમે તોડો મને જરા
પણ વાત પ્રેતા નથી અને મને તે નક્કી કરી નાખો છો પડી
આવા મોગામાર્ધ થાય છે.”

અમે કહ્યું “અમે તમને પ્રેર્યું અને મોગામાર્ધ થયા જ
નથી, જરા મોડું થયું છે” બાર્ડને આ વાત મને નહિ બિનરી
એમણે તો એમ જ કહ્યું કે “પણ હું ફરવા પણ જઈ આવ્યો હવે
પાડો બહાર કેમ જાઉં? અમે એમને સમજાવ્યા કે આવા મુદ્દત
મર્ પાછા લેવાય નહિ અને આજે જ, અત્યારે જ, આપણે જરૂ
જોઈએ ત્યારે એ તૈયાર થઈ જના.”

મારી બાપનમા અમારામાથી કેટલેક અમારા મકાને આ વિશે
પ્રેર્યું એન તેમણે એ સારી રીતે શોધી લીધી, જન્મશક્તિ મેળવ્યા
અને નક્કી પણ પ્રેરી નાખ્યું આ બધું થયા પડી અમારી પાસાં
મેટમા એની ચર્ચા ચાલી અને તેમા આ દરમિયાન બિટી ગયો

તે દરમિયાન મારા વચના બહેને એ બીજી જોડે નક્કી પ્રેર્યું
તે દરમિયાન ઉતર મન લવાતા તે પણ ખનાસ.

મારા બાબી અને મોટામહેને મળીને એ ત્રીજી ઊંચી સાથે
ચોખ્ખું જોઈવેલું તે મોટામાર્ધએ તોડી નાખ્યું અને પોને એક ચોથી
સાથે જોઈવેલું પ્રેરી નાખી

પણ આ ચોથી સાથે પણ એટલી જ બહુમતી પડી એમને
ચારે ચાર રૂપા મર્ધ અને હું દનો એવો ને એવો રહ્યો

પારલામેંટને આ મંત્રીર વસ્તુસ્થિતિની જાણ થતાં પહેલાં તે ખૂબ આનંદ થયો અને દરેકે ખીજાં બધાં કેટલાં ઓછી વ્યવહારુ ભુક્તિનાં છે એ પુરવાર કરવાનો ચત્ન કર્યો. પણ આખરે એવો નિર્ણય થયો કે મારે પોતે જ હવે રણે ચડવું અને આ બાબતમાં નિવેડો લાવવો. મારા માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ ઓછી ન હતી. એક તો આ ચાર કન્યાઓ બાજુએ મૂકવાની જ હતી. દારણુ કે તો તો હું એક પક્ષને રાજી કરું અને ખીજા અનેક પક્ષોને નારાજ કરું. ખીજું; છ સાત વર્ગોથી હું ન્યાતથી દૂર ચર્ષ ગયો હતો એટલે કંઈ છોકરીને માટે યત્ન કરવો એની અને કશી સમજણ નહોતી. સુભાગ્યે તે વખતે અમારા જૂના દોસ્ત ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ અમારે ત્યાં રહેતા હતા અને ધરમાંથી ખીજાં બધાં અમદાવાદ ગયાં હતાં. મેં બધો માર ચન્દ્રવદનને માથે નાખી દીધો અને એમણે બધાંનાં નામો ગણાવતાં સરલાનું નામ પસંદ કર્યું.

સરલાનું ખરું નામ સુવિલા હતું. એના બાપ ચંપકલાલ મુનગી મારા પિતાના મિત્ર થાય અને સંગીતના જલસાઓમાં એ સૌ ભેગા ભજે. ચન્દ્રવદને ચંપકલાલને પત્ર લખીને બધું ટેરવ્યું અને પછી અમે બધાં સૂરત ગયાં. સૂરતમાં વિવાહ થયા ત્યારે મેં વધે પછી સરલાને જોઈ. ખીજો વર્ગે લગ્ન થયાં. લગ્ન વેળા ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ, કુંજવિદારી કુ, શાંતિલાલ શાહ, દા. કાંતિલાલ શાહ. કરજીલાલભાઈ, કાંતિલાલભાઈ, વગેરે મહેમાનોથી ભરેલા ધરમાં અમે સારી પેઠે સૂરતી મસ્કરી હતા અને તોફાનોથી લગભગ એક માસ આનંદ માણ્યો.

અતિશય સુકુમાર બાંધાની, ઘણી ગૌરવર્ણી, ઠીંગણી સરલા આ જગતમાં રહેવાને બદલે સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદના જગતમાં રહેતી હતી. સાહિત્યનું જગત એને વાસ્તવદર્શી જણાવું હતું. વિદ્યા પ્રત્યેની એની અભિરુચિ જોતાં, જો એ જરા મોડી જન્મી હોત તો હુમ્મ અંગ્રેજી કેળવણી એણે જરૂર લીધી હોત. માનવજાતની

ખરાબ ટેવો અને દુર્ગુણોથી એ સાવ અજ્ઞાન હતી, એટલે એના અંધ છવનમાં ત્યારે એના માર્ગમાં આ ખરાબ ટેવ અને દુર્ગુણ-રૂપી કંટક એને નડ્યા ત્યારે એનું હૈયું સંકોચાઈ ગયું. તે સમયે મારી તનિયત પણ નગણ અને એની પણ એવી એટલે પેલી કહેતી પ્રમાણે એક જ ઘર બગડ્યું હતું. વાંચનાં રસિયાં બંને એટલે વાંચનાં વાંચનાં રાતના દોડ-બે તો ઘણી વાર વાગી જતા અને પછીથી બંનેનું માયું ચડતું. વાચવાનો કાર્યક્રમ નહિ હોય તો મને લખવા બેસાડીને એ પોતે કાંઈક વાંચવાનું લેતી.

સરલા કાજળી જોવામાં, ‘મીડિયમ’ તરીકે બહુ સારી હતી અને સૂરતમાં પણ ઘણા લોકો એની આ શક્તિનો લાભ લઈ ગયાં હતાં. ઠોઠ વસ્તુ ખોવાણી હોય, ઠોઠ મનુષ્ય ક્યાંક ચાલ્યું ગયું હોય તો તે વેળા માણુમો એની પાસે આવીને કાજળી જોવડાવના. અમે પણ એને ઘણીવાર પૂછના, આને લઈને એણે પોતાનો મૃત્યુદિન જોઈ રાખેલો, એટલું જ નહિ પણ પોતાના મૃત્યુ પછી હું કઈ મુવતી જોડે લખ કરીશ તે પણ એ જાણતી હતી અને એણે ચન્દ્રપ્રસાદ દીવાનજીને આમળથી કહી રાખેલું.

એક વખત એવું બનેલું કે સરલા સૂરતમાં ઘણી મંબીર માંદી અને મુજબમાં મને ‘ડબલ ન્યુમેનિયા’ થયેલો. અમે બંને સાગ્ન થયાં અને મજલાં ત્યારે મેં એ વિશે આનંદ વ્યક્ત કર્યો ત્યારે એણે મંબીર વડને કહેલું કે “આપણે બંને આ વેળા જ ઉકલી ગયાં હોત તો ખોડું ન હતું. માડું તો જાણે મમજ્યા-મારે લાંબો સમય કાઢવો નથી પણ તમને નાડક દુઃખ વેડવાનાં છે !” આ સાંભળીને હું બહુ વ્યથ થઈ ગયો એટલે સરલાએ વાત બદલી નાખી અને પોતે તો મસ્કરીમાં જોલેલી એમ કહી નાખ્યું.

અનિશ્ચય નાનુકે તનિયત, આટલું ક્રમશઃ માનસ અને ઘણી મુરાગી પ્રકૃતિવાળું મનુષ્ય આ નિષ્કૃત જનનમાં ક્યાં સુધી નબે ?

પેતે પેતાનું મોત બાણી છતાં આ ઓગણીશ-વીશ વર્ષની યુવતીએ તેનો ડર કે ચિંતા કદી બતાવ્યાં ન હતાં. પહેલા ગંભીર મંદવાહ-માથી તો તે બચી ગઈ હતી. તે વેળા જન્મેલ પુત્ર (સરોજકુમાર) આફ-નવ 'માસનો થઈ મરણ પામ્યો. બીજી વેળા શરદપૂર્ણિમાને દિવસે, ફેબ્રુવ્રુઆરી ૨૦૩, મુંબઈની એક હોસ્પિટલમાં પૂર્ણિમાનો જન્મ થયો. છઠ્ઠે દિવસે માને તાવ ચડ્યો. માંદગી ગંભીર થઈ ગઈ. સરલાએ સાંતાક્રુઝ જવાની ઇચ્છા દેખાડી. અમે એને સાંતાક્રુઝ હસનાબાદ લેઈનમાં લઈ આવ્યાં. ત્યાં ત્રણેક દિવસ રહીને બાઈબીજને દિવસે, ૧૯૧૯ના એપ્રિલના ૨૫ મીએ સવારે એ વાગ્યે એ મરણ પામી. "તમારો દેહ રાખનો છે, પણ કરમ તો કઠિયારનાં છે." એમ કહી મને ચિડવનારી, વયોવૃદ્ધ પણ જે વરતુના રમણ-માત્રથી ડરે તે મૃત્યુને બેઠતાં આનંદ માનનારી, યૌવનનું આંગણું પણ નહિ વટાવનારી, "મરતી વખતે છેલ્લે પતિનું નામ દઈને મરીશ." એવું કહેનારી, જીવન માથુવા તો શું પણ જોવા પણ નહિ જીભી રહેનારી યુવતી છેલ્લે પતિનું નામ દઈને આ જગતનો ત્યાગ કરી ગઈ.

ઘરમાં સરલાને મારા નાના બાઈ માધવભાઈ અને જયસુખ-ભાઈના સાળા ચન્દ્રપ્રસાદ જોડે બહુ બનતું. ચન્દ્રપ્રસાદ ત્રીજી અંગ્રેજી ચોપડી બહુતા ત્યારથી અમારે લાં આવીને રહેલા, તે દેહ કેળવણી પૂરી કરીને નોકરીમાં દાખલ થયા લાં સુધી. ચન્દ્રપ્રસાદ અને માધુ-ભાઈ એક સરખી વયના છતાં આટલાં વર્ષમાં એ બાગ્યે જ ફેર્લ વાર લડેલા. જયસુખભાઈ અને તેમનું કુટુંબ ગયા મહાયુદ્ધમાં સિમરે ગયેલ અને સાંતાક્રુઝમાં હું, સરલા, માધુભાઈ અને ચન્દ્રપ્રસાદ રહેતાં તે વેળા સાંતાક્રુઝમાં ચોરોનો હિપદ્રવ હતો વધી ગયો હતો અને અમારી સામે ધનસુખભાઈ મજબુદાર, ડાહ્યાભાઈ ચોખાવાળા વગેરે તો રાતના ચાર ચાર પાંચ પાંચ કુટુંબો ભેગાં કરીને સૂતા. જયસુખ-ભાઈની ગેરહાજરીમાં વડીલ તરીકે ધનસુખભાઈએ અને ડાહ્યાભાઈએ

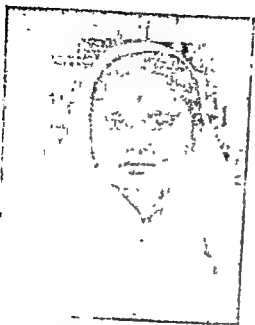
અમને પણ એ પ્રમાણે સૂતા બોલાવેલાં પણ એમ ચોરોથી બીજાને અમે ધર છોડી દેવા તૈયાર થયેલાં નહિ, અને તેમને સામનો કરવાને માટે અમે સારી જોવી તૈયારી કરેલી. અલગત, જો ખરેખર એ લોકોનો અમને બેટો થયો હોત તો શું ચાત એની અટકળ કરવી અત્યારે મુશ્કેલ છે.

રાતના ચન્દ્રપ્રસાદ, માધુભાઈ અને અમારા મિત્ર અને પડોશી કાંતિભાઈના બે ભાઈ રુદ્રપ્રસાદ અને ભૃગુરાય એ ચાર જણા પરીક્ષા માટે વાંચના એટલે બાર વાગ્યા સુધી એમનો ચોક્કાપહેરો ગણાતો. બાર વાગ્યે એ લોકો મને અને સરલાને જગાડીને સૂઈ જતા. અમે બે અઠી દલાદ જગીને અમારા નોકર રણછોડ અને તેની વહુને જગાડીને સૂઈ જતાં અને એ બે જણાં પેલા ચારને સવારે પાંચ વાગ્યે જગાડીને દલાદેક સૂઈ જતાં. ચોક્કાની ચોઠવણ આ પ્રમાણે હતી. શસ્ત્રાસ્ત્રમાં માધુભાઈ તથા રુદ્રપ્રસાદે ક્રિકેટના રટ'પો લીધેલા, ચન્દ્રપ્રસાદે ક્રિકેટનું બેટ રાખેલું, મેં કાકાજીની મોટી કડિયાળા ડાંમ રાખેલી અને સરલાએ પાણુખણીનો ડાંડો રાખેલો. નોકર રણછોડ લોદાનો સગીચો રાખતો. ભૃગુરાયે કશું નહોતું રાખ્યું એમ અમને જણાતાં અમે એમને કશું પણ એમણે તો તિરસ્કારથી અમને જવાબ વાળેલો કે " તમે લોકો દયિયાર રાખતાં સમજતા જ નથી. હું તો મુંગો મુંગો હૈઃ સુધી સૂઈ રહીશ અને ચોર ફંકેસતો મારી પાસે આવશે ત્યારે મારા તકિયા નીચે હું મારું કંપાસ સંતાડી રાખું છું એનાથી એની આંખો ફોડી નાખીશ ! "

ચોરોની સામે થવાના અમારા નિયમમાં મંબીરતા સાથે દારપરસ પણ હતો. અમારે ત્યાં એક તીજેરી હતી જેમાં કશું ન હતું. એથી અમે રોજ રાતે એનું બારણું ખૂલ્લું મુકીને મૂતા, એવા વિચારથી કે એ જાંધ હોય, મહેનત કરીને ચોરો અને જીધાડે અને પગી એમાં કશું નહિ જુએ તો નાખીપાસ થઈને અમારા ઉપર ખાર

કાંઠે એવું બનવા ન પામે એક વાર અમારા પડોશી કાંતિભાઈને ત્યાં બહાર ખડખડાટ થયો અને ચેરના પગલા સંભળાયાં. કાંતિભાઈનાં પત્ની હસુબહેને આ વાતની ખબર કાંતિભાઈને ધીમેથી આપી. કાંતિભાઈએ મોટથી ઘાંટા પાડીને કહ્યું કે 'આવરા દેની, એ શુ લઈ જવાનો છે ?' એ આશરો તો હું એને બે કપ ચાહ મૂકવાનું કહીશ-એક એને માટે અને એક મારે માટે.' પેનાએ આ સાંભળ્યું હોય કે નહિ એ તો પ્રભુ જાણે પણ ખડખડાટ બધ થઈ ગયો. અમારા આના અનુભવોના વર્ણનથી ધનસુખભાઈ વગેરે અમારા ઉપર ગુસ્સે થતા અને કહેતા કે આવી બાબતમાં હસરાને સ્થાન જ નથી.

લગભગ આ જ સમયમાં સરલાને સૂરત જવાનું થયું માર્ગ મોટા બહેન તનુભવરી સાનાકુત્રમાં જ રહેના હતાં એટલે એ તથા એમના સાસુ ઈશ્વરીનકેન બહુ ચિડવાયા તો પે મે અને ચન્દ્રપ્રસાદે હાથે રાધરાનો પ્રયોગ આરંભ્યો. ઉપપત્તિમાં અમે થોડું'ધણું' શાન આસપાસનાઓ પાસેથી મેળવ્યું અને પછી એક દિવસ અમે કણુક બાધવાની શરૂઆત કરી ધડીકમાં કણુક પાતળી થઈ જાય એટલે અમે વધારે લોટ નાખીએ એથી કડક થાય એટલે અમે પાણી નાખીએ. આગ કરતાં કરતા પણ વસ્તુસ્થિતિ સુધરી નહિ એટલે કં'ટાગાને અમે પડોશી પારમી યુનતીને બોલાવી લાવેના જોણે એમની રટાઈતની રાટલી બનાવીને આખરે એનો તોડ કાઢ્યો. રોજ નવી નવી મુશ્કેલીઓ ઝિબી થતી જતી હતી અને તેનો તોડ અમે જુદા જુદા માથ્યુસોની મદદથી લાગતા હતા છતાં આખર સુધરી હું ખીચડી બનાવતા શીખેનો નહિ, કારણકે મારાથી અડધી બળા જતી અને અરધીમા પાણી રહેતું. હું કુલકા બનાવવામાં નિષ્ણાત બનેનો, એક વાર અમે મુઠીઆ (મેથીની ભાઈનાં) બનાવેલા તેને ખાતી વખતે અમારે હથોડીની મદદ લેવી પડેલી. ચાર પાચ માસ



સ્વ. પુષ્પાવતી મહેતા

પછી અમારા આ પ્રયોગનો અર્થ આવ્યો. ત્યાર પછી મેં એ વખત હાથે રાંધેલું નહિ એટલે અત્યારે હું તદ્દન ભૂલી ગયો છું પણ ચન્દ્રપ્રસાદને હાથે રાંધવાના સંયોગો ઘણા આવ્યા એટલે એ તો એ વિષયમાં હિસ્સાદાર બની ગયા છે—એ કહે છે તો ખરા જ.

સરલાના મૃત્યુને ત્રણેક વર્ષ થઈ ગયાં પછી હું બીજી વાર પુષ્પાવતી લોકે પરણ્યો. ચરીરે તંદુરસ્ત, દુનિયાના વ્યવહારુ જ્ઞાનમાં પાણી, સંગીતનું જ્ઞાન ઠીક ઠીક—ત્રે. જવે પામે એ શોખેલી—પણ પુષ્પાવતીને મૂળ શોખ તો રમોઈ કરીને બધાંને જમાડવાનો. ઘેર બધાં આવે, રસોઈ કે બપોરનું ખાવાનું ખાવ અને વખાણે તો એ રાજ. આ શોખ એનો અમર્યાદિત એટલે કેટલીક વાર મારે એને



ક. ગિના મહેતા

લખને મકન ફેરવુ પડતું. શનિવારે હું ઓફિસમાંથી પૂવડેનો આવવાનો હોજી એટલે બપોરને માટે કંઈ કંઈ વાતી એ બનાવતી. પણ આ વાતની ખમર પડેલીઓને અને સમાને પડી. ત્યારે એટલે ચાખવા આવે. ઘણી વાર એમ બનતું કે ચાખનામા ને ચાખનામાં એ વાતી પૂરી થતી અને હું ઘેર પહોંચું ત્યારે મારે નમીમે માત્ર ચાકનો પ્યાસો જ રહેતો ! પણ મારું ખાવાનું ઓછું એટલે હું ખાઉં કે ન ખાઉં એની ઝાઝી પંચાતી નહોતી થતી.

આ લગ્ન વેળા જ હું પેસેટકે ખનાસ થઈ ગયેનો. કરોડપતિ થવાની આદાશમાં કહી કે પછી બેનફૂદાર્ક ખાતર બેનફૂદાર્ક માટે કહો, પણ મેં સેરખમરમાં ચોકું ઘણું ખેડેલું. પહેલાં પાચેક હજાર

કમાયો! અને પછી ગયું તે ગયું જ ! એટલે લગ્ન વેળા મારે દોઢેક લગ્નર રૂપિયા ઉછીના લેવા પડેલા. તે વેળાની ખરી સ્થિતિ વિશે અમારા મિત્ર કાકાભાઈને ખબર હોવાથી એમણે મને એક વાર કહેલું કે 'તારે જોઈએ તો મારી પાસેથી પૈસા લેને.' મેં કહ્યું કે 'મને વાજખી વ્યાજે આપો તો મારે જરૂર છે.' વ્યાજે આપવા એમણે ના પાડી. મેં કહ્યું કે 'વ્યાજ વગર પૈસા લઉં તો પાછા આપવાની વૃત્તિ ચાય નહિ માટે વ્યાજ લો.' એમણે બાર મૂકીને વ્યાજ લેવાની ના પાડી એટલે પછી મેં એક બીજા માણસ પાસેથી વ્યાજે પૈસા લીધેલા. પણ મારા મિત્રમંડળમાં પ્રભુકૃપાથી આવા મિત્રો પણ છે તે જાણીને મારી છાતી ગર્વથી ફૂલેલી. પણ તે વખત સારો એટલે છાપાઓમાં લખાણો લખી લખીને હું સારી કમાણી કરતો. જુદાં જુદાં તખ્તજુસ રાખીને અડવાડિક લખાણો હું લખતો. 'સાંજ વર્તમાન'માં તો મેં એ પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી લખવાનું ચાલુ રાખેલું, આથી દેવું ઝપાટામાં બરાઈ ગયેલું.

ખીટવારનાં લગ્ન પછી હું સાંતાકુઝમાં જ, પણ જ્યમુખમાઈથી છૂટો, પોલિસ ચોકીની સામે રહેતો. ત્યાં બે-અઢી વર્ષ રહ્યો હોમશ તે વેળા પડેલાં શામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી, તેમનાં બા અને બે નાનાભાઈઓ મારાં પડોશી હતાં અને પછી તેમના અનેવી અમુખાઈ દતા. શામળદાસભાઈની સાથે તો તે વેળા બંધાયેલો રનેદ હજી એવો ને એવો છે; જો કે દવે પ્રતિકૂળ સંયોજોને લઈને પડેલાં નેટલું અગે એકેકને મળી ચકના નથી. તે વેળા અમુક કારણોને લઈને મેં કલમ છોડેલી. શામળદાસે પોતાની કુનેહથી તે મારી પાસે પકડાવેલી. તે પછી છોડેલી કલમ મને જ્યોતીન્દ્ર દવેએ પાછી લેવડાવેલી. શામળદાસભાઈ અને તેમના બે બાઈ રણછોડભાઈ અને શાંતિભાઈ મને અને મારી પત્નીને બાઈ-બાબી ગણીને જ વર્તતા.

તે સમય અમે બહુ મુખમાં ગળેલો, એક દિવાળી તો ખાસ

રમરણમાં રહી ગઈ છે. ચેરોના ત્રાસને લીધે માધુભાઈ તથા તેમનાં પત્ની સુમિત્રા રાતનાં અમારે ત્યાં આવનાં. જ્યમુખભાઈને ત્યાં જતીએ, ફટાકા ફેડીએ, ગરખાં ખાંરીએ અને પછી અમે અમારે ત્યાં આવ્યાં. ત્યાં પ્રુધાવતી અને સુમિત્રા સાચિયા પૂરવા માંડે અને હું, માધુભાઈ, શામળદાસ અને તેમના ભાઈએ. આસપાસનાં બધાંઓની જોય બગાડીને ફટાકા ફેડવા માંડીએ. તે દોડ-એ તો સફેદમાં વાગી જતા.

શામળદાસભાઈને જગ્યા નાની પડવાથી એ બીજો ગયા અને ત્યાં એમના બનેલી અમુકાઈ આવ્યા. એ પણ એટલા જ મોજ અને હેદાર હૈયાવાળા તે વેળા એમને ત્યાં ગોટરકાર પણ હતી. પડોશીઓ અને મિત્રો પાછળ મરી શીટ એવા એ અમુકાઈ. ગોટરગનના પ્રખ્યાત તખલ્લુ ખાંમાડેજ સિદ્ધિ મીયાને તે વખતે જ મેં અને અમુકાઈએ તખલ્લુ શીખવા રોકેલા. ખરું જોડું તો બધે બગવાન બાજે પણ શામળદાસભાઈનાં બાજે અમને તખલ્લુની બહુ ના પાડેલી પણ અમે શેના માનીએ ? થોડા વખતમાં શામળદાસ-ભાઈને ખૂબ ખોટ આવી. અમુકાઈને ત્યાં એમના બે પુત્રો મૃત્યુ પામ્યા અને પેસા પણ ઘણા ગયા. મારે ત્યાં તો મારા જીવનસંસારનું તળીયું જ તૂટી ગયું—મારી પત્ની પોતાનો નવ માસનો પુત્ર ગમલ મૃત્યુ પામ્યો તેથી ગાંડી થઈ ગઈ. ત્રણે કુટુંબમાં તખલ્લુ બંધ થઈ ગયાં.

મેં હારમોનિયમ પર હાથ અજમાવેલો. દિલરુખા ખૂબ વગાડેલું પણ તખલ્લુ શીખવા નેટલી તમત્તા મેં બીજા કોઈ વાન્નિત પાછળ બતાવેલી નહિ. રોજના ચાર ચાર કલાક હું રિયાઝ કરતો અને એ પ્રમાણે છ માસ સુધી કામ કર્યું ત્યારે સિદ્ધિમીયા મારા ઉપર ખુશ થઈ ગયેલા અને પાછળથી મેં જ્યારે તે છોડ્યાં ત્યારે એમણે એમ ધારેલું કે મેં પેસાની તળીને લઈને એમ કર્યું હશે

એટલે એમણે એમ કહેલું કે “એની ચિંતા ન કરીશ. હું મક્ક શીખવવા તૈયાર છું !”

બાળપણથી હું ગાંડપણથી બહુ બીંતો અને ગાંડાને જોઈને અકળાઈ જતો. અમદાવાદમાં એક વાર મને બાધ કુંજવિહારી યુ કલા વિના ગાંડાની ઇસ્પતાલમાં લઈ ગયેલા. તે વેળા ત્યાંની બૃમાબૂમ સાંભળતાં મેં જાણી લીધું અને પછી અંદર પગ મૂકવાની ના પાડેલી. બચિષ્યમાં એ ગાંડપણનો સહવાસ પણ વર્ષો સુધી વેડવે પડ્યો એ વિધિના લેખ.

મંદવાડથી અમે ગભરાઈએ તેવાં ન હતાં કારણ કે અમને એનો પરિચય હતો. અમારાં બાનો મંદવાડ બાર વર્ષનો હતો. પાંત્રીશ વર્ષ થયાં મારો મંદવાડ તો ચાકુ જ છે; પણ આ પ્રકારની માંદગી જેમાં તમારા ચક્ષુ સમીપ મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ ખોઈ દેતું જાય તે અનુભવવાથી આપણે નિર્જળ-ખીકણ બની જઈએ છીએ. એ નિર્જળતામાં ધણું પણ ક્યું, અનેક વડેમેને પ્રેમ્યા, પ્રભુને ભૂલીને છુદ માણ્યોને રીઝવવા મેં યત્ન કર્યો. ઢાકતરો હકીમે, વૈદ્યો, હોમીઓપેથ અને જાદુ-જાંતર-મંતરવાળા અનેકના ઉપાય અજમાવી જોયા, કાંઈ કાંઈ જોશીઓનાં કહેવાં સાંભળ્યાં પણ નિરર્થક. આરંભથી, ઇન્દ્રવિજય દેસાઈ અને માધુભાઈએ હાથ જોઈને મને કહેલું તે સમ્યું પડ્યું અને ૧૯૨૭માં ગાંડપણ આવેલું તે પાંચમી ઓક્ટોબર ૧૯૪૨ને દિવસે પુષ્પાવતીએ સૂરતમાં ગાંડપણમાં જ દેહ છોડ્યો.

જયસુખલાલભાઈ તથા કુમુદાબાબીને પુત્રીઓ નથી. સરલાની પુત્રી પૂર્ણિમાને એ જ્યારે ચાર દિવસની હતી ત્યારે જ કુમુદાબાબી એને ઇસ્પતાલમાંથી લઈ આવ્યાં હતાં, તે આજે ત્રેવીશ વર્ષની છે. પુષ્પાવતીની પુત્રી મેનાક માસની હતી ત્યારથી મોટી કાકીને માથે આવી પડી. આજે તે સોળ વર્ષની છે.

મેં મારી બહાલી નોકરીઓ અને એવા પ્રસંગો આગલા પ્રકરણોમાં દૂંઢાણમાં જણાવી દીધા છે. પણ એ બધાય કાળમાં વાચન અને લેખન તો ચાલ્યા જ કરતું. ૧૯૨૨-૨૩માં મેં છાંડેલી કલમ પાછી શામળદાસે પકડાવેલી એ પણ હું લખી ગયો છું. તે વખતે શામળદાસ થોડી વાર ‘હિન્દુસ્થાન’ના તંત્રી હતા અને પછીથી એમણે પોતાનું અઠવાડિક ‘કર્મભૂમિ’ કાઢ્યું હતું. “કર્મભૂમિ”ના માર્ગમાં મોટામાં મોટું વિધન એ હતું કે હજી એનો જમાનો આવ્યો નહોતો; બાકી એ અઠવાડિકમાં અમત જેવા પ્રાણુ તરવરી રહ્યા હતા. શામળદાસશાઈની તેજીથી કલમ ઉપરાંત ‘જેરણના તણખા’ નામની લેખમાળા જયસુખલાલ લખતા અને હું એક અઠવાડિયે હારથરસનો રકેમ લખતો તો બીજે અઠવાડિયે સાહિત્યની ચર્ચા લખતો. એ છાપું દસ વર્ષ મોડું નીકળ્યું હોત તો કાંઈ એર રંગ જામત.

૧૯૨૭મા 'ગુજરાત' નીકળ્યું તે પહેલાંના યુગ હાજીમદમદ અતારખિયા સિવજીના 'વીસમી સદી'ના હતો. મારે ઠાણુ મળે શાથી પણ હાજીમદમદ સાથે મદુ લહેણાદેવી નહિ હોય. તંત્રીઓ જોડે સિદ્ધાંત અને લેખકોના હક્ક ખાતર લડવું એ મારે મન નહુ ન હતું પણ હાજીમદમદ જોડે તો આરબથી જ એવું થઈ ગયું મન્યુ એનું કે રજીસ્ટરમાં મારું નામ હાજીમદમદને આપ્યું. મસ્ત કઢીર, જાગીર દાર અને ઓલિયા જોઈથી ઉપરાંત 'મંગળની મુમાફરી'ના પારસી લેખક એમની પાસે હતા પણ એમનાથી એમની જૂખ બાગી ન હતી. મેં એમને એક રોચ આપ્યો. એમણે એ વાંચ્યો અને મને કહ્યું કે લેખકોના હાસ્યગમ જરા મોજા પડે છે માટે હેલ્થો બામ દા તો કુ ફરીથી લખું છું તો એ પોતે લખે.

એ રીતે એમને ખીજના લેખોને મહારવાની ટેવ હતી અં ખીજ હામ્પરસના લેખકોના ચાર પાચ લેખો એમણે મારી પાસે મરાવેલા પણ ખગા ! પણ મેં તો બેમાથી એક પણ કરવાની ના પાડી. ચર્ચાએ જગા મરમ સ્વરૂપ લીધું એટલે હાજી મદમદે કહી નાખ્યું કે " જ્યાંસુધી તમે મને તમારા લેખો આ પ્રમાણે મહારવાની છૂટ નહિ આપો ત્યાં સુધી 'વીસમી સદી' તમારા લેખો નહિ જાપે " મેં જવાબ દઈ દીધો કે " બપા માણસ, એ રીતે તમે રાખો તો ધનસુખનાનના લેખો તમને મળે જ નહિ હા, બને, તમારે અમુક લેખો નાપચ દ કરીને પાઠા આપવા હોય તો તે બેલાયક પાઠા આપી શકો છો, પણ મારા લેખમાં તું તમને, જોડણી સિવાય, ખીજું સુધારવાની સત્તા તો કોઈ દાણે નહિ આપુ. " બમ, તે પછી 'વીસમી સદી' અમારે ત્યાં મક્ત આનતુ, હું મહિને બે મહિને એમને ત્યાં જઈને ગપ્પાં મારતો, એ જઘી વાત ખરી પણ હાજી મદમદે લેખ માગ્યો નહિ અને મેં તે આપ્યો નહિ. હેવટે, હાજી મદમદના મૃત્યુ પહેલાં માત્ર ત્રણ માસ ઉપર એમણે નરમિંદરાવ

પામે આ કિસ્સો રજૂ કર્યો અને મારી પાસેથી લેખો મળે એવી ગોઠવણ કરવાની ઇચ્છા બતાવી જે વચ્ચે સમાધાન થયું અને મેં જેરોમની 'નોવેલ મોટસ્' નામની વાર્તા ઉપરથી 'અમારી નવન થા' નામે વાર્તા લખીને એમને આપી જે વાચીને એ ધણા સુતોપ પામ્યા અને ચિત્રો માટે એમણે તે હસ્તનિખિત પ્રત રવિશંકર રાવ જીને મોકલી આપી ચિત્રો દોરાઈને આવે તે પહેલાં હાથ મદમદ મૃત્યુ પામ્યા અને 'વીસમી સદી' પણ મરણ પામ્યું મને રવિ બાઈએ પ્રત પાછી મોની તે વાર્તા આખરે 'શુજરાત માં પડે' કે ગોરક્ષકરના ચિત્રો સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ, અને પછી ભાગ 'તારન નિકાર' ગમદમા છપાઈ

૧૯૨૨મા 'શુજરાત' પ્રસિદ્ધ થતા માહયુ અને હું મૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી અને વિજયરાય મ્હરાયુરાય વૈદ્યાના સમાગમમા આવ્યો કેના માણસોનો ઉચ્ચ રતનાવ બહુ બાણીતો હોય છે નરસિંહરાય, મૈયાલાલ વગેરે, વિજયરાય વૈદ્યા વગેરેની સાથે હડ નારાની મધ્યા ગણવા બાઈએ તો ધણી મોની થવા જાય પણ એ સખ્યામા નહેતો અને નથી એ પણ અગળ જેવું છે જો કે મૈયાલાલ જોડે તો હું એ વાર કિકેના મેદાનમા હોતો પણ એ હડાએ તો અમને જેને એકેકની સમીપ આણેના મૈયાલાલ સાથેતો મારો લામા કાળતો જૂનો સખધ મે 'મીઠી નજરે મા એમના રેખાચિત્રમા આપેતો છે એટલે અહીં પાત્રુ લખવાની જરૂર જોતો નથી વિજયરાય જ્યારે 'શુજરાત મા હતા ત્યારે 'શુજરાત ની ઓફિસ કોટમા કાળા ઘોડાના મમનોની હારની પાછળના ભાગમા હતી અને અમારી-સર વિઠ્ઠલદાસની-ઓફિસ એ આગની હારમા એ મમનોમા હતી એટલે હું વિજયરાયને મળવા અડવાડિયામા ત્રણેક વાર જતો

અતિશય હી ગણા રોજના માફુડિયા, સાક્ષર વિજયરાય પ્રત્યે હું તો આકર્ષાયેતો એમના હૃદયની નિખાનસતાથી, એમના જ્ઞાનથી

અને વિશાળ વાચનથી, ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા માટે એમણે લીધેના ભેખથી, વાર્તાલાપ કરવાની અને સામળવાની એમની નિપુણતાથી અને સાહિત્યમાં એમના 'હાર્ષિ' જાઉં 'પણા'થી એ મારા પ્રત્યે શા માટે મુગ્ધ થયા હતા અને હજી થયા છે તે વિશે કારણો આપવા એ એમનું કામ છે, મારું નથી એમણે એમાના ઘણા કારણો તો 'માનસી'ના એમણે ૨૦-૧૦-૧૯૪૦ને દિન પ્રસિદ્ધ મેલ ખાસ અંકમાં જણાવી દીધેના છે

આટલા સામા કાગમાં અમે એક વખત પણ પરસ્પરમાં અઘડા નથી એમના 'ગુજરાત'માં, એમના 'ચેતન'માં, એમના 'કોમુની'માં અને એમના 'માનસી'માં એમણે મારા લેખો મારેના અને મે તે આપેલા-માનસી'માં તો હજી આપુ છું. કેટલી વાર તે એવા પેખોની માગણી કરેલી કે જેમાં મારે ખર્ચ પણ કરવો પડ્યો હોય, પણ એ મને મદી સાધ્યુ નથી દર વર્ષે ટાઉનહોલમાં ભરાતા ચિત્ર અને ચિત્રપ્રદર્શનો અને વર્ષમાં મુનક્રમાં જેટલા કોન્સર્ટો નાટકો વગેરે થાય તેટલા જોઈને તે વિશે લેખ લખવાનો પ્રયત્ન વિજયરાયે અને મે મેરેલો અને તે પ્રમાણે મે લેખો લખેલા પણ ખરા ('મીઠી નજરે'માં તે બરા પ્રસિદ્ધ થયા છે) અને પાછળથી એવા પ્રમારના લેખો બધ થયેના તે બીજા કશા કારણથી નહિ પણ મારી લયગતી જતી તબિયતને લઈને

લેખોમાં હું અંગ્રેજી શબ્દો લખી નાખુ તેના ગુજરાતી શબ્દો ગોઠવવા અને તે પણ લેખક પ્રત્યે મમતા અને સ્નેહ અને પક્ષપાત દર્શાવીને, એ વિજયરાય જેવા કોઈક તત્ત્વી જ કરે એમની માથે મે કનાકોના કલાક વાર્તાલાપ ક્યો છે એ દરમિયાન અમે સાહિત્ય ઉપરાંત અનેક લલિત કલાઓ અને માનસશાસ્ત્ર વિશે લખાણ ચર્ચાઓ કરતા પડેલા 'કોમુની'ને માટે અને પછી 'માનસી'ને માટે કેવી લેખમાળાઓ શરૂ કરવી જોઈએ, એ માસિકો અને ત્રિમાસિકોના રૂપ

ગંગા કેવાં કરી નાખવાં જોઈએ વગેરે બાજતો પણ અમે ઝીણવટથી ચર્ચેલી પણ ગુજરાતમાં દજી 'માનસી' જેવાં માસિક કે ત્રિમાસિક પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્વાહ કરી શકે એવો સમય આવ્યો જણાતો નથી એમ શરમ અને ખેદથી જણાવવાનું રહે છે

વિજયરાયના 'ગુજરાત', 'કૌમુદી' અને 'માનસી'ના સંચાલન ઉપરથી જોનારાઓ જોઈ શકશે કે વિજયરાય એક ઉત્તમ પ્રતિભા તંત્રી છે. 'વીસમી સદી' મુદર માસિક હતું પણ તેના રટાંડડ 'રટ્ટુંડ', 'પીઅરસન', અને 'રોયલ' જેવો જ્યારે વિજયરાય હસ્તક આંશમાં માસિકોનો રટાંડડ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ધણો જીવો માસિક અને ત્રિમાસિકોના તંત્રીપદમાં એની હરિશ્ચંદ્ર-જેઓ છપાવવા વગેરેની બાજતમાં-કોઈ કરી શકે એમ લાગતું હોય તો એકાદ બે વાર મશવન્ત પંડ્યાએ વાર્ષિકો કાઢેલા તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એમનામાં એવી શક્તિ હતી ખરી. પણ વાર્ષિકો તો વર્ષમાં એક વખત કાઢવાનાં!

'માનસી'ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૦ના અંકમાં વિજયરાયે મારે વિશે લખ્યું છે તે શબ્દો અહીં એમને માટે વાપરીને આપણે કહી શકીએ કે "શક્તિશાળી સાહિત્યકારોમાં પણ એવા થોડા જ હોય છે જેઓ પોતાની વિદ્યા કે કલાને આન્તર-જીવનની મંગલમૂર્તિ અધિષ્ઠાની તરીકે અનુભવતા હોય છે ને તેથી મથાશક્ય વધુમાં વધુ અગે તેનું દરેક મોડું, મધ્યમ કે ગોચુ કાર્ય રસવન્ત ધર્મબાવથી કરતા હોય છે, આથી તેઓ પોતાની કવમને પણ ખીળવો કરતા વધારે વફાદાર હોય જ છે આવા ગુણોનાળા જે પાચ-સાત સાહિત્યસેડો છે તેમાં" વિજયરાયને જરૂર ગણાવાય-ગણાવવા જ જોઈએ.

વિજયરાય એમનાં નીડરતા, નિખાલસતા, સાહિત્યના મથો પરત્વે કોઈ મૌલિક દૃષ્ટિથી ચતો દૃષ્ટિપાત, ગભીર, પોતાને શું કહેવું છે તે પોતે સરસ રીતે જણાતા હોય છે એથી અદ્યપટિયાળી છતા

કિનિષ્ટ ન થતી એમની ગૈરી, એમના હિમ સ્વભાવ નીચે દઢાયેલ છતાં પોતાનું અસ્તિત્વ દાખવનાર તામ્બરમતી એમની શક્તિ વગેરે ગુણો વડે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેાણુ ધ્યાન ભોગવી ગયા છે. આપણે ત્યાં સદમાર અને પરસ્પર સાદચર્યની વૃત્તિઓ નહિ જેવી જ છે બાકી પ્રતાપી વ્યક્તિઓ પોતપોતાના અને ખૂણાવાળા માન્યોને મજૂમાં રાખીને અમુક નિશ્ચીત વિશ્વાસ સાથે જામ મરી રહ્યા હોય તો કેવળુ સારુ માર્ગ યથા શકે? દાખલા તરીકે 'ગુજરાત' માનતું હોય તેમાં મુનલીંગના પ્રમુખપણા નીચે નિઃશયગય વૈદ્ય તરીકે માર્ગ રજા હોય તો એ 'ગુજરાત' કેવું સું? અને અતેડ હોય?

અને એવા જોડમાં અને જોડમથી વિશેષ ટોળામતા નામ ઈશ્વર માત્ર સાહિત્યમાં જ નહિ પણ અવેનન વૃત્ત્ય અને રમખૂમિ, ચિત્ર અને શિલ્પના પુસ્તકોમાં જ નહિ વગેરે ક્ષેત્રોમાં પણ ગુજરાતે ધણું ફરી નાખ્યું હોય પણ વોલ દિન મ્હા? આપણે ત્યાં તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ તે સ્વતંત્ર સમ્રાટ.

મમ સ્વપાર્શ્વ, 'ગુજરાત' અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારથી જ મૈયાન ન મુનલીંગના સમાગમમાં અવેતો ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમના સર્વશ્રેષ્ઠ ધ્યાન વિશે અથરા તો એમના વિશ્વમય પમાડે તેવા નિવિન માર્ગ વિશે મશ મહેવાની જરૂર હવે રહી હોય એવું મું માનવો નથી એમ વેળા જોવર્ધનરામે અને તે પછી નાનાનાન મિત્રો જે ધ્યાન ભોગવેતું તેના ત્યાં પણ ઉચ્ચત્તર ધ્યાન વાચકોની સહિમા મુન શીટએ ભોગવેતું અને હજી ભોગવે છે વીળી સમી એમની મેધા ભરી મૂર્તિ આપણા માહિત્યક્ષેત્રમાં અદિતીય છે એમનું વ્યક્તિત્વ મગ વિરોધશાક મહેતા જેવું ડારનાડું ■ સમિતિઓમાં જ્યાં મુન શીટ પ્રમુખસ્થાને હોય ત્યાં એમના વિરુદ્ધ વિરોધમાં બોલવાની છત્તા તો ધણાને ચર્ચા હોય પણ બોલ્યા બોલા દશે.

આના પ્રકારનાં પ્રતાપી વ્યક્તિત્વનાળા માણસોની છુદ્ધિ અતિ તીવ્ર હોય છે અને તેમને અર્ધક્ષણમાં નિર્ણય લઈ લેવાની વૃત્તિ હોય છે. પરિણામે તેઓ 'Autocratic' થતા જાય છે અને તેમના હાથ નીચે માત્ર ખીજા-ત્રીજા વર્ગની શક્તિ ધગાવનાર અથવા તેા રન-વ્યક્તિત્વની ઉચ્ચ ધરાવનાર માણસો જ કામ કરી શકે છે. મુનશીશ્રીએ હાથમા લીધેલાં અનેક કાર્યો આવી વસ્તુરિથિતિને લઈને અપૂર્ણ દશામાં આચમી ગયા છે અથવા તેા આચમવાની દશામાં જ પડી ગયા છે અવેતન રંગભૂમિ પ્રત્યેની એમની સામર્થ્યો જીડી હોવા છતાં, એના ઉત્કર્ષને માટેની એમની મહેન્ટો હોવા છતાં એમની સસદે એ દિશામાં અતિ અલ્પ તર્ક ક્યું એ પણ એને લીધે જ.

ક્ષણિક જીવન અને યશ પ્રાપ્ત કરનાર સસદના વાર્ષિક મેળાવડામાં થતા કૉન્સર્ટો બાદ કરતા આટલા વર્ષમાં સસદે ગુજરાતને શું આપ્યું ? ' નાકાની શક્તિ ', ' નરસિંયો ' અને ' જય સોમનાથ ' વૈભવપ્રિય મુનશીશ્રીને રંગભૂમિ ઉપર પણ-અવેતન રંગભૂમિ ઉપર પણ-ભપકો, કિમતી ' સેટિંગ ', ભપકાભર્યા મૂલ્યવાન વસ્ત્રો વગેરે જોઈએ છે એના પ્રમાણમાં એ પ્રયોગની સફળતા-નિષ્ફળતાનું મૂલ્ય પણ એ આકે છે, બહુ લાભા કાળ સુધી રીડસ'લો ક્યો પડી પણ દેઃ છેલ્લી ઘડી સુધી એમાં સ્થિરતા નહિ, જ્યાં જુઓ ત્યાં દોડાદોડી, પૈસાનો પાણીની માફક ઉપયોગ સૂરતમાં બાલ્યાવસ્થામાં એમણે જોયેલ વાકાનેર અને મોરબી નાટક કપનીઓના નાટકોના નમૂના ઉપર હજી જે નટ-નટી અભિનય કરે તે એમને ગમે. restrained અભિનય અને તેમાં અમુક કિમ્મત finesses કોઈ બતાવે તેા તેની એમને કદર ઓછી

રાગીત અને વૃત્તના વિષયમાં એમનું જ્ઞાન મર્યાદિત. આને લઈને એમના તરફથી ગુજરાતી વૃત્તકારો અને સંગીતકારોને એમના તરફથી જોઈતું પ્રોત્સાહન મળ્યું નહિ. પાંચ માણસ કરતા પાંચસો

૧૭૨ આથમતે અબ્બાબે

માણસ ભેગા મળ્યા હોય તો એમને ૫૫ આનંદ થાય. આમ કરતા સખ્યાના મોહમાં તણાઈ એમણે સંસદને પચાસ સભ્યોના પ્રથમ વર્ગના સાહિત્ય મંડળને બંને સાતસો માણસની ત્રીજા વર્ગની કનમ બનાવી. આવી પ્રકૃતિને લીધે સાધન અને શક્તિસપત્ન મુનશીને ઇચ્છા હતી છતાં અવેતન રંગભૂમિના માર્ગમાં એમણે કશું ચિન્ત્યાયી કયું નહિ એમના જેવા સાહિત્યના 'ગુજરાતના નાય'થી પણ સાહિત્યની સરચાઓને લોખંપ્રિય કે વિદ્વદ્ભોગ્ય ન મનાવી શકાઈ! પણ હશે આપણી રંગભૂમિ અને સાહિત્ય સરચાઓના ઉદ્ધાર માટે આપણે હજી પાંચ-પચીસ વર્ષ રાહ જોવાનું કિરમતમાં લખ્યું હશે નવન અને નાન્યસમ્રાટ મુનશીજીના સાહિત્ય સર્જન વિશે હું શું લખુ તેના મરતા હમણા જ પ્રસિદ્ધ થયેલ "ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા મા વિજયરાવ લાખે છે તે જ અહીં ઉતારું.

"આ ગદ્યપ્રધાન લલિત વા મયના સૌથી મીર્તિમન્ત સર્ગકે ક મા મુનશી છે એ વાક્યમયના નવવન્ધા, નાનકે ને નવલિખના પ્રદેશો તેમણે ગુજરાતને માટે તો અક્ષરશ અપૂર્વ સામર્થ્યથી ખેડ્યા છે જનસ્વભાવનું વેધન આતુર્વન્ત અવનો ન અવનવી પ્રણયમીમાસા, ઉત્કટ અને પ્રેરક દેશભક્તિ, આ પ્રનારની વાતોંકનાને અનુરૂપ પ્રમગ પરપરા તથા સવાલકના પ્રનાષી અને સાહસિક પાત્રોનું રસપૂર્ણ આતેષન ને તમા ૪ જીપાત્રો તો વધારે ચમત્કૃતિમય-અને રમમગ ક્ષણવાગ પણ ચવા દેવો એને જાણે પાપ માનની જામખરી શેરી આ તેમની નવનોમાની સુન્દરનર એને ઐતિહાસિક કૃતિઓના આગળ પડતા લક્ષણો છે 'ચૌવનમૂર્તિ' નર્મદ'ની પત્રી, (પણ તેનામાં નહોતી એવી પ્રતિભા ને સૂક્ષ્મ કનાદષ્ટિનો ધારક) આ પડેનો જ વર્ચસ્વી સાહિત્યમર ગુજરાતે પ્રમગ યો છે જેણે માહિત્યમેવા ઉપરાત સારકારિક પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાની શક્તિઓને-બુદ્ધિશક્તિને તેમ જીવી સામાજિક પદ્ધતી લાધતી ઇતર શક્તિઓને પણ-એકલક્ષી, ગજરાત

પ્રેમથી નિયોજી, કેટલીક માનપાત્ર સિદ્ધિઓ પણ કરી બતાવી અને યુજગતી સંસ્કારિતામાં વર્ષો સુધી ટકશે તેનું સ્થાન પણ પેતાને માટે જિતી લીધું.”

અને મુનશીના ગુણ પણ કેટલા બધા અને કેવા મોટા ? ઉપમારને બદલે અપકાર કરનાર ગતુષ્થો પ્રત્યે પણ મુનશીજી એનું એ જ વર્તન જામવે-તેમના અપહારના બદલામાં મુનશીજી તો ઉપનાર જ કરવાના. એવાં ઔદાર્ય સાથે એમના હૃદયમાં અનેક, વાતસલ્ય અને આનંદના તો ઓધ વરસા છે. અનેક દિગાના કામના દમાણથી ગમે તેટલા શ્રમિત હોય છતાં મુનશીજીને આપણે મળવા જઈએ ત્યારે એમના મુખ ઉપર નિખાયસ રિમત ફરકતું જ હોય આજ વીસ વર્ષનો મારો એમની જોડેનો સબધ. તે લાગા ગાળામાં એમણે મારા પ્રત્યે સ્નેહ સિવાય બીજી કશી લાગણી બતાવી નથી. મારી અને-વિધ પ્રમાણ પ્રકૃતિથી એ ઘણી વાર કટાંગેલા હશે પણ તે અસ્પૃશ્ય સમય માટે જ. આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસ પોતે લખતા હતા તે વેળા જેવમાં એમણે મારી કૃતિઓ વાંચેલી અને એનાથી એ ખૂબ જ ખુશ થઈ ગયેલા.

એમની માતાને પક્ષઘાત થયેનો મુનશીજી જેવમાથી પેરોમ ઉપર છૂટીને બાહુ નનાય ઉપર ‘ગિ’મટ’ હોજ ‘મા આવેના તે સમયે હું એમને મળવા ગયેનો તે વેળા એ બોલી ગયેલા “ ધનસુખભાઈ તારી કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓ મે હમણા વાંચી. એમાં ‘પ્રેમના પ્રાય શિત્ત’ (વિનોદ વિદાર)નો સ્તંભ તો મને એટલો સરસ લાગ્યો કે મેં તેનું અંગ્રેજી ભાષાનર પણ કરેલું અને તે હું આ ઇતિહાસમાં આપનારો હોનો પણ પાછળથી મને લાગ્યું કે હું એ કૃતિને બરાબર ન્યાય આપી શક્યો નથી એટલે મે તે ફાટી નાખી. ખરેખર, આપણા અન્ય હારથરસકારોએ જે સપનામાં પણ વિચાર્યું નથી તે તે કાગળ ઉપર ઉતાર્યું છે પણ-પણ સૂરતી આળસમાં એક તો તુ લખી શકે તેટલું લખતો નથી અને બીજું ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓની સાથે તદ્દન

૧૭૪ : આથમતે અજવાળે

સાધારણ કૃતિઓ મૂકીને તે સંમેડો છપાવી દીધા છે, એટલે તારી કંઈ ધણા થોડા કરી શક્યા છે”

એમ કહેનાય છે કે મુનશીજી મુનશીની હાઇકોર્ટના જજના ધવાની અણી ઉપર હતા એ સાચુ પણ હોત તો નુ માનું છુ કે શુભગતી સાહિત્યને, અવેનન ગંગામિતે, ચિત્રમરોને, સમાજને અનેક રીતે હમણા નોટવી તેમણુ સડાય કરી છે તેના કરતા એક હજાર અણી વધારે કરી રાખ, કારણ કે જજશિપનુ સ્વાસ્થ્ય તેમને તેમની નિપુન શક્તિઓ આ બધી પ્રિયામા રેડવાને પ્રેરત. રાત્ર્યદારી ડોળાયેલા પાણીમા મુનશીજીએ પોનાની શક્તિઓનો નખમો વ્વય કર્યો. અનમત, દેશમા ગાતિ હોત અને મુનશીજી દેશના વડા પ્રધાન હોત તો વાત જુની હતી તો તો એમની અપૂર્વ ‘પાર્સીમેટરી’ શક્તિઓનો ખરો ખ્યાન દેશને તેમજ અન્ય દેશોને આપત એનુ એમનુ ખમીર છે.

ગિફ્ટમાં, લુહુમા, સાતાફુજમા, લા પ્રેતામા અને કો મુખમા મુનશીજી નન્દથી, ‘જીવનમાથી જડેવી’ નુરુ વાનીઓ વીજુના વીજુના ગાળીય લેવમા જૂના પડેતા લોનામદેન અને તેમના સનાનો તગથી અને અને પ્રસન્ને એક અને સદાર મન્યા છે, જેના મીઠા રમરજો માગ હુલ્લમાથી જૂનાવાના નથો

એક પ્રમગરમજુમા ગદી મથો છે લોવામદેન ગિફ્ટમાં લોનામા લોવાનગાયે ગડેતા દના અને મટુલાત કુ એમની સાથે ઓજખાણુ કગાવવા લઈ મયા નરન સ્વેન વચો અને મગામા ગટિકની માગા એવા લોવામદેન વિલાયત જલને તગત આવેલા મટુમાઈએ વાનોલાપ રડ કર્યો હમણા રા વન્ના છાઈ” લલાખમા “મેસયર દત્તનેા દિન્દુમ્યાનનો દનિનામ તે ઉપરથી સમૂહિના પાધ્યાત્યને પોવંત્ય તે પઠા લલિનવાઓ તે વેગા નૃત્યધાનો પુન આગ બ પણ થયેતો નદિ. તે વખતે મને જમાગેડીનો મોદ દના વિવાદ ખાતર વિવાદ કરવા નુ તૈયાર થયો. લોવામદેને મારો વિરોધ કરવા માંડયો. મટુમાઈ શન મિને અમને બનેને માખમ્યા કરના હન”

નૃત્યકલા, ચિત્ર, શિલ્પ, વાર્તા, સાહિત્ય, વગેરે વિષયોથી માંડીને કાંઈ કાંઈ વિષયો સંગ્રહી મેં ઉત્તરપશ્ચાતી ચર્ચા ચલાવી. ચર્ચા ચલાવતાં ચલાવતાં મને ખજર પડી કે લીલાખડેન તો પેરિસની કેઈ ચમત્કારભરી મેધાવાળી સત્તારીની પેઠે પોતાના 'સાર્થો'માં બેઠાં બેઠાં યજ્ઞમાનોની શક્તિનાં માપ કાઢી રહ્યાં છે અને સામાવાળો ચર્ચામાં પોતાની ઉચ્ચત્તમ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરે તે ખાતર વિરોધ દર્શાવ્યા કરે છે! મેં એ પ્રમાણે કહી નાખ્યું અને અમે ત્રણે જણાં હસી પડ્યાં.

લીલાખડેને પણ સાહિત્યનો અને લલિતકલાઓનો માર્ગ છોડી દઈને શુષ્ક રાજ્યકારણનો માર્ગ સ્વીકાર્યો એમાં શુજરાતે એમની આ દિશાની મોઢી, ફુલંબ શક્તિઓનો લાભ ખોયો એમ મને લાગે છે. એમણે સાહિત્ય અને અન્ય લલિત કલાના બક્તોની મહેદ્દિમે પોતાના 'સાર્થો'માં ચાલુ રાખી હોત અને કુનેદબધી અને પ્રમાણસર વિરોધથી તે બક્તોની ઉચ્ચ શક્તિઓના વિકાસમાં મદદ કરી હોત તો એમણે પ્રત્યક્ષ રીતે ખીજ અનેક નવલિકાઓ, રેખાચિત્રો વગેરે લખીને અને પરોક્ષ રીતે કાંઈ કાંઈ લેખકો અને સર્જકોને પ્રેરણા અર્પીને શુજરાતને બહુ લાભ કર્યો હોત.

સિંધિયાની નોકરીમાં કાંઈ કેટલાં નવાં માણસોનો પરિચય થયો અને કેટલાંકનો તાજો થયો.

સિંધિયામાં અલ્પ મમય કામ કરીને ખસી ગયેલામાં ત્રણ ચાર નામ ખાસ અત્યારે યાદ આવે છે: રમેશ દીક્ષિત, એમ. એ., એલ.એલ. બી., બાર-એટ-લો, રવિશંકર ભટ્ટ, બી. એસ. સી. (લંડન), પ્રા. સુરેન્દ્ર દેસાઈ અને સરલાના બાઈ પ્રા. મંદુમાઈ મુનશી એમ. એ.

રવિશંકર મુંબઈ હતા-પહેલાં સિંધિયામાં અને પછી પ્રેમચંદ રાયચંદને ત્યાં-ત્યારે તો અમે ખૂબ મળતા. તે પછી એ ભાવનગર ગયા પણ આરંભમાં એ મુંબઈ વારંવાર આવતા. એ વેળા પણ અમે 'વેસાઈડ'માં કે ચાઈનીઝ રેસ્ટોરામાં બેસવાનું મોકલતા. એવી

અયું છે અને એવા મિત્રોનાં સ્થાન પૂરે એવા મિત્રો, આદ્યમતે અન્નવાળે ક્યાંથી લઈ આવવા ?

હવે અમદાવાદ કોલેજમાં કામ કરતા પ્રો. સુરેન્દ્ર દેસાઈને પણ કેમ બુલાવ ? સિંધિયા કંપનીમાં એ કતા ત્યારે એમણે મને આગ્રહ કરીને ગેસ્ટવર્ધીનાં 'ફારસાઈટ સાગા' અને 'મોડર્ન કોમેડી' એ એ પુસ્તકો ઉપરાંત અનેક પુસ્તકો વંચાવેલાં. એ થોડા સમયમાં અમારા એ વચ્ચે ખૂબ જ સ્નેહ બંધાઈ ગયેશે. અકંગ વાંચનાર અને અભ્યાસી વિદ્વાન સુરેન્દ્રભાઈનાં દર્શન પણ હવે તો ફુલોંભ થઈ ગયાં છે.

'કૌમુદી' ના મે, ૧૯૩૩ના અંકમાં 'ગુજરાતના એ હાસ્ય-રસકારો' એ નામનો ખામ લેખ લખીને પોતાની કલમ છોડી દેનાર ક્ષમરલાલ વાંકાવાળા પણ મારી સાથે નિકટ પરિચયમાં આવેલ પણ વળીથી એ ઈંગ્લેંડ છે.

અને સિંધિયાના એક બીજા અમલદાર ચન્દ્રશંકર છુચને તો ગુજરાતી સાહિત્યની દુનિયા હજી 'પ્રોફેસર છુચ' તરીકે જ ઓળખે છે. સિંધિયા કંપનીએ કેટકેટલા પ્રતિભાશાળી દેશનેતા અને સાહિત્યકારોને પોતાના ઉદરમાં સંતાડી ઈંઈ ગુજરાત અને દેશનાં યુવનોં અન્ય ક્ષેત્રોમાંથી એમની તેજશ્વી સક્રિયોને દૂર રાખી છે ? પ્રથમ શ્રદ્ધાના વક્તા તરીકે મનમુખલાલ માસ્તર, મીડી, સરવ, બ્યરસ્થિત શૈલીના નિર્મળોના લેખક સનમુખલાલ પંડ્યા, રકુટ તેમ જ મૂઢમ હાસ્યના અને નવલિકાઓના લેખક ગગનવિદારી મહેતા અને સાહિત્યનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ચરખી આસાનીથી વિદરનાર અને વાર્તાલાપમાં ઉત્સાહ ચન્દ્રશંકર છુચ ! ગમે તેવા નિરાશાના સમુદ્રમાં તમે ડૂબતા હો તો મળવું માત્ર પંદર મિનિટ પ્રા. (માહ) ચન્દ્રશંકર છુચને ! એમની વિશાળ માનવતાથી એ તત્કાલે તમને બચાવી લે ! મને એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે.



શ્રી જયોતીન્દ્ર
શ્રી ચ દ્રવદન
શ્રી ધનસુખનાથ

પ્રકરણ ચૌદમું

મારે મિત્રો હતા અને હું મારા મરતા નાની વયના, અને સરખી વયના અને ઘણી ગોળી વાના સ્ત્રીઓ તમજ પુરો મારા મિત્રો છે કોઈ મારા જેના માથુની કોઈ બેરિન્ટર તો કોઈ સોલિસિટર, કોઈ વેપારી તો કોઈ દાકતર, કોઈ રસાયણશાસ્ત્રી, કોઈ નૃત્યકાર, કોઈ સંગીતકાર, અને જાના રસિયા મારા મિત્રવર્ગમાં - રનેહી વર્ગમાં હતા અને હું

બેઠકમાં રવિશંકર, દુ., જ્યોતીન્દ્ર, કિસનમિંદ્ર ચાવડા, બાનુશંકર વ્યાસ, હંતુભાઈ, દા. જયન્નકુમાર ભટ્ટ, વગેરે હાજર રહેતા દુનિયાનો ડોઈ પણ વિષય અમારી બેઠકમાં વર્ત્ય ગણાતો ન હતો. રવિશંકરે એ અરસામાં 'માનસી' માં (અખાત્રીજ ૧૯૨૨: પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪૫૧) 'ધનમુખલાલ મહેતા: એક ચિત્રપરિચય' નામે મારે વિશે અચ્છો લેખ લખ્યો હતો. તે વિભાગના હતા ત્યારે 'ગુજરાત' માં દર માસે પ્રગટ થતી મારી કૃતિઓ વાંચીને તેનું પત્ર દ્વારા સમભાવપૂર્વક ઝીણવટથી વિવેચન તે કરતા. એવા પત્રો મેં સુધરી રાખેલા પણ ખરા, પણ એક દિવસ નકામા કામતો ફાડું છું એવા ભ્રમથી મેં તે કાઢી નાખેલા ! પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અકુંગ અભ્યાસી એ ખૂનમૂન જુવાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવારનવાર લખતા પણ વધુ પડતાં જ્ઞાનના દગાણથી એમની કૃતિઓ કિલટ જણાતી. એમની જિંદગી વધુ કુરમદવાળા હોત તો રવિશંકર અચ્છા નવલિકાકાર ઉપગંગ ધણી સગમ વિવેચક થઈ શક્યા હોત.

પ્રા. મંત્રુભાઈ, તેમના પિતા ચંપકલાલજી તથા નાનાભાઈ માઈડે મને ઘણું રનેદ અર્પ્યો છે અને તેમનું લીમડીકુપ્તું ધર મારાં દેવામાં ડોઈ જનોણું રચાત લઈને બેસી ગયું છે.

રમેશ દીક્ષિત (રમણુભાઈ) તરતના બેરીસ્ટર થઈને આવેશ અને પનાલાલ ટેરેસીસમાં રહેતા યનિવારે એમને ડોઈમાં ખાસ કામ નહોતું, એટલે દુ. યનિવારે આફ્રિકમાંથી છૂટીને બારોબાર એમને ત્યાં પડોચી જતો. એ પ્રમાણે ત્રણ-સાડા ત્રણથી અમે વાતે બેસતા તે સાન-સવા સાત સુધી. વયમાં વયમાં એમનાં મા, એમનાં પત્ની દરસિદાજીદેન, એમના બાઈ નાનુભાઈ, એમનાં જડેન તરૂનના દીક્ષિત, એમ. એ. એલ.એલ.બી., બી.ટી., નાનો છતાં મંબીરનાતી મુર્તિ સમેા પુત્ર કુંજવિહારી અને કુમાર વયની છતાં લલિત દલાતી ઉપાસિક પુત્રી વાસંતી અમારી વાતમાં મૂર પૂરાવતાં પણ મુખ્ય તો રમણુભાઈ દિવસે બેસીને ધીમે ધીમે દિવસે ખાતા ખાતા અને દુ.

સામી ખુરશીએ બેસીને સિગારેટ પીના પીના કલાકોના કલાકો,
સુધી અખંડ વાર્તાલાપ ચલાવે રાખતા.

માત્ર મુંબઈમાં જ નહિ પણ તે મદિનામાં મુસ્લિમો બેગા
મગના ત્યારે મુસ્લિમો એમના નાની છીપ્પાડમાં આવેલાં નાનાં
અને સ્થાપત્યના સર્વ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને ખંધાવેલ મુંદર
પરની આગળના કંપાઉન્ડમાં અથવા તો પડેલા મગના ખંડમાં અમે
મહેદિસો જમાવતા તેમાં તો જ્યોતીન્દ્ર દવે અને બીજા ત્રણ ચાર
સળેા પણ હાજર રહેતા. મુસ્લિમો હોવા છતાં રફુદ હાસ્ય ઉપરાંત
રમણભાઈ સુદમમાં સુદમ હાસ્ય રસની કદર કરી શકે છે. અને
પોતાના વાર્તાલાપમાં રેશમી ગોઝને કાપી શકે એવી ધારવાળા
તરવાર જેવાં કટાક્ષનો ઉપયોગ કરી શકે છે. સાહિત્યમાં એમની
સમજ હાડી અને વિદ્વાનભરી છે.

પણ ધીમે ધીમે એમનું કામ વધવા માંડ્યું. શનિવારે તેઓ
યેર બહુ મોડા આવવા લાગ્યા એટલે મારે ત્યાં જવાનું અટકી ગયું.
મુસ્લિમ પણ હું કોઈક વાર જઈ છું એટલે ત્યાંની મહેદિસો પણ
અટકી ગઈ. દવે તો કોઈ કોઈ વાર અમે હાં તો રમણભાઈના
ચેંબરમાં અથવા ક્રિકેટ ક્લબ આદિ ઈંડિયામાં મળીએ છીએ. થોડા
વાતાવરણ બિચું કરવામાં એટલે બધો સમય નીકળી જાય છે કે
પછીના વાર્તાલાપને માટે તો સમય રહેતો જ નથી !

એમ. છ. વેસ્લે ધણું કરીને પોતાની આત્મકથામાં લખ્યું છે
કે જેમ જન્મતી વેળા આપણે એકલા હોઈએ છીએ તેમ આપણી
વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણે પાછા એકલા પડી જઈએ છીએ. છેક એમ
તો નહિ પણ આટલું તો થાય છે કે જલ્દલાતા સમય અને સંજોગો
સમને આપણા મિત્રોની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ જાય છે અને તે
ઘટાડો નવા મિત્રોથી સહેલાઈથી પૂરાતો નથી- રમણભાઈ, ઇન્દુભાઈ
સ્વપતરામ, રવિશંકર વગેરે ઘણા મિત્રોને મળવાનું ઘણું ઓછું થઈ

પણ લગભગ ૧૯૨૭-૨૮ સુધીમાં, મને મારા જોડે લેખક-મિત્ર ન હતોઃ મારી નિર્જળતાઓને પ્રસન્નવદને વેડી લે, ચોતાની નિર્જળતા મારાથી ન વેદાતી હોય તો છુપાવી દે, જુદા જુદા સંયોગોને લઈને હું નિરાશાના સમુદ્રમાં ફળ્યો હોઉં તે વેળા તારણકાર તરીકે હાઈ લેખક મિત્ર જ મારા ઉપર બનેલા માનમને શાંત કરી શકે એવો પુરુષ જોઈએ ત્યારે એનું સ્થાન લે, મારા લેખક-જીવનમાં મને એક સ્થાને ઊભા રહેવા દઈ, કટાર જવાને દેવાને બદલે અનેક પ્રકારે પ્રેમસાહન અર્પી, જરૂર પડે મારો વડીલ બાઈ ચર્ચ, માર્ગદર્શક બની, મારા માર્ગને મુંવાળો બનાવે, અનેક દિશામાં સરખા, અનેકમાં એ મારું સાંભળે-સાંભળીને મારી આત્મસ્વાધાવૃત્તિને સંતોષે, અનેકમાં હું મારી ટોપી ઉતારું એવો નિષ્ણાત મિત્ર મારે જોઈતો હતો.

૧૯૨૭-૨૮ માં હું શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની ઓફિસમાં અવારનવાર જનારો. 'યુજરાત'ના અનેકાવનારમાં તે વેળા એક અચતાર ચાલતો હતો. મુનશીજીની સાથેના મારો મંનંધ જપારથી બંધાયો—સાહિત્ય સંસદ સ્થપાઈ ત્યારથી એકધારે બહુ સરસ ચાલતો આવ્યો છે. એમની સાથેના જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્માના મારી સાથેના સંબંધમાં પણ મોઈ વેળા ન્યૂનતા આવી નથી. એ દેખાવે ફાંકડા, વાનોમાં સ્નેહીઓ સાથે અતિ વિનયી; કામકાજમાં અતિસય ઓકસાઇવાળા માયાળુ જેરિસ્ટર વર્માના લુખ્યાવાડા ચાલ્યા જવાથી મુનશીનાં સંસદ અને તેના સંબંધી અન્ય કાર્યોમાં એમના જોડું કામ કરી બનાવનાર અન્ય હાઈ વ્યક્તિ મુનશીને માંપડી નથી. હાઈ હાઈ ભેળના માણસોને વર્મા ભેગા રાખી શક્તા અને સંતોષી શક્તા, મુનશી કહે ત્યારે જ એ અવેનન રંગભૂમિનું કામ માથે લેતા એને બદલે એ પોતે એ વિષયમાં વધુ રસ લેતા હોત અને વારંવાર નાટકો વગેરે એમણે ઉપાડ્યું હોત તો એમાં વર્મા પોતાની વ્યક્તિમત્ત લોકપ્રિયતાને લઈને, બ્યવહારુ કાર્યોમાંની એમની ઓકસાઇને લીધે અને

છોડી કાર્યદક્ષતાને લઈને બહુ વિજયી થયા હોત, કારણકે અનેક વ્યક્તિઓ—અનેક નટ—નટીઓ એમના આમંત્રણને પાછું ઠેલી ન શકત. પણ હશે. ‘ગુજરાત’ના અન્ય કાર્યકર્તાઓ જોડે મારે વખતોવખત અયગમણ થયેલી. ખાસ તે વખતે હું અગ્રુક વ્યક્તિથી વંદાયેશો એ અને અન્ય કારણોને લઈને નિરાશ થઈને મેં મારી કલમ છોડી દીધેલી. છતાં મુનશીની એબરમાં તો, ટેવ પડેલી એટલે અઠવાડિયામાં એવણુ વાર હું જતો તે જતો જ.

એક વેળા શનિવાર હતો. એ વાગે ઓફિસમાંમાંથી છટીને અડીએક વાગે મુનશીજીની ઓફિસમાં હું જઈ ચડ્યો. બહારના રૂમમાં ડાઇ નહોતું—બહુ કરીને તો નર્મદાચંદ્ર હતા—તેમની સાથે ગપ્પાં માર્યાં. થોડી વાર ગપ્પાં માર્યાં હશે એટલામાં અંદરના ખીજા રૂમમાંથી એક જરા તીણો અવાજ આવ્યો : ‘એ ડાણુ આવ્યું છે ?’

બહારથી ઉત્તર અપાયો : ‘એ તો ધનરુખલાલ મહેતા.’ અંદરથી અવાજ : ‘એમને અંદર આવવાનું કહેા ને.’ મને તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું અને એ તીણો અવાજ કાઠનાર તે ‘જ્યોતીન્દ્ર હરિહરચંદ્ર દવે, એમ. એ.’ છે એમ પણ ઉમેરવામાં આવ્યું.

હું અંદર ગયો. એ રૂમમાં એક બહુ મોટું ટેબલ પડી રહેતું હતું અને કાંઈ કાંઈ માણસો એ ટેબલ પાછળ બેસી ચૂક્યા હતા. મેં અંદર જઈને એ નવા, મને તદ્દન અપરિચિત, જ્યોતીન્દ્ર દ. દવેને જોવાનો ચત્ત કર્યો. પહેલે ચત્તે તો મને લાગ્યું કે રૂમ ખાલી છે. બીજે કે ત્રીજે ચત્તે મેં એક બહુ નાના અંગવાળા પુરુષને પેલા બહુ મોટા ટેબલ પાછળ એક ખુરશીમાં બેઠેલો જોયો.

એડગર એલન પોના ઈડાકૃતિ જેવાં માથાંને યાદ દેવડાવે તેવાં માથાં ઉપર તે વેળા પશુ વાળ ઓછા જણાતા હતા. વિચાળ કપાળ, તીક્ષ્ણ નાસિકા, વદનના પ્રમાણમાં સહેજ મોટા કાન, ઉપસેલી આંખો,

તે ઉપર સાદામાં સાદી ચમત્કારની જેમ, આવમાં ખાડા, 'ચીક બોન્સ' ઉપમેલ, લાલુ ગળુ અને ગળાનો હાડિયો આગળ તરી આવતો, સાદામાં સાદે પેલાકે એમનું નેત્ર રતલનું શરીર હાકેનું, વર્ણુ ગોરો અને ત્વચા નિરોમી અને ચ્વચ્ચ આ બધામાં એક વાત મારા મન ઉપર ખાસ ચોગી ચર્ચ વર્ણુન ઉપચી ઠાઈ આ અસ્થિતને કદરવી મણાવે એમને જોયા પડી ઠાણ જણે સાચી, ઠાઈ પણ માણુમ એમને કદરવા ન પડી શકે 'કદરવો' સ્વપ્નમાં જ કાઈક ઘણું ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વ છે દુ આવી બાળનમાં જરા ચોખ્ખીયો પણ છુ. પણ મે એમને જોતા જ એ 'કદરવો' સ્વપ્ન એમને લાલુ ન જ પડી શકે એવો કદરવા નિશ્ચય ક્યો આ બાળનમાં મને એ ખીછ વાત પણ સાચ લાગે છે માત્ર બાળ દેખાવ ઉપચી રૂપાળા કે કદરવાપણ જોવું એ મૂર્ખાઈ છે એ અસ્થિમાં જો ગુણ કરતા અવગુણ વિશેષ હોય તો એની વિકૃતિ વધુ વિકૃત લાગે છે અને અવગુણને હાડી દેતા ગુણ જો હોય તો એ કદરવાપણ પણ મને તેવું રૂપાળાપણ ચર્ચ જાય છે

ખીછ વાત એ કે એમણે મને "આવો, આવો, હનગુખવાલ" કહીને મેમાંયો ત્યાગી દુ એમની સાથે પ્રેમમાં પડી ગયો છું તે સ્થિતિ હજી એવી ને એવી છે એમનામાં રહેલ નિર્દોષ, નિઃપ્રદ રનેદ, ભરીભરી દારવરસના તરંગોની ઊર્મિઓ, ઠાઈ પણ પ્રખરની મુદનાથી, રોપથી દૂર નાસતું એમનું માનસ, આ બધું તમને એમના સખધમાં પહેલી પાસ દમ મિનીટમાં જ જણાઈ આવે છે, પણ સાચી જાણ છે, ખ્યાલી જણાય છે એ તમને જણતું નથી ઠાઈની આખમાં તમને રનેદ, તોફાન, મગ્ની, દારવ વગેરે જણાય, પણ આમની આખમાં તો એવું મ્યુ છે જ નહિ ઠાઈના મુખના દાવનાવ ઉપચી આ બધું સમજાય, પણ આમના મુખના દાવનાવ, એ દિલમુશી ચર્ચતા દોવ કે મુખના મોની રૂગીઆની ગાળામાં રહેલ જાવાઈનું રૂપકરણ કરના

હોય તો પણ, એકસરખા જ રહે છે. ટૂંકમાં, ખાલ દેખાવ ઉપરથી અને પાંચ દસ મિનીટના એમની સાથેના વાર્તાલાપથી એમના અનેકાનેક સદ્ગુણો, નિરાભિમાનવૃત્તિ, હાસ્યથી તરવરતું મગક કંઠા ઉડાવનાર માનસ, ઇર્ષ્યા, અહંભાવ, દ્વેષ વગેરેનો કેવળ અભાવ વગેરે વસ્તુઓનાં દર્શન તમે કરી શકો છો. પણ એમની સ્વમાનવૃત્તિ, ન્યાયવૃત્તિ અને સોદીઓ પ્રત્યેની એમની વફાદારી વૃત્તિ ધવાતાં, જરા પણ ધવાતાં—એમની અતિ સૌમ્ય મૂર્તિ રૂદ્રભાવ ધારણ કરી દે છે એ કદાચ એમના અનેક વખાણુનારાઓ પણ નહિ જાણતા હોય !

આ પ્રમાણે ૧૯૨૭-૨૮માં અને લેખક મિત્ર મળ્યો અને તે જ્યોતીન્દ્ર હરિદશાંકર દવે, એમ. એ.

પ્રથમ મુલાકાતે જંઘાણેસ ર્નેહ સમય જતો ગયો તેમ તેમ વિકાસ પામતા ગયો અને આખરે ‘અમે જ્યાં’ના સહલેખનકાર્યમાં પરિણમ્યો. એનું વિવેચન કરતી વેળા દી. જ. કૃષ્ણસાસ ઝવેરીએ કહેલું કે “આ પ્રમાણેની સંયુક્ત કૃતિ ‘અમે જ્યાં’ ખીજી છે. પહેલી તે રમણભાઈ અને વિદ્યાગદેનની ‘હાસ્યમન્દિર’.” ખીજી ઠોઠ ખાવી સંયુક્ત કૃતિ ગુજરાતીમાં છે કે નહિ એ પ્રશ્ન અતિ મદત્વનો નથી કારણ કે એમ તો છ છ અને આરખાર લેખકો સાથે મળીને પણ એક દ્વયરા જેવી કૃતિ રચે છે ! પણ ‘હાસ્યમન્દિર’ તો એવી કૃતિ કહી શકાય જ નહિ, કારણ કે એ તો માત્ર બે લેખક લેખિકાના છૂટાછૂટા લેખોનો સંગ્રહ છે.

ઠાઈ પણ કાર્ય સાથે મળીને કરવું હોય તો તે કાર્ય કરનાર (એ જેવી સહકારવૃત્તિ-સ્નેહભરી સહકારવૃત્તિ હોવી જોઈએ તે પ્રમશ્ન શકાય તેવું છે; તો આ તો પુસ્તકનું લેખનકાર્ય અને તે પણ સર્જન હાસ્યરસકયાનું લેખનકાર્ય ! માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જેમ જુદી જુદી જાતની પ્રકૃતિ તેમ એ પ્રકૃતિ ધરાવનાર વ્યક્તિઓને મૈત્રી સાધવાની સરળતા વધારે. તે સિદ્ધાન્ત સત્ય હો કે ન હો

પણ એક તરફ હું અતિ ઊર્મિલ, કાર્યના આરંભ થાય ત્યારથી દ્યારે તે પૂરું થાય અને તે પણ તેના પ્રત્યેક સોપાન વ્યવસ્થિત રીતે ધડાય તે જોવાની ઈચ્છા રાખનાર, એ કાર્યના આરંભથી તે અંત સુધી તેમા ઓતપ્રોત થઈ જનાર અને તેમા કોઈપણ મનુષ્ય વિધ્ન નાખે તો ઉગ્ર થઈ જાઉં તેવો. ખીછ તરફ જ્યોતીન્દ્ર : ગમે તેવી ઊર્મિઓને પણ દયાવી રાખી શાંત ચિત્ત રાખનાર, કાર્ય કરવામાં ભયદર અવ્યવસ્થાને વરેલ, અમુક કાર્ય પૂરું નહિ થાય તો આમમાન તૂટી પડનાર નથી એવું માનનાર, ગમે તેવા કાર્યમાં ગમે તેવા વિધ્ન આવે તો પણ જાણે કશું થયું જ નથી એવી મનોદશા ધારણ કરીને પ્રસન્નમુખે આ અને પાનના ડોઝની પર પગ ચાલુ રાખનાર

એ વેળા જ્યોતીન્દ્ર, મોરારજી જોષ્ઠાદામની જુની માવમાં સૌથી હિપ્પે માલે રહેતા હતા દર સનિવારે હું જાઉં, જ્યોતીન્દ્ર એકા હોય એમના પત્ની અને માતૃશ્રી બેઠા હોય, કોઈ કોઈ વેળા એમના સગીનનિપ્રિયાન મિત્ર સત્યેન્દ્ર પણ હોય. અમે ગરબા મારી જ્યોતીન્દ્રના કામ મસરાના બનેલીના દાદા સસગએ એક વાર એકને દાદે પચાસ માણુએ જોડે તકરાર કરેલી અને મારામારીમાં પોતે શતેશા એમ એ હકે. સામેથી મારાં એથી પણ દૂના મગાએ અને એની માએ મળીને ચારપાચ વડુઓને કેવા કુખ દીપેલા તેનું હું વર્ણન કરું. જ્યોતીન્દ્રનાં મા વળી જુની જ વાન હકે મત્યેન્દ્રને હું અચાનક મજલતું સ્વરૂપ પૂછું—એના તાત વિશે સમજાવ્યું માયું, એ દરમ્યાન ચાના ત્રણ-ચાર ડોઝ થઈ ગયા હોય. જ્યોતીન્દ્રના પાન અને ધન-મુખબાઈની સિગારેટ તો ચાલા જ કરનાં હોય. એક વાર આવી આવી વસ્તુરિચિતિથી અજ્ઞ જઈને જ્યોતીન્દ્રના માએ કહેલું કે 'તમે આમ અર્પાં મારવામા જ વખત ગુમાવો છો તો 'અમે બધા' કેવી રીતે લખશે ?'

અને ખરેખર, 'અમે બધાં' એ જ રીતે લખાતું મધું અને

પૂરું પણ થયું. એની ઉત્પત્તિ વિચિત્ર રીતે થયેલી. ‘ગુજરાત’ની ઓફિસમાં અગે ગાંધી મારતા બેઠા હતા—હું અને જ્યોતીન્દ્ર— તે વેળા અગે એકેક પાસેથી જાણ્યું કે અમારી પામે સૂરત વિશે એક મંથ લખવાની નોંધો સ્વનંત્ર રીતે લખાયેલી, કામળની ચખરખીઓ ઉપર પડેલી છે. મેં બીજી મુલાકાતે તે કાપણીઓ જ્યોતીન્દ્રને ધરી દીધી. એમાં જન્મ, ચાર ચિના, પરીક્ષા, કનકવા, આગ, એમ પ્રકરણનાં નામ લખેલાં અને થોડાં થોડાં પોઈન્ટસ. જ્યોતીન્દ્રે પણ એવી કાપણીઓ બનાવી જેમાં એમણે પાછળથી મુંબઈ વિશે ‘રંગનરંગ’માં લખેલું તેમ સૂરત વિશે લખવાની નોંધ હતી: ઢોળી ધર, રસ્તા, પ્રણય વગરે. અમે જેએ સ્વનંત્ર રીતે લખવા ધાયું હોત તો પરિણામ અત્યારે પણ અન્ય હોત—દા કદાચ જ્યોતીન્દ્રે પોતાની કાપણીઓ ખોઈ નાખી હોત અને મેં તે જાળવી રાખી હોત, અથવા તો કોઈ પ્રસિદ્ધકર્તાના દબાણથી જ્યોતીન્દ્રે ‘મુંબઈ’ની પેઠે ‘સૂરત’ની કારમાળા નિષ્પંદરૂપે લખી નાખી હોત અને મેં મારી નોંધ ઉપરથી ચારપાંચ નવલિકા અને નાટિકાઓ લખી હોત. ગમે તેમ પણ જે પુસ્તકને દીવાન બહાદુર કાશ્યે ‘સૂરતની ગીતા’ રહીને સંબોધેલ તે ‘અમે’ બધાં જેવું પુસ્તક તો સ્વનંત્ર ન જ લખાત.

૧૯૩૩ માં—તેની આખરમાં કદાચ—જ્યોતીન્દ્રે મુંબઈ છોડી સૂરતની કોસેજમાં નોકરી લીધી. સદ્બાગ્યે ‘અગે બધા’ તે વેળા લગભગ પૂરું થવા આવ્યું હતું. એમ જો ન હોત તો એ પૂરું ચાલ કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે, કારણ કે જ્યોતીન્દ્ર એ આંખની શરમ હોય ત્યારે પણ માંડમાંડ લખે તો પછી એ ન હોય ત્યારે શું જ થાય? આખરે એ પુસ્તક પૂરું થયું. મેં છેવટનું પ્રકરણ લખ્યું અને જ્યોતીન્દ્ર ઉપર વાંચવા મોકલ્યું. એ મોકલતી વેળા મારા હૃદયને એમ થઈ ગયું કે જાણે કોઈ વહાલાંને હું છેલ્લી વિદાય આપતો હોઉં ! અને તેની સાથે સાથે જ્યોતીન્દ્ર—મારા પરમ લેખક—મિત્રના

સંબંધનો એક અતિ તીવ્રતાભર્યો અંક પણ પૂરો થતો હોય ને!
પુનઃ એટલા એટલા દલાડો એવા ચાંત, નિર્દોષ, દારૂબરો
વાતાવરણમાં અમે ગાળ્યા નથી.

એ છેવટનું પ્રકરણ મેં લખેલું અને પહેલું પણ મેં લખેલું
એથી અમે એવા નિર્ણય કરેલો કે છેવટનું પ્રકરણ જ્યોતીન્દ્ર લખે.
એ આશયથી મેં પેલું પ્રકરણ લખીને જ્યોતીન્દ્ર ઉપર મોકલાવેલ
અને તેને સૂચના કરેલ કે હવે પૂર્ણાંકિત એમણે કરવી. પણ પ્રકરણ
વાંચીને એ તો એવા ખુશ થઈ ગયા અને ખેલદિલીથી એમણે એવા
નિર્ણય કર્યો કે હવે પછીનું પ્રકરણ લખીએ તો 'Bathos' થાય.
છતાં એમણે એ જાગનમાં પ્રા. વિપ્લુભાઈને મારું પ્રકરણ વંચા-
વીને એમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો તો એમણે પણ કહ્યું કે હવે પછી
પ્રકરણ ન લખાય એ જ ઈષ્ટ છે.

અહીં એટલું પણ લખી નાખું કે મારું 'સરી જતું સૂત' મેં
પ્રા. વિપ્લુભાઈ ઉપર મોકલાવ્યું, તેના ઉત્તરમાં એમણે લખેલું કે
એમના પિતાશ્રીને 'અમે બધાં' બહુ જ ગમેલું અને પોતાના
અભિપ્રાય તરીકે વિપ્લુભાઈએ જણાવેલું કે જ્યાં સુધી મેટ્રિકની
પરીક્ષાની યોજના અને યુનિવર્સિટીની સંસ્થા હમણાં તેવા ને
તેવા કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી આપણા સાહિત્યમાં "પાસ કે નાપાસ"
એ નાટિકા જીવંત રહેવાની!

જ્યોતીન્દ્ર ક્યંત જાગનમાં ઉદાર છે કે નહિ એ તો હું કહી
સકતો નથી પણ એમની સાહિત્યકાર તરીકેની વિરાટ યક્તિઓનો
વ્યય તો બક્ષમત્રા સરોડિયા કરતાં એ વધારે બેદિશ્વરથી કરે છે.
એ નિર્બંધકાર કેવા અપૂર્વ અને અજોડ અને મૌલિક! પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય
પ્રત્યે દ્રષ્ટિપાત કરીએ ત્યારે વળી 'પંચ'ના નિર્બંધકારો એ-થની
આર્મરેટ્ટાંગ અને એ. પી. હરનટ્ નેવાના નિર્બંધો એમની સાથે
સરખાવાય નેરોમ કે માર્ક ટવેર્નના નિર્બંધો પણ કદાચ તુલનામાં

મુશય; છતાં જ્યોતીન્દ્રની શૈલી એ બધાથી પણ કેવળ જુદી, મૌલિકતાની પરાકાષ્ટા બતાવતી રહેવાની તે રહેવાની તે રહેવાની જ. બાપણોમાં તેમ જ લખાણોમાં એસ્ટરટન વગેરેને જુલાવી દે તેવા ‘એપિગ્રાફ્સ’નું અરખસિત વડેણુ એમની નિહવાથી કે કલમથી ત્યાં જ કરવાનું. કોઈ પણ વિષય, કોઈ પણ સમય, કોઈ પણ ઓડિયન્સ હોય છતાં જ્યોતીન્દ્ર દોઢ દોઢ, બખ્ખે કલાક માણ્યોને હસાવ્યા જ કરે. આતું વક્રત્વ મેં શુન્દરાતમાં બીજે દીકું નથી. અંગ્રેજીમાં પણ આવે દાર્પરસકાર વક્તા મેં બાજ્યો નથી છતાં આ વિષયોમાં પણ એને અભિમાન નથી.

પણ મને એમનામાં રહેલ એક અશક્તિ ખૂંચે છે: તેમનામાં વસ્તુસર્જનની શક્તિ નથી. એમણે દાર્પરસમાં પોતાના અદ્વિતીય નિબધો સિવાય બીજા પ્રયોગો ક્યાં નથી. બીજું કંઈ નહિ તો એ દાર્પર રસના જુદા જુદા પ્રકારથી વિજૂપિત ચમકાર અને ચમત્કારથી બરપૂર સંવાદો તો લખી શકે જ પણ કરવાની એમને ઇચ્છા થતી નથી. આવી એમની પ્રકૃતિને લઈને ‘અમે બધાં’ માં, હું જો દંડ રચી ન હોત તો, વિષય રિચિતિ બિબી થાત. હાલનું પાત્ર એમણે પોત્ર ઘેર આવ્યો ત્યારે સન્મુ. મેં એને “પતંગના પૂરમાં” ખૂબ બહલાવ્યું, જેથી ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવાના મુખમાથી ‘વાહવાહ’ નીકળી પડી હતી; પણ તરતજ જ્યોતીન્દ્રના હાથે એ પાત્ર ચઢ્યું અને એણે એને હોળીમાં પૂડું કરી નાખ્યું. જુલાબ ડોશીનું પાત્ર ઢેલમાં હેતથી જ્યોતીન્દ્રે બીજું ક્યું પણ હજી તો મારા હાથમાં એ ડોશી આવે તે પહેલાં તો એણે એને સ્વધામ પહોંચાડી દીધી! મારાથી એ રીતે પાત્રો સામે પણ દૂર ચલાવું નથી અને એથી મેં તો ગાલીકાડી જેવા ધણા વૃદ્ધને પણ જીવન્ત જ રાખ્યાં છે!

જ્યોતીન્દ્ર જેમ પોતાની સાહિત્યક્ષેત્રમાંની, અભિનયકલાની વગેરે શક્તિઓ ઉઠાવવામાં મિત્રોમાં મશહૂર છે તેમ એક બીજો ગુણ પણ

એમનામાં મોટા છે, જે બીજી રીતે સારા સારા માણસોમાં પણ જોવામાં આવે. નયો: પોતે બીજાનામાં અમુક યોગ્યતા જુએ તો તે યોગ્યતાના પ્રમાણમાં એનો બદલો મળવો જ જોઈએ, એની, પોતાને ભોગે પણ કદર થવી જ જોઈએ એમ એ ધારે-છે, એટલું જ નહિ પણ એમ કરવામાં પોતે કટીબદ્ધ થાય છે.

હું માનતો નથી છતાં જ્યોતીન્દ્ર એમ ધારી બેઠા છે કે મારામાં હાસ્યરસિક બાપણો કરવાની શક્તિ કીકડીક પ્રમાણમાં છે. આ ઉપરથી મને ઘોંચપરોણા કરીને બાપણુ કરાવવા પોતે અનેક વેળા સાથે લાઇ ગયા છે અને જેમ હું રંગમાં આવું તેમ એમણે પોતે વર્તન પણ કયું છે ! ગલિયારા તરફથી એમની અને મસ્તકફીર વચ્ચે રૂ. ૫૦૦ વહેંચાયેલા ત્યારે મને ઈનામમાં ભાગ નહિ મળ્યો તે માટે એમનો બહુ જીવ બળેલો.

તે પછી મને સુવર્ણચન્દ્રક મળ્યો. મેં એમને ટેલીફોનમાં ખબર આપતી વખતે કહ્યું કે બ્યવહારચતુર, અમદાવાદીઓ આપણને જેને સાથે ચન્દ્રક આપીને એમની બ્યવહારચતુરતા સાબિત કરી શક્યા હોત !

બીજો વર્ગ એમણે પહેલો ફોન મને કર્યો અને કહ્યું કે " હવે તારો ખેદ દૂર કરજે કારણ કે મને ચન્દ્રક મળ્યો છે અને સાથે એટલું પણ કહી ફોનું કે તને મારા કરતા એક વર્ષ વહેંચે, ચન્દ્રક આપીને એ જ અમદાવાદીઓએ બ્યહારચતુરતા ઉપરાંત ન્યાયશુદ્ધિ અને વિવેક-શુદ્ધિ પણ બતાવ્યાં છે ! "

વિવેચનોના ક્ષેત્રોમાં જ્યોતીન્દ્ર કોઈને કદુ વચન કહેતા નથી. વખાણુ સારા પ્રમાણમાં કરે છે પણ મોંએ અતિ પ્રશંસા તો જ્યારે ખરેખર એવો પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય ત્યારે જ કરે છે એટલું તો હું કહી શકું છું. આટલાં વર્ષના મારા એમની સાથેના સંબંધમાં માત્ર ત્રણ વેળા એમણે જિગરથી મારી પ્રશંસા મારે મોંએ કરેલી-એ વેળા મારી નવલિકાઓ માટે અને એક વેળા મારા અભિનય માટે. સૂરનામાં મેં ' બા ' (જૂનના બડકા) નામની મારી વાર્તા લખેલી અને ત્યાં

જ હું એમને ઘેર જઈને એ વંચાવી આવેલો. તે વેળા એમણે નવ-
લિંકાનાં વખાણ કરેલાં. તે વેળા 'ગુજરાત' રાજ્યપુરમાં હપાતું હતું
એટલે એ વાત રાજ્યપુર હપાવા ગર્ભ ત્યારે મેધાણી વગેરેએ ત્યાંથી
પત્ર જ્યોતીન્દ્ર ઉપર લખેલો જેમાં એ નવલિકા માટે મને અભિનંદન
લખીને પછી એમ લખેલું કે ગુજરાતે એક અચ્છો દારૂચરસકાર ખોળીને
સુંદર કચ્છરસકાર મેળવ્યો તેને માટે શોક કરવો કે હર્ષ કરવો તે
સમજાતું નથી.

બીજી વાર 'પરિવર્તન' નામની નવલિકા મેં યશવન્ત પંડ્યાના
'શરદ' માટે લખેલી, અને હવે 'હેક્ષા દાસ'માં હપાઈ છે, તે
'શરદ' માંથી વાંચી ત્યારે પોતાની આદિસમાંથી એકદમ મારી
આદિસમાં એ આવ્યા અને એમણે ગદગદિત કંઠે કહ્યું 'ધનુબાઈ,
અત્યાર સુધી હું એમ માનતો કે મુનશીના જેવો પ્રેમ કાંઈએ નવલિકામાં
કે નવલમાં આનયો નથી. તમે 'પરિવર્તન'માં ચીતરી 'યુ હેવ
બીટન હિમ હોલો!' (you have beaten him hollow')

ત્રીજી વાર: સાંતાક્રુઝમાં મનહરરામના આગ્રહથી અમે પ્રાણુમાલ
દેસાઈનું 'ખલિદાન' નામનું નાટક બજાવેલું, જેમાં મેં એક અતિ
અગત્યનું પાત્ર બજાવેલું. જ્યોતીન્દ્ર પોતે મારા પિતા થયેલા. એ પાત્રમાં
મારી પુત્રીની બળતી ચિતા આગળ મારે 'સોસિયેટી' બોલવાની
હતી. તે હું બોલી રહ્યો, પછી જ્યોતીન્દ્રે, અમે પોપાક બદલતા હતા
તે વેળા, મનહરરામ મહેતાને કહ્યું હતું કે 'મનહરરામજી, આ નાટક
બજાવવા તમારા આગ્રહથી હું જઈએલ વેડીને ઠેક સુરતથી આવ્યો છું
પણ મારો છત્ર બળતો નથી. મને મારી મહેનતનો બદલો મળી ગયો
છે. કરુણનો આવો જીંડો અને લગભગ છતી ચીરી નાખે તેવો
અભિનય મેં કેટલો અવેનન નટ તરફથી જોયો નથી.'

આ ત્રણે પ્રસંગે મને જ્યોતીન્દ્રે આપેલ અભિનંદનો-દેવાના
જીંડાણમાંથી આપેલાં અભિનંદનો હું કાંઈ પણ દિવસ બૂલી શકું
એમ નથી.

‘અમે બધાં’ માંના ક્યાં પ્રકરણો મારાં લખેલાં અને ક્યાં ન્યોતીન્દ્રનાં એ વિશે વાંચનારને બહુ કુતૂહલ થવું. હવે એમ થનારું કારણ નથી, કારણ કે ‘માનસી’ ના સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૦ના, ખાસ અંકના પૃષ્ઠ ૪૮૩ ઉપર વિગતવાર એ આખી દીધાં છે. આ પુસ્તક જુદાં જુદાં મનુષ્યોએ જુદી જુદી જીમિંથી વાંચ્યું છે. પણ સ્વ. કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતાના ન્યેષ્ઠ પુત્ર સ્વ. મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ જે હમણાં આશરે ૭૦ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યા તેમણે જે મમતાથી એ વાંચ્યું હતું, તેટલું બાળ્યે જ બીજા કોઈએ વાંચ્યું હશે. એમણે તો પાછો મને મારી બાલ્યવસ્થામાં ખૂબ રમાડેલા અને અમારાં કુટુંબીજનોને બહુ સારી રીતે ઓળખે એટલે એમણે તો મેં ક્યાં ક્યાં પાત્રો ક્યાં ક્યાં શબ્દો પાત્રો ઉપરથી દોષો છે તે પણ પકડી કાઢેલું. દાખલા તરીકે: મારા પિતાશ્રી અને મારા દાદાના જિમ્મો ગુણો લઈને મેં ‘દાદાનું’ પાત્ર ધોરેલું અને એ બેના અવગુણો લઈને મેં ‘વિપિનના પિતા’ છનમુખરામનું પાત્ર દોરેલું. મંગળા તે તો મારાં મા. તન-મનમાં મેં ‘સરલાનું’ રોમેન્ટિક સ્વરૂપ ચીતરેલું. મારા સગાઓમાંથી ઘણા રહેવામાં એટલે નરહરરામનું પાત્ર દોરવામાં મને કદી મુશ્કેલી ન હતી. ન્યોતીન્દ્રની જ વાતો કરનાર સેવકશાસનનાં પાત્રને તો મેં નરહરરામના પાત્રની સામે જિભા રહીને એને ‘બેથેંસ’ આપે એટલા માટે ચીતરેલું. જયમુખશાસનશાઈની બી. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ મોડું આવેલું અને જે પરિસ્થિતિ અમારે ત્યાં ઉપસ્થિત થયેલી તે ઉપરથી મને ‘પાસ કે નપાસ’ સૂઝેલું.

‘અમે બધાં’ નો બીજો ભાગ મુળકની પંચાદશ રાખીને આગળ ચલાવવો એમ અમે નક્કી કરેલું અને પહેલાં બે ત્રણ પ્રકરણોની રૂપરેખા પણ તૈયાર કરેલી; પણ ન્યોતીન્દ્ર સૂરત હતા એટલે આવાં આવાં કાર્યને માટે આવશ્યક અનુકૂળ વાતાવરણ બંધાયું નહિ અને ન્યોતીન્દ્રે પછો મુંબઈની સ્વતંત્ર નોંધ ‘રંગતરંગ’માં લઈ લીધી. તે પછી ‘વાઘસે વરસા’ના નાટકમાંથી વિચાર લઈને અમે બેએ નાટક

લખવાનો વિચાર થયો. તેનાં પહેલાં ત્રણ પ્રકરણ લખીને મેં જ્યોતીન્દ્રને મોકલ્યાં. તેમને ત્યાં અપાયા પછી તે પ્રકરણો, હું ભૂલતો ન હોઉં તો, બાનુશંકરને સોંપવામાં આવ્યાં અને પછી ચૂમ થઈ ગયાં ! તે પછી બીજું એક નાટક મારી એક નાની નવલિકા ઉપરથી મેં લખવાનો આરંભ કર્યો તેના અંકો અને પ્રવેશો પાડ્યા પછી મેં તે જ્યોતીન્દ્રને આપ્યા. હજી તે નાટક પણ અપૂર્ણ દરમ્યાં રખડે છે; આથી આ અચોક્કસ જગતમાં એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે હું અને જ્યોતીન્દ્ર બંને મળીને બીજી કોઈ સંયુક્ત રચના રચી શકશું નહિ !

શ્રી. વિશ્વભાઈ હકરતનાં કુટુંબનાં માણસો એ મારાં અમુક કુટુંબો મિત્ર તરીકે છે એમાંનાં જ. એક રીતે મણે તો એ કુટુંબ જોડેના મારો પરિચય વર્ગોનો ગણાય. પણ તે એકધારો નહિ. વચમાં વચમાં અમે પરસ્પર મળીએ જ નહિ અને વળી પાછાં મળતાં થઈએ ત્યારે ખૂબ જ મળીએ. જાણે કોઈ નદીનો પ્રવાહ ન હોય ! ધડીકમાં તે બધાથી જોઈ શકાય. ધડીકમાં તે નીચાણમાં જવાથી અદૃશ્ય થઈ જાય અને વળી પાછો પ્રચંડ વેગમાં દૃષ્ટિગોચર થાય. એની ગતિમાં, એના માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારનું નિયમિતપણું નહિ. વિશ્વભાઈ મોરારી, ભરાવદાર, મોહક વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર અને પોતે અમદાવાદના જતાં પત્ની રનેહલતાબહેન-જે સૂરતનાં છે તેમને પણ વાતીલાપ કરવામાં અને સરસ રીતે ખાવા ખવડાવવામાં દરાવી દે તેવા મેં અનેક પ્રકારનાં માણસો જોયાં છે તે ઉપરથી કહી શકું છું કે જે વર્ગ તરીકે લઈએ તો નાગરી ન્યાતનાં કુટુંબો વાતીલાપમાં જ કસા રેડી શકે છે તેવી દલા બીજી ન્યાતનાં કુટુંબોમાં બાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. અલખત, એમાં અપવાદ તો છે જ અને હોવા જોઈએ જ. વિશ્વભાઈ, રનેહલતાબહેન અને એમનાં પુત્રીઓ મૃણાલિની અને મનોરમાની સાથે હું બેઠો હોઉં ત્યારે વખતની કિંમત નથી રહેતી. તે વખતે જાગી પડતા વાતીલાપમાં હાસ્યના અનેક પ્રકારો બેસાઈ જાય છે. વિષયો નવાનવા ઉદ્ભવતા જાય અને પાછા વિરમતા જાય.

૧૮૨ આથમતે અજવાળે

ધડીમ્મા મળીગતા ધડીક્રમા માનિ મેમ મે વાતીનાપમા જુલ જી !
વાતાવ જુ બધાના જલ્ય અને ૧ વાતા જલ્ય આમ મનાકોના મનાકો
નીમળા જલ્ય

વચમાં વિજુમાઈ માનાક્રમા રહેતા તે વેળા ગામગો રચી
એપ્રિય મુખી દરરો ૮ દરિયે નાદવા જલ્યા એમ મોગી ગામી ક્રિપ તી
૫ દરરોજ જનારો નતિ ગોગના જનાર વિજુમાન, જલ્યમુખસાન
કો ના ૧ મેના, મેશ મ મુદાર અમાનાન પેરન સારી, મશીનાઈ
છોટુમાઈ વગેરે નના મુખ્યાસિની તે મમો પોતાર મુદના બઢેન
પમુ ખર્ગ

મુખ્યાસિની સગીન અને અભિનયનો ગોખ રેનેથી મેટ
ઝેરીઅર હોય નના મેન્સટોમા તેમજ અનન એ મોગમા વીળિએ
અને વેળા મરસવી બામ લીધેતા સગીનનો એગે સામ્રીય અમ્પાસ
કરી જે, અને એના હમા અમુક જાતનું ૦ બધું લાગે જે એના
અભિનયમા તીનતા અને ામિનતા મબર બધા હોય છે
મનોરમાના અભિનયમા સરવના અને સ્વાભાવિકતા આમળ
પડતા છે જિમિલ પાત્રોમા મુખ્યાસિની અને દાસ્યરસિ
પાત્રોમા મનોરમા સાર ૧ મમખી જલ્ય છે પણ મોને જિનગ જ
પાત્રો આપીએ તો ? તો પણ એ જો બહેનો એવો જ મારો
અભિનય કરી શકે એમ ૩ મારું છુ પણ મર્પ ગ્વાની પદ્ધતિમા
બે બહેનોમા ઘણો ૨ લીનીમહેનની પ્રવૃત્તિઓ ઘણી એટલે રીદ
સંલોમા સમય મચવાય નતિ નાટકોના બાણો છેવટ સુરી મોએ
હોય નતિ અને વાતીનાપમા ચડી જલ્ય તા રીદસંલો બામુએ ગડી
જલ્ય ૧ મનોરમા મારા જેવી રીદમલમા અતિ નિયમિત પોતાના
માપણો નિર્દોષે હોય જ પણ સવા મા સામે કામ કરનાર ામિ
જૂનતું હોય તો તેને પણ સાથે સાથે યાદ દેવડાવે એવી તૈયારી રી
સંલો ચાલતા હોય સારે જરા પણ આડીઅવળી વાન એને ગમે નહિ



મૃણાલિની અને ૨૩૦ મનોરમા

આનાં સક્તિશાળી કેટલાંય મજારીઓ આપણે ત્યાં છે પણ એમની શક્તિઓ ગુમરાન ઉપયોગમાં નથી લઇ શક્યું. એવી શક્તિઓ સદગ ઠાગે લાગી જાય એવું યોગ્ય વાતાવરણ અને એવી યોગ્ય પદ્ધતિ હજી આપણે ત્યાં નથી.

લીની અને બેની (મૃણાલિની અને મનોરમા) સાથે મારી માઠીને લીધે મારાથી મજાતું ઝાણું, પણ એનો ખંગ અમે ફોન ઉપર પાને કરીને વાળતાં. જુલાઈ ૧૯૪૮માં મનોરમા એમ. બી. બી. એસ.ની ઝેલી પરીક્ષાનું વાંચવા હોસ્ટેલમાં રહેતી હતી. ત્યાં મેં ફોન કર્યો. તંદુરસ્તી અને રોગબળો એનો અવાજ ફોનમાં ગાળી કાઢ્યો: “કાણુ, ધતુભાઈ ? કાંઈ નવાજની ? કાંઈ નદિ ? એમ નદિ ચાલે. ધતુભાઈ ફોન કરે અને કાંઈ નવા જૂની આપે નહીં એ મનાય જ નદિ.”

અમે આડાં અવળાં ગપ્પાં માર્યાં પછી મેં પૂછ્યું: "પણ બહેન, હવે સાંતાક્લૃપ ક્યારે આવવું છે?"

"બહેન દાકતારની પરીક્ષા આપી લે એટલે વળી."

અચાનક સાંભણ્યું કે મનોરમાને કાનમાં કાંઈ પીડા થાય છે. પીડા વધી, ગંભીર ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું. રિયલિટી ઘણી ગંભીર થઈ ગઈ. તેમાંથી અજળ રીતે તે બચી ગઈ. કુટુંબ અને સ્નેહી વર્ગમાં માતી સેવામાં આવ્યું કે જેથી બચી ગઈ.

મારાથી દાહર ચડાય નહિ એટલે મેં પૂર્ણિમા અને ફિસનને એની તબિયત જોવા મોકલેલાં તેમની જોડે મનોરમાએ મને મહેશો મોકલાવ્યો કે: "ધતુભાઈને કહેજો કે તમારી આત્મકથામાં મને સ્વર્ગસ્થ લખવાનો પ્રસંગ જોમો થયો હતો પણ હું બચી ગઈ. પરીક્ષા પૂરી થાય કે તરત પાછી તમારે ત્યાં આવીને જોવી રહેવાની છું."

પણ કોણ જાણે, શા કારણે, આ ચૌવનથી છલકાતી, અનેક આશા અને સપનાં સેવતી, કુટુંબના અને સ્નેહીઓના હૃદયમાં કાંઈક અનોખું જ સ્થાન લઈ બેઠેલી સુવતી પ્રત્યે કિસ્મતે ફૂર મીટ માંડી હતી. દિનપ્રતિદિન એની તબિયત સુધરતી જતી હતી. વહેલી શક્તિ આવે તેવી ધારણાથી તેને ભોહી આપવામાં આવ્યું. કોણ જાણે સાચી શરીરે તે સ્વીકાર્યું નહિ. ધાનમાંથી બચી ગયેલી, પુનઃ જન્મને ભેટવા આવતુર બનેલી મનોરમા મૃત્યુના પાશમાં ફસી પડી.

જેને જોઈને કાંઈ પણ શુન્નતાતીને અભિમાન આવે તેવું પહાડ જેવું અંગ, જોખનની નિર્દોષ ખુમારીમાંથી ઉદ્ભવતું કાંઈ રમ્ય ઝરણાંના કિલકિલાટ સમુદાય એવું હાસ્ય, એનો જીડો, ઘેરો, મીડો અવાજ, સ્નેહ-આનંદથી બપુ બપુ એવું હૈયું એ બધું પ્રભુના કાંઈ અગમ્ય આશયથી, તા. ૨૩-૮-૪૪ને દિને રાતે દસ વાગ્યે

આ પૃથ્વી પરથી અદસ્ય ચર્ચુ. મનોરમા મધ, અકાળે સ્વર્ગસ્થ થઇ.

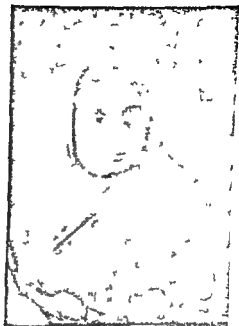
સ્વ. નરસિંહરાવનાં “મ્હરણસંહિતા” ની કેટલીક પંક્તિઓ
આ સમયે યાદ આવે છે:

માત, બગિની, મિત્રને
હિર પડ્યા આ પાતને
તું ન થુ જાણે કદી ?
ને ધન્ય મુક્યો તાન તેં.

માત દીન બની ગઈ,
બગિની તો પડી એકલી;
અથ ક્રોધા ક્રોધ, ક્રોધે,
આ ક્ષણે લુપ્ત ગિર મન કરી ?

તોય અથ બેળવી,
સર્વ મળી હિર ખોલના,
મ્હરણ તુજ અવસાનના.
કાઈ મધુર મધુરા ઘોળના

શ્રી શીલાવતી દર



૧૬૨૭ ૫૬૨૭

મહારા પડોળીઓમા મે તામગામ ગાંધી અને અમુબાઇના નામ ગણાવના છે, પણ પડોળીઓ તરફથી તા મને હમેશા એક મળેના જગ્ગી ટે એ બાના પરિવન આજના મેનુ તો 'ભારત પડોળીઓ' નામે જ એક દગદાગ અથવા લખી મકુ એ વેળા મપિયરામ વકીન, દેનેયાનાન વકીન, મ નનાન વખીવ એ બાજીઓ અને તેમનું ડુન અમારા પડોળી હના મપિનગમ (મેનેજિંગ ડિરેક્ટર તાના કેમિપ્લસ)

મને અસહ્ય 'ડોસા' કહીને જ બોલાવતા. સરળ હૃદયી અને ઉત્તર સ્વભાવના કપિવંશી હિન્દી કૃતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ અમાગ જેવા કુટુંબીજનો સાથે તો એવા ને એના રહ્યા છે. વયમાં વયમાં તો કુમર મળતા અમારી સાથે કપિવંશી, ચંદુલાલ બાલાભાઈ નાણાવની વગેરે પતા પણ ખૂબ રમતા.

દા ધીરા અમારા પડોશી હતા ત્યારે એમની માથે હું ક્રાઈસ્ટસુ બહુ રમતો. પરીક્ષિત રાયજી, તેમના પત્ની ગરિમબહેન, રીંતુભાઈ, સનમુખભાઈ, હેમેન્દ્ર દીનાનજી અને તેમના પત્ની હર્પદામહેન, અને શિંપ નિવાસ તથા હરજી મૂળજીની વાડીમા રતનદત્તરામ મહેતા અને તેમના પત્ની શુભીમહેન, નગેરે રનેહીઓ સાથે અનેક પ્રસંગે ક્યાકોના ઠનાક અને દિવસોના દિવસ આનંદમા ગાળ્યા હતા તે જુનાય તેમ નથી.

બાપાના અટપટા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે મુખર્ષમા જેમ હું ન્યોતીન્દ્ર દવે, બાનુશંકર વ્યાસ અને ચન્દ્રશંકર જુયની મદદ લેતો તેમ સાંતાક્રુઝમા રામપ્રસાદ બક્ષીની મદદ હું માગતો અને માથું છું અને ગને તે વિના વિનંતી અને એકથી મળતી અને મળે છે. રામપ્રસાદ-રામભાઈની તમિષત હમણા હમણા લથડેલી છે, બાકી તો આનંદીલાલ પોદારદાષ્ટરૂલના પ્રિન્સિપાલ તરીકે એ એમના સપૂર્ણ શ્વેત પોપાકમા મજાક ચાલે જતા હોય-ધોળો ધરડી, આગિદાર દેડો, ધોળા કોટ પાટલૂત શર્ટ-ત્યારે એમના અંગની સપ્રમાણતા કોઈને પણ આકર્ષે અને એમની પીઠ બેનારને પણ એમ લાગી જાય કે આ વ્યક્તિ ક્રિકેટર હશે ગુજરાતી અને સરકૂત બને બાપાના સાક્ષર છતાં એમણે પોતાની શક્તિઓનો પૂરો લાભ ગુજરાતને આપ્યો નથી એ ચોક્કસ છે આ પ્રદારના ત્રણ યુગમાં તો દુઃખાણુ છુઃ ન્યોતીન્દ્ર દવે, બાનુશંકર વ્યાસ અને રામભાઈ બક્ષી.

સાંતાક્રુઝથી અમારી કંપની કેનેરી ગુફા, એલીફંટા, કાંદીવનીની

૧૯૮ : આથમતે અજવાળે

ગોસાળા, જુદું વગેરે રથજોએ પાટીમાં બિપડતી. તેમાં અનેક પ્રકારનાં સ્ત્રીપુરુષો આવેલાં. સમુદ્રનો એક મોટો તરંગ કિનારા ઉપર પહોંચ્યો, તેનાં અસંખ્ય જુદાજુદા જુદા જુદા સમુદમાં વહેંચાઈને એ પાંચ ક્ષણ સાથે સાથે રમે અને પછી પાછાં એ મહાસાગરમાં ભળી જાય તેમ એવી અદ્વિતીય મહેશ્વરીમાં કાંઈ કાંઈ મનુષ્યો અમે સાથે મળનાં, અત્યારે કયાં હશે તેની ય ખબર નથી અને પાછા સમય થતાં તે મહાકાળમાં સમાઈ જશું.

એક પ્રસંગ સાંભરે છે: જુદામાં થીઓસોફિકલ કોલેજીમાં અમે ધણી વેળામાંથી એક વેળા દોઢેક માસ રહેલાં. તે વખતે પડોશીમાં બારકર મહેતા, ભિમિલા મહેતા, શાંતિલા દેસાઈ અને સરલા ખાનરજી હતાં. એ દોઢે મહિનો અમે અત્યંત આનંદમાં ગાળેલો. સવારના હું, ભિમિલા, શાંતિલા અને સરલા સાથે દરિયે સ્નાન કરવા (અમે એને તરવાનું કહેતાં) કે પાણીમાં કૂદકા મારવા જતાં. બપોરે ‘ઈનડોર’ રમતો રમાય. સાંજના કિનારે ‘ફ્રમ્સ્ટ્ર’ની રમત શરૂ થાય એમાં બાર બાર સ્ત્રીઓ અને એટલી જ સંખ્યામાં પુરુષો ભાગ લેતા. રાતના પાછી રમતો રમાતી.

સાંતાક્રુઝથી ત્રીજા પરામાં-અધિરીમાં સર લક્ષ્મીબાઈ શામળદાસનું કુટુંબ અમારા કરતાં પણ અમાહિથી આવીને વસ્યું હતું. એ કુટુંબની જોડે પણ મારે વર્ષોથી સારો સંબંધ બંધાયેલો છે. આપણામાં કહેતી છે કે સોનું ને સુગંધ સાથે સાધારણ રીતે હોઈ શકે નહિ, પણ એ કહેતી સર લક્ષ્મીબાઈ (લક્ષ્મીકાકા) અને તેમના ત્રણ પુત્રોએ અસત્ય દેરવી છે. એમને ત્યાં અસહયથી જ શ્રી અને સંસ્કૃતિ સાથે જ રહે છે. અનેક પ્રસંગે એવું બનતું કે હું ત્યાં ગયો હોઉં તે વેળા ત્યાં મહેશ્વર જામી જ પડી હોય. બહુકમાઈ, ખંડુબાઈ, ગગનબાઈ, મંગળાબહેન, મધુરિકાબહેન, સૌદામિનીબહેન, જ્યન્ત, એલ્લી, કનૈયાલાલ વગેરે વગેરે ઉપરાંત દા. જ્યન્તકુમાર બટ્ટ, રવિશંકર બટ્ટ, જીતુબાઈ મહેતા વગેરે પણ હોય. હું જઈ એટલે હું પણ એમાં સામિલ થઈ

જાઉં. ધીમે ધીમે એ મહેદિલ ઉમ્ર બનતી ગય, આનંદની છેલ્લી વધારે ને વધારે અવાજ કરતી ઉઠતી ગય એટલે લલ્લુકાકા પાસેના ઓરડામાંથી કહેવડાવે ‘ ધનસુખલાલ આવ્યો જણાય છે નહિ તો આટલું તોફાન થાય નહિ ત્યાંથી એને મારી પામે મોકનજી ’

એ પ્રમાણે હું લલ્લુકાકા પાસે જાઉં પણ ખરો અનેક વિષય સબધી હું એમની જોડે પણ વાતો કરું. લલ્લુકાકાથી માંડીને બહુ બાઈ (વૈકુંઠ), ગગનબાઈ, ખંડુબાઈ (જ્યોતીન્દ્ર) જેરે પાસેથી હું વાચવાની ચોપડીઓ અંગવામા મારતો જાઉં અને ઘેર જતી વખતે ત્યારે એમની કારમા બેસું-તે વખતે ચેટ્ટોચ ઉપર અંકુશ નહિ એટલે કારનો ઉપયોગ છૂટથી થાય એ સ્વાભાવિક હતું-ત્યારે જ-આઠ ચોપડીઓ મારી હતે હોય. એમના કુટુંબમા નાનામા નાના બાળકથી માંડીને વડાઆઈઓ અને ખુદ લલ્લુકાકા પુસ્તકોના અને વિનિષ લલિત કલાના સાગ્રા દહીં. દર મહિને નવા નવા પુસ્તકો બજારમાંથી આવે ને આવે જ પણ સાથે ખૂબી એ કે આટલા વર્ષથી એમને ત્યાં નવા પુસ્તકો આવતા એ જોયેલા પણ તેમને માટે નવા ઢગાટો આવતા જોયેલા નહિ. એટલે “ લલ્લુકાકા લાયજેરી ” એટલેજે સચારી નહિ પણ કરતી હતી અને આજે પણ હિંદુસ્થાનમા સારા સારા સ્ત્રીપુરુષોને ત્યાં એમણે વસાવેલા પુસ્તકોમાંથી એકાદ બે પુસ્તકો નીળી પડે ખરા.

બહુકમાઈ અને મગળામેન બોડા સરોવર જેવા શાન, ખંડુબાઈ અને મધુરિકામહેન, શાંત પણ ખરી અને મસ્તીએ ચઢતી એવી નદી જેના અને ગગનબાઈ તથા સૌદામિની તો વડીલ એઠીઓના લાડમા ઉભરેના આનંદના કુવારા જ ગગનબાઈ આવ્યા હોય કનકતેથી કે દિલ્હીથી મોટા જોડા અને ગોળી ગભીરતા ત્યાં જ મૂકીને આવ્યા હોય-ત્યારે ઘરમા નિહોંપ તોફાન મસ્તીન તરંગો બિડી રજા હોય. સર લલ્લુબાઈના કવિ-પુત્રી મુમતિને એ ચાર પાંચ વાર જોયેલા પણ તે વેળા એમની તબિયત ઘણી ખરાબ એટલે હું એમના ગાઢ પરિચયમા આવી શકેતો નહિ અને પછી તો તે તરત મૃત્યુ

પામેતાં. ત્યાંના પુરુષાવર્ગ જોડે હું પરિચયમાં આવ્યો તે ગુરુભાઈ દ્વારા મગળામડેન અને મધુગિદામડેન જોડે નિહટ પત્રિચયમાં હું આવેનો ૧૯૩૨ની નર્મદની રંગવીતાથી અને સૌદામિનીને તો હું જન્મથી જ ઓળખતો હતો. ગુરુ-ભાઈ (પૈકુંદભાઈ) ' કૌઓપરેટિવ મુવમેન્ટ ' ના અપારે રચના થઈ ગયા છે અને ગાંધીના પરમ ઉપાસક તરીકે એમણે ખાત્રિપ્રચાર અને હરિજનો માટે ઘણું કાર્ય છે. ખંડુભાઈ (જ્યોતીન્દ્ર) ' બોમ્બે લાઇફ ' દંપતીના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર છે, ટેનિસ ક્રિકેટ રંગે રમતામા ઉભા છે, ચિત્રનાર છે અને ચિત્રકારોને ઘણું મારું ઉત્તેજન આપનાર પણ છે. આવી વ્યક્તિઓ મુજરાનને ધનમંત્રીમે આપણે ત્યાં જુડે ઓળી છે. એમના પત્ની મધુરિકામડેન ગુરુભાઈ મડેનાનાં મડેન થાય એટલે સગીન પ્રત્યે એમનો પક્ષપાત સદાજ ગળાય. ખંડુભાઈની પુત્રી અજની અને મગળામડેની પુત્રીઓ નીના ત્રા અને ઉમા આવ્યાવચ્ચાથી જ નૃત્યના રસિયા. નર્મદની રંગવીતામા મધુગિદા, પ્રતિમા અને નીનામતી એ ગરમાડતાની નિધગ્નાત નિપુરીએ રંગવીતાને અદ્ભુત પ્રસિદ્ધિ અપાવેલી હતી, અને મારે એ નિપુરી સાથેની મેત્રી ગાંધીન થઈ ને પણ ને વખતથી જ. એવી જ મે ' ગામુડ ' નો મ મડ (૧૬-૪) એ ત્રણ મન્નારીઓને— મધુગિદા મડેના, પ્રતિમા મુર અને શીવાવતી દરે એ અર્પણ કરેન

આ ન્યાને એટલું પણ વધી દઉં કે ' મેટરલિસ્ટના નિમંધો ' નક્ષિતમન્ન દીવેટિયાને, ' હું અને સરલા ' જ્યોત્ના મડેના અને મરોજ મડેનાને ' વાર્તાવિહાર ' પૂર્ણિમા મડેના અને મેના મડેનાને, ' હેડેના કાન ' મૃણાલિની હઝન, મનોરમા દઝન અને મંજરી પડયાને, અને ' સરી જલુ ચૂરત ' કમળ ગાંધી, શાન્તુ ગાંધી અને નીમુ ગાંધીને અર્પણ કરેવ છે

અહીં માનં અખ્યાગાયા પરમ મિત્રોમાંના જે-કિસનધાય દર અને શીવાવતી દર એ દંપતીનો આઠો પરિચય અને એમજે મારાં

નિવાદમય માનમને આપે ન ગ્વારથનો અગુલિનિર્દેશ આપુ તો અગ્ધાને નદિ ગણાય

આ દપતીને છૂટા છૂટા તો હું લાગા કાળથી ઓળખતો હતો મિસનનાનના વડીન બધુ પ્રમન્નલાવ એ મારા મિત્ર જેમણે, યુનેન સેડોના ગિય હોઈ, પોતાનું શરીર પણ અતિ મુજબ મનાયુ હતુ, અને ન્યાતોમા પીતાગર સાથે માન તસનમતો કબજે પહેરીને એ નીમળના અને માગ જેવા અનેક યુગોની ઇર્ષ્યાનું મારણ મનના હતા પ્રસનનાન બોનમણા પણ કિસનનાય તો ઘણા ઓળખોના, જતા હુ એમને ઓળખુ તો લગભગ ૧૯૦૪થી તે વખતે પણ સીરા મેથી અને વળનગીયા વાળનાળા મોહક કિસનનાલ અપરિધાનની કનામા નિષ્ણાન હતા એમના પત્ની શીલાનતીના પિતાનું ઘર મારી નાખી બહેનના ઘરની સામે એટલે લગભગ એમના જન્મથી હુ એમને ઓળખતો એમ કહી મઠ પણ ૧૯૦૬મા જ્યારે એ સાતેક વયના હને ત્યારે અમે હાલુદામા એમા થયેના એમ અમને યાદ છે

પણ આ પ્રસંગોને ઉપગ્રિય થવાને નર્મી વહી ગયા ૧૯૩૨મા મિસનનાન સિધિયામા વોડ દિવસ માટે આવેલા અને શીલાનતી નર્મદની રગનીનામા સાથે થઈ ગયા જાણે સર્જનજૂનો સ્નેહ અને સબધ હોય એમ આ દપતીએ મને અપનાવી લીધો, મિત્ર તરીકે અને બુ નાજુદ તમિયતનાળા અને કાર્કડ કમઅક્ષલવાળા બાળકને ઉઠેરતા હોય તેવી રીતે એના બદલામા મે એ બનેને વધુ પડતી અક્ષલથી ઉભરાઈ જતા મારા પરમ મિત્રો તરીકે મારા હૃદયમા નિરતરનુ રયાન આપ્યુ એક ફિલસફ કહી ગયો છે કે જે મિત્રો સાથે તમે કલાકોના કનાક મૌન સેવી શકો-સાધી શકો તે મિત્રોની મૈત્રી સાચી, કસોટીએ ચઢેલી હુ એ બને સાથે કે બેમાથી કાઠપણુ એમની માથે કનાકો મુઘી મૌન ધારણ કરીને બેઠેલા છુ અને એને પરિણામે મારા દાઝેના હૃદયને અદ્ભુત શાંતિ મળેલી છે પહેલા મેરા-

૨૭ ગોકળદાસની ચાલમાં અને પંડીથી સોનાવાળાના બીલ્ડિંગમાં કે પછી કેમ મીનેમાના થીએટરમાં કે અમારાં પ્રિય રથાન 'વેસાઈડ' માં અમે ત્રણ બેઠાં હોઈએ, કલાકોના કલાકો સુધી ચર્ચા કરતા હોઈએ પણ એમાં જરા પણ વિષ્ણુવાદ ઉદ્ભવ્યો હોય એવું રમરણમાં નથી અર્થાતિ ટાળવાનું ઔષધ લગભગ અપ્રાપ્ય છે. કોઈને મળે છે તો તે અમુક એકાદ આગળીને વેટે ગણાય તેટલા માનવી પાસે જ એટલા ઓછી સંખ્યાના મારા પરિચયવર્તુલમાં આવેલ માનવીઓમાં કિસન-લાલ અને સીવાવતી છે જ.

સીલાવતી જ્યારે સાસરે આવ્યા ત્યારે એમની કેળવણી અને જ્ઞાન અતિ પરિમિત દશામાં પણ પતિની સહાનુભૂતિથી એમણે પ્રતિકૂળ સંયોગોની પરપરામાં અગ્રેજી, મોટેમોરી, સગીન અને નૃત્યના ક્ષેત્રોમાં સારું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે.

અગ્રેજી અને વજપરિધાન કલામાં એમને કિસનનાલ તરફથી, મોટેમોરીમાં જ્ઞાનઅનુભવથી, સગીન કેતોસિપ ગૂંઘલના બીમરાવ શાસ્ત્રી અને પડિત એમકારનાથ તરફથી, ચિત્રકલામાં અને નૃત્યશ્યામાં પુલ્લિન હત, એણાક્ષી રામરાવ, નવકુમારમિહ અને બીજા અનેક કલાકારો પાસેથી એમને ઘણી સહાય મળી હતી એ ત્રણ ગરબામાં એમની ગરબા-યોજનશ્યાની, જેએક રાસમાં અને સાહિત્ય સહના વાર્ષિકોત્સવમાં એમણે પોતે કરેલ નૃત્યમાં એમની સ્વતંત્ર નૃત્યશ્યાની, તા ૩-૮-૧૯૩૫ ને દિનસે થયેલ એક કોન્સર્ટમાં, ગેયન ઓપેરા હાઉસમાં એમણે યોજેલ એક નાની 'પ્રજાતદર્શન' (મીડી નજરે પાન ૯૮) નામની મગીતનૃત્ય નાટિકામાં એમની યોજનની ઉચ્ચ પ્રકારની નૈસર્ગિક શક્તિઓના દર્શન એ કરેલા કનૈયાનાલ વગ્ગીલને પણ એમની નૃત્ય કલામાંથી નીતરતી નૈસર્ગિક શક્તિનો જોયો અભિપ્રાય હતો. પણ પ્રતિકૂળ સંયોગો, વધતું જતું વય અને દિનપ્રતિદિન લયઘટી જતી તબિયતને લઈને એમણે આ બધા ક્ષેત્રોમાં એમનાથી થઈ શકે તેટલું

કાર્ય કરું નહિ-એમનાથી થઈ શક્યું નહિ એ આપણા જીવનમાં રહેલ કષ્ટણંતનો પુરાવો માત્ર છે.

નર્મદની રંગલીલાનાં રીઠસંસો સમયે મધુરિકા મહેતા, પ્રતિમા મુવ અને શીલાવતી દર સાથે નિર્દોષ ગરખાંના માળેલા કલાકો જીવન-સંભારણામાં મીઠી વીરડી સમા મારા દેખાંના એક ખૂણામાં દંજીએ એવા ને એવા તાબા સ્વરૂપે દષ્ટિગોચર થાય છે. અને કિસનસાલ શીલાવતી દંપતીનું યુગલ તો આજે પણ સંસારની બળતી નવાળાઓ મને બાળાને ભરમ ન કરે એ કાર્યમાં જે થોડીબણી વ્યક્તિઓ સક્રિય સાહાય્ય અર્પી રહી છે એમાંનું એક ગણી શકાય.

અને રમણિક સુખડીઆઃ અમારા કલમ મંડળના બે મંત્રીઓ-મીના એક મંત્રી. હજી મને યાદ છેઃ બટવાડીમાં એક જગ્યાએ એ નર્મદ રંગલીલાના રીઠસંસો થતાં. સુખ્ય ગરખાના રાગ વિશે ચર્ચા ચાલતી હતી. તખલચી તખત્રાં ઉપર બેઠો હતો, તેની પામે એક પ્રોઢ યુવાન ઓરગત ઉપર ગંભીર મુખમુદ્રાએ બેઠેલ. માથે તાલ, વિચારવન્ત આંખ, અણીયાળું થતાં થતાં અટકી ગયેલું નાક, ગંભીર વદનના પ્રમાણમાં કાંઈક અંચળ અને અદ્રક્તા બતાવતા ઓષ્ઠ, ઊર્મિલ હાથ અને તેની અંચુલિઓ, હાથમાં સિગારેટ, અતિશય સુધક અંપલ, શ્વેત, ઝીણું ધોતિયુ અને સફાર્ધદાર છતાં ધરકી નહિ એવી કદની એ એમનું વર્ણન સામે લગભગ દોઢેક ડઝન યુવતીઓ જેમાં શીલાવતી, મધુરિકા, પ્રતિમા અને નાજી વાડીઆ પણ હતાં. આ બધાંનું ધ્યાન પોતાનાં તરફ છે કે નહિ એની ચર્ચકિંચિત્ પણ દરકાર કર્યા વિના ચન્દ્રવદન મહેતા કશુંક બોલ્યા જ કરતા હતા-એમાં નવાઇ જેવું નથી, એવું તો એ ધણી વાર કરે છે. મને જોઇને એમને ઘર છૂટ્યું; એમણે ધાંટો પાડીને કહ્યુંઃ “અરે નવાખ, તારી નવાખી આવાં અનિય-મિતપણાવાં ચાલવાનાં નથી. પણ હવે. આ નવી સમારંધોને તો તું જ નથી જ જાણ્યો છે-તું નહિ જાણ્યો હોય છતાં તું કહે

છે તો એમ જ. પણ આને તો તું જન્મથી નહિ જ ઓળખતો હોય
નથી જ ઓળખતો. આ આપણા રમણિ ભાઈ મુખડીઆ સગીરમ
બનના ઉસ્તાની રિકે, ઉગાડી મૂકે તેના-અને રમણિ- ' તુ તે
આ નરામને ઓળખે છે ને ? નહિ ઓળખતો હોય તો ઓળખવાની
ખામ જરૂર નથી " મો ધ્યાન છે ત્યા મુધી મારી અને રમણિ
મુખડીઆની આ પહેની મુનામત

ગેએ એ- કેમણે મેં તું કે કે વ્યક્તિઓ પ્રથમ મળે છે
ત્યારથી જ તેઓના માનમ એ- જીજને-પરસ્પર ઓળખી તે છે
એમા સડેજ વધારે. રીઝે નહિ છુ કે એ તોફા એ પ્રથમ મુના
કાતે મૈત્રીની મર્યાદા પણ નહીં રહે છે કે તેઓ આ મુધી જર્જ
રામો ગમે તે કે. પણ ત્યારથી લગભગ હાસ્યરસિ પરિચયથી ઉત્પન્ન
થયેન મૈત્રી દિનપ્રતિદિન, ધીમે ધીમે પણ રધની તો ગઈ જ અને
અત્યારની ઓળખોની પણ ગાઢ મિત્રનામા પરિણમી છે કે નમ
મડગમા તો તે પછી, ૧૮૦૮-૦૯મા જોડાયો અને મુખડીઆ
મડળના મ ની થયા એમના મડેના મુજબ ૧૯૩૬મા નમ મડગની
મુનામતો ઉપરાત મ ધણી થે વાગ મેં તોશિષ સુવના એમના
ઉપરના રૂમમા એમની સાથે મેંકેનો છુ તે મમયના એમના અને
મારા કેવળ નિરકુશ વાર્તાનાપ ઉપરથી મને એમના હૃદયની મળ
વર્મિનના, મેંક, મમતા, સમાગના મુખદુષ્ણ પરત્વે બેદિશાઈ,
પોતાના સ્ત્રી-પુરુષ ઉભય મિત્રા નમનો એકધારો નિનય અને આ
બધા થ ગુણોને ઢાળી દેના મૈત્રાનુ ઔદાર્ય અને સામાના અવગુણો
જ ને ગુણ મહણ નાની મનોવૃત્તિ એ સર્વના વિચાર આવેના
અમારી મૈત્રીના ગિડાપનું ખરુ જ્ઞાન મને માર પચામમી વડગાઠ
ત્વાઈ તે સમયના સમાગળ રખતે થયેલું પણ પાળળથી મારી
તમિનન વચડી એ મત્રી માણનાના પ્રસંગો એને પરિણામે ઓળ
ચતા ગયા આ દાખરોએ મારા આનંદો ઉપર પણ પ્રતિબંધો
મૂક્યા

એ મહુ નાનો છતાં રમણિઆમના એકાળ દેવાની સાક્ષી પૂરતો પ્રમથ હુ મન્યુઆરી, ૧૯૪૭માં દનમ મળતી બેઠકમાં ગયેલાં દેવુઆરીમાં મળ્યા માટે પડ્યો તે ૨૦ સપ્ટેમ્બરમાં પાઠા કનમ મહામા ગયો અને એમણે દૂરથી જાનાળીઆ ટેકનું મેલાન વદાનતો હતો સાચો નેથો એટલે એ મિત્રનું હૈયું આનંદથી નાચી બેસ્યું એમજે નોનરને હોઝવી ફૂનનો દાર મગારી લીધો અને બધા મનાસદો હા ૧૨ થઈ ગયા એટલે એમણે એ દાર અને પહેરાની દીવો આ બધો ક્રિયામાં બાળ દેખાન હતો તોદાનનો પણ પેરાનની વખતે એમની આખમાં જે એકમાન ઉભરામ જતા હતો તે ૨૦ ને ૨૦ ન્યો અમાના નાનકો અને એન્સર્ગમાં જમણોમાં અને નામતાપાણીમાં મરી હતા તેમનું મ્યા ૧૫૬૨૭ ૭ કોય જે નિમે રમણિઆમની લાગતરી નહિ એ કિવમે પચોતેર ૨૦૧ મનાસદો ગંગા ૧૨ નિએના અમારા મિત્ર રમણિક મુખડીઆ.

મારા બીજા મિત્રોમાં માનતી દવાન ૭ એ અને એમના પતિ જયન્ત દનાન જાણે પોતે એ બોલા હોય એમ કિસનનાન અને રીનાનનીએ આ બેઠકની સાથે અને પરિશયે કરાવેન માનતી એટલે વાચાળતાની પરિસીમાં, હાસ્યનો કુનારો હતા અતિ મુદ્દર ગભીર બાવોથી ભગપૂર પત્રોની પરપરા એમને પત્રવખનકના સાધ્ય છે એમના પત્રો બાનનાબધો હતા હાસ્યથી રંગાયેના મોટા સપના સેનનાર પણ એની સિદ્ધિ માટે પરિશય કરનાને જરા પણ નૈવાર નહિ માનતીમહેનના તોદાનમાં એમની મરતરીઓમાં સુન્દર સૂરતી નિખાનસતા અને સરલતા એમને પી એ થનાના, લખિયા થનાના, સગીનશાસ્ત્રી થનાના કોડ ઘણા છે પણ મૈત્રીધેના માલતીમહેનને કુરસદ ન મગે ૧ અને હવાય એમ પણ બો કે પી એ થનાના લેખિ ૧ થનાના સગીનશાસ્ત્રી થનાના એના એના સપના એમના સાચા પડે તો જેના છે તેના, બધાને જમે તેવા, માનતીમહેન બદલામને શ્રીમતી માનતી દનાન યદને બારેખમ સન્નારી અને સમાજના એમ નેતા મહાજય.



શ્રી મંજુ કારા

અને મંજુ પારેખ (મંજુ કાગ)ને કેમ જુલાય ? એ વિચિત્ર અને અનેક દિશામાં મિલિ પ્રાપ્ત કળાગ્ર નકેતની મૈત્રી પણ શીનાવતીએજ દરાવેન. એમના નામ અને નામથી તો હું લાગ્યા સમયથી પરિચિત હતો, પણ પ્રત્યક્ષ પરિચય નંધાયો એક વખત ડક્કરિન સ્ટ્રીમર ઉપર અમે એના વાર્ષિક મેળાવડા વખતે માથે ગયેલા ત્યારથી ફેલોશિપના ચમત્કા મિનારામાંની એ એક યુવતી. જંગાળી ગીતો ખરેખર મીઠાશથી અને દિવથી જાનારા મુગધમાં ગણ્યાગાહ્યા છે એમાં મંજુ દારા જરૂર પોનાનું સ્થાન લે પુલિન દત્તના હાથ નીચે શીખેલી એટલે એની ચિત્ર-કલા ઉપર એમની બેઠી છાપ ખરી. લેધર વર્ક કહેા, પોપ્પણીમરનું

કામ ક્ષેો, યુગમાં ઉપર પ્રિન્ડિગ ક્ષેો, વન્નપરિધાનકક્ષા ક્ષેો, જેવી નિર્દોષ ભરતી યોવનમાં યુવતીઓએ કરવી જ જોઈએ એવી ભરતી ક્ષેો, એ બધાંમાં ગંજુ બહેન પડેલો નંખર. મારા જેવા ઉદાગીરન યત્ના જતા માણસને પણ મહેકિયોમાં ઘસડી જવાની શક્તિ ધરાવનાર તે ગંજુ. ચંચળતાની મૂર્તિ સમી છનાં પ્રોટેને પાછાં પાડે તેવી દરેક, બાળકોના જેવાં પ્રચંડ તોફાન કરવાવાળા પણ વૃદ્ધોને સરમાવે તેવી, સામાના કુખો ત્રીસનારી, વિવિધ લલિતકલામાં ઓતપ્રોત થઈ જનારી છનાં ગૃહકાર્યમાં પણ રસ લઈ એ કાર્યને પણ લલિતકલા બનાવી દેનારી, વદાલમોથી, નિરાભિમાની, નિરાડંબરી એ અમારી મંજુબહેન.

એને રણછોડદાસ ગાંધી, તેમના પત્ની મોંઘીમહેન અને ત્રણ પુત્રીઓ કમળ, શાન્તુ અને નીમુ. કેવળ સામાન્ય પ્રસંગોમાં આ કુટુંબની જુની જુદી વ્યક્તિઓ જોડે મારે પરિચય થતો ગયો. એવા સામાન્ય પ્રસંગોને લક્ષને વધતો ગયો અને છતાં અત્યારે એ સંબંધ—એ પરિચય હું એમના કુટુંબનો જ હોઉં, એ છાકરીઓ મારાં કુટુંબની જ હોય એટલો માઠ થઈ ગયો છે. થોડે થોડે દિવસે હું આ ત્રણ બહેનો મારેનું એક સંયુક્ત નામ શોધી કાઢું છું એ પ્રગણે અત્યારે ત્યારે હું આ લખી રહી છું ત્યારે—એ ત્રણ બહેનોનું મેનું નામ ‘નિશાકમળ’ મેં પાડી દીધું છે,

કાંઈ વધો પહેલા એકાદ સંસદના મેળાવડામાં હું જતો હતો. સાથે મારી મોટી પુત્રી પૂર્ણિમા આવતી હતી. તેણે પોતાની એક બહેનપણીને સાથે લઈ આનવાની ઇચ્છા જતાવી અને મેં તેની લા પાડી. સાંતાક્રુઝના સ્ટેશને તે દિવસે સાંજે ચારેક વાગ્યે એ બહેનપણી સ્ટૂલમાં બજીતી—ધેરવાલો ધાધરો અને લાલ બાધણીની ઓઢાગી પહેરીને આવી પહોંચી. પૂર્ણિમાએ મને ઝાળખાળી: “આ મારી બહેનપણી નીમુ.” નીમુએ પગે લાગીને રિમત કર્યું.

ગોવર્ધનદાસ સુંદરદાસ મેડિકલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને

વિદ્યાર્થિનીઓ તરફથી અને બાનુશંકર, અનન્ન વીણ અને ધનકુખ-
લાનના દિગ્દર્શન નીચે મુનનીશ્વર 'એડસબ્રમ' તા. ૨૭ ઓક્ટોબર
૧૯૩૮ને દિને બજવાયુ. તેના રીદસંશો લેવા અમે જતા હતા. દા.
દીક્ષિત, દા. શાહ, મનોરમા હઝરત, મંજરી પડયા વગેરેને અભિનય
કરતા જોયાં. આરંભનાં રીદસંશોમાં અવેનન અને મિનઅનુભવી નટ-
નગીઓ જેવો અભિનય કરે તેવો અભિનય અમે જોઈ રહ્યા હતા, એવામાં
જસકોર કાઢીને પાર્ટ બજવવાનો આ-યો. રીંમણી, જાડા કામના
ચરમાવાળા, અતિ ચન્માળ એક નાનુક યુવતી આવી અને શરમાળી,
સ કાચાતી એક ખુરલી ઉપર બેઠી. હું સિગારેટ પીતો પીને બાનુબાઈ
સાથે ગપ્પા મારતો હતો. અચાનક પેલી યુવતીએ જસકોર કાઢીનાં
વાક્યો બોલવા માંડ્યા "વળા મે શાનો ફટ્કો ?" મારાથી બોલાઈ
જવાયુ. "ગંડે જસકોર કાઢી !" એ પાર્ટ પેનાર તે કમળ ગાંધી

પણ પડી તો એ કમળ ગાંધીને ટાઈફોઇડ થયો અને એનું
આન શૈનયાવા દીવાનજીએ બહુ જ મરસ (વયમા વયમાં હસના ન
હોત તો તો એથી પણ સરસ થાત) રીતે વીણ ૨૬-૩-૧૯૩૯ને
દિવસે અમે 'એડસબ્રમ' ગેયક ઓપેરા હાઉસમાં બજવ્યુ, તે
વેળા આખરે જસકોર કાઢી તમીકે કમળે રંગભૂમિ ઉપર દેખાવ
દીધો. મેઢઅપમા ખામી રહેવાથી એ આગેડ વચતી સ્ત્રી માટે કમળ
જગ કુમળા પડી અને રંગભૂમિની બીકથી એ અગ્રથ ગદી શકી
નહિ. બાકી એનો અવાજ, એના અવાજનો હોકો વગેરે જસકોર
કાઢીને શોભે તેના હતા એમા કશો શક નહિ. અત્યારે તો કમળ
દાકતાર એમ બી બી એમ ચર્ચ મર્ચ છે અને હજી આગળ અધ્યાત્મ
કર્મે જાય છે

નીમુએ મારી પામે અમુક પુત્રકો મગાવેના કોઈ સાથે મોકલવા
કરતા હું જાતે જ આપી આવું એવા વિચારથી એક ગવિતારે હું
જાતે જ ગયો તે વેળા દરજીએ અતિશય જોડાળ બનાવેલ મારી પામે

એક ડગલો દતો અને તેની સાથે શોભે તેવી ટોપી પણ હતી. મારી પુત્રીઓ અને બાણેજી મને બહુ દહેતી કે “ તમે આ જે વાનાં ન પહેરો, તમે બહુ વરવા લાગો છો.” પણ હું એ સલાહથી ડગેતો નહિ. એ દિવસે હું એ જે વાનાંથી વિભૂષિત થઈ રહ્યોહતાસ ગાંધીને ત્યાં ગયો. હું એમને ઓળખું નહિ. એ મને ઓળખે નહિ. મને ઓળખનાર નીમુ અને દાકતર કમળ ધરમાં નહિ.

મને એમણે પૂછ્યું : શું લાખ્યા છો ?

મેં કહ્યું : ચોપડીઓ.

એમણે પૂછ્યું : કોને માટે અને કોના તરફથી ?

મેં જવાબ આપ્યો : નીમુબહેન માટે અને ધનસુખલાલ તરફથી.

એમણે કહ્યું : મૂકી જાઓ.

હું ચોપડીઓ મૂકીને ચાલ્યો ગયો. રહ્યોહતાસજીએ નીમુ અને કમળ ધેર આવી એટલે કહ્યું : “ ધનસુખલાલનો બટ આ ચોપડીઓ આપી ગયો છે, તે ફોનથી એમનો આભાર માની લેજો.”

નીમુએ ફોન ઉપર આભાર માનવા માંડ્યો ત્યારે મને ખબર પડી કે હું પ્રખર હારમકાર, નવસિકાકાર, કલાવિવેચક અને હોશિયાર અવેતન નહીં ધનસુખલાલ નથી પણ માત્ર એમનો બટ છું ! આ પ્રસંગથી રહ્યોહતાસજીના કુટુંબનેડેહું વધારે નિકટ પરિચયમાં આવ્યો.

ધીમે ધીમે એ કુટુંબના ગાનસની મીડી સૌરભથી હું પરિચિત થતો ગયો. મારા ‘મીડી નગર’ના સંમદના અર્પણમાં મેં લખ્યું છે કે “જેમણે પોતાનાં હૈયાની મીડી નગર મારા પ્રત્યે ઢાળી છે તે બધાં ય રોહીઓને આ ‘ મીડી નગર ’ જીવનને આથમતે અજવાળે અર્પણ કરું છું.” તેમાં દર્શાવેલ રોહીઓમાં આ વજ્ર બહેનોની ત્રિપુટી કમળ, શાન્તુ અને નીમુ પોતાનું રથાન સરલતાથી લે છે.

વયલી બહેન શાન્તુ બહુ ઝોછાઝોલી. એ બહેન હાલ એમ. એ.

૨૧૦ : આશ્રમતે અજવાળે

ચર્ચ ગર્હ છે. અને હવે પીએચ. ડી.નો અભ્યાસ કરી રહી છે.

ધીમે ધીમે નીમુ ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી સાહિત્યની કૃતિઓ વાંચતી ગર્હ અને તેની ગુણગ્રાહક શક્તિ વિકસતી ગર્હ. 'અમે બધાં' વાંચીને એમાંનાં ધનમુખલાલનાં પ્રકરણ કયાં અને જ્યોતીન્દ્રનાં કયાં એ એક પ્રકરણ (જે અમે બેએ અધુરું અધુરું લખ્યું છે) સિવાય સાચી રીતે કહી શકનાર જે થોડાં વાંચનાર હું જાણું છું તેમાં નીમુ અને કમળ આવે છે. નીમુ એપ્રિલ, ૧૯૪૫માં એમ. બી. બી. એસ. ની છેવટની પરીક્ષામાં એસવાની છે અને પછી તેની મોટી બહેન દા. કમળ પેટે એમ. ડી.નો અભ્યાસ કરવાની છે.

આ જ આ બહેનો ધડિકમાં મારી નાની મળીઓ, ધડિકમાં મારી નાની બહેનો અને ધડિકમાં મારી પુત્રીઓ ચર્ચને મારા હૈયાને શાંતિ અર્પતી રહી છે.

શ્રી ચ દ્રવદન મહેતા

પ્રકરણ સોળમું

જાળી તણિયતને લક્ષને વાચનનું વ્યસન પડ્યું અને એ વ્યસનને લઈને એકાંત અને મૌન પ્રિય સર્પ પડ્યાં. પણ હુ ખદ પ્રસ ગોની પર પરાથી અને તણિયત વધુ લચકવાથી મનુષ્યોનો મદદાસ હીક લાગવા માડ્યો, એટલું જ નહિ પણ અમુક વખતે તો ઇટિ પણ જણાવા માંડ્યાં. અવગત, દશ માન-મેક્નીમાં તો હુ એકતોઅટુકો હોઉં એમ જ જણાય છે.

ધણુ કરીને ૧૯૩૨-૩૪ની વાત : યશવંત પંડ્યા, એમ એ, તે વખતના ઊંચી આચાર્ય આપનાર, ચમત્કારભર્યા અને ચમત્કારવાળા સંવાદોભર્યા એકાંકી અને ત્રિઅંકી નાટકો લખનાર પણ હમણાના જોખ્ખે લામ્પ્ફ કંપનીના દિલ્હીની ગ્રાખાના મેનેજર, એમણે મને કહ્યું : 'અમારું એક મંડળ જેને અમે 'બેન્ડમંડળ' કહીએ છીએ તેની એક મીટિંગ 'મીના' રેમ્પોરામાં બગવાની છે માટે જરૂર આવજો અને હવેથી તમે એ મંડળના એક સભ્ય છો એમ પણ માની લેજો.' તે વખતે ક્યા માનવંત પગેણા આવનાર દતા તે તો અન્યારે યાદ નથી પણ આવી સંપૂર્ણ કાયદેમર રીતિએ હું એ બેન્ડમંડળનો સભ્ય થુંટાયો.'

વધી પહેલા સાગીડના " સર્જતુ સાહિત્ય " નામના અડવાડિક પત્રની એડિસમાં એકો બેરો હું બાધ સાગીડ જોડે ગરખા માગતો હતો. ગરખા જોરમાં આવતા હતા તેવામાં એક ભરાડિશરીરવાળો, જીવનમાં રહેલ આનંદ મરણતાવી પ્રાપ્ત કરી શકે અને પ્રાપ્ત થયો હોય તેવો યુવક નિખાલસ હાથ વેરતો રૂમમાં પ્રવેશ્યો હું વિદેશમાં બરામ 'મેટ' થઈ ગયો હતો એટલે હું તો બાહિડગી પણ માહિડગી મારતો ગયો વાન પૂરી થઈ ચાલ પીવાઈ રહી. સિગરેટો, કાલ ગ્લી એટલે હું બનાને સવામ કરીને અને પડ્યો થોડા દિવસ પછી મુદ્દ નોટ પેપર ઉપર લખાયેલ એક પત્ર આવ્યો. તેમાં લખેલું 'સાગીડની એડિસમાં આપણે મન્યા હતા' એવો આરબ કરીને પેલાનો પત્રિય આવ્યો હતો તે પરિચય આપનાર તે યશવંત પંડ્યા, એમ એ. પછી તો પત્રવ્યવહારની ઝડી ચાલી 'પડદા પાછળ' 'મદનમદિ' અને 'અ સૌ કુમારી' મે આનંદથી માળ્યા પરોમાં એ વિશે લખાણથી ચર્ચા પણ કરી યશવંત પાના ગ્લા ત્યારે 'શરદ' વાર્ષિક પ્રસિદ્ધ કરી વેળા મેં એમની પ્રકાશનશક્તિની સક્રિયતા જોઈ. ગમે તેવા દેશીર લેખને કચન બનાવે એવી એ સક્રિય એમનામાં, વિવલ-રાયમાં અને પરમસુ ખમાઈમાં છે. પણયજવંત તો દિલ્હી ગયા અને



શ્રી જીજીભાઈ મહેતા
અને શ્રી ધનમુખસાઈ

સાહિત્ય ક્ષેત્રેની એમની અભિવ્યક્તિને તેઓ અડી મૂકતાં ગયાં ।

મીના રેસ્ટોરામાં યશનન્ત પડયા પોતે, કિસનસિંહ ચાવડા,
જયુભાઈ ધ્રુવ, જમુ દાણી, બાનુશંકર વાસ સુદરશ બેટાઈ, યમેશ
ધ્રુવ, હનુભાઈ મહેતા, હિમાશંકર જોષી, એહરશિમ અને ચન્દ્રનંદન
ચીમનનાન મહેતા હતા ખીજા પણ કદાચ હશે પણ રમણભાઈ નથી

આટલા સખ્યો ઉપરાંત, રક્તે રક્તે, તેમા રમણિક સુખદીઆ,
રમણ વળાન, રમણિક ત્રિવેદી જ્યોતીન્દ્ર દવે, શકરમસાદ રાવળ,
જયકૃષ્ણ વર્મા, ચન્દ્રમન્ત ત્રિવેદી, કિરોજ બાફ્યા અને પરમસુખભાઈ
હોરેરાયેના તેમાથી કિસનસિંહ પન્ના જાળને પછી વડોદરે ગયા
યશનન્ત દિલી, રમણિક ત્રિવેદી વડોદરા, જયકૃષ્ણ વર્મા ગુણાનાડા,
હિમાશંકર અને એહરશિમ અમદાવાદ ગાદ્યા ગયા

આ પ્રમાણે “ સજ મજ કે વદા ચડ ગયે ”
અને અમે જાની ગદેના “ ઉ ને પે વદા રહે ગયે ! ”

પદેના શુધવારે અને રવે શુક્રવારે ટોચિય મુલમા, એમના સયાશોના મેન્ભારથી અમારી રવે ‘ બેજમ-ગા’ની તદિ પજ ‘ ક્યમમ-ગા’ની મહેરિતો તમે ‘ બેજમ-ગા’નામ નામ ઝિહતું છે વ્યમિગન અમે ઇજા ટોચિય પજ મ ગ તરીકે અમે એવા નથી એ ખાન પી વાન પ્રમિદ મરવા ખાન અમે એનું નામ ‘ ક્યમ મ-ગા’ ગણ્યુ છે અને હો-મો, નામો, નનડેર સમાઓ વમેરે ગો વવા દોષ, પ્રનિધિન પદોણાઓને જમવા બોલાવવા દોષ કે ચાદપાણી ઉપર બોલાવવા કોર તે વેળા મોખા ૧૨ અમન ૧૨ પખુ નેર્જે એમ વારીને અમે સચુકા નથી તરીકે મણિ મુખડીઆ અને જમુનાર્ક ફાણીના નામ મૂખા અને પ્રમુખ તરીકે મારુ નામ મૂખા નાજા ખારમા જેમ અનુ પ્રમજે ન અમન ૧૨ પોલા પમેવાનો દોષ, ખાતી તે અમે તે પોલા પડેરી સો તેમ અમારા મલમ-ગા અમુ પ્રસ ગોએ ન અમારે અનારા બોલાની અમન ૧૨ બોગવવાની અને સબો પજ અમને એ નામથી બોલાવે જાળીના વિમોમા અમારામાથી કોમ એ જાગન સજાતે તદિ .

ધાગરો છુ મરવા, સબો વધારવા વમેરે ડાહી ડાહી મૂયનાઓ અમને આવેલી, પજ એ વિગેતો નવો અનુમર અમને બધાને થયેતો એવે તેની અમે સાદ ના પાડી ની દા, અમારી શુક્રવારની સમાઓમા જેમને આવવાની નામ દોષ તેમજે એમ મરવાની સાથે ચાલ્યા આવવું એ પ્રમાણે ગુજરાતની ગુજમુન્દરી ગુ જાનવેને પજ મલાસ તરીકે દાખલ મરી નેર્જે એમ કોર્જે મહેલુ પજ વમમમ તરીકે નુમને અમે મેરુલેલું કે જાનવેને એ ખૂણે તો અવસ્થ એવો દોષો નેર્જે કે જેમા અમે આ પુરુષમતિના સામાન્ય સજુઓથી દૂર અને એથી નિર્મલપણે જેમી સજીએ અને મુખડુ ખની વાનો ગી રાગીએ

અને સાંભળી રાકીએ; એમાં પણ દા, ત્યારે એ ગુન્દાનરો। કે પછી દિન્દવાણીએને ઈચ્છા થાય ત્યારે તેઓ ખુશીથી અમારી ઠાંઈ સમામાં અનિયંત્રિતરીકે આવી શકે છે અને તે સમયે અમે આદરસત્કારમાં કદી ઓછા પડ્યા નથી અને પડ્યું નહિ, એની અમે ખાતરી આપી રાકીએ તેમ છીએ.

અમારા સભ્યોને કાણ નથી ઝોગખતું ? મને એમનાં બધાં તરફથી જુદા જુદા પ્રસંગે જુદે જુદે પ્રકારે રોદ અને સત્કાર મળ્યાં છે. એ બધા જોડે મન મૂકીને વાર્તાલાપ કરીને ધેર જઈએ ત્યારે આપણે અમુક પ્રકારની શાંતિ અનુભવીએ છીએ. સંસારના દાઝેલાઓને આથી વધુ શું જોઈએ ? બાકી તો એક કુટુંબમાં કુટુંબીજનો કયાં નથી ઝઘડતા ? વ્યક્તિત્વભર્યાં નિરનિરાળાં માનમે વર્ગોથી માથે બેસે છે કે એટલે ઝોગનામાં કંઠાસ થાય એ પણ બધુ દૂધના ઉત્તર જોઈએ. કાણ પછી ઠાંઈ નહિ.

અને એ સભ્યો પણ કેવા ?

વસ્ત્રપરિધાનકલાના નિષ્ણાન અમારા ત્રણ ધારાશાસ્ત્રી ત્રિવેદી, વર્મા અને બક્ષ્યા.

મૌન એ તો સુવર્ણ છે એમ મેટરલિંકની જોડે માનનાર, મુંદર કાળો લખનાર મુંદરજી બેટાઈ.

બાલમાનસશાસ્ત્રી અને અચ્છા હાસ્યરસિક નટ જમ્મુ દાણી.

ઝોગમટોળ અને ધીરમંજીર ત્રીજાભાઈ દેસાઈ અને રમણ વકીલ.

‘આગગાડી’ના ગુડઝકલાઈ અને ‘રંગીલીલા’ નો રંગસો, ‘ગુણસુન્દરી’ના વર્ગો સુધીના સદતની યજેશ શુક્લ.

દિલચસ્પનવલિકાઓના લેખક, દિક્કમસૃષ્ટિમાં પ્રસિદ્ધિ આપનાર તરીકે વિહરનાર, સંગીતના સાગા કહી, જિગરના ખરા ઓસિયા અને ગમ્પાના ગોળાના મદા ગોસંહજી જીતુભાઈ મહેતા.

શરમાળ છતાં હિમ પણ સરળહૃદયી કવિ, વાર્તાકાર અને નાટ્યકાર અને હવે તો માયો સાક્ષર ઉમાશંકર બેવી.

ઓછા બોધા પણ હિરનાદ કટાક્ષીઆ જયુભાષ કુવ.

ગામેગામના કુવાનાં પાણી પી પીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર અને મારા પ્રત્યે ખાસ પક્ષપાત દાખવનાર, 'કુમકુમ'ની નવલિકાઓના લેખક કિસનસિંહ ચાવડા વગેરેની સ્નેહભરી સાહમારી, શુનાખી અને ઈશ્વરી તે તો જાણે જેમણે માબળી દોષ તે જ તેની દરેક કરી ગઈ.

અને અમારા શંકરપ્રમાદ ગવળ વૃદ્ધ છતાં કુવાન જેવા મસ્ત, આવે કોઈક દિવસ, પણ આવે ત્યારે આનંદની રેખમહેન કે તેવા, અને કવચ મંડળની રંજશ્રુતિ પરત્વેની ચળવળમાં એમને મૈત્રીભર્યા પડકાર આપના એઓ કટિબદ્ધ થઈ ગયેના અને ૧૯૪૦ની રંગવીવામાં 'ભદ્રનુ બોધાણુ' માં હનનમતા પાર્શ્વમાં ગમગમ હવે ધમી પડેલા

અતિથિ આવે કે ન આવે એ વિગે ઉદામીનવૃત્તિ મેવના કવચ મંડળમાં પણ કાંઈ કાંઈ વ્યક્તિઓ આવી મઈ છે અને આવશે જુલાભાઈ દેસાઈ, કૈનાયાના મુનશી, સીયામહેન, ગંગળાસ પદવાસા, ધીરજલાન દેમાઈ, જયમુખયાય મેના, દગીન્દ્ર ચંદ્રીપાખ્યાય, નટગજ વશી, મુક્તરાજ આનંદ, બોખારી, પ્રીત, રમણયાય વમંતલાલ, બ. ક. દાકોર, દી બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, ગમનાનાપણુ પાંદક, રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, ઈન્દુનાન ગાધી, ગગવિદાગી મેના, 'નવમેનન' વાળા આપણી વગેરે અનેક વ્યક્તિઓ ત્યાં બટકાઈ પડી હતી. નાંકરખાઈ શુકન તો જાણે અમારા એક મંડળીયા હોય એ પ્રમાણે અમે એમને ગણતા અને અમને એ ગણતા.

અને અમારા ચન્દ્રવન મહેતા-ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મેના-ચં. ચી. મહેતા-સી. મી. મહેતા અને ત્યેગીન્દ્ર અને બાનુભાઈ એ ત્રમડી તો કવચમંડળની પ્રસિદ્ધ સમિતિ (ધોધાટ સમિતિ) ના જ સભ્યો.

કવચમંડળની સભામાં હાથ મિલાય અન્ય અને બાગ્યે જ

રથાન મને છે એને માટે અમારે આભાર માનવો રહ્યો આ પણ મદારથીઓનો, એમા પણ 'ચ. ચી' ને જાહેરે એમનું નામ 'ચ. ચળ' રાખ્યું હોત તો વધારે અર્થવાહક થાત એવો ચન્દ્રવદનનો હાસ્યરસ એ તો ઓહો ! આ હાસ્યરસના ધોધમાથી મદજનુ પ્રમાણુ કેટલું અને કૃત્રિમનું કેટલું એ કદાચ મુશ્કેલ કારણ કે ચન્દ્રવદન માટે પણ મારી આ અહના ચાર લીંગે બહુ બધમેસ્તી છે

પદમામ ધુળને આવશે, મોવાવવા કે મૂલ્યનો,
વિચાર આ મમ હૃદયને સતોપશે બહુ ખરે
નખીં દીધું મુજ હાસ્યને દુઝો ખામના ટાળવા
દેવા મહી હુપાવીને આંતુ ખરા મુજ છતરના

૧૯-૨ની નર્મદની રમણીના સમયે હું ચન્દ્રવદનના માઠ પરિચયમા આવ્યો, એમના ચુલુ જોયા, એમની તૂંગીઓ પણ જોઈ રહેલમયાં નયનોથી એમને નિરખીએ તો કહી શકાય કે એમના મોને /ના દિવસોમા એમની એમના મિત્રો પ્રશસકો અને બાટ ચાર જોએ અતિ પ્રશસા કરી એમની સરસ સભ્ય શક્તિઓનું ખૂન નહિ થયું હોત તો ચન્દ્રવદને અવેતન રમણમિના ઉદ્ધારના વાર્ધમા આપે છે એના કરતા ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો હોત કનાનરનો મોટામા મોટો સંતુ અતિપ્રશસા છે એ જ અતિપ્રશસાએ ચન્દ્રવદનની સહ કારવૃત્તિ અને પરસ્પર સાહચર્યવૃત્તિનો સર્વથા નાશ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ એમના માનસને 'એગુનર' બનાવી દીધું આના માનસરાજા મનુષ્યથી કોઈ પ્રકારનું રચનાત્મક વાર્ધ થઈ શકે જ નહિ એ સદજ સમગ્રતય તેવી વાત છે અને એને લઈને જ ચન્દ્રવદન રમણમિત્રો-એમને એને માટે આટનો પક્ષપાત છે છતાં-મશુ પણ સગીન કાર્મ મરી રાજ્યા નહિ વળી સગીત અને વૃત્યશાસ્ત્રનું એમનું રાજ નહિ જોવું એટલે એમના આ ક્ષેત્રની ગર્વોદાઓ-ખામ કરીને ઓપેરા-નાટ્ય રાસ અને મો-સર્ટોની ગર્વોદા પણ સક્રિય થઈ રહી પણ હરે, જોવું મુશ્કેલનું બાવિ ! ખામી એકના મુખર્ષના આ ક્ષેત્રમા રસ લેનાર રસિકાઓ શાત મિત્રો,

પોતપોતાનું સ્વત્વ છોડીને, સાચ્ચો મદમાર માધીને અવેનન રંગ
જૂમિનો ઉદાર કરવા મટિમદ થયાં હોત તો ? .

મુનશીજી પ્રમુખ, જયકૃષ્ણ વર્મા ઉપ-પ્રમુખ, ચન્દ્રવદન દિગ્દર્શક
અને જ્યોતીન્દ્રની માથેના ‘ગટાર’ દારપરમિક નટ, બાનુશંકર વ્યામ.
ધનસુખવાય મહેતા, અને હીવાવતી મુનશી એ ત્રણ મંત્રીઓ, સગ્યા
બાનગજ, લીની દક્ષગત, શીનાવતી દડ, મનોરમ દક્ષરત, ચન્દ્રા વીણ,
ગમણિક મુખડીઆ, મંજુ પારેખ, નટરાજ વસી, અનન્ત વીણ અને
ઓટોટો, એવા તો કેટલાય રક્તિશાળી, પ્રભાવશાળી યુવક-યુવતી-
ઓનો સાથ મળ્યો હોત. વર્ષમાં બન્ને ત્રણત્રણ પ્રયોગો સફળાઈથી
નટૂ મગી શકત અવેનન ગંગૂમિ અને તેમ છતાં વેનનીય રજૂ
મિનો ચિનાર કેંગી નાખી શકાત. કદાચ સિનેમાસ્ટ્રિને પણ વધુ
ન હિંદ લાવી શકત પણ-પણ એમ બની શકત જ નહિ. ઉપર
જણાવેલ કુડીનક નામોમાંથી પગપર મદકાર સાધીને મુદર કાર્ય
કરવાવાળું માનસ બાન્ને ત્રણ-ચાર વ્યક્તિ ધરાવતી હશે. માલિય
સ સદ્મા જોડાયો તે જેળા આના અનેક સપના મેં એવેનાં કાળ
જતા એ અદસ્ય થરા કનકમહામા જોડાતા એ સપના પાછાં મારા
દેહધક્ષિણિજ ઉપર સળવળાટ કાઢ્યા માંડ્યા પણ કાળે દરીને એનને
પણ મારે દેનાવી દેવા પડ્યા.

ધણા ય મિત્રોમા પ્રશ્ન ઊડે છે ચન્દ્રવદન નટ તરીકે મોટા કે
દિગ્દર્શક તરીકે કે નાટ્યકાર તરીકે ? મુનશીજી છે એના કરતાં સહેજ
નાના માણસ હોત તો એમને માટે પણ આ ત્રણ પ્રશ્નો પૂછી શકાત
અને પૂજાતા હોત મુનશીજીને માટે દુ ચોક્કસ કહું કે નાટ્યકાર
તરીકે પહેલા, નટ તરીકે બીજા અને દિગ્દર્શક તરીકે ત્રીજા ચન્દ્ર-
વદન માટે નટ તરીકે પહેલા, દિગ્દર્શક તરીકે બીજા અને નાટ્યકાર
તરીકે ત્રીજા એમ કહું. હાથરસિક નટ તરીકે ચન્દ્રવદન મોટા કે
જ્યોતીન્દ્ર ? આ પ્રશ્ન પણ પૂજા જેવો છે અને તે વિશે નાખી ચર્ચા

પણ કરી શકાય પણ અહીં એટલું લગાણુ અરથાને લાગે, એટલે આ રેકાર્ડે તો એટલું જ કે, કે જ્યોતીન્દ્રને ઠાઈપણુ પાત્રમાં ત્યારે ગંગામુખિ ઉપર આવે ત્યારે એ જ્યોતીન્દ્ર જ રહે છે, જેમ ધનમુખ-લાલ એ ધનમુખવાલ જ રહે છે, બાનુદંક બાનુશકર જ રહે છે આ જાનનમાં મોટાં નાગોનો ઉપયોગ કરીએ તો જેમ હેન્ડ્રી અગ્નિમ ક્રોધપણુ પાત્રમાં હેન્ડ્રી અરવિગ જ રહેતો પણ ચન્દ્રવદન પાત્ર પ્રમાણે બદલાય છે, જેમ અનન્ત વીણુ પણ પાત્રનું રૂપ લે ત્યારે એ અનન્ત વીણુ રહેતા નથી મોટા નાગો આપીએ તો જોરો-આગલિસ અને ચાલ્સ જોયર જેમ પાત્રોમાં વિવીન થઈ જાય છે તેમ આનું કારણ એક હોઈ શકે જે નટ-નગીઓ સારા 'મિમિક' હોય છે તે નટ-નગીઓ પાત્રોમાં જોતપ્રાન થઈ જાય છે. જેઓ મિમિક નથી તેઓ પાત્રના માનસનો ગ્રીણુદથી અભ્યાસ કરીને પોતે જે તે પાત્ર હોય તો પોતે ઠીક રીતે નર્તે તે રીતે વર્તે છે, પણ પોતાના વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ કરતા નથી-કરી શકતા નથી

ચન્દ્રવદનના દિગ્દર્શનના મળ્યા પ્રયોગો મે જોયા છે 'આગગાડી' અને 'નર્મદ રંગીના' માં મે ભાગ પણ લીધો છે. એ ઉપરથી એક ખીછ વાત ફલિત થાય છે કે ચન્દ્રવદન દિગ્દર્શક (ડિરેક્ટર) છે પણ ગાથે સાથે એની છુદ્ધિ સર્જક (પ્રોડ્યુસર) તરીકે વધારે વિદ્વે છે અને 'હાજર સો હથિયાર'ની એનામાં અચ્છી શક્તિ છે ન્યુ ઈરા સ્ક્રીનના નાના હોલમાં આગગાડીના 'સેટિંગ્સ' જોડવેલા જેમણે જોયા હશે તેમને આ કથનનો ખ્યાલ આવી શમશે

રંગમુખિ ઉપર 'એકસ્ટે પોર' જોનારાની ચન્દ્રવદનની, સરના બાનરજીની, જ્યોતીન્દ્રની વગેરેની શક્તિ અભિન દનીય છે, પણ મર્યાદા વટાવના એ શક્તિઓ નાટકના વેગને ઝલનારી થઈ પડે છે અને આ શક્તિઓનો ઉપયોગ માત્ર પ્રહસનોમાં જ અને તે પણ અમુક પ્રમાણમાં થઈ શકે એ વાત ઘણા વિસરી જાય છે.

‘નમદ રંગીનીલા’મા અને તેનાં રીફર્મોમા, આગગાડીના (ન્યુ ધરિમા ચાર વેળા બજવ્યુ અને બે વાર ભાગવાડી ટીએટરના બજવ્યુ) રીફર્મો અને પ્રયોગોમા, કવમમ ડળની મહેફિનોમા ચન્દ્ર વદનના ખાર મુખમે આગેના આગગાડીના ડગામા અને નારી પથાસમી વર્ધગામ હિન્દવી વેળા ચોળેન ‘ધનમુખ રંગવીલા’ના પ્રયોગો અને રીફર્મોમા દિવસોના દિવસો મે ચન્દ્રવદન અને અન્ય કવમમ ડળીઆઓ જોડે ગાળ્યા છે, તેના મીઠા અમરણો આથમતા અજવાળામા વધુ મીઠા લાગે છે

કવમમ ડળના મોઝે મો દમ મહાસદ નદિ છતાં જ્યાં જ્યાં પ્રેન્સર્, જ્યાં સંગીતની જમાવટ ત્યાં ત્યાં અનન્ત વીણુ વિના અમને આતે જ નદિ અનિશય આનન્દી, અમને સૌને મમ મ્હીને સબોધ નાગ, વેનનીય રંગમુખિનો અનુભવ લખને આવનાર, દમાવધી માડીને ગાન સુધીનો ગમે તે પાર્ટ દરંધી, હિસાદથી લેનાગ, નિષ્ક્રાંત હામ્પરસિ નટ અનન્ત વીણુ ‘આગગાડી’મા પોરટગ અને, ‘મમની શથી’મા સ્ત્રીનો પાર્ટ પણ તે અને જ્યોતીન્દના મમનો પાર્ટ પણ લે ‘ધનમુખ-રંગવીલા’મા માધવ બને અને ગોર પણ થાય ‘સ્નેહ-સબમ’મા અપ-ડુ-ડેડ કોનેન્ડઅન થાય, અરે, એવા તો કેન્દ્ર પાર્ગે ને, વિગ્રથવત રીતે બજવે અને તે ઉપાન પોપામ્નુ જુએ, રંગમમ જુએ, મેટિગ્રનુ પરાન ગમે, નાટકમા કન્દિન્સુધી ગાં રાખે, એન્દ્રીની તપાસ રાખે અને બીજુ પણ એ શું ન મરે અને છતાં એ મધા ય મમ ગતી વખતે એનો મિત્ત / મુલામી, જવાબો આનદી અને જ્યાં વાતાવરણુ ગમ્મ થવા માડે ત્યાં એ હડ પાણી લઈને હામર પેાચ જ ‘ગોવર્ધન’સ મેડિન્દ મેને તમા દુ, બાલુમાર્ક અને અનન્ત વીણુ મદ-વિર્ત્ત તરીકે ગયેના ત્યાં પણ જોનજોનામા એ સૌના મનીના અને યોગપ્રિય થમ્મ ગયેના

પ્રા બાલુમ્મર બાજરશ્મર વ્યાસ, એમ એ, ■ શી જીયા અને તેના પ્રમાણુમ યોગ લાગે તેવા પડોળા, તદુરસ્તીને વરેળા,

પૂરેપૂરા 'સીનિક' હતા પાછા કોર્ટ બેઠે કે વધારે માણસો પરસ્પર
સલાહોય તો મોજાથી એ લડાઈ જોઈ શકે-અવિષ્ણ અને નિષ્પક્ષ-
પાનપણાથી નિરખી શકે એવા બાનુભાઈએ યથાર્થ એમ રથજો કહ્યું
છે કે "આ નર વડાં ઉપર જ એમની સાથે (ધનશુષ્કનાની સાથે)
સેટ એવિયર્સ કોટેજની વિદ્યાર્થીઓએ મોજાની એક વક્રતનકલાની
હરિદાસમાં અમને એકેમનો પરિચય પગેશ જ નપારે હતો" પછી
વળી એમનાજ મુદ્દર શબ્દોમાં કહીએ તો

"તને હૃદયઆગળે નિરખી દૂરથી આનતી,
અસાવધ રહ્યો , ના હૃદયદાર બન્ધે ક્યાં,
પ્રવેશ ક્યમ તે ક્યો કંઈ દિશેથી આતી, મળ્યો
ક્યહીથી અધિનાર, પ્રશ્ન નર એક પૂછી રાક્યો,
અશબ્દ ઉરમાં પ્રવેશ તુજ હુ નિદાગી રહ્યો "

અને એ પ્રમાણે નથી બાનુભાઈ જાણ્યતા, નથી હુ જાણ્યો
અમે ક્યારે એકેમના મિત્ર થઈ ગયા !

કનકમળની બેઠકો, કોન્સર્ગે નાટકો, વર્તો થયા આવા અનેકનિધ
પ્રસંગોમાં અમારામાંથી અનેમના 'મૂડ' ઠેગણે હોય કે ન પણ હોય
પણ બે સંજોના 'મૂડ' તો અસન જેવા જ-જેવા અમે જોતા
આયા છીએ તેના જન્મરહેનાના તે સદાયના હસતા અને હસાવનારા
જ્યોતીન્દ્ર અને શુભાશ્વરના કુર્ગ સમા મરાન દેખાતા પણ પૂરેપૂરા
ચિત્તપ્રગ, સ્નેહભર્યા બાનુભાઈ

હુ જન્મે કાલિયાનાડી, 'સોરમના બહારવટિયા' અને 'સોરાખૂની
રસધારની સિન્જત માણી શકુ છુ એ કારણથી બાનુભાઈ મારા
પ્રત્યે આકર્ષાયા છે એમ એ પોતે લખે છે બતે તે સાચુ હો કે
ન હો પણ હુ તો એમની અમુક પ્રસંગોની ખેલદિલીથી અને મારા
પ્રત્યેના પક્ષપાતથી એમના સ્નેહનો બન્દિનાન થઈ રહ્યો છુ એ સાચી
વાત છે નમળી તમિયતને લીધે અને સસારની અન્ય ઉપાધિઓ

યડે અનેક વેળા નિગામાં હું રૂબેતો દોડ ને મારાં સ્ત્રી-પુરુષ મિત્રોના દોન આવે તો હું તરત એ નિરાશનો સામનો કરવા તકિવાન થઈ ગઈ છું. એ મિત્રોમાં બાનુભાઈ ખગ

મેં ધણી અવેતન નટ-નટીઓ સાથે દામ દ્યું છે ખીચ ખરી બામનોમ ઉદાર હોય એવા નટ-નટીઓ પણ કે પછી અનેક ગમનોના ખેલાડીઓ પણ-રંગમંચ ઉપર કે ગમતનાં મેદાનો ઉપર એ ઉદારતા બતાવી શકતાં નથી-રહેને પોતાને મળતી કીર્તિ ખીજે લઈ જશે એ બયથી કે પછી પોતાને મળતી કીર્તિમાંથી ખીજે ભાગ પડાવશે એ બીતિથી. આમા થોડા પણ યશસ્વી અપનાદ હોય છે ખરા

આંટ્રેસિયાના 'ગવર્નર-ગનરલ' નામથી જગમશહર થયેલ ક્રિકેટર મેકાર્ટનીએ પોતાના ગમરણમથમા લખ્યું છે કે એક વેળા કોણ જણે યાથી, ઇંગ્લેન્ડની સામેની ટેસ્ટ મેચમા એ અને આંટ્રેસિયાના 'રણજી' તરીકેની પદવી પામનાર વિલ્ડર ટ્રપર એ સાથે પડેલે દાવ ખેલવા ગયા, તે વેળા મેકાર્ટની પોતે એક બોલરની બોલિંગથી 'નરવસ' થઈ ગયો ટ્રપરે તે જોયું બોલર ખરેખરો મહારથી હતો ટ્રપરે મેકાર્ટનીને ખાનગીમા કહી દીધું. 'એનાથી ગબરાવાની કશી જરૂર નથી, છતાં હમણાં એ છે ત્યાં મુઠ્ઠી હું જ એની સામે રહીશ. રન-બનતું પછી થઈ રહેશે' લગભગ ૭-સાત બોલર ટ્રપરે એ બોલરના જમદૂત જેવા બોલની સામા ટાંટણખાર ઊભા રહીને મેકાર્ટનીની 'નરવસનેસ' કાઢી નાખી મેકાર્ટનીએ તે દાવમા ચમત્કાર બરી સગી દોડી દીધી

૨૯-૧૦-૧૯૩૬ને દિને કેપિટાલ થીએટરમા અમે 'રનેડ-સક્ષમ' ભજવ્યું ત્યારે આરંભમાં જ હું રંગમંચ ઉપર પ્રવેશ્યો કે તરત જ મને સહસા 'રંગમંચોભ' ઉત્પન્ન થયો મારી સાથે મારા અને આખા નાટ્યના મુખ્યએ તે વખતે બાનુભાઈ સવાદમાં હતા એમણે અર્ધ ક્ષણમા મામનો વરતી કાઢ્યો. પોતે મારા કાકા

દના એટલે એમણે આવીને સ્નેહથી મારા ખમા ઉપર હાથ મૂક્યો, પોતાનું ગાયણ ક્યું અને પછી ધીમેથી ઉભેરું : " રહે ચડ્યો રજપૂત હોં નહિ-ધતુભાઈ ! તમે ? હોશિયાર ! "

એ એમની કુનેદથી, એમના સ્નેહભાવથી, એમની ખેલદિલીથી મારો હોભ દૂર ચર્ધ ગયો-રંગત જામી અને અવેતન નાટકોના સફળ પ્રયોગોમાં એ પ્રયોગે પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન લઈ લીધું. અને એનો હું જરા પણ ઉદ્દેશ્ય એમની આગળ કરવા ગયો એટલે તો એમણે અદૃશ્ય કરીને એ વાત જ બદલી નાખી ! આ બાનુભાઈ હું એળખું છું તે.

અને પરમસુખ પંડ્યા-કલમમંડળના એક જિંયા, લાંબા સબ્બ અને મારા માનનીય પ્રસિદ્ધતા. યુરોપમાં જો મીડો, અનન્ય સંબંધ લેખકો અને તેમના પ્રસિદ્ધતાઓ વચ્ચે બંધાગેલ જોવામાં આવે છે એવો સંબંધ યુજરાતમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. પણ પરમસુખભાઈ જેવા પંક્તિશરો વધારે ને વધારે સખ્યામાં ઉત્પન્ન થતા જશે, તેમ એવો સંબંધ અહીં પણ સામાન્ય બની જશે.

જેમ માતા પોતાના બાળકને જન્મ આપતી વેળા સંભાળે અને બાળક મટિ વાત્સલ્યભરી કાળજી રાખે તેમ લેખકો અને પ્રકાશકો પણ પોતાના પ્રકાશન માટે રાખવી જોઈએ. યુરોપ-અમેરિકામાં તેઓ રાખે છે. અહીં પંક્તિશરોમાં પરમસુખભાઈ એ એ પ્રથા દાખલ કરી હોય તેમ લાગે છે. પરમસુખભાઈનામાં હાસ્યના કરતાં અન્ય રસો પ્રત્યે પક્ષપાત વધારે છે, જોડી સાહિત્યગ્રિયતા છે, સ્વચ્છતા, સુધડતા, વ્યવસ્થા, કલામયતા વગેરે મુંદર પ્રમાણમાં છે. પોતે કહેતા નથી છતાં અણકાર જાણે છે કે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનાં મુંદર નાટકરત્નો યુજરાતીમાં ઉતારવાની શક્તિ એમણે કીકડીક કેળવી છે. એ બાવનાવાદી છે. યુજરાતમાં પ્રકાશન ઉચ્ચ દક્ષાએ પડેંચે એ જોવાની એમને ઉત્કટ ઇચ્છા છે. મારાં પોતાનાં જ એમણે હાથમાં લીધેલાં પ્રકાશનો- ' ઉલ્લેખ દાય '.

૨૨૪ : આથમતે અજવાળે

‘ મીડી નગરે,’ ‘ સરી જતું સૂરત ’ અને ‘ રંગલીલા ’ કેટલી ઠાળછથી, મમતાથી, વાતસલ્યથી એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, એ હું જાણું છું તેમ સારું ગુજરાત પણ જાણે છે.

પરમસુખભાઈ, વિજયરાય અને હું એમ અમારી ત્રિપુટીએ ‘ પુરોહિત ’માં કે ‘ વેસાઈડ ’માં કે પછી જુહુ-કિનારે આવેલ ‘ જલ-વિહાર ’માં કલાકોના કલાક બેસીને પૂર્વ-પશ્ચિમના સાહિત્ય અને ગુજરાતના પ્રકાશન સંબંધી અને અન્ય વિષયો પરસે અર્થા અભાવી દશે અને હજી અમે ચલાવ્યું. પરમસુખભાઈ અને વિજયરાયનો સહકાર અને ઉત્તેજન હોય નહિ તો એ મારો સંગ્રહ ‘ મીડી નગરે ’ અને મારું સૂરતનું નાટક ‘ સરી જતું સૂરત ’ પ્રસિદ્ધિ પામે નહિ. મારી આત્મકથા ‘ આથમતે અજવાળે ’ એ બેના આગ્રહ વિના આરંભાત નહિ અને પૂર્ણ થાત નહિ. અમે ત્રણેયે એકેકર્મા, એવું તે થું દીઠું છે ?



સાયવન્દ દિગ્ગજા ઓ ધનસુખનાલ

મકરણ મત્તરહું

આજ વળી પછી, જોઈને રસિકના 'મોડન' પેઈન્ટસ'ના પાંચ ગ્રંથો ઉપર નગર ફેરવું છું એટલે ચિત્રકલાવિધાનનું ફપક સદગ રમરણુમા આવી જાય છે. જેમ ચિત્રગા પ્રકાશ અને અતર ઉપર અમુક વસ્તુના ફપરંગનો અને વધતાં જોઈ મહત્વનો આધાર રહે છે તેમ આપણા અમરણુપટે આવેખૂર્ણ રહેવા ચિત્રોમા જેમનું નિરૂપણ થયું છે તે વસ્તુઓનાં ફપરંગ અને વધતાં જોઈ મહત્વનો આધાર

તે વસ્તુએ તે દાણે દેયા ઉપર પાડેવ પ્રતિજિજ્ઞ અને હૃદયમા જગવેલ
ભિન્નિમયન ઉપર અવતરેન છે.

તે ઉપનાન, આ તો ઇતરપર્યટનમા લાભો પથ કપાલ મથેન
છેન્નવે ચોટા જ દાખરો માળી છે તે વખતે આયમતે અન્યાયો, માર્ગે
એમતે-મે-નણુ મીઠા લીમડા અને વડની હાયાનો ઉપમેગ કર્નો
વેમાર્ગુ પોતાના કપાયેન પથ ઉપર દષ્ટિપાન નાખે છે એટલે એમા
નિષ્પવામા આવેન વસ્તુઓના અવશ્ય અને મદત્ત અન્યને દેખાય તે
કરતા પેના નરેમાર્ગુને જુના પ્રમાણના પણ દેખાય એમા સમજતો
ધનિદાસક્રમ પણ ન હોય

રથજ ન્યૂઈરા મૂવનો દોન તથા આગરી મેનેગી નાટકમા 'આગ
ગાદી પાત્રોમા ચન્દ્રવદન મહેતા, ધનસુખનાથ મહેતા, સગના માનજી,
મુમિના નીનાર્જ, મયુભાર્જ મુવ રમણિક મુખડીઆ, મુસૂન વ્યામ,
જીતુભાર્જ મહેતા, દિલીપ કોમારી ઉમાશકર જોરી, મેધાલીનો પુન
મહેન્દ્ર, યાજ્ઞવલ્ક્ય, જમુભાર્જ દાણી, કેશવ ધોરડા, મુરતી બેટાર્જ,
બાનુભાર્જ, યજ્ઞેશ શુક્લ વગેરે વચમા જુદા જુદા વિધો આવેના
એટલે રીદર્સનો લાગા સમય મુરી લગાયેન અને આખરે એ ન્યૂ
ઈરા મૂવના નામ ખડમા ખામ બધાવેન નાની રંગભૂમિ ઉપર
શુક, શનિ, રવિ અને સોમ-તા ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪મી ડીસેમ્બર,
૧૯૭૬ન રોજ નાટક અન્યાયેન

'નટધર' (નાટચરુદ અથવા તો નાટક-ધર રામ્દ જોડએ)ની
જાગ મા વા કર્નો આવા આવા નાના નાટકધરો ઊભા કર્યા હોન,
એમા નાના મોટા, હાથ્યાન કે કર્ણાત નાટકો બજવવાના પ્રયત્ન
થયા હોન તો મૂવો અને કોતેજેમા, વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓમા
અવેનન રંગભૂમિની ચળવળ કેવી પગભર, પ્રાણવાન ચર્ચ મર્ધિ હોત ?

એ રીદર્સનોમા અમે કેટલો નિર્ગેષ આનંદ માણેતો ? એ ચાર
દિવસના પ્રયોગોમા, નાના છોકરાના બાલિક પ્રયોગો દુને એમ

ધારીને જોના આવેલા મુખ્યનાં પ્રતિષ્ઠિત, ક્યાગ્રિય નરનારીઓ કેવાં ખુશ થઈ ગયેનાં? કાંઈ કેટલાઓએ એ ખુશી લેજો. લખીને પણ વ્યક્ત કરેલી. 'જનમશૂભિ'માં શામળદાસ ગાંધીએ પોતાની સહી માથે લેખ લખેલો.

થોડો સમય ગળ્યો છે : રથજી બાંગવાડી થીએટર ખતે છે. રીહર્સલ્સો એના એ જ નાટક 'આગગાડી'ના ફેલોગિય મૃતમ્મા થાય છે ધણીખરા પાત્રો એનાં એ જ રહે છે. ચન્દ્રવર્ધન ભૈયાજી, હ બહાદર વગેરે. જે પ્રયોગ થાય છે. પડેલા પ્રયોગમાં રૂપી તરીકે સગલા બાનરજી અને બીજી વાર ચન્દ્રા વીણુ પાટ' લે છે. દાગ્યાન અને રૂપી જેનાં કણ્ણાત પાત્રો બન્નનામા યગભગ સરખા નિષ્ણાન આ જે સન્નારીઓ મરલા બાનરજી અને ચન્દ્રા વીણુનો અભિનય જોનારને સરખો જણાય પણ ધણો જુદો અને પોતપોતાના માનમ અને વ્યક્તિત્વને આગળ પાડે તેવો છે સગલામાં જેમ ચમત્કાર અને જોગગ્નિતા તેમ ચન્દ્રામાં ગાંભીર્ય અને પોતાની જગમદાગીનુ યથેચ્છ બાન સરવા પોતાના બાપણો રીહર્સલોમાં જ નૈયાર કરે-ગોપે નહિ, કે કાર્કેકમાં પણ જ્યોતીન્દ્ર-ચન્દ્રવર્ધનને ટક્કર મારે ત્યારે ચન્દ્રા પોતાના બાપણો ગોખનામા નિયમિત, રીહર્સલોની હાજરીમાં પણ વખતસર આનનાર અને 'ડાયલેક્ટ' ઉપર ધ્યાન આપનાર. મને ખેમદિલ એકસરખા પણ ચન્દ્રા સાત વધારે. સરલાએ 'નર્મદ' ગાલીના તથા 'ધનસુખ રંગલીલા'એ બને પ્રયોગોમાં નાપીદાસ જોના વહુ તરીકે અને ચન્દ્રા વીણુ 'ધનસુખ રંગલીલા'માં બોળામટના પાત્રી તરીકે દાગ્યાંત અભિનયમાં અતિ સુદર અભિનય કર્યો હતો એ બને કુજળ અવેતન નટીઓ ત્યાર પછી નિરત ચર્ચ ચર્ચ જણાય છે. એમનું ધ્યાન લે એવી કોઈ સજારી એ ક્ષેત્રમાં છે?

૧૯૪૨માં નર્મદ રંગલીલા ઉત્તરાર્ધ સજારીઓની મોટી સખ્યાએ (આશરે ૮૦ જેટલી) રંગભૂમિ ઉપર ભાગ લીધો હતો. એમાંનો મુખ્ય ગરબો 'મન્દિર વાટે આવી પૂજારણુ' (ગરડાવનાર

મુગ્ધિ મરેના, ચીનાવની હૃદ્યને પ્રતિમા ક્રુષ્ણને 'માથે ડ
 હેને મને, વાનિદા' એ ગીત મહિનાઓ સુધી ગેડોમા ગવાતા અને
 જીવાયા તાપીદામ જે ના પ્રદક્ષનમા (જેના બાણસેા પ્રયોગ કરી ગયા
 પડી બાળે સમયે તેના એષકે દાગળ ઉપર પિનાચા દતા ।) તાપી
 દામનો અભિનય ચન્દ્રવદને તે વેળા જેવો હિમદા દ્યે' દનો તેવો ને
 પુન એમને બન્ધના જેવેના નદિ નહે મેમ્મેય ખૂન કરવા ન્યા
 અન્ધનો લેાય અને લેડી મેમ્મેય એને ઉમ્મોગની હોય તેમ ચન્દ્રવત
 (તાપીદામ) પોનાની મૈગીને લુવાએ આપેન દોગે નાધવા જતો દ્યે
 અને પાગ દુ, મિદાગીવાન ચાચી, મનત વીણ, બુવો વગેરે રૂપી
 સગી મેમ્મેયો એને ઉમ્મોગના દતા મર્યાનામા નદીને પ્રદક્ષનનો વિચાર
 અર્થ દેવા દતા માત્ર મૂખાભિનયી બવાઈ ન થવા દેના ચન્દ્રવતે તે
 સમયે જે અભિનય દ્યો દનો તે દત્ત ન જત્યો નથી 'ધનમુખ
 ગગનીવા'મા નેમશે ફરીથી એ જ મીન બગલેગે પણ પેધાની
 શુદ્ધતામા મોગો પડે તેવો પડી તે ચન્દ્રવદને અને મે ગમ્મૂનિ
 ઉપર પેગ બગીને બાજ્યા લીધા પ્રેક્ષકો તે સમયે જોટકુ દમેના
 તેજુ બાજે જ કોઈ વેળા દમ્યા દશે 'મે ઘડી મો /'ના યત
 પડશે પાગવાન મર્થ મને અને ચન્દ્રવતને બાજ્યા દેના તેની દુગ
 ફગીન ગતિ વધાગ્ના જેવા ગ્યા તેમા જૂલી ગયા પડે પડે નદિ
 ત્યા સુધી બાજ્યા બધ પણ કેમ કાય ? છાજ્યાના ચબ્દોમા અમે
 થયદને સમગ્રન્યુ કે 'બાઈ પડશે પા , નદિ તે દહે, પાનીનાથી,
 લેડી નીમ્મગે' અને પડે પડશે'

કરણ અભિનયને યોગ્ય અવકાશ આપે તેના નાટકો કયાં છે? અને પ્રદર્શનોની પરપગએ તો મુળકના દયાગસિક પ્રેક્ષકોની કરુણાન નાટકો પ્રત્યેની પ્રીતિ કંડો કે રૂચિ કંડો કથળાવી મારી ડે, તે કાણ જણે ક્યારે ય કેનાણે આપને?

આ નાટકમાં રામપ્રસાદ બક્ષી, શશીદાન્ત દલાલ, નવીન ખાંડવાળા, માનતી મહેતા, લુસી દર, મજરી પડ્યા વગેરેએ પણ યશસ્વી ભાગ બજાવ્યો હતો. તે સમયથી જ અને લાગેલુ કે ટંકની નાચકાઈ આપે કરતા મજરી પડ્યાનામાં પોનાનુ વજન પૂરેપૂરું જળવે તેવો અભિનય કરવાની નૈસર્ગિક શક્તિ છે. મારા હૈયાના એક ખૂણામાં મેં આ વાત 'શાઈલ' કરી રાખેલી વર્ગી પછી, છ એસ મેડિકોએ એક નાટક બજાવવા સબધી મારી સલાહ પૂછી, ત્યારે મેં તેમને 'સ્નેહ-સભમ' નાટક સૂચ્યું હતું. બાનુભાઈ અને અનન્ત વીણુ દિગ્ગજ બન્યા અને પાત્રોની વહેચણીમાં મેં પેની શાકનમાંથી વાત કાઢીને મજરી પડ્યાને વસુધરાનો પાટ આપ્યો અને ધનકોરનો પાટ મનોરમાં જગતને આપ્યો. રીહર્સલોમાં તે નાટકના અન્ય પાત્રો ધનકોરથી માઢીને પ્રીતગનાન, જોરાગસિક વગેરેએ ખૂબ જ ચતુરગનાટ કર્યો અને તેમના પ્રમાણમાં વસુધરા (મજરી) મોળી પડી બીજા પાત્રો મારા ઉપર ચિડાયા અને મેં પક્ષપાતથી મજરીને નાચિતનો પાટ આપ્યો છે એવો આક્ષેપ પણ પ્રચારમાં આવ્યો પણ મને મજરીની શક્તિએ ઉપર વિશ્વાસ હતો. પ્રયોગમાં, રંગ ભૂમિ ઉપર, મજરી, મનોરમાં અને શેનગાલાએ કમાલ કરી અને પુરુષપાત્રોને તેમણે ઝાખા પાડી નાખ્યા.

એ પછી એ જ નાટક અમે, બ્યોલીન્દ, બાનુભાઈ, મેં વગેરેએ મૃણાલિની હઝરત વગેરેની મદદથી બે વાર બજાવ્યું ત્યારે મૃણાલિનીએ પણ મજરીથી નિરાળા પ્રકારનો પણ હૈય અભિનય બતાવી વસુધરાના પાત્રને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો. તે જ પ્રમાણે એક વાર મનોરમાં

અને બીજી વાર સગ્ગા બાનરજી, કમળ ગાંધી અને શીવાવતી દરએ પોતપોતાનાં પાત્રોને દીધાવ્યાં. પુરુષવર્ગમાં હુવાન કોલેજીયન તરીકે અનન્ત વીણ, સમગર જહાઝર તરીકે ન્યોનીન્દ દવે અને પ્રોફેસર પ્રોનમવાવ તરીકે ડું ખૂમ ખીટ્યા હતા પણ કાકા તરીકે બાનુભાઈનો અભિનય કોઈ નિગળા વર્ગનો જ ગણાઈ ગયો ! આ પ્રસંગે એક વાન જૂવતી નેઈતી નથી કે બીજી વારના પ્રયોગ વખતે મનો-રમા હાજરતે 'પ્રોપટર'નું લખે જડુ ઉચ્ચ પ્રકારનું કરી બનાવ્યું હતું, જે મારા અનુભવમાં હજી સગી અનોડ રહ્યું છે.

રોડ-અધમના એ ત્રણેય પ્રયોગો વેળાનાં ગીદમંત્રો અમે ખૂમ માણેલા. છેલ્લી વેળાનો ત્રીજો પ્રયોગ 'ક્રિપિટાવ'માં પૂરો થયો. મુનશીજી અને લીલામહેને આરીને અમને હાદિક અભિનંદનો આપ્યા. મુનશીજીએ કહ્યું : 'અત્યાગ મુખી હું એમ ધાગનો હતો કે અમે બગ-વેવ 'લાકાની સતી' એ જુદા જ અને ઉત્તમ વર્ગનું એકલુ નાટક ર્ષઈ ગયું. આ જોયા પછી મારી એ ધારણાને મારે આનંદથી દેવાવી દેવાની જ રહી."

આ વેળા જ બાનુભાઈએ હસત-હસતા મને કહ્યું "પ્રોફેસર ! આવા પ્રકાશમાં જ તમે હવે નિરૂપ થઈ જાઓ એમા તમારી મોખા છે."

મને એ તો હમવામા બોલ્યા હતા જના પ્રસિદ્ધ ક્રિપિટ મેકાર્ટ-નીનો લખલો ચાદ આવ્યો હિન્દમા મેકાર્ટનીએ એક ટેમ્પ મેચમાં ૧૯૮ મન ક્યાં અને મેચ પણ જીતી આપી. અને તે રોડ પણ કેવા ? દલા, સવમ, ચમગટ અને નૈમગિંક સક્રિયતા બલપંત ઉદાદગ્ધ જેવા ! એ મેચ પૂર્ણ થઈ. મેકાર્ટનીની કીર્તિથી ક્રિપિટની કુનિયા ગાજી રહી. મેકાર્ટનીએ પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો : પોતે પ્રથમ વર્ગની ક્રિપિટમાંથી નિરૂપ થાય છે ! ધણાઓએ એને વિનવ્યો પણ એ અડગ રહ્યો. તેણે એટલું કહ્યું : "જ્યારે આપણા ઉપર રંગશૂમિનો

પૂર્ણ પ્રકાર પડતો હોય ત્યારે જ નિવૃત્ત થનામાં મગ્ન છે ઠાઠ લાન મારીને કાઢે ત્યારે જલુ એમા ગોખા શી ?”

હું મેન્ડાર્નની ન હતો મારી મેરે હું નિવૃત્ત થાત કે નહિ એ સનાસ હતો મારી તમિયતે ‘કારોનરી પ્રોગોમિસ’ નામના રોગે તે દિવસથી રગભૂમિના ક્ષેત્રમાંથી મને નિવૃત્તિ અપાવી. બાકી એ પ્રયોગ થઈ તથા પછી લાગ્યા સમય શુધી વસ્તુધરાનુ વાક્ય ‘પ્રોફેસર’ તમે એમના છો ?’ જ્યોતીન્દ્ર, બાનુભાઈ, લીની અને મનોરમા મને મળતા ત્યારે બોલતા

મુનમ્મ મેપિટોલમા, સાતાકુઝ તરફથી યુવ-યુવતીઓનો ઠાડીયા રાસ-આનો રાસ મુળધર્મના રગમય ઉપર પ્રથમ હતો કપિના-બહેન ખાડનાળા બ્યન્થાપમ્ એટલે પૂછવાનું શું ? હું દિગ્દર્શક પણ આગસમા ઠાઠ-વાર અળસાર્વ જાઉં કપિનામહેન મને અગિયાર વાગે પણ ઘેર આત્રીને ઘસડી જાય઼ુઅને રીફર્સલમા મારી દાનરી પૂગવે એ રામમા હરિત્રિયા મહેનાએ મેધાણીનો “ભીતે બૂને છે તરવાર”નો રાસ ગવડાવેલો અને તેણે-ગીતના શબ્દોએ અને હરિત્રિયાના અતિ છુનદ મીઠા અનાન્ડે-નાગા વાળ પર્યંત સાતાકુઝને ગરમા માટે સારા ય મુળધર્મ કીર્તિ અપાવેલી હરિત્રિયાની બે બહેનો સુનમા અને સુહાસ પણ સુદગ્ધ ગાનાર છે પણ એનો લાભ સાતાકુઝને જોઈએ તેટલો મળ્યો નથી

હરિત્રિયા મહેતાના પતિ ઇન્દુભાઈની બદલી દિલ્હી થઈ અને ગરમા ગાનારા એના ખાની પહેલા રથાનને માટે ઘણા ઉમેદવારો મેદાને પડ્યા એટલામા રેડિયો નીખ્યો અને સાતાકુઝ તરફથી વસુ-મતી વ્યાસ (અવિનાશના પત્ની), મધુરિકા મગ્નમુદાર, સુમતિ દર, વસુમહેન દીવેટિયા, નીલાજના બક્ષી, દુલારી દીવેટિયા, વગેરે અનાર-નનાર પોતાના પ્રોગ્રામ રેડિયોને આપે છે

છેક હમણાંની વાત મારાં નાટક “મગી જતાં સૂત” માંથી છટકે છટકે દરયોનો ડૉન-સર્ગોની મોસમમાં મુજબ, અમદાવાદ, બાવનમર વગેરે સ્થળોએ બજવાયા કરે છે પણ આખુ નાટક, પૂરું દમામથી હજી બજવાયુ ન હતું. માછ શરીરે, એકલે દાઢે એ બજવાય તેમ ન હતું મેં મારો વિચાર જણાવના મારા મેકીઓ રામભાઈ બદી, અવિનાશ બ્યાસ, ઉમામન્ત દેસાઈ અને પરમસુખ પંડ્યા પડખે ચડ્યા ‘સુંદર’ મારટ’ પણ જોતજોતામાં ગોવાર્ડ ગયો.”

મલિકા મનોજ, મીનાક્ષી-જોગીન્દ્ર, દુધારી રામેશ, વસુધરા-દુધ્યન્ત, વનુમતી, મનુરિકા, દ્યુસી, ઈન્દ્રમતી, મગીધર, મોહિણી, નિર્મળ, જયમન, શરદ, દીની, મુકેન્દ, દેવેન્દ્ર, અજય હમીર અને ગરમા ગવડાવનાર તરીકે નીનાન્ના બદી.

સુંદરમાઈ હોનમા, તા ૭ ૧૦ ૧૯૪૪ને દિને સાળે સના પાંચ એ નાટક આ પ્રમાણે, મારા પ્રત્યેના મેહની જામિને લઈને સાતાકુઝના કવારસિયાઓએ, ખૂન ખૂન થમ વેળે બજવ્યુ મને મ તોડ થયો, આનંદ થયો, માતાકુઝના એ મેકીઓ માગે ગર્વ ઉત્પન્ન થયો.

નવરાત્રી ઉત્મવ છે આખુ સાતાકુઝ હવમળી ગણ્ય છે દેવીદાસ સોપિસિટરનુ વિશાળ કપાઉડ રોજ માનવમેહનીથી ઉભરાઈ જાય છે સાતાકુઝના સતાનો અમુક કાર્ય કરવા બેસે પછી એમાં પાણુ નહિ જુએ, પગમણએ પગેચાડીને તે કાર્યને દેનાવી દે’ આ વેળા તેણે જ કાંઈ બન્યું જયસુખનાવ, રામપ્રસાદ બદી, દેવીદાસ બાઈ, તનુભાઈ દેસાઈ, ઉમામન્ત, બિહારીલાલ શાસ્ત્રી, અને અનેક સત્કારીઓનો હક કાર્યકર્તાઓ તરીકે લાગી પડી હતી પરાઓના પ્રેરણાએ તો રીક પણ ખુદ મુમઝના સારા સારા નવરાત્રી પ્રેરણાને પડકારે તેવો પ્રેરણામ યોજવામાં આવ્યો હતો

વક્તાઓમાં જ્યોતીન્દ્ર, જયસુખવાલ, બાનુનકર, અજરિયા

વગેરે. નાટ્યપ્રયોગોમાં સરલા બાનરજી, પ્રમોદા ગોસળાયા, વગેરે સુપ્રસિદ્ધ અવેતન નટીઓ અને નટો બેતર્યો હતાં. નૃત્યકારોમાં અંજલિ હોરાથી માંડીને અનેક બાળાઓ સાંતાકુઝનો કીર્તિધ્વજ ઊંચો રાખવામાં પોતાની શક્તિઓ અપી રહી હતી. ગરબા અને રાસ-સાંતાકુઝની એક વેળાની વિશિષ્ટતા-માં પણ કાંઈ કાંઈ સમારીએ પાટ લીધા હતા. રાજ એક એકથી ચઢિયાતો કાર્યક્રમ થતો જતો હતો અને રાતના અઢી ત્રણ વાગ્યે બધાં વિખરાતાં હતાં. લગભગ હેલ્થો દિવસ આવ્યો. રાજનાં પાંચ પાંચ હજાર માણસો એ દેવીદાસભાઈના ટેનિસ કોર્ટ ઉપર એકઠાં થતાં હતાં. તે દિવસે ગરબામાં નીલાંજના બહી અને નિરંજના દેસાઈના ગરબા હતા. નીલાંજના તે અમારા રામભાઈની પુત્રી, નિરંજના તે અમારા કાન્તિભાઈની પુત્રી. બન્ને ઉસ્તાદ ગરબા ગાનાર. નિરંજનાને (બધુ) તે દિવસે સહેજ તાવ આવેલો. રોહાળ માયાએ તેને ના પાડી. પુત્રીએ છૂદ્ડ લીધી : 'મારા ગરબા ગવડાવીને ઘેર જતી રહીશ.' એ ગોઠવણથી એ ઘેરથી આવી. નીલાંજનાના ગરબા પૂરા થયા, નિરંજનાના ગરબા પણ પૂરા થયા. નિરંજના ઘેર ગઈ.

તે સમય પહેલાં માત્ર થોડા ગહિના ઉપર ઝવેરચંદ મેઘાણીના 'બલિદાન' નામના નાટકમાં એ નિરંજના પાસે ત્રણ ગીત ગવડાવેલાં. એના મધુર બેંગાણુબર્યો અને જાવિષ્યની જોગી આશા અર્પતા કંઠની મીઠાશથી રોયલ ઓપેરા હાઉસ મુગ્ધ થઈ ગયું હતું. પણ બાવિએ છુદ્ડ નિર્માણ ક્યું હતું.

નિરંજના ગરબા ગવડાવી ઘેર ગઈ, ગઈ અને ખાટલામાં સૂતી તે સૂતી, જીડી જ ન શકી. તાવ વધ્યો. માત્ર ત્રણ દિવસમાં ઓગણીસ વર્ષની એ કુમારિકાની આસપાસ મૃત્યુની ઘેરી ઢાંચા પ્રસરવા લાગી. સાત-આઠ દિવસની માંદગીમાં નિરંજના મૃત્યુના ખોળામાં સમાઈ ગઈ. એથી મે જૂની વાત છે.

અથવા આનદીવાવની એ જામીનના દુઝા ઉપરની એ જાગીનૂની જૂપડીને અમે નાટ્યગૃહ બનાવેલું છે નાની નાની નાટિકાઓ, નૃત્યો અને એ જાનો મર્યાદામ ઉત્પન્નજનુ બાગડોનીના ખેડુ તો જવાન એ નૃત્ય જૂપડીમાં થના પ્રયોગો જોવા માટે બારમો રૂપિયા આપીને રોકો જોવા આવેલ સગીનશાસ્ત્રી વસન્ત અને પ્રસિદ્ધ નમન સી ખાસારેગ સિન્ની 'આઈમે' પણ હતી એમની માથે દુ મેરો હતો અમે ગરખાએ ચટેના હતા એવામાં એક યુવતીનો અવાજ વાનારગ્લુમાં અદ્ભુત આદના અર્થતો વ્યાપી રહ્યો સિદ્ધિ મીરાએ કોઈ અદુર્લ આનંદ માણના ન્યું "વાહ વાહ, એ કોન જાન ગાઝહી ત્યર ક્યસી મીઠી આવાઝ" વસ તે મને ધીમે ધીમે મળુ શ્રુતિથી આવી મીરાગ હાવાવનાર કોઈ મહિલાનાડી જ કોનુ જોઈએ

યુવતી મારગ-તાન હોય મા ગવાયેલ ગરમો પૂરો જીને વિગમાં આવી મે વસન્ત અને સિદ્ધિકો એમને ઓગખાવ્યા 'ગરમો ગાનાઝ તે આ સર લ નામીના પુત્રવૃ અને જોનીના બાઈના પત્ની મુરિમ સન્ના'

એથી એ પહેલાની વાન

આનદીતાન શેડના બન્ધ જમીયાની લોન ઉપર નાનું સરખુ થીપ્ટર તેમાં આખો મર્યાદામ નાટિકાઓ મવાહો, ગરમા રાસ સમૂહનાન-જેમાં મોલીએર ઉપરથી મે ચોટન બૂનનો ભોગ નામની નાગિમ પણ હતી—બજવનાર અને કરનાર માત્ર યુવતીઓ સરાજિની મહેતા મુમીના મહેતા શાનિલા દેસાઈ, સરના બાનરજી રૂપિયા ખાડવાળા દુસરી દર જિર્મિલા મહેતા વગેરે

મુખમાં મેરાસરજી ગોકળવસની ચાનના રમગ્યો તાજ યાય રજુજિતરામ મને ત્યાં ધણી વાર લઈ જતા એ સર પડ્યા ખાગના નાના બજવામાં રહેના પાઠગ અખાવાલ જાની તન મુખ

રામ મન:સુખરામ ત્રિપાઠી પણ ત્યાં. રમણીયરામ ત્રિપાઠી પણ એમાં જ. મારા મામા જેવયરામ જમનાદાસ બાલિસાહેબ પણ ત્યાં. જ્યંતિલાલ એચ્છવલાલ મહેતા અને તેમનાં પત્ની અરુણા (રણજિત-રામનાં પુત્રી) ત્યાં જ રહે છે. અને તેમની પડોશમાં વિષિન મુનશી, તેમનાં બહેન મૃદુલા અને તેમનાં પત્ની વત્સલા (જે મારાં માશીનાં પુત્રી બહેન થાય) રહે છે. વત્સલા અને મૃદુલા ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળનાં આગેવાન ગરબા ગાનાર અને નાટ્યપ્રયોગોમાં ભાગ લેનાર. એમને ત્યાં મેં કલાકોના કલાક બેસીને તળપદાં સૂરની ગરબાં માયોં છે.

સિંધિયા ઓફિસમાં ચન્દ્રશંકર જુગ સાથે સાહિત્ય સંબંધી વાતો કરેલી તે કાંઈ બૂલાશે? ક્રિકેટ સંબંધી જીજ્ઞાસુભરી ચર્ચાઓ મેં મારા જ ખાતાના ડી. કે. નામક (મશહૂર હિંદુ એંપાયર) જોડે અસંખ્ય વેળા કરેલી. તેમની સાથે ટેનિસ, બેડમિન્ટન અને ટેબલ ટેનિસ તેમ જ હોકીની જોવા લાયક મેચો મેં જોયેલી. ક્રિકેટની રમત સંબંધી મારા અમર્યાદિત શોખને તૃપ્ત કરવામાં—તે કરી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં મી. ડી. કે. નામકે ઘણું કર્યું છે. જ્યોતિષ અને હસ્ત-રેવાના વિષયમાં માણેકલાલ ઠાકોર, ગોપાળરાવ પ્રધાન અને ઇન્દુભાઈ જોડે પણ કલાકો અને દિવસો માળેલા.

રથળ સૂરત, હવાડિયો ચક્રો, રાવ બહાદુર કૃષ્ણમુખરામ આદ્યમુખરામ મહેતાનું ઘર. સમય: રાતે નવ કલાકે. હું ગયો ત્યારે કૃષ્ણમુખરામ (અમારે મન તો મોટા કાકાજી) ઘરમાં ન હતા. હું પાછો ઘેર જવા નીકળ્યો. એટલે એમને મેં આવતા જોયા. મેં જીવનમાં સૌથી ખૂબસૂરત ત્રણ ગૃહસ્થોને જોયા છે—એક કૃષ્ણમુખરામ કાકાજી, બીજા સર લલ્લુભાઈ અને ત્રીજા ડો. સુમન્ત મહેતા. કૃષ્ણમુખરામનો મોટો પણ પ્રતાપી, સામા બલબલાને ડારી નાખે તેવો અવાજ નીકળ્યો : “અલ્યા ધનસુખ ! અવારે કેમ ? રાતના શા માટે રખડે છે ?”

સ્વ રા બ કૃષ્ણમુખરામ

મારો તતપથ જવામ ' ના મોટા કામજી, હું' તો ગાડી
ભેના આવ્યો હતો અમારે નાટક લેવા જવું છે "

પ્રશ્ન . " તે ગાડી ક્યા છે ? "

જવાબ "—ભાઈએ (કૃષ્ણમુખરામના એક પુત્ર) ના પાડી.
એમને જરૂ છે "

નાડ પડી " હે ! તું તેવા આવ્યો અને એણે ના પાડી ?
અથવા—' મારી ગાડી ઉપર જોતો તારો હક્ક એટલો આનો હક્ક,
તું ના પાડનાર કોણ ? તમારે જવું હોય તો ભાડાની ગાડી મંગાવી



સાચવટ કિલ્મમા લીનિ રહ્યઈ અને શ્રી મનસુખલાલ
થો પૈસા આપનાર હુ બેઠો છુ અથવા મનસુખ ! એમા પૂછના
શા માટે રોમગો ? સીધો તમેના ઉપર જઈને ગાડી લઈ જવાની
હતી આમ ગભરાઈ જશે તા મોટો ચક્રને શુ ઉકાળશે ? ”

મારા પિતાને નાનકે જોડાનો ધણો શોખ પણ નાટકી જીવન
માટે ધૂણા એ વાર સૂચતમા એમની ગેરલાજરીનો લાભ લઈને હુ
એ અવેનન પ્રયોગમા—શિરાઈ મા રઘુનાથ તરીકે ઉતર્યો પણ
મગજ તો પ્રયોગો ફિસે જ આવીને બિખા રહ્યા અને પ્રયોગ જોવા
પણ આવ્યા એમની હાજરીથી ઉત્પન્ન થયેલ ‘નરવસનેસ’ને લઈને

કહો કે ગમે તેમ હો પણ તે સમય બેનાં મેં મૂળમાં અટકે।
અભિનય બનાવ્યો. કાકાજી ખુશ થઈ ગયા, મને બેટી પડ્યા અને
થેન જઈને બા આગળ પણ માગ્યાં ખૂન વખાણ કરીને એમણે કહ્યું:
“ શુ કરું ? નાટકની જિંદગી સારી નહિ, બાકી હમેશનો મંદુડીયો
છોકરો એમા નામ કાલ ખરો । ”

સાચજન્ટ ફિશ્મનો જમાનો છે. મારા મિત્ર ગ્રેશ ધારેખાન
અને દિલીપ રાયજીએ અવેનન નટ-નટીઓની મદદથી એક ફિશ્મ
કાઢવાનો વિચાર કર્યો. મારી મદદ માગી. સંમારનાં દુઃખ એટલી
વાર જૂનાગે કરીને મેં હા પાડી. મારી અવેનન નટી ન મળી
એટલે આખરે વિનિ રુઝાઈ નામની આંગણ યુવતીને લીધી ફિશ્મનું
નામ તો હું જૂલી ગયો છું પણ ફિશ્મ-જમનના દોષ-એ માસના
અનુભવો માગ હૃદયમાં ફડ પણ ખીચી ફોગમ ફેલાવે છે

એ ગ્રેશબાઈ જોડે, એમનાં પત્ની ઇન્દિગ જોડે, વિનિ રુઝાઈ
જોડે, દિલીપ, ઝવેરભાઈ કચસર, મન્નગણ દીવાન વગેરે જોડેના વાનાંનાપ,
ફિશ્મના જુદા જુદા અંગોના વિધાન વિગે ચર્ચા-એ અરૂપ સમય હું
માર્ગ દુ ખ જૂલીને કોઈ જુલી જ સૃષ્ટિમાં વિદરતો દત્તો. અને જ્યારે
એ ફિશ્મનો અત આપ્યો, અમે જુદા પડ્યાં ત્યારે જાણે હું કોઈ
સુખદ સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થયો તેટલે એવું દુઃખ મને થયું હતું.

નાનપણથી મગ્યા મામજવાનો, વગાડવાનો અને જોવાનો
રોખ. હજીવાના એ સળધી જાગે તો મેં આગળ લખેલાં છે.
સાનાકુતમા દોઢમો-દોઢમો જીઓના મગ્યા/દમાં મેં દાગ્મોનિયમ
કે દિલ્હરના કે નજરાં વગાડ્યાં છે પણ સંગીતના જ્ઞાનનો વિભાવ
થયો એટલે વગાડવાનું તો મેં જાણ કર્યું હતું, પણ મગ્યા માંમજવા
અને જોવાનું જાણ નહોતું કર્યું. ગરજાની પચાદશ ગખાને તો મેં
કાંઈ કેટલી નવચિમઓ લખી છે પરિવર્તન, છત્રી પટ્ટી, નાચુટ,
વધતી વિમના વગેરે.

ખડુ નાનો હતો, પાંચેક વર્ષનો હશે. અમે સૂરતમાં લાઇ-
ન્સમાં તાપીતટે એક અંગલામાં રહેતાં હતાં. પાસેના અંગલામાં
વડવાણના દોકાર સાહેબ બાલસિંહજીએ સૂરતની ગણિકાઓ પાસે
આખી રાત સંમીત અને નૃત્ય કરાવ્યાં હતાં, જેમાં એમણે પાંચ-
પંદર ગરબા પણ ધૂમનાં ધૂમતાં ગાયેલાં. હજી તે દૈન્ય આંખ
આગળથી ખસ્યું નથી. હૃદયચક્ષુ એ દૈન્ય બૂઝી શક્યાં નથી.

૧૯૩૬નું 'વર્ષ' હશે. કમુદાબાબીના મનમાં પરમ ક્ષમ્બિહા કે
એક વેળા અતિ સુંદર ગરબા ઘેર ગવડાવું, ધરાઈ ધરાઈને સાંભળું.
એમણે એ ક્ષમ્બિહા અક્ત કરી અને મેં બીડું ઝડપ્યું. ગરબાકલામાં
નિપજાત સન્નારીઓની મારા ઉપરની કૃપા જોતાં આ કાર્ય મને
એટલું વિષમ ન લાગ્યું. ટાંગેર રોડ ઉપર અમે રહીએ છીએ તે
બબ્બ મકાનના બબ્બતર કંપાઈડમાં ગરબા ચોળ્યા. શીલાવતી દરેએ
કલાકોની મહેનતથી અગિયાર શીટ વ્યાસનો અતિ રમ્ય, માત્ર
પુણ્યોનો-સાથીઓ પૂર્યો. વચમાં ગરબાની હેલ મૂકી, અને એમાં
મૂક્યા દીવડા. સાંનાકુઝ તેમ જ મુગધની મુવતીઓએ સાડા નવ-
દશેકે ગરબા હેડ્યા. જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ રમઝટ
જનમતી ગઈ.

શીલાવતી દર, વસ્ત્રમતિ વ્યાસ, મધુરિકા મજમુદાર, વસુબહેન
દીવેટિયા, મુણાલિની અને મનોરમા, સુમતિ દર, ફુલારી દીવેટિયા,
મીનાક્ષી હોરા, વત્સલા મુનશી, મુકુલા મુનશી, મલિકા રાયજી,
નીલાંજના બક્ષી, મીનાક્ષી મહેતા, સરોજ દેસાઈ વગેરે અનેક
મુવતીઓએ ગરબાની પરંપરા રેલાવી. ગરબા ખૂબ ચગ્યા, સુંદર
ગામ્યા: ગવડાવનાર અને ઝીલનાર સુંદરીઓના સાગરમાં બરતી ચલી.
તેમણે દિલ મૂકીને ગાયું. પ્રજાતના સાડા પાંચ ચયા.

ધીમે ધીમે મુંદરીઓ વિખરાઈ ગઈ. માત્ર એમના હેલે ચઢેલા
સૂર વાતાવરણમાં ઊડી રહ્યા હતા. અમે કુટુંબીજનો અને કુટુંબીજનોની

દક્ષામાં આવે એવા રનેહીઓ એ મુંદરીઓના પગરવથી હોડેલી
ધૂળથી છવાયેલ ફૂલોના સાચિયાને સખેદ નિરખી રહ્યાં.

ખીન્ને દિવસે, કાંઈક કચરાતે હૈયે માળા એ ફૂલોના મુંદર સાચિ-
યાના ગુણ અવગેપ ખમેડી રહ્યો હતો. એ દશ્ય જોઈને મારું હૃદય
'દ્રવી શાયુ' અને અપ્યામની નીચલી પંક્તિઓ મને યાદ આવી ગઈ:

While the Rose blows along the River Brink,
With old Khayyam the Ruby Vintage drink;
And when the angel with his darker draught
Drains up to thee-take that, and do not shrink.



શ્રી વતસુખવાવની બા'વાવ'ના ચાકરીની નીચે યાનના વાળા પહેરેલી
 છે તે વતસુખવાવ ના પત્ની ઉપરના તે જ્યમુખવાવ મહેતા બાળ્યમા તે
 એમના પિતા અને નીચે છે તે એમના માતા

અકરણુ અહારમુ

શુકની મહાન્સામા જુષની અનન્દના ના ૧-૨-૧૮૪૦થી બેલી
 તે માન અને પ્રીતિ આ સામાન્ય બ્યક્તિને મળવાના બાવિમા
 નિર્માણ દશે તે આ મમમે મળજે, એમ મારા અને નેશી-
 મિત્રોએ કષ્ટેણુ અને પ્રીતિના તે મર્ત મૂલ્ય અજ્ઞાતા દશે ૧ અત્યારે
 હું મારા જીવજનમા દષ્ટિપાત થીને જોઉં છું—વિચારું છું ભારે
 મને લાગે છે કે દરેક પ્રસંગે મને માન-પ્રીતિ~દ્ર મને ખત્તે રમેલ

વધુ પ્રિયકર લાગ્યો હતો. ઓઠામાં ઓઠા માણસો પણ પોતાના દેખામાં મને સ્નેહવાત્સલ્ય-પ્રીતિમયુરુ રચાવ અર્થે તે મારે મનથી ખસ હતું-સંપૂર્ણ સંતોષ અર્થે તેવું હતું. છતાં આ સમયે શું કાંઈક કુદડલથી ભેઈ રહ્યો: મને શું મળશે ?

એક કલમમંડળની મુદ્રાચીઆ બેઠકમાં હું નહિ ગયો. મંડળીઆઓએ સર્વાનુમતે દરાર ક્યો: પોતપોતાના માણસોને—કહેવાના મિત્રોને બધા માન આપે તો આપણે આપણા જેવા નાના માણસને આપણા જગતમાં મોટાને, આપણી રીતિએ શા માટે માન ન આપીએ ? માટે આપણે આપણા નવામની (ધનમુખલાલ મહેતાની) પચાસમી વર્ષ ગાંઠ ઉજવવી.

આ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘ રંગસીતા ’ નામની પુસ્તિકાના ‘ મંગળમૂત્ર ’માં આ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે:—

“ અમે મિત્ર-પ્રશંસકોએ આળે (તા. ૧૯ અને ૨૦ મી એપ્રિલ, ૧૯૪૦) શ્રી. ધનમુખલાલ મહેતાનો પચાસમો જન્મદિન ઉજવવાનું નક્કી કર્યું છે; તે રૂઢિવાની ઘેરી આપીને નહિ, માનપત્ર નવાજીને નહિ, છત્રી ખુદ્દી મૂકીને નહિ, પથ્થરનું પૂતળું બીજું કરીને નહિ, પરંતુ અમને જે ઠીક લાગ્યું તે પ્રમાણે અમારી મુખેચ્છા વ્યક્ત કરવા આ રંગસીતાની કૃતિ થોડીને, તે બેમા મળીને બજાવીને. ”

પછી પૂછવું શું ? ચન્દ્રવદનના પાંચ પાંચ મિત્રોએ બદલાના જતા મૂડ, જ્યોતીન્દ્રનો દાસ્યરસ, બાનુભાઈના કટાણે, રમણિકભાઈની રસિક છતાં વ્યવહારુ સૂચનાઓ, કલમ બદાશરો ઉપરાંત સરલા બાનરજી, ચન્દા વીણ, પ્રેમસીતા મહેતા, દલપતરામ ભેંશી, અનન્ત વીણ, ચોગેન્દ્ર દેસાઈ વગેરેની હરસાણ, મીઠાઈ અને ચાદના અસંખ્ય કપોની પરંપરા. માધવજીજી આગળનાં સ્પેરમલ પાન, મારુ, રમણિકનું અને અન્ય સિગરેટિયાઓનું ધૂમપાન અને રીડસંધેા નવાં નવાં પાત્રો સરખાનાં જાય, જુનાં પાત્રોનાં બાજણે રદ થતાં અથ. વળી તેને

જાહેર નરા બાપણો તેમને અપાય, શંકરપ્રસાદે કયો પાટ લેવો એ માન એક કલાક ચર્ચા ચાલે ત્યારે કોઈ મહત્વનો પ્રશ્ન પાંચ ક્ષણમાં પતી જાય.

એમ કરતાં કરતાં તો. ૧૯ મી ને શનિવાર, ઓક્ટોબર ૧૯૪૦નો દિવસ આવ્યો. તે દિવસે સાંજે પ્રયોગ, બીજો દિવસે રવિવારે કલમ-મંડળમાં ભોજન, પછી માત્ર કલમમંડળના સભ્યોની હાજરીમાં એક પણ અસંબંધ હાજર નહોતો. તે વેળા અમે કલમમંડળીઆઓ પરસ્પર બેટ્યા અને મને બીજાઓએ, મારી જાણીતી રસિકતાને પોપે તેની મિઠાઈ કેસ આપી (એની શોધમાં મંત્રીઓએ—રમણિકભાઈ અને જમુભાઈએ દિવસો પીતાવેના). માજના પાછો પ્રયોગ

એ જો મ દિવસમાં, ધરના કુટુંબીજનોથી માંડીને ઓદિસમાં તેમ જ સુદરમાં હોલમાં અનેકાનેક મિત્રોએ, જે જાતે ન મળી શક્યા તેમણે અન્ય માર્ગે મારા પ્રત્યે સ્નેહ, મમતા, હેત, પ્રીત દાખવ્યાં. આવી રીતે, આઠ વર્ષથી માંડીને પચાસ વર્ષ સુધી સતત પરિશ્રમ કરીને મારા માતાપિતા, બાઈબાબી અન્ય અનેક સ્નેહીજનોએ અનેક ઉપાયે મારા સુક્રિયાણા સગીરને ટકાની ગળ્યું હતું તે શરીર અને આત્માનું હજીયુ ધન્ય થયું.

તે માનવી લેખક હો કે ચિત્રકાર હો કે અમે તે ક્ષેત્રનો કલાકાર હો કે પછી માત્ર માનવી જ હો પણ જેના બાપિમાં સામાન્ય જીવન છોડી જાણનાનું પ્રાપ્ત થયું હોય તે માનવીને આ રીતે, આવા વિપુલ પ્રમાણમાં સ્નેહીઓ અને મિત્રોનો સ્નેહ મળે તેના કરતા બીજાં કયાં માન અને દીર્ઘિની અને વાચના હોય ?

આવા પ્રસંગે, ‘ભોજમંડળના’ના સામાન્ય નામથી જન્મીને ‘કલમમંડળ’ ના પ્રતિષ્ઠિત નામે આયુષ્ય પીતાડનાં, કેતોશિષ્ય સૂચના એ રમણિકભાઈના ગોનાળીઆ મેદાનમાં જેની બારી પડે છે એ નાના ખડમાં બેગા મળના એ મંડળના બાહ્ય દેખાવે ધમાવ. વેપાટ.

હામરકરી અને તોફાન મચીના ઘાંડાશુમાં કેનું ધમકતુ દેયું ધમની રથું છે તે છતું ધર્મ જાય છે. ‘ગંગનીવા’ના ‘મંગળમૂત્ર’માં આગળ ચાવનાં કલમમંડળ વલ્લુવે છે, અને જણાવનાં પોતાના માનવતામયાં દેયાનાં આંતરદર્શન જેવા અંતરના ભાવોને જળજનાં અને તેમને મૂલવનારાં સી પુરોને જાણે અજ્ઞાણે દરાવે છે.

“લોકોને ગંગન કરનારા અક્ષરદેહની નીચે ધખી વાગ દેયામાં એક નદિ, અનેક મૂંગી કિસ્કારીઓ દરી ગ્દેલી હોય છે. એ છાણા-ધૂખીના ધૂંઆમાથી અજગા ગ્દી લેખકે લખવું રથું દોય છે. લોકોને રંગન જોઈએ છે .. દેયા પંપાગની વાન-ગાંધી” આંધુ આગાવવાની વાન, તો જાનુએ ગ્દી, પણ અંતરની બીનર મમજવા જોટયો પણ સમભાવ કોટવાગ તો તે લેખને બીખવો પડે છે, અને તેમ બીખ માગતા પણ એને મળતો નથી એવી છે એની મૌન કથા મૂન શરે પર આગી વીતી છે ? હજી વધારે વીનવી જારી પણ રહી છે ખરી ? અને છતાં ગદેગ છે અલ્પવાળે મરુગ્દ. એવી છે હામ્યના લેખકની માનમલ્યા. ખગેખગ, એની દરણુકથાને અંત ન નથી નિગગના દારી જખમોને, દેયામાંની મૂંગી ચીમોને, અલ્પ એવી અંતની વેદનાઓને, હામ્યને હાટણે કાગી હાટનાગ નિવાઓમના એક શી ધનલુખવાય મરેના છે, એ અમે જાણીએ ‘ગીએ. નિકટ ગ્દી વધારે આગખવાનો દાવો કરીએ છીએ એમના ચચગના દિય ઉપગ, કચનાના બીનર ઉપર વીગનાથી વિનોમનો અતગપટ ધગતા પણ અમે એને જાણ્યા છે. એ પગમાલુ, એમની કીર્તિમા જેમ બાગ પગાવવા અમે નીકળ્યા છીએ તેમ, એમની સવેદનામાં પણ બાગીદાર થવાને આ તકે અમે તત્પર થતા છીએ .”

આ પ્રમાણે અવેદનામાં બાનીનાગ થવા તત્પર વનાર મારા કલમમંડળના જાણીની મમતાના મૂલ્ય એમ આપ્યા હાઈ થોડા અગ્રવાના છે ?

એ પ્રસંગનું એક ચિત્ર સાવ સાદું અને સરલ, પણ મારા પ્રત્યે બીડી પ્રીતિ ધરાવનાર વ્યક્તિનું એ એક લાક્ષણિક કાર્ય મારા હૃદયમાં કોઈ મીઠા રંગોથી ચીતરાઈ રહ્યું છે, અજતાના ચિત્રો પેઠે એ બૃહદ્ જનનું નથી. હું ગંગીનાના પ્રયોગમાં હાજરી આપના સુંદરમાઈ હોવા પાસે ગયો, ત્યાં શરણાર્થ અને ચોધડના મીઠા સંગીતે વાતાવરણને પ્રેમમય કરી મૂક્યું હતું તથા ચાર વર્ષનો હોઈશ ત્યારથી ગજદરમારે નાગતી નોમત અને મદિરામાં વાગના શરણાર્થ અને ચોધડિયાએ મારા હૃદયને કોઈ અજન્મ રીતે સ્પર્શ્યું. ફક્ત અગિયાર વર્ષ સુરત આવતા, લગ્નસરમાં ધરાઈ ધરાઈને શરણાર્થ સાંભળતો પણ તૃપ્તિ છીપતી નહિ એ પ્રમાણેના સંગીતને માટે મને દીનાનાપણું હતું એથી જ—મને ખમર નહોતી કે હોડીનો ત્યાં પ્રમથ હતો—હું ત્યાં પહોંચ્યો અને એ શરણાર્થ સાંભળી ત્યારે માડું હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ ગયું અને એવો પ્રમથ કરનાર મિત્ર કોણ તેનું નામ પારખના મારા હૈયાને વાર ન લાગી હું ટપાલડામાં દાખલ થતો હતો ત્યાં જ હસામને મને અભિનન અર્પતા કહ્યું “ધનુભાઈ, આજ અહીં મહુ રળિયામણુ લાગે છે, એમાં જ શરણાર્થનું મંગીત જોણું ગોઠવ્યું તેને તો ખરેખર એની રસિકતા માટે ધન્યવાદ ધો જે કોણુ છે એ ?”

મેં તરત જ પાસે બેસેલા અભિનનાઈને બોલીને કહ્યું “આ, બીજો કોણુ હોય ?” એની રસિકતા ઉપરાંત એનો મારા પ્રત્યેનો સમભાવ આ શરણાર્થનું કાગણુ છે”

બીજો વર્ષ ૧૯૪૧માં અમલાત્ની મુજગત સાહિત્ય મંચા તરફથી મમાગ્યારનો અને મહુભાઈ તરફથી અભિનનનો એમ બે પત્રો મળ્યા, જેમાં જણાવનામાં આજુ હતું કે મોઈ સ ૧૯૪૦ને માટે તારવરમના ક્ષેત્રમાં જે ટ્રેવા નાઈ જ વ રણજિતરામ મુવણ્ચન્દ્ર મળ્યો છે એક નાનખડા, સિયિન શૈલીમાં લખાયેલ અને ૧૯૦૮માં પ્રમિદ્ધ થયેલ લેખથી તેખ તરીકેનું જીવન આરબુ તે ૧૯૪૧માં

આ પ્રમાણે મારા ગુરુના નામને ચિરંજીવ રાખવા માટે અસ્તિત્વમાં અણપેશ મુવર્ણચન્દ્રક લેવામાં અને જે હાસ્યરસને શિષ્ટ સાહિત્યમાં ગુજરાતમાં રચાત નહોતું તે રચાત તેને પ્રાપ્ત કરાવવામાં વિગ્નથી નીવડશે એવી આશા કોણે રાખી હતો ? કેટલાં થોડાંએ રાખી હતો ?

તે જ પ્રસંગે અમદાવાદમાં વિનોદ પરિષદ યોજાઈ અને તેના પ્રમુખ તરીકે જ્યોતીન્દ્રની વરણી થઈ એટલે અમદાવાદમાં આઠ દિવસમાં ખૂબ જ આનંદ લૂંટ્યો.

ત્યાં રનેલીઓમાં મહુબાર્થ, કાન્તાબહેન, શારદાબહેન, વિદ્યાબહેન અને એમનાં કુટુંબીજનો, વીરમિત્રભાઈ, સર્વજ્ઞ બહેન, એમનાં સંગીનમાં નિષ્ણાન પુત્રી મુપમા, ઇન્દુભાઈ અને દરિપ્રિયા, મુલમા (જેના પુત્ર આશુનોપને તો મને ચન્દ્રક મળ્યો એટલે હું કોઈ સવાઈ નેપોલીઅન છું એમ જ થઈ ગયું હતું), રત્નપ્રસાદ, રણુકોડલાલ દર અને મુખીના, દા. ચંદુલાલ દર અને સાવિત્રી, મગનલાલ ખાનસાહેબ અને શિન્દુ વગેરે અનેક અને લેખક અને ચિત્રકાર મિત્રોમાં રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, જયુભાઈ રાવળ, ધૂમકેતુ, નવલરામ ત્રિવેદી, ઉમાશંકર જોષી અને તેમનાં પત્ની જ્યોત્સ્ના, રામનારાયણ પાંડક અને બીજા અનેક મને રનેલીથી રમણીય મૂંઝવણમાં નાખી દીધો. મુવર્ણચન્દ્રકદાનવિધિ પ્રસંગે વિદ્યાબહેને પ્રમુખ તરીકે અને ઉમાશંકર જોષી, જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચન્દ્રવદન મહેતા, નવલરામ ત્રિવેદી અને મહુબાર્થ દ્રુએ મારી અતિ પ્રશંસા કરી. આવા ધન્ય પ્રસંગો જીવનમાં ક્યાં ફરી ફરી આવે છે એ ધ્યાનમાં રાખીને મેં પણ તેમને જોલવા દીધા !

એક માસ રહીને મૂરતી નર્મદ સાહિત્ય સમાના વાર્ષિક મેમેલનના પ્રમુખ તરીકે મને એ સમાના કાર્યકર્તાઓએ નિમંત્ર્યો. હું અને જ્યોતીન્દ્ર ત્યાં ગયા અને અમે ત્યાં બાજમે ક્યાં. જ્યોતીન્દ્રે બધાને ખૂબ દસાવ્યાં. મેં એ હાસ્ય અમર્ષાદિ ન થાય એટલા માટે માંમી-યંની છાંટ ઉમેરી.

આ બધું થઈ રહ્યા છે મને પ્રતીતિ થઈ ગઈ—મદન અને સદમા કે મારા જીવનમાં સન્ધ્યા મોરી !

*

જેવા ઉંઠાનાં કુળાં તેમનાં સરવરિયાં, જેવાં મહાપાત્રના ઓગસૂમયા તેમના પ્રથંડ તરંગો તેવાં સન્ધ્યાનાં મીઠાશમયાં આશમતાં અન્તરાણાં ! એમાં કુખ અને ગ્તાનિને રવાન શા માટે ?

તા ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૨ને સ્વિએ હૃદયમાં કુખ શરૂ થયું તા ૧૩ મીએ જ્યમુખમાર્ગના જન્મદિવસે, મદાસિવરાત્રીએ એ કુખ વધ્યું. હું મિઠાનાવણ થયો. જીર્ણુ કુર્મ માંડ માંડ ટકી રહ્યો. હવે તેમાં એક દિશાએ જાતિ મદનની દિશાએ દીવાન તૂટી. જીર્ણુ તો જીર્ણુ પણ અસવનો એકલે કુર્મ તે વેળા પડ્યો નહિ પણ પડું પડું તો થઈ રહ્યો.

સન્ધ્યાના ગંગા ઘેરા થવા લાગ્યા. મિત્રોનાં જુદાં પણ સંજોગ-વશાત્ દિનભિન્ન થઈ જવા માડ્યા. યશવત પંડ્યા દિલ્હી ગયા. કિશનસિંહ ચાવડા વડોદરાને વડે વરવા. રમેશ દક્ષિણ કામમાં પડ્યા. હાપનરામ ભાગીરથી ભાવનગર નાઠા ઈન્દુભાઈ-દેવપાની ગજવાગલુમાં પડ્યા. કિસનનાથ-શીલાવતી એથે મળ્યે અને તે પણ મુખ્યમાં ગયા કનમમલાદેરા હું શકનારે જઈ શકું નહિ એટલે મળતા ફુલંબ થયા. મંજુમહેન પરણીને સાસરે ગયા. લીનીમહેન કામના બોળમાં ફૂળી ગયા કરજવાવ જેવા જૂના જોગીએ અને મનોરમા જેવી બહેને તો આ જગત જ છોડી દીધું. હશે, જગત તો જીવવાનો છે, દાવમાં હોય ત્યારે સદી ઉપર મદી ઠોકનારનું છે, સામે હોય ત્યારે ખેલ-દિલીથી દુસ્મનોની વિકેટને ગુલાટ ખવડાવનારનું છે.

જેમણે દાવ પુરો કર્યો હોય તેમણે તો પેવિલિયનમાં બેસીને ઠાંધ જૂતા રજાસજા ચાથીઓની સાથે આપનીતી માણવાની રહી અને ઠાંધ જુવાનીઆ એ આપનીતી જાણવાની આકાંક્ષા દાખવે તો

તેમને પામે બેમાટી એ આપવીતી જણાવીએ છીએ એમ બનાવી
એમની જુવાનીના જુવાળના નેચ લેઈ આપણા ગત જેમના
જળનગના અરણ્યોનો ઉપભોગ કરવાનો રહ્યો

અને તેમ દગ્ગામાં પણ દુખ છે, ખેડ છે, ગાનિ છે, એક
કે છે મનુષ્ય સાગી જુલ જુલ ડગમના ખાવા લાવે છે નાનાં દોષ
તો એ જુલ જુલ રાગમની જુલો જુલો નિનિત માણી શકે

દાવ એનની વેળા જેવી જેની મના કોઈ પાચ ક્યામ ગમીને
પાચ ગન નોવાવે. કોઈ પચીસ મિનીટમાં મેં દોષ નાખે, કોઈ
ગમ રહુનિતસિદ્ધની ખેડે ઉચ્ચનમ દનાના દર્શન મગવે દાવ ખનમ
શાય, અપાયની આમગી લિચી શાય તે વેળા અણુનમ, અગ્નિ,
પ્રસન્નવદન, વ્યાધી આ-ઓ દોષ ત્યા ચાત્યો નય ' અને પોનાની
પાળા એનિસીની મીની સોગમ મૂનો જાન

*

અને આ જાન, મીઠાવ મોની સન્ધાના આદ્યમતે અજવાળે,
સર રિચાર્ડ મર્ટનના 'મસિલ્લ' નાનના નયની અમુ પમિઓ
મા । અમ સુનગે ચડે છે અને ધીમે ધીમે ક્ષિતિ ત્યા વિનીન થઈ
જાય છે, અને દુ—દુ ૧૨ લાતિ, મીની લાગની લાતિ, અનુભવી ૨. છ

Then if luck be round our side

With nothingness its lapful best

Thy toils and troubles want and woe

At length have won the golden roset

Wend now thy way with flow serene

Fear not thy humble tale to tell—

The whippers of the Desert wind

The tinkling of the camel's bell



શબ્દસૂચી

[નામ આગળ " + "ની નિયામી ખંડ ત્રીજાનાં પૃષ્ઠ સુચવે છે.]

અ

અન્ય હોરા + ૨૩૨

અતિશયી કાકી : ૭૮, ૮૦, ૧૦૭-૮૮

અનન્તા વીણ + ૨૦૮, ૨૧૮-૨૦, ૨૨૬-
૩૦, ૨૪૨

અમરસિંહ : ૬૮

અમુભાઈ + ૧૧૩, ૧૬૬

અખિનારા વ્યાસ + ૨૩૨

અરણ્ય મહેતા + ૨૩૫

આણંદી કાનઈ + ૫૬, ૬૭-૬૬,
૭૩, ૭૮

આનંદશંકર મુખ + ૧૦૨, ૧૧૦

આરણ્ય મહેતા + ૧૧૨

આશુતોષ દેસાઈ + ૨૪૬

આસ્તિકરામ મહેતા : ૨૩

ઈન્દ્ર નાન : ૫૪, ૭૭, ૧૩૫, ૧૭૨

ઈન્દ્રનારાયણ જાજ્ઞાન + ૮૨, ૮૪

ઈન્દ્રમતી દેવ + ૨૩૨

ઈન્દ્રવિજય દેસાઈ + ૧૫૦-૫૧,

૧૬૪, ૧૭૭, ૧૩૫, ૨૪૭

ઈન્દ્રા ધારેખાન + ૨૩૮

ઈન્દુલાલ બાધી + ૧૫૦, ૨૧૬

ઈન્દુલાલ મહેતા + ૨૩૧, ૨૪૬

ઈન્દુલાલ ચાલિક + ૧૧૩

ઈરાવતી મહેતા : ૧૮૬

ઈશ્વર પખવાઈ : ૧૨૬

ઈશ્વરલાલ હમિયારામ : ૭૮, ૧૨૩ +
૩૬, ૩૮, ૧૩૦

ઈશ્વરલાલ ખાનસાહેબ : ૮૩-૮૮, ૧૫૩

ઈશ્વરલાલ વાંકાવાળા + ૧૭૮

ઈશ્વરદાસ રટોર : ૨૭, ૧૨૬

ઈશ્વરીજીવન + ૧૫૬

ઉત્તમ : ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૫

ઉદયશંકર : ૩૬, ૬૮

ઉમા મહેતા + ૨૦૦

ઉમાદાનંદ દેસાઈ + ૨૩૨

ઉમાશંકર જોષી + ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૨૬,
૨૪૬

હમિયારામ કામ : ૭૪, ૭૮, ૧૮૪-૮૭,
+ ૩૬-૩૮

હમિયારામ સરકાર : ૧૨૬, ૧૩૧,
૧૩૨, ૧૩૪

ભિમંતા મહેતા + ૧૬૮, ૨૩૪

ભિમંતા દીવેદિયા + ૮, ૧૧, ૧૨, ૧૩,
૧૬, ૨૧, ૨૫

ઓગરા : ૧૪૦

ઓપકશંકર : ૭

ઓચ્છવશાળી : ૭૫

ઓલિયા જોશી + ૧૬૬

અંજની મહેતા + ૨૦૦

અંજલિ હોરા + ૨૩૩

અંબાલાલ જાની + ૨૩૪

અંબાલાલ પટેલ + ૧૬૨

ક

કનૈયાલાલ મુનગી : ૩૬, ૧૩૮, ૧૩૯,

૧૮૧, ૧૮૬, ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૩૦
 સ્નેહાશાસ વચીવ + ૫-૭, ૫૮, ૬૪, ૭૭,
 ૧૦૨, ૧૬૭, ૧૬૯, ૧૬૮, ૨૦૨
 સ્તુ દેસાઈ + ૨૧૬, ૨૪૬
 સ્પિલાગવરી (ખા) : ૧૧, ૧૮, ૨૨, ૨૬,
 ૪૨, ૪૪, ૪૭, ૪૮, ૭૭, ૧૦૪-૧',
 ૧૨૧, ૧૫૦, ૧૮૩
 સ્પિલરામ વળીવ + ૮, ૪૦ ૬૪, ૬૫, ૧૬૬
 ૧૮૭
 સ્પિલા ખાંડવાળા + ૨૩૧, ૨૩૪
 સ્પષ્ટ ૬૦
 સમગ્ર માવી, દાકાર + ૨૦૦, ૨૦૭-
 ૧૦, ૨૩૦
 સમળાયાં શાસ્ત્રી ૭
 સુભાગવરી મહેતા ૭૨, ૧૦૬+૪૪,
 ૪૬, ૪૮, ૫૭, ૬૪, ૬૮, ૬૯, ૧૦૪, ૨૩૮
 સરજીલાલ છાયા + ૭-૨, ૧૫૫, ૨૪૭
 સાર, દીવાન ભદ્રાદેવ + ૧/૫
 સાર + નં ૧૪૦
 સારજી કરસનદાસ + ૫, ૬૧, ૬૪, ૬૭
 ૭૧, ૮૩
 સારાપેલી + ૧૦
 સારોદશ, નામ ૧૬
 સારુ ૩૪
 સારા, દાકાર + ૧૮૦
 સારિલાલ દેસાઈ + ૭-૭, ૧૫૫,
 ૧૫૮, ૨૩૩
 સારિલાલ યાદ + ૧૧૭, ૧૫૫
 સારાભદ્રેન મ + ૧૧૮-૨૪, ૨૪૬
 સારાવાળા ૧૦૨
 સિસન મહેતા + ૧૬૪

સિસનલાલ દે + ૧૩૫, ૨૦૦-૦૩,
 ૨૪૭
 સિસનસિંહ ચાવડા + ૧૭૬, ૨૧૩,
 ૨૧૫, ૨૪૭
 સુભારનાથ દીવેટિયા + ૨૮
 સુભાગભદ્રેન છાયા + ૮૦
 સુભવિહારી દીક્ષિત + ૧૭૬
 સુભવિહારી મુ + ૮૨, ૧૧૧-૨૨,
 ૧૫૫, ૧૬૬
 સુવરજી દેસાઈ : ૬૭, ૬૮
 સુવરપ્રસાદ દેસાઈ + ૧, ૭, ૧૩૦
 સુરાવ શિરડા + ૨૨૬
 સુભદ્ર + ૧૪
 સુભદ્રેશ, પ્રિન્સિપાલ . ૬૭
 સુખલાલ (મહાન) . ૪, ૧૧, ૧૨,
 ૧૫-૩૦, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૬-૫૨,
 ૫૫, ૫૮, ૬૪, ૬૬, ૭૩, ૭૮, ૭૯,
 ૮૪, ૧૦૪, ૧૨૮, ૧૨૯-૧૩૩,
 ૧૩૭-૩૮, ૧૫૨ ૫૩, ૧૫૬, ૧૫૬,
 ૧૬૫, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭, ૧૮૦,
 ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૯૧-૬૩, + ૩, ૫,
 ૬, ૭, ૮, ૯, ૪૫, ૪૯, ૬૧, ૬૬,
 ૬૮, ૧૦૮, ૧૧૮, ૨૦૭.
 સુખલાલ ઝવેરી + ૧૧૩, ૧૮૩, ૨૧૬,
 સુખલાલ નાનાશર્મા ૧૫૧ + ૪૨
 સુખલાલ મુનશી ૧૦૦ + ૪૩,
 ૧૦૪-૨૫, ૧૬૨
 સુખમુખરામ મહેતા ૨૬, ૫૬, ૮૪,
 ૧૩૬, + ૧૬૦, ૨૩૫
 સુખસાચ દીવેટિયા + ૮, ૬, ૧૨૪
 સુખસર ૫૮૫ ૬

ખ

ખટાક હાવસણ ૧૪૦

ખરે, સંગીતસાસ્ત્રી + ૨૦

ખેર બી છ + ૧૪૦

ખેગાર નોકર : ૩૪

ગ

ગગનવિહારી મહેતા + ૧૭૮, ૧૯૮

૨૦૦, ૨૧૬

ગણપતરાવ લાક ૨૦, ૨૫, ૬૬

ગણુ + ૬૦

ગરુલાલ ધુ ૬૮ + ૮૨, ૮૮, ૧૦૬,

૧૧૩-૨૪, ૧૭૪, ૨૪૫, ૨૪૬

ગાધીજી + ૬૫, ૬૭, ૨૦૦

ગીરધરલાલ કાપડીયા + ૧૩૧

ગુણવતરાવ આચાર્ય ૭૦

ગુણીબહેન મહેતા + ૧૬૭

ગુણીબહેન રાયજી ૧૬૦

ગોવિંદજી હાનજી + ૫૮, ૬૭-૬૯,

૭૮

ગોવિંદલાલજી (દાદા) ૧૭

ગોપાળરાવ પ્રધાન + ૨૩૫

ગોપીલાલ ધુ + ૧૧૬-૧૮

ઘ

ઘીયા દાઝાર + ૬૪, ૧૯૭

ચ

ચન્દ્રકાન્ત ત્રિવેદી + ૨૧૩, ૨૧૫

ચન્દ્રકાન્ત નીલકંઠ + ૧૧૭

ચન્દ્રપ્રસાદ દીવાનજી + ૫૬, ૬૪,

૭૧, ૭૭, ૭૮, ૧૫૧, ૧૫૬, ૧૫૭-૬૦

ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ : ૧૫૩, ૧૫૪,

+ ૧૩૧, ૧૫૫.

ચન્દ્રવદન મહેતા + ૫૬, ૧૦૮,

૧૩૬, ૨૦૩, ૨૧૩-૨૦, ૨૨૬-૨૮,

૨૪૨, ૨૪૬

ચન્દ્રસિંહ પંડયા + ૪૬-૫૧, ૧૦૬,

૨૩૪

ચન્દ્રસિંહ ભુવ + ૧૭૮, ૧૬૭, ૨૩૫

ચન્દ્રા વીજુ + ૨૧૮, ૨૨૭

ચાપરી હરેશી + ૨૧૬

ચીનાઈ આસ્તર ૬૨, ૬૪, ૬૫,

ચીમનલાલ સેતલવાડ + ૫

ચુનીલાલ શાહ ૮૩

ચાન બાબી ૭૫

ચકુલાલ કુખુલાલ ૧૫૮

ચકુલાલ નાથુવાડી + ૬૪, ૧૬૭

ચકુલાલ મુનસદ ૧૫૫, ૧૫૬,

૧૫૯

ચકુલાલ દીવાનજી + ૧૩૫

ચકુલાલ દર + ૨૪૬

ચમકલાલ મુનશી ૧૨૮ + ૧૫૫

છ

છાકુભાઈ કાપડીયા + ૧૬૨

જ

જગજીવન ગવેયો ૧૨૯

જટારા કર ૧૪૦

જમનાદાસ મહેતા + ૫૬, ૬૦,

૬૪, ૮૨

જમસેજી તાતા ૧૬૨

જમુ દાણી + ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫,

૨૨૬, ૨૩૫.

નવદુષ્ટ વર્મા + ૧૮૭, ૨૧૩,
૨૧૫, ૨૧૮.

નવન્તમુખાર જટ + ૧૭૬, ૧૬૮.

નવન્ત દનાલ + ૨૦૫.

નવન્ત મહેતા + ૧૬૮.

નવન્ત રાવળ ૩૨

નવતિલાલ મહેતા મહેતા + ૨૩૫

નવમલ હોરા + ૨૩૨.

નવમુખલાલ મહેતા : ૪, ૧૦, ૧૬,

૨૬—૧૮, ૪૩, ૫૦, ૫૩, ૫૬, ૬૦,

૬૨, ૬૩, ૭૩, ૭૮, ૧૦૫—૦૭,

૧૧૧, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૩૬,

૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫—૬૭, ૧૭૨,

૧૭૩, ૧૭૬, ૧૮૦, ૧૬૦—૬૩ +

૪, ૭, ૮, ૨૩—૨૫, ૩૬—૪૦, ૪૨,

૪૪—૪૬, ૫૭—૬૧, ૬૪—૬૭, ૭૧,

૭૩, ૭૭, ૭૮, ૮૪, ૮૭—૧૦૨,

૧૦૩—૦૬, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૪,

૧૩૦—૩૮, ૧૪૮, ૧૫૩, ૧૫૭,

૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૦, ૧૬૨,

૨૧૬, ૨૨૨, ૨૪૭

નસરાજ કલ્યાણી + ૧૫૦.

નમ ક્ષેત્ર, પી : ૧૮ + ૬૩, ૧૪.

નગીરદાર છોટાલાલ + ૧૬૬.

નુલભાઈ મહેતા + ૧૭૬, ૧૬—૨૦૦,,

૨૧૩, ૨૧૫

નુલુભા : ૪૨, ૪૩

નવવાલ ચેતકવાડ + ૬, ૭

નવાભાઈ ભુચ + ૧૪૩.

નવચરામ ભાઈસાહેબ : ૮૬—૨૩૫

નયોત્તના જોષી + ૨૪૬.

નયોત્તના મહેતા + ૨, ૧૦,

૧૧૬—૨૩, ૨૦૦.

નયોત્તના આર્ક-કેરાય + ૭૮

નયોત્તના લલુભાઈ + ૬૧ ૬૨,

૧૬૮—૨૦૦.

નયોત્તના દવે : ૧૪૩, ૧૬૪, +

૫૬, ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨,

૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૧—૬૧, ૧૬૭,

૨૧૩, ૨૧૬, ૨૧૮—૨૨૧, ૨૧૬,

૨૨૬, ૨૪૨, ૨૪૬.

ઝ

ઝમમઝ : ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૫

ઝવેરભાઈ કચસર + ૨૩૮.

ઝાલનાવાળા : ૧૦૨.

ઝવેરચંદ મેથાણી : ૪૬, ૭૦ + ૧૮

૨૨૮, ૨૩૩.

ટ

ટિલક બાલગંગાધર : ૧૦, ૧૦

ઠ

ઠાકર દાકતર + ૫૬—૬૧, ૬૨—૬૩

ઠાકોરરામ મધિરામ ૧૮૬

ડ

ડભવીફાઈ (પ્રિયંવદા) + ૯, ૧૨૪

ડભુભાઈ : ૧૨૬.

ડાહ્યાભાઈ ચોખાવાળા + ૭૦, ૭૨,

૭૩, ૧૫૩

ડોલરરાય માંકડ + ૧૫૦.

ડોસાભાઈ દાકતર : ૧૫૨.

ત

તનુમવરી મહેતા ૪, ૧૦, ૫૩, ૧૦૫,
+ ૪૭, ૧૫

તનુભાઈ ખાનસાહેબ ૧૦

તનુબાઈ દેસાઈ + ૨૩૨

તનુખરામ ત્રિપાઠી + ૧૧૩, ૨૦૬

તરિંગીની નીલકંઠ + ૧૨૩

તરુણતા દીક્ષિત + ૧૭૬.

તારામવરી દર ૪, ૫૩, ૧૦૫ ૧૫૦,
૧૫૨, + ૪૪, ૪૫ ૪૬, ૬૪, ૮૨, ૮૩,
૧૫૩

તુલસીરામ ખાડવાળા + ૧૨૦

ત્રાળાલ નાના ૫૬ ૧ ૭, ૧૪૦

ત્રાળાલ મોઢા ૫૬, ૧૩૭

દ

દત્તાત્રય ઘોઠ ૧૦

દલપદરામ બેરી + ૧૫૦, ૧૫૧ ૧૭૭
૨૪૨, ૨૪૭

દલાલ દાહતર ૬૫

દયારામ બીડમળ + ૮૧૪, ૧૬, ૨૫

દાદરામ ૬

દામુભાઈ દાપડિયા + ૭૧ ૭૭ ૭૮, ૮૩,

દાવર, પ્રેા + ૧૪૦

દિલીપ કોઠારી + ૨૧૬

દિલીપ રાવજી ૧૮૬ + ૨૩૭, ૨૩૮

દીનસાહ પીટીટ ૧૩૦

દીની દર + ૨૩૨

દીક્ષિત દાહતર + ૨૦૮

દુલિપસિંહ ૬૮ + ૬૨

દુર્ગારાહર સાસ્તી . ૭૮

દુવારી દેસાઈ + ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૬

દુબ્યન્ત દીવેડિયા + ૨૩૨

દેવયાની દેસાહ + ૧૫૦-૫૧, ૪૭

દેવીદાસ દેસાઈ + ૪૬, ૨૩૨, ૨૩૩

દેવેન્દ્ર મહેતા + ૨૩૨

દોલતરામ જમીયતરામ ૧૫૫, ૧૫૬,
૧૫, ૧૧ + ૪૨, ૪૩

ધ

ધનપ્રસાદ વહીલ + ૩૪-૪૦

ધનમુખભાઈ (તોફાન) . ૧૨૦ +
૪૩ ૪૪

ધનમુખલાલ મનમુદાર . ૧૨૦, ૧૫૫,
૧૫૬, ૧૫, + ૩૮, ૪૦, ૪૮, ૭૦-૭૪,
૮૩ ૮૪, ૧૩૫, ૧૫૭, ૧૫૮,

ધનમુખલાલ વાવાભાઈ ૧૬૨

ધરમશી મોરારજી ૮૬

ધ્યાનચંદ ૬૬, ૬૮

ધાહટા + ૭૦

ધારમજીર દાહતર + ૫

ધીરજલાલ દેસાઈ + ૨૧૬

ધ્રુમકેતુ + ૧૦૫ ૨૪૭

ન

નટરામ વહી + ૨૧૬, ૨૧૮

નદુભાઈ : ૧૫૮ + ૫, ૬, ૭

નરસિંહરાવ + ૮-૨૮, ૫૫, ૫૮, ૧૧૧,
૧૨૪, ૧૬૬, ૧૬૭

નર્મદાસ હર મહેતા + ૧૪૦

નર્મદાસ હર + ૧૮૧

નરોત્તમ બાબુજી + ૭૧

નલિનકાન્ત + ૮-૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૪, ૨૫

૩૧, ૧૧૦, ૧૩૧, ૨૦૦

નવવરામ ત્રિવેદી + ૨૪૧

નયનુમાર્ગ + ૧૮૦, ૨૧૩,
૨૧૫, ૨૧૮.

નયનુમાર્ગ + ૧૩૬, ૧૬૮.

નયનુમાર્ગ + ૨૦૫

નયનુમાર્ગ + ૧૬૮.

નયનુમાર્ગ ૩૨

નયનુમાર્ગ મહેતા મહેતા + ૨૩૫

નયનુમાર્ગ દોશ + ૨૮૨

નયનુમાર્ગ મહેતા ૪, ૧૦, ૧૬,

૨૬—૧૮, ૪૭, ૫૦, ૫૨, ૫૮, ૬૦,

૬૨, ૬૩, ૭૩, ૭૮, ૧૦૫—૦૭,

૧૧૧, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૩૬,

૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫—૧૭, ૧૭૨,

૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૦—૬૩ +

૮ ૭, ૮, ૯, ૧૦—૧૫, ૩૬—૪૦, ૪૨,

૮૪—૪૮, ૫૭—૫૧, ૬૪—૬૭, ૭૧,

૭૩, ૭૭, ૭૮, ૮૪, ૮૭—૧૦૨,

૧૦૩—૦૬, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૪,

૧૩૦—૧૮, ૧૪૮, ૧૫૩, ૧૫૭,

૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૮૦, ૧૮૨,

૨૧૬, ૨૩૨, ૨૪૭

નયનુમાર્ગ + ૧૫૦

નયનુમાર્ગ પી . ૬૮ + ૬૩, ૬૪

નયનુમાર્ગ દોશ + ૧૬૬

નયનુમાર્ગ મહેતા + ૧૬૬, ૧૬૮ ૨૦૦,,

૨૧૩, ૨૧૫

નયનુમાર્ગ ૪૭, ૪૩

નયનુમાર્ગ મહેતા + ૬, ૭

નયનુમાર્ગ પુત્ર + ૧૪૩

નયનુમાર્ગ મહેતા + ૮૬ = ૨૩૫

નયનુમાર્ગ દોશ + ૨૪૬

નયનુમાર્ગ મહેતા + ૮૨, ૧૦,

૧૧૬—૨૩, ૨૦૦

નયનુમાર્ગ મહેતા + ૭

નયનુમાર્ગ મહેતા + ૬૧ ૮૨,

૧૬૮—૨૦૦

નયનુમાર્ગ દોશ : ૧૪૩, ૧૬૪, +

૫, ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૬૨,

૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૧—૮૧, ૧૦૭,

૨૧૩, ૨૧૬, ૨૧૮—૨૨૧, ૨૧૩,

૨૨૬, ૨૪૨, ૨૪૬

ક

કચ્છ . ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૫

કચ્છ + ૨૩

કચ્છ + ૧૦૨

કચ્છ + ૧૦૨

૨૨૬, ૨૩૩

દ

દિગ્ગજ નામનામધર : ૧૦, ૯૦

ક

કાકર દામર + ૫૬—૬૧, ૬૮—૬૩

કાકરદામર + ૬૮

ક

કાકરદામર (કચ્છ) + ૬, ૧૨૪

કાકરદામર - ૧૨૬

કાકરદામર + ૭૦, ૭૨,

૭૩, ૧૫૩

કાકરદામર + ૧૫૦

કાકરદામર : ૧૫૨.

તા

લગુનવરી મહેતા : ૪, ૧૦, ૫૩, ૧૦૫,
+ ૪૭, ૧૫૬.

લગુમાઈ ખાનખાલેમ : ૧૯૦

લગુમાઈ દેસાઈ + ૨૩૨

લગુમુખરામ ત્રિપાઠી + ૧૧૩, ૨૩૪

લગુમિત્રી નીલકંઠ + ૧૨૩.

લગુમલા દીક્ષિત + ૧૭૬.

લગુમલવરી દર : ૪, ૫૩, ૧૦૫, ૧૫૦,
૧૫૨, + ૪૪, ૪૫, ૪૮, ૬૪, ૬૨, ૬૩,
૧૫૩

લગુમલરામ ખાંડવાળાં + ૧૨૯

લગુમલાલ નાના : ૫૬, ૧૮૭, ૧૪૦

લગુમલાલ મોટા : ૫૬, ૧૭૭
૬

લગુમનુ જોષી : ૧૦

લગુમવરામ જોષી + ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૭૭
૨૪૨, ૨૪૭

લગુલાલ દાકતર : ૬૫

લગુલાલ મીઠુમલ + ૮, ૧૪, ૧૬, ૨૫

લગુલાલ : ૬

લગુમાઈ લાવડિયા + ૭૧, ૭૭, ૭૮, ૮૩,

૧૧૨, પ્રા. + ૧૪૦

લગુમુખ કોઠારી + ૨૧૬

લગુમુખ રાયજી : ૧૮૬, + ૨૩૭, ૨૩૮

લગુમુખ પોઠીદ : ૧૩૦

લગુમુખ દર + ૨૩૨

લગુમુખ દાકતર + ૨૦૮,

લગુમુખ સિંઘ : ૬૮ + ૬૨

લગુમુખ રામી : ૭૮

લગુમુખ દેસાઈ + ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૬

લગુમુખ દીવેડિયા + ૨૩૨

લગુમુખ દેસાઈ + ૧૫૦-૫૧, ૨૪૭

લગુમુખ દેસાઈ + ૪૬, ૨૩૨, ૨૩૩

લગુમુખ મહેતા + ૨૩૨

લગુમુખરામ જમીયતરામ : ૧૫૫, ૧૫૬,
૧૫૭, ૧૬૧ + ૪૨, ૪૩

ધ

ધનપ્રસાદ વકીલ + ૩૪-૪૦

ધનમુખમાઈ (તોફાન) : ૧૨૬ +
૪૩, ૪૪

ધનમુખલાલ મજમુદાર : ૧૨૯, ૧૫૫,
૧૫૬, ૧૫૭, + ૩૮, ૪૮, ૪૯, ૭૦-૭૪,
૮૩, ૮૪, ૧૩૫, ૧૫૭, ૧૫૮,

ધનમુખલાલ ચાવાલાઈ : ૧૬૨

ધનમુખી મોરારજી : ૮૬

ધનમુખ : ૬૬, ૬૮

ધનમુખ + ૭૦

ધનમુખ દાકતર + ૫

ધનમુખ દેસાઈ + ૨૧૬

ધનમુખ + ૧૦૫, ૨૪૭

ન

નટરાજ વકીલ + ૨૧૬, ૨૧૮

નટરાજ : ૧૫૬ + ૫, ૬, ૭

નટરાજ રાય + ૮-૨૮, ૫૫, ૫૮, ૧૧૧,
૧૨૪, ૧૬૬, ૧૬૭

નટરાજ મહેતા + ૧૪૦

નટરાજ + ૧૮૧

નટરાજ ભાલુજી + ૭૧

નટરાજ + ૮-૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૪, ૨૫
૩૧, ૧૧૦, ૧૩૧, ૨૦૦

નટરાજ ત્રિવેદી + ૨૪૬

નવીન ખાડવાળા + ૨૨૬
 નાનું વાડીઆ + ૨૦૩
 નાધીઆ ૬
 નાનક મહેતા + ૮૮, ૧૯૨
 નાનુમાઇ દર ૧૫૩ + ૪૬ ૪૭ ૪૮,
 ૧૪૩
 નાનુમાઈ દીપ્તિ + ૧૭૬
 નાનુ વેવ + ૫૫ ૭૮
 નાયક વી ૩ + ૨૩૫
 નિમળા નવે + ૭૮ ૭૬
 નિમળા ભણસાળી + ૨૩૨
 નિરજના કાલિલાલ + ૭૦ ૮૦ ૨૦૩
 નીલાનના ભગી + ૨૩૧-૩૩ ૨૩૬
 નીલાનના મહેતા + ૨૦૦
 નીમુ ગાધી + ૨૦૦ ૨૦૭-૧૦
 નૈષધ રાયજી ૧૮૬
 નંદલાલ મજમુદાર + ૪૩ ૪૪
 નંદુભલ લ વમીશ ૧૬૦
 નંદુભલેન ૭૫ ૧૧૧ ૧૫૩ + ૭૪
 ૫
 પદ્મ ભલેન + ૫
 પદ્મભાઈ મપડિયા + ૭૧ ૭૭ ૭૮
 પદ્મભુજ પડયા + ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૨૩
 ૨૨૪ ૨૩૨
 પરીક્ષિત રાયજી ૧૮૬ + ૧૬૭
 પી કે મહેતા ૫૬ ૧૩૬
 પુરુષોત્તમ દાનજી + ૫૬ ૬૭ ૬૯ ૭૭
 પુરુષોત્તમ ગાડ + ૫૬ ૬૦ ૬૪
 પુરુષોત્તમ શુભ ૫૬
 પુરુષોત્તમ + ૧૬૦-૬૪
 પુષ્પાવતી + ૧૬૪ ૧૬૪ ૨૦૦ ૨૦૭
 પૂર્ણિમા ૧૦ + ૧૬૪ ૧૬૪ ૨૦૦ ૨૦૭

પ્રભરામ દીવાન ૬૦
 પ્રભરામ માસ્ટર ૨૫
 પ્રતિભા મુવ + ૯ ૧૨૪ ૨૦૦ ૨૦૩,
 ૨૦૮
 પ્રદીપ + ૨૧૬
 પ્રભુરામ સંગીતસાગ્રી ૧૨૦ ૧૭૫
 પ્રમોદ ગોસગીયા + ૨૩૩
 પ્રસન્નલાલ દર ૧૭૭ + ૧૩૫ ૨૦૧
 પ્રહલાદભાઈ મુવ ૧૨૪
 પ્રાણસ ૨ ૧૪૦
 પ્રેમવ + ૧૪-૧૬ ૨૪ ૨૫
 પ્રેમલીલા મહેતા ૩૬ ૪૦ + ૧૧૭,
 ૧૨૩ ૨૪૨
 રૂ
 રૂપેશ ભગ્યા + ૨૧૦ ૨૧૫
 શ
 શ ૦ દાકોર + ૨૧૬
 શયુભાઈ મુ + ૨૧૦ ૨૧૫ ૨૨૬
 શયુભાઈ રાવત + ૨૪૬
 શરદામ દામ્તર ૨૩
 શર્વે ગોપાળરાવ + ૨૨ ૭૭ ૭૯
 શરદાભાઈ દોલતભાઈ + ૧૭
 શરદેર નોકર ૩૪
 શળવચરામ દર ૧૬૦
 શાઈ + ૬૭-૮૩
 શાટલીમોહ શ્રી + ૧૪૦
 શાપાસોલા ૭૮
 શાનીભલેન + ૬૭
 શાલગાધર્વ ૩૬ ૪૦
 શાલસિદ્ધજી ૬૭ ૮ ૪૨, ૪૩, ૫૭
 + ૨૩૬

ખાલાઈકર ચાચી : ૭૮

ખાલીવાળા : ૧૪૦

ખાળાજાન મુ + ૧૧૬,૧૧૮

ખિન્ડુ ખાનસાહેબ + ૨૪૬

ખિદારીલાલ ચાચી + ૨૩૨

શિખોદનલાલ + ૮૨

બીમન, ભરિસ + ૧૧૩

બુચી બહેન + ૬૪

હુનો-બોલિયો : ૬૬

લેલ્લી સેચઃ અબદુલ્લા + ૬૧,૧૬૮

ભાખારી + ૨૧૬

ભાઈવાળા : ૧૦૨

મંદરી કાજ + ૨૩૨

ભ

મગવાનલાલ : ૧૦

માઈચંકર : ૪,૧૦

માગીરખી ભેચી + ૧૫૦,૧૫૧,૨૪૭

માનુસંકર રાવળ : ૧૦,૩૩

માનુસંકર વ્યાસ + ૫૬,૧૧૦,૧૧૬

૧૭૬,૧૬૭,૨૦૮,૨૧૩,૨૧૮,૨૨૦-૨૩

૨૧૬,૨૨૮-૩૨,૨૪૨

મારકર મહેતા + ૧૬૮

મુલાભાઈ દેસાઈ + ૨૧૬

મોગીન્દ્રરાવ + ૪૮,૪૬,૫૪,૫૫,૭૮,

૧૦૬,૧૧૦

મુગુરાય દેસાઈ + ૬૫૮

મ

મગનલાલ ખાનસાહેબ + ૨૪૬

મગનલાલ પૂનરા + ૩૧

મગનલાલ ભલસારી : ૬૮

૨૬

મગનલાલ બુચ + ૬૦

મગનલાલ માસ્તર : ૬૭

મલિલાલ નાભાવલી + ૭૭

મલિભાઈ કાપડિયા + ૧૬૨

મલિભાઈ દેસાઈ + ૬,૭

મલિસંકર ગોવિંદજી : ૫૬

મલિસંકર રત્નજી + ૧૦૨

મદનલાલ દીવાન + ૧૩૦,૧૩૧

મદનલાલ વઘીલ + ૫૬,૭૮,૧૬૬

મદનરાય દીવાન + ૨૩૮

મધુરિમ મનમુદાર + ૨૩૧,૨૩૨,૨૩૬

મધુરિકા મહેતા + ૧૬૮-૨૦૦,૨૦૩,

૨૨૮,૨૩૪

મધુસુદન વ્યાસ + ૨૨૬

મનસુખરામ કૃષ્ણરામ + ૧૬૦

મનસુખલાલ માસ્તર + ૪૬,૫૦,૧૭૮

મનહર ભવે + ૭૮,૭૬

મનહરલાલ મજમુદાર + ૧૩૫

મનહરરામ મહેતા : ૧૬૬ + ૨૨,૪૬

૪૮,૪૬,૭૦,૭૧,૭૫-૭૮,૮૩,૨૨૮

મનુભાઈ ખાનસાહેબ : ૧૬૦

મનુભાઈ નાનાભાઈ + ૪૨,૫૮

મનોજ રાયજી + ૨૩૨

મનોરમા દવરજી + ૧૯૧-૬૫,૨૦૦

૨૦૮,૨૧૮,૨૨૬,૨૩૦,૨૩૧,૨૪૭

મયાબા : ૫૭

મલિલા રાયજી + ૨૩૨,૨૩૬

મસ્ત ફરીજી + ૧૬૧,૧૮૮

મદાદેવ દેસાઈ + ૧૧૩

મદાનન્દ ભટ્ટ : ૬૭,૧૦૦,૧૦૩

મદાભાઈ + ૭૩

નવીન ખાંડવાળા + ૨૨૬
 નાનુ વાડીયા + ૨૦૩
 નાયીબા : ૬
 નાનક મહેતા + ૮૮, ૧૯૨
 નાનુભાઈ દર : ૧૫૩ + ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૧૪૩
 નાનુભાઈ દીક્ષિત + ૧૭૬
 નાનુ વેધ + ૫૬, ૭૮
 નાયક ડી. કે. + ૨૩૫
 નિર્મળા નવે + ૭૮, ૭૬
 નિર્મળા ભણસાળી + ૨૩૨
 નિર્મળા કાંતિલાલ + ૭૬, ૮૦, ૨૩૩
 નીલામળા ભણી + ૨૩૧-૩૩, ૨૩૬
 નીલામળા મહેતા + ૨૦૦
 નીમુ આધી + ૨૦૦, ૨૦૭-૧૦
 નૈપથ રાયચ : ૧૮૬
 નંદલાલ મજમુદાર + ૪૩, ૪૪
 નંદુખલાલ વહીલ : ૧૬૦
 નંદુભટ્ટેન : ૭૫, ૧૬૧, ૧૭૩ + ૩૪
 પ
 પદ્માભટ્ટેન + ૫
 પદ્મભાઈ કાપડિયા + ૭૧, ૭૭, ૭૮
 પદમસુખ પંડયા + ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૩૨
 પરીક્ષિત રાયચ : ૧૮૬ + ૧૯૭
 પી. કે. મહેતા : ૫૬, ૧૩૬
 પ્રકાશભાઈ દાનજી + ૫૬, ૬૭, ૬૮, ૭૭
 પ્રકાશભાઈ ગાડ + ૫૬, ૬૦, ૧૪
 પ્રકાશભાઈ શુક્લ : ૫૯
 પ્રકાશભાઈ + ૧૬૦-૬૪
 પ્રકાશભાઈ + ૧૬૪, ૧૬૪, ૨૦૦, ૨૦૭
 પ્રસિદ્ધ : ૧૦

પ્રભાસ દીવાન : ૬૦
 પ્રભાસ માસ્તર : ૨૫
 પ્રતિભા મુવ + ૬, ૧૨૪, ૨૦૦, ૨૦૩, ૨૦૮
 પ્રદીપ + ૨૧૬
 પ્રભુરામ સંગીતચાત્રી : ૧૨૬, ૧૩૫
 પ્રમોદ ગોસાળીયા + ૨૩૩
 પ્રસન્નલાલ દર : ૧૭૭ + ૧૩૫, ૨૦૧
 પ્રદુલાદભાઈ મુવ : ૧૨૪
 પ્રાણસાહેબ : ૧૪૦
 પ્રેમચંદ + ૧૪-૧૬, ૨૪, ૨૫
 પ્રેમલાલ મહેતા : ૩૬, ૪૦ + ૧૧૭, ૧૨૩, ૨૪૨
 રે
 રીશાંત ભાગ્યા + ૨૧૩, ૨૧૫
 રૂ
 રૂ. ક. કાંતેર + ૨૧૬
 રૂ. ભાઈ મુ + ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૨૬
 રૂ. ભાઈ રાયત + ૨૪૬
 રૂ. ભાઈ રાજા + ૨૩
 રૂ. ભાઈ ગોપાળરાવ + ૨૨, ૭૭, ૭૮
 રૂ. ભાઈ દોલતભાઈ + ૭૭
 રૂ. ભાઈ નોહર : ૩૪
 રૂ. ભાઈ રાયત દર : ૧૬૦
 રૂ. ભાઈ + ૬૭-૮૩
 રૂ. ભાઈ ભાઈ, પ્રી + ૧૪૦
 રૂ. ભાઈ ભાઈ : ૭૮
 રૂ. ભાઈ ભાઈ + ૬૭
 રૂ. ભાઈ ભાઈ : ૩૬, ૪૦
 રૂ. ભાઈ ભાઈ : ૬, ૭, ૮, ૪૨, ૪૩, ૫૭ + ૨૩૬

બાલાચંદ્ર સાસ્ત્રી : ૭૮
 બાલીવાળા : ૧૪૦
 બાળામહેન મુ + ૧૧૬, ૧૧૮
 બિહુ બાનસાહેબ + ૨૪૬
 બિહારીલાલ સાસ્ત્રી + ૨૩૨
 બિનમોહનલાલ + ૮૨
 બીમન, જરિસ + ૧૧૩
 બુધી બહેન + ૬૪
 બુનો-ભોતિધી : ૬૬
 બેલ્લી સેયઃ અખડુલા + ૬૧, ૧૯૮
 બાખાલી + ૨૧૬
 બાલાવાળા : ૧૦૨
 બંસરી કાજી + ૨૩૨
 બ
 ભગવાનલાલ : ૧૦
 બાઈસંકર : ૪, ૧૦
 બાગીરમી નેશી + ૧૫૦, ૧૫૧, ૨૪૭
 બાનુસંકર રાયજી ૧૦, ૩૨
 બાનુસંકર વ્હાસ + ૫૬, ૧૧૦, ૧૧૧
 ૧૭૬, ૧૬૭, ૨૦૮, ૨૧૩, ૨૧૮, ૨૨૦-૨૩
 ૨૨૬, ૨૨૬-૩૨, ૨૪૨
 બારકર મહેતા + ૧૬૮
 બૂલાભાઈ દેસાઈ + ૨૧૬
 બોગીન્દ્રરાવ + ૪૮, ૪૬, ૫૪, ૫૫, ૭૮,
 ૧૦૬, ૧૧૦
 બુચરાય દેસાઈ + ૧૫૮
 બ
 મનલાલ બાનસાહેબ + ૨૪૬
 મનલાલ પૂનજી + ૩૧
 મનલાલ બલસારી : ૬૮
 ૨૬

મનલાલ બુટા + ૬૦
 મનલાલ આસ્તર : ૬૭
 મણિલાલ નાણાવટી + ૭૭
 મણિભાઈ કાપડિયા + ૧૯૨
 મણિભાઈ દેસાઈ + ૬, ૭
 મણિસંકર ગોવિંદજી : ૫૬
 મણિસંકર રતનજી + ૧૦૨
 મદનલાલ દીવાન + ૧૩૦, ૧૩૧
 મદનલાલ વઘીલ + ૫૬, ૭૮, ૧૬૬
 મદનરાય દીવાન + ૨૩૮
 મધુરિમ મનમુદાર + ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૬
 મધુરિકા મહેતા + ૧૬૮-૨૦૦, ૨૦૩,
 ૨૨૮, ૨૩૪
 મધુસુદન વ્હાસ + ૨૨૮
 મનસુખરામ હજીરામ + ૧૬૦
 મનસુખલાલ આસ્તર + ૪૬, ૫૦, ૧૭૮
 મનહર બેવે + ૭૮, ૭૬
 મનહરલાલ મનમુદાર + ૧૩૫
 મનહરરામ મહેતા : ૧૬૬ + ૨૨, ૪૬
 ૪૮, ૪૬, ૭૦, ૭૧, ૭૫-૭૮, ૮૩, ૨૨૮
 મનુભાઈ બાનસાહેબ : ૧૬૦
 મનુભાઈ નાનાભાઈ + ૪૨, ૫૮
 મનોજ રાયજી + ૨૩૨
 મનોરમા હજીર + ૧૬૧-૬૫, ૨૦૦
 ૨૦૮, ૨૧૮, ૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૪૭
 મથાળા : ૫૭
 મલિલા રાયજી + ૨૩૨, ૨૩૬
 મસ્ટ ફરીર + ૧૬૬, ૧૮૮
 મહાદેવ દેસાઈ + ૧૧૩
 મદાનન્દ ભટ્ટ : ૬૭, ૧૦૦, ૧૦૩
 મહાભાઈ + ૭૩

મહારાજ કિસન + ૮૨-૮૬, ૧૧૬
 મહેન્દ્ર મેઘાણી + ૨૨૬
 મહેરાંબહેન + ૬૪
 મહેશ મજમુદાર + ૧૯૨
 માલિકલાલ ઠાકોર + ૨૩૫
 માલિકશાહ ભર્યા : ૧૯૨
 માધવજી મહારાજ : ૩૨-૩૪ .
 માધવલાલ મહેતા : ૪, ૧૦, ૭૮, ૭૯,
 ૮૨, ૧૦૫, ૧૨૦ + ૨૧, ૪૪, ૪૭, ૫૯
 ૬૪ ૭૧, ૭૭, ૭૮, ૮૨, ૯૨, ૧૧૫-૧૭,
 ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૮, ૧૬૩, ૧૬૪
 માલવી મહેતા, દાક્તર + ૨૨૯
 માલવી દલાલ + ૨૦૫
 માકેન્ડરાય મહેતા + ૭૦-૭૨, ૭૬
 -૭૮
 માકુભાઈ જયરાજ + ૩૫૦
 મીનાક્ષી હોવા + ૧૨૪, ૨૩૨, ૨૩૬
 મુકરજી + ૭૭
 મુકુન્દ દેસાઈ + ૨૩૨
 મુકુરજી આનંદ + ૨૧૬
 મુદ્રિકાબહેન + ૧૧, ૫૩
 મૂળચંદ મામા : ૧૪૦
 મૂળજીભાઈ : ૩૩૭
 મૂળનારાયણ + ૮૪
 મેઘાણી ઝવેરચંદ : ૪૬, ૭૦ + ૧૮૯,
 ૨૨૬, ૨૩૩
 મેના : ૧૦, ૧૨૨, + ૧૬૪, ૨૦૦
 મેતીભાઈ : ૧૪૦
 મેર સંઘવાણી : ૧૮, ૧૯
 મોહન નટ : ૧૪૯

મૃણાલિની હજારત + ૧૯૧-૯૩, ૨૦૦
 ૨૧૮, ૨૨૯, ૨૩૧, ૨૪૭
 મૃદુલા મુનશી + ૨૩૫, ૨૩૯
 મંગળ મામા : ૮૬, ૧૨૩, ૧૬૨, ૧૭૩,
 ૧૮૮, ૧૮૯
 મંગળદાસ મુનશી : ૧૫૯
 મંગળદાસ પંકવાસા + ૨૧૬
 મંગળાબહેન મહેતા + ૧૬૦-૨૦૦
 મંજરી પંડયા + ૨૦૦, ૨૦૮, ૨૨૨
 મંજુ દારા + ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૮, ૨૪૭
 મંતુશાઈ મુનશી + ૧૭૫, ૧૭૬
 ય
 યશવંત પંડયા + ૧૬૯, ૨૧૨, ૨૧૩
 ૨૨૬, ૧૪૭
 યજ્ઞેશ શુક્લ + ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૨૬
 યોગેન દેસાઈ + ૨૪૨
 ર
 રણછોડ નોકર + ૧૫૮
 રણછોડલાલ માધી + ૧૬૨
 રણછોડલાલ દર + ૨૪૬
 રણછોડદાસ ગાધી + ૨૦૭-૧૦
 રણજિતરામ. ૮, ૬૦, ૧૪૨, ૧૬૧, ૧૬૨,
 ૧૬૪, ૧૬૦ + ૩૬, ૪૬, ૫૩, ૭૫, ૮૬
 ૯૦, ૯૧, ૯૮, ૧૦૩, ૧૧૩, ૧૧૬, ૧૧૬,
 ૨૩૪
 રણજિતસિંહજી : ૭, ૪૦, ૪૨, ૫૩, ૬૬
 + ૬૨, ૧૪૨ ૨૪૮
 રત્નવંદનારામ મહેતા + ૬૮, ૧૬૭
 રમણ વઢીલ + ૬૩, ૨૧૩, ૨૧૫
 રમણલાલ વસંતલાલ + ૨૧૬

રમણસાઈ નીલકંઠ + ૧૬,૧૦૫,૧૧૫-
૧૭,૧૨૧

રમણિક ત્રિવેદી + ૨૧૩

રમણિક મુખડીઆ + ૫૯,૧૩૭,૨૦૩

-૦૫,૨૧૪,૨૧૮,૨૨૬,૨૪૨-૪૫

રમણિકચવરી કાશ + ૧૨૭

રમણીયશામ ત્રિપાઠી + ૨૩૫

રમનચવરી દોલતભદ્રા : ૬,૭૭,૮૨,

૧૦૫,૧૦૭,૧૧૬,૧૭૨ + ૪૭

મેશ પારેખાન + ૨૩૭,૨૩૮

મેશ દીક્ષિત + ૧૩૭,૧૭૫-૭૭,૨૪૭

વિવર્મા : ૫૪

વિશંકર દેવે : ૧૦

વિશંકર ભટ્ટ + ૧૭૫,૧૭૬,૧૭૭,

૧૯૮

વિશંકર રાવળ + ૧૬૭,૨૧૬,૨૪૬

રશ્મિ રાયલ + ૧૬૭

રાધા ચરણા બાનાર : ૧૩૩

રાધાના : ૩૨

રાનદે દાક્તર : ૧૧,૧૨,

રામકિસન બાવાલ : ૧૨૯,૧૩૫

રામનારાયણ પાઠક + ૨૧૬,૨૪૬

રામભોલનરાય જસવંતરાય + ૧૧૮

રામપ્રસાદ બક્ષી + ૬૮,૧૯૭,૨૨૯,

૨૩૧,૨૩૩

રામલાલ દાક્તર - ૧૫૨

રીતુભાઈ + ૧૯૭

રૂપીકાળી - ૭૮

રૂપપ્રસાદ દેસાઈ + ૧૫૮,૨૪૬

રૂપરામ : ૧૨૯

રૂપારાણી મુનશી + ૧૨૫

રોમેશ દેસાઈ + ૨૩૨

રંજીવદાસ મહેતા : ૧૨૬

લ

લલિતજી + ૨૨,૪૯,૧૭

લલિતાનંદન વકીલ + ૩૫-૪૦

લલ્લુભાઈ દોલતભદ્રા : ૬૨

લલ્લુભાઈ સામળદાસ + ૧૧૩,૧૬૮,

૧૯૯,૨૩૫

લલ્લુભાઈ સંગીતસાસ્ત્રી : ૧૨૬

લવંગિકા મહેતા + ૧૦,૧૩,૧૪,૧૬,

૨૧,૨૪,૨૫

લીલા મુનશી + ૧૭૪,૧૭૫,૨૧૬,

૨૧૮,૨૩૦

લીલુ ગામા - ૧૨૩

લ્યુસી દે + ૨૨૬,૨૩૪

વ

વત્સલા મુનશી + ૨૩૫,૨૩૬

વલ્લભ નાયક : ૧૪૦

વલ્લભશામ તળવળી - ૧૨૮,૧૩૫

વસુમતી શ્રીવેદિયા + ૨૩૧,૨૩૨,૨૩૬

વસુમતી બ્યાસ + ૨૩૧,૨૩૬

વસંત સંગીતસાસ્ત્રી : ૧૩૫ + ૨૩૪

વસુંધરા શ્રીવેદિયા + ૨૩૨

વાધલભાઈ : ૧૩૭

વામનલાલ મહેતા : ૧૨૬ + ૭૭

વાલજી દેવ - ૧૬૧

વાલિયા કુંઠે : ૧૮,૧૯

વાસંતી દીક્ષિત + ૧૭૬

વિજય મરઝી + ૬૩,૬૪

વિજયરાય વેલ + ૫૬,૧૦૫,૧૧૧,

૧૬૭,૧૭૨,૨૧૨,૨૨૪

વિનુભાઈ હજારત + ૭૮, ૧૬૧, ૧૬૨
 વિઠ્ઠલદાસ, સર + ૧૪૪-૪૭, ૧૬૭
 વિદ્યાગવરી નીલકંઠ + ૧૦૬, ૧૧૫-૨૪,
 ૨૪૬

વિદ્યાગવરી મુનશી + ૪૩, ૧૨૫-૧૨૬
 વિનાયક નંદશંકર ૧૮૬, ૧૯૦

વિનાયકરાવ ઓઠ ૧૦, ૪૮, ૪૬

વિની રઘુચંદ + ૨૩૮

વિનોદિની નીલકંઠ + ૧૨૩

વિનોદ મહેતા + ૭૮

વિપિન દીવેટિયા + ૬, ૧૨૪

વિપિન મુનશી + ૨૩૫

વિભાદર + ૪૬, ૫૦

વિલી શ્રીન + ૫૬

વિધ્યુપ્રસાદ, ડ્રો + ૧૮૬

વીરમિત્ર દીવેટિયા + ૬૧, ૨૪૬

વેણીગવરી : ૭૫

વેક્રંત લક્ષ્મીભાઈ + ૧૧, ૧૯૮-૨૦૦

વેક્રંતલાલ અલમોલા + ૧૩૦

૨૧

સચદા + ૨૨૮

સરદ મહેતા + ૨૩૨

સરોજાન્ત દલાલ + ૨૨૬

શંકરભાઈ શુક્લ + ૨૧૬

શંકરપ્રસાદ રાવળ + ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૪૨

સારદાજીદેવ મહેતા + ૧૧૫, ૨૪૬

સાતિલા દેસાઈ + ૧૯૮, ૨૩૪

સાતિલાલ કાપડિયા + ૧૩૭

સાતિલાલ આધી + ૧૬૨

સાતિલાલ શાહ + ૧૧૭, ૧૫૫

સાન્તુ આધી + ૨૦૦, ૨૦૭-૧૦

શામળદાસ આધી + ૧૬
 ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૨૭

શાહ દાકાર + ૨૦૮

શિવદત્તરામ દાયમા + ૭૦, ૭૧

શીલાવતી દર + ૨૦૦-૦૧

૨૨૮, ૨૩૦, ૨૩૬, ૨૪૭

શેરડીવાળા દાકાર ૧૫૧

સેવળાલા દીવાનજી + ૨૦૮, ૨૧

ચૌકી આસ્તર ૨૫

૨૬

સાયેન્દ્ર + ૧૮૪

સાલિવરાવ દાકાર + ૨૬, ૨૫

સનમુખલાલ પડયા + ૫૦, ૧૭૫

સ્નેહરશ્મિ + ૨૧૩, ૨૧૫

સ્નેહલાલ હજારત + ૧૬૧ -

સમની + ૧૬૨

સયાળી હેડઆસ્તર ૩૬૬૭

સરલા ૧૫૪ + ૧૪૩, ૧૫૫-૬૦

સરવા બાનરજી + ૧૯૮, ૨૧૮, ૨૧૯

૨૨૬-૩૦, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૪૨

સરલા મહેતા + ૧૧૭, ૧૨૩

સમૂંદા દીવેટિયા + ૨૪૬

સરોજ દેસાઈ + ૨૩૯

સરોજિની મહેતા + ૮૨, ૧૦૬, ૧૧૬

-૨૨, ૨૦૦, ૨૩૪

સવિતા રાવળ ૩૨

સાવિત્રી દર + ૨૪૬

સિદ્ધિકમિયા + ૨૦, ૧૬૩, ૨૩૪

સુખિયાજી : ૬૮-૧૦૦

સુદનરાય દીવેટિયા + ૧૦

સુદરભાઈ + ૨૧

૧ દીવેદિયા + ૬,૧૨૪
 ૨ મહેતા + ૨૩૫
 ૩ + ૨૩૧
 ૪ હાથમાઈ : ૧૮ + ૧૬૬
 ૫ મોનાઈ + ૨૨૬
 ૬ + ૨૪૬
 ૭ મહેતા + ૧૬૩, ૨૩૪
 ૮ ખખવાણ : ૧૩૦, ૧૩૫
 ૯ દેસાઈ + ૧૭૫, ૧૭૮
 ૧૦ નાનરણ : ૪૦, ૧૬૨, ૧૬૩
 ૧૧ દેસાઈ + ૨૩૧, ૨૪૬
 ૧૨ દીવેદિયા + ૮, ૧૪, ૧૯, ૨૭, ૨૮
 ૧૩ દીવેદિયા + ૨૪૬
 ૧૪ મજાસુદાર + ૨૩૧
 ૧૫ ગરાયણુ સુરી + ૭૬ ૮૧
 ૧૬ રાણી સુનશી + ૧૨૬
 ૧૭ હાથી મહેતા + ૨૩૨
 ૧૮ મિની મહેતા + ૧૧૭, ૧૨૩, ૧૮૮
 ૧૦૦
 ૧૯
 ૨૦ મહેતા + ૨૩૨
 ૨૧ વેનશામ દીવાન + ૭૬

૨૨ નારાયણ સુરી + ૭૬, ૮૧
 ૨૩ ગરાય માસ્તર : ૬૭, ૬૮, ૧૦૩
 ૨૪ દર્પદા દીવાનજી + ૧૬૭
 ૨૫ હરિસિદ્ધા દીક્ષિત + ૧૭૬
 ૨૬ હરિપ્રપત સાશ્રી + ૭૪
 ૨૭ રત્નિયા મહેતા + ૨૩૧, ૨૪૬
 ૨૮ હરિયશરામ દોલતભાઈ : ૬૨-૬૬,
 ૧૦૧, ૧૦૨
 ૨૯ હરિયાંકર : ૧૪૦
 ૩૦ હરીન્દ્ર ચંદોપાધ્યાય + ૨૧૧
 ૩૧ હસુભદ્રેન દેસાઈ + ૧૫૬
 ૩૨ હાથ મહમ્મદ + ૧૧૧-૧૭
 ૩૩ હાથ સાચાભાઈ નેગચંદ + ૧૪૭
 ૩૪ હિ. ગ. અંભરિયા + ૧૧, ૪૬, ૫
 ૫૩, ૭૫, ૧૦૬, ૧૧૦, ૨૩૨.
 ૩૫ હિંમત સારંગીયા : ૧૩૦, ૧૩૫
 ૩૬ હીરાભાઈ બરોડેકર : ૩૬
 ૩૭ હીર મહેતા : ૮૬
 ૩૮ હમુ શીન + ૫૬
 ૩૯ હેમેન્દ્ર દીવાનજી + ૧૭૭
 ૪૦ હંસરાજ ટોપરાણી + ૭૧
 ૪૧ હંસા મહેતા + ૨૪૫